

152. évfolyam (2018) | 2. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.

Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék

E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu

152. évfolyam 2018. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Vojtech Dangl (Szlovákia), Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Stanisław A. Sroka (Lengyelország), Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress

www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate

www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

FIUMÉTÓL KONSTANTINÁPOLYIG

<i>Tóth Hajnalka</i> : Mennyit ér egy magyar lovas hadnagy? Egy rabkiváltás története diplomáciatörténeti kontextusban a 17. század közepéről.....	247
<i>Demeter Gábor</i> : A modernizációtól a kolonizációs törekvésekig. Magyar utazók, politikusok és gazdasági szakírók a balkáni feladatokról (a 19. századtól az annexiós krízisig)	284
<i>Csorba György – Fodor Gábor</i> : Mosony Lipót – történeti kutatás és magyar kultúrpolitika Konstantinápolyban, 1914–1916.....	317
<i>Csaplár-Degovics Krisztián</i> : Az albán ifjúság parancsnoka a királyi Albániában.....	351
<i>Hornyák Árpád</i> : A magyar külpolitikai gondolkodás szerb képe a két világháború között	377
<i>Ordasi Ágnes</i> : Bombamerényletek a fiumei kormányzóság ellen (1913–1914)	401

KÖZLEMÉNY

<i>Szóke Melinda</i> : A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből	419
---	-----

MŰHELY

<i>Murber Ibolya</i> : Forráskiadás a hagyományos és az új diplomáciatörténet-írás határán. Az első Osztrák Köztársaság külügyi dokumentumainak forrásgyűjteménye.....	435
---	-----

IN MEMORIAM

Bácskai Vera (1930–2018) (<i>Kövér György</i>)	455
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Kovács Ábrahám: Nemzetközi kálvinizmus Európa periferiáin.</i>	
Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században (<i>Lévai Csaba</i>).....	457
<i>Marvin Benjamin Fried: Austro–Hungarian War Aims in the Balkans during</i>	
<i>World War I (Gyarmati Enikő)</i>	460
Csurgai Zoltán – Huszár Mihály (szerk.): De Disciplina „Rusistica” I.	
Magyar ruszisták a hazai történeti ruszisztikáról (<i>Szvák Gyula</i>).....	462
Frank Tibor (szerk.): Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai	
az orosz történelemről (<i>Kolontári Attila</i>)	465
Fiziker Róbert (szerk.): Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973.	
Dokumentumok (<i>Gecsényi Lajos</i>)	469
<i>Kiss Dávid: A Munkásörség története és előzményei (Ligeti Dávid – Lévai Kristóf)</i>	471
<i>Pál István – Szabó Csaba: A budapesti közlekedés fejlesztése a politika napirendjén</i>	
1957–1990 (<i>Frisnyák Zsuzsa</i>)	473
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	475

Tóth Hajnalka

MENNYIT ÉR EGY MAGYAR LOVAS HADNAGY?

Egy rabkiváltás története diplomáciatörténeti kontextusban
a 17. század közepéről*

A 16–17. században a magyar–oszmán határon, tágabb értelemben a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom határvidékén az elhúzódo hadjáratok mellett a békeidőszakok állandósuló portyái, csetepatéi közepette mindennapos dolognak számított, hogy a szemben álló felek közül sokan rabságba kerültek és szabadulásukért kemény árat kellett fizetniük.

A magyar történetírásban több korabeli, a török tömlöcöket megjárta túlélő rabságának története ismert. A legnagyobb érdeklődésre nyilván azok az esetek tartottak számot, amikor az elhurcolt keresztény rabokat egészen Konstantinápolyig vitte az ellenség.¹ Az oszmán fővárosban tevékenykedő Habsburg-követek jelentéseikben kezdettől fogva beszámoltak a Konstantinápolyba érkező rabszállítmányokról.² A magyarországi végvidéken keresztény fogságba esett egyik legismertebb oszmán fogolynek pedig máig a temesvári születésű Oszmán aga számít, aki megírta több mint egy évtizedes raboskodásának és kalandokkal teli szabadulásának történetét.³ De érde-

* A tanulmány az OTKA K 109070 számú projektjének támogatásával készült. Szeretném megköszönni Cziráki Zsuzsanna, Papp Sándor és Szabados János szakmai támogatását, valamint a levéltári kutatás során nyújtott önzetlen segítségét Oross Andrásnak, Németh Györgynek és ifj. Hermann Istvánnak.

¹ Példaként lásd Magyarországi György barát érkekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról. In: Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról. Szerk. Fügedi Erik. Bp. 1976. 5–148.; *Gyurgyevics Bertalan*: Kis könyvecske. In: Kimondhatatlan nyomorúság i. m. 151–202.; Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról. Szerk. Tardy Lajos. Bp. 1977.; Wathay Ferenc énekeskönyve. Szerk. Nagy Lajos. Bp. 1976.; Az 1663. évi érsekújvári ostromot követően török fogságba esett Auer János Ferdinánd naplóját lásd Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója, 1664. Közzéteszi Lukinich Imre. Bp. 1923.

² Vö. *Takáts Sándor*: A török és a magyar raboskodás. In: *Uő*: Rajzok a török világból I. Bp. 1915. 169., ahol arról ír, hogy 10–20–30 keresztény fogoly Konstantinápolyba érkezéséről jelentettek. De 1537-ben a veszprémi püspök 1000 elhurcolt rabról tett említést. Uo.

³ Oszmán aga önéletrajza először 1954-ben német fordításban jelent meg. Lásd *Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga: eine türkische Autobiographie aus der Zeit der grossen Kriege gegen Österreich*. Hrsg. Richard Franz Kreutel – Otto Spies. (Bonner orientalische Studien, neue Serie 2.) Bonn 1954., ami több javított kiadást is megért. Az 1996-ban magyarul megjelent kiadás (*Oszmán aga: A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között*. Jegyz., előszó Bánkúti Imre. Bp. 1995.) is az 1962-es német kiadás magyar fordítása. Az aga oszmán–török nyelvű önéletrajzának kritikai kiadását szintén Kreutel készítette el 1980-ban. Lásd *Die Autobiographie des Dolmetschers „Osmán aga aus Temeschwar. Der Text des londoner Autographen in normalisierter Rechtschreibung herausgegeben von Richard Franz Kreutel*. Cambridge 1980. Oszmán munkáinak német, török, magyar, francia és román fordításairól részletesen lásd *Tóth Hajnalka*: Temesvári Oszmán Aga levélgyjűteménye.

mes megemlíteni az 1686-ban szintén a keresztények fogságába esett Csonkabéget, más néven Csolak Mehmedet, aki áttérve a katolikus hitre, Leopold Freiherr von Zungaberg néven jelentős karriert futott be a császári hadsereg tisztjeként.⁴

Magyarországon a 19. és 20. század fordulóján Takáts Sándor foglalkozott elsőként részletesen a magyar–oszmán határvidéken a keresztények fogságába került oszmán katonák sorsával, és rámutatott arra, hogy a rabokkal a szemben álló felek hasonló módon bántak, és szabadulásuk is hasonló módon történt, illetve történhetett.⁵ A 16. század végére a határvidéken a magyar és az oszmán fél által is többé-kevésbé betartott íratlan szabályok mentén egy sajátos mechanizmusa alakult ki a rabtartásnak és rabváltásnak. Ennek a rendszernek a működését részleteiben és sajátosságaival együtt a legkörültekintőbben Pálffy Géza vázolta fel 1997-ben megjelent tanulmányában.⁶ A magyar és török rabok tartása, adása-vétele, sarcoltatása, kiváltása, élete a végvidéken máig kedvelt témája a magyar történetírásnak. Ennek hátterében pedig a téma érdekessége mellett a rendkívül gazdag magyar levéltári anyag áll. A korabeli főnemesi családok levéltárainak vonatkozó iratai szinte kifogyhatatlan forrásbázist biztosítanak a kutatás számára. A rabtartás és rabváltás témakörében a magyarországi családi levéltárak közül ma a legjelentősebbnek a herceg Batthyány család levéltári anyaga tekinthető.⁷

Habsburg–oszmán–kuruc határvidéki konfliktusok a 18. század elején. Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Szerk. Egyed Emese – Pakó László. Kolozsvár 2016. 284–285.

⁴ *Takáts Sándor*: Csonkabég, a török huszárezredes. In: *Uő*: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. É. n. 527–544.; *Karl Töply*: Mehmed Çolak Beğ – Leopold Freiherr von Zungaberg. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 80. (1972) 113–155.

⁵ *Takáts Sándor*: A török és magyar raboskodás i. m. 160–303.; *Uő*: Magyar rabok, magyar bilincsek. Századok 41. (1907) 415–435. Bár Takáts munkái a romantikus történetírás elfogultságát tükrözik, adatok tömelegét szolgáltatja a rabtartás és rabkiváltás témakörében is.

⁶ *Pálffy Géza*: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). Fons 4. (1997) 1. sz. 5–79.

⁷ A herceg Batthyány család levéltárának egy rendkívül értékes részét képezi az a kb. 50 000 iratot tartalmazó misszilis anyag, aminek a kora újkori része megközelítőleg 1000 olyan levelet tartalmaz, amiket a magyarországi török tisztségviselők küldtek a Batthyányakhoz vagy a család alattvalóihoz. Az iratanyag tudományos közlése J. Újváry Zsuzsanna irányítása alatt folyamatban van. A projektről lásd *J. Újváry Zsuzsanna*: A Batthyány család levéltárában őrzött magyar nyelvű török levelek kiadásáról és tematikájáról. In: Társadalom- és életmódtörténeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2014. 37–46. A témához lásd még *Tarkó Ilona*: Rabkereskedelem és anyagi kultúra a XVI–XVII. században a Batthyány család levéltára alapján. Doktori (PhD) értekezés. PPKÉ 2012.; *Dobos Gábor*: Török–magyar rabok a nyugat-dunántúli végeken. In: Studium II. Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Debrecen 1971. 63–73.; *Varga J. János*: Rabtartás és kereskedelem a 16–17. századi Batthyány-nagybirtokon. In: Unger Mátyás emlékkönyv. Szerk. E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Bp. 1991. 121–133.; *Tóth Hajnalka*: Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmában. Aetas 17. (2002) 1. sz. 136–153.; *Dóri Szilvia*: A török–magyar rabtartás szokásai a XVII. század végén egy török bég levelei alapján. In: Tanulmányok évszázadok történetéből. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. (Történelmi Tanulmányok 2.) Piliscsaba 2006. 156–170.; *Ladányi-Benedikt Ildikó*: Rabok és kezések

Jelen tanulmány is a magyar történetírásban nagy hagyományokra visszamenő rabváltás témájához kapcsolódik. Az alább tárgyalt rabkiváltási ügy közép-pontjában egy Uki Ferenc nevű pápai lovas hadnagy áll, aki közel tíz év után, 1659 tavaszán szabadult a törökök fogságából 6000 tallérért és egy Musztafa nevű budai csauszért cserében. A „közönséges rab”-nak számító magyar hadnagy közel tíz évig tartó raboskodása ugyan figyelemre méltó, de ha csak a Barthyányak fogságában sínylődő török rabokra tekintünk, egyáltalán nem egyedülálló dolog. Nem egy rabnak – vagy azért, mert szegény volt, vagy mert irreálisan magas váltságdíjat vetettek ki rá – akár több mint tíz évig is eltarthatott váltságdíja beszolgáltatása.⁸ A hadnagy sarca is mindenképpen magasnak tekinthető, ráadásul emellé még ki kellett váltania egy csauszt is.⁹ A rabkiváltási ügy kapcsán feltárt forrásanyag lehetőséget ad arra, hogy a fogságban lévő hadnagy – és vele együtt Musztafa csausz – szabadulásának történetét egy a megszokottnál tágabb, diplomáciatörténeti kontextusba helyezzük. Ezáltal pedig a háttérben működő széles társadalmi kapcsolatrendszerre, az azon belül megnyilvánuló személyes érdekek szerepére, és az általuk befolyásolt rabkiszabadítás összetettebb voltára is rávilágíthatunk. Megközelítésünk révén több kérdésre is választ kaphatunk, például: 1. A szokványos sarcoltatási folyamatban mi befolyásolhatta a hadnagy magas váltságdíját? 2. Miért éppen a Musztafa nevű budai csauszt kellett kiváltania? 3. A 17. század közepén a vizsgálat tárgyát képező ügy miképpen válhatott több évig a felsőbb szintű Habsburg–oszmán diplomáciai tárgyalások egyik fontos napirendi pontjává? 4. Miért kellett Simon Reniger von Reningennek, a Habsburgudvar konstantinápolyi állandó követének (*Resident, kapı kethüda*) (1649–1665)¹⁰ a Portán évekig a két rab kicseréléséről tárgyalnia?¹¹

a körmenyi várban a XVII. század közepén. In: Mindennapok a török árnyékában. Kora újkori társadalom- és életmódtörténet. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2008. 81–87.

⁸ *Tarkó I.*: Rabkereskedelem i. m. 59., 82., 89., 94. Vö. *Takáts S.*: A magyar és török raboskodás i. m. 166., 278. 1574-ben a kanizsai tisztek sarca 6000, illetve 2000 magyar forint volt, ami hozzávetőlegesen 6000, illetve 2000 tallért jelentett. Vö. *Huszár Lajos*: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban. Századok 105. (1971) 1171–1176.; *Horváth Tibor Antal*: A tallér értékváltozása Magyarországon 1542–1700. Numizmatikai Közlöny 62–63. (1963–1964) 28.

⁹ A váltságdíjak tekintetében azok az esetleges adatok szolgálhatnak viszonyítási alapul, amiket korábbi szakirodalmakban találunk. Takáts a 16. század második feléből hozott adatai között található Sárközy Mihály Ajnácskő és Boldogkő urának sarca, ami 6000 tallér és hat főrab volt. *Takáts S.*: A magyar és török raboskodás i. m. 175. Ennél nagyobb összegekkel csak főrangú rabok esetében találkozunk.

¹⁰ *Cziráki Zsuzsanna*: Zur Person und Auswählung des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel, Simon Reniger von Reningen (1649–1666). In: Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten István Fazekas. Hrsg. Anna Fundárková et al. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 10.) Wien 2014. 157–164.; *Uő*: Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén. Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649). Századok 149. (2015) 835–871.

¹¹ Uki Ferenc esetét már Takáts Sándor is megírta: olyan végvári tisztként említette, mint aki sokáig raboskodott a törökök tömlöcében. Téves viszont az az információja, hogy Ukít Konstantinápolyban

Ki volt Uki Ferenc?

Uki Ferenc pápai hadnagy személyére és családjára vonatkozóan a magyarországi levéltári anyagnak köszönhetően ugyan hiányos, de mégis jól használható és értékes információk állnak a rendelkezésünkre. A viszonylag kevés adat ellenére is jól megragadható a hadnagnak a magyar nemesi társadalom viszonyrendszerén belüli helye és a végvidéki hierarchiában betöltött szerepe. Uki Ferenc egy Zala vármegyei nemesi családból származott, apja, Uki János Veszprém megyei alispánként tevékenykedett, alispánságáról az 1610-es évektől 1636-ban (vagy 1635 végén) bekövetkezett haláláig vannak adataink.¹² Bár az alispán halálának pontos dátumát nem ismerjük, 1636 januárjában egy Uki Jánosnak zálogba adott szőlőbirtok visszaszerzésének ügye kapcsán elhunytként említették. A zálogba adó pedig a szőlőt már a fiától, Uki Ferencről akarta visszaváltani.¹³ A jelentős helytörténeti kutatásoknak köszönhetően pontosan meghatározható az is, hogy hol állt egykor Uki alispán, majd a fia háza Pápán a Hosszú utcában. A telekre még 1611-ben Thurzó György nádor (1609–1616) adott ki inscriptiót Uki Jánosnak és feleségének, Dömölky Évának.¹⁴

tartották fogva, másrészt pedig nem értette, hogy kiszabadulása miatt vált olyan fontossá a bécsi udvar számára. Lásd *Takáts S.*: A magyar és török raboskodás i. m. 198–199.

¹² Nagy Iván számára nem volt egyértelmű János és Ferenc apa–fiú kapcsolata. *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal XI. Pest 1865. 396. A Nagy Ivánra hivatkozó Kempelen Béla tévesen egy addigra már kihalt Zemplén vármegyei családként említette az Ukikat (Ukykat). *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok X. Bp. 1931. 450. Uki János több főispán (Ergelics Ferenc, Sennyei István, Szentandrásy István, Dávid Pál és Lippay György) alatt szolgált. Tevékenységére lásd *Erdélyi László*: A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 10.) Bp. 1908. 744–750. 222. és 223. irat; *iff. Hermann István*: Egy házasságtörés a XVII. század első feléből. In: Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére. Szerk. Hermann István. Bp. 1999. 139. 13. jegyz.; *Thury Etele*: Adatok a dunántúli reform. egyházkerület történetéhez. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár 8. (1910) 27–28.; *Payr Sándor*: A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története I. Sopron 1924. 480.; *Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Veszprém vármegyéből (1626–1628)*. Közreadja Égető Melinda. (Szőlőhegyek történetének forrásai IV.) Bp. 2006. 21–24.; *iff. Hermann István*: A pápai, hantai hegyközségi törvények. *Lapok Pápa Történetéből* 18. (2009) 697–699.; *Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611–1655. (Zalai Gyűjtemény 39.) Zalaegerszeg 1996. 57.; *Varga Endre*: Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 5.) Bp. 1958. 560.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Zala Megyei Levéltára, IV. 14/a. Megyei Törvényhatóságok, Zala vármegye Törvényszéki Iratai, Polgári perek (Processus civiles), Fasc. 84. (1743) Nr. 144. (Kóvágóörs, 1625. nov. 3., 1630. dec. 29., 1636. jan. 29.) Idézi *Veress D. Csaba*: A Kál-völgy története II. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. (1986) 308–309.; Uki János elhunytként szerepel Esterházy Miklós egy 1638. júl. 18-ai utasításában is. Lásd *Erdélyi L.*: A tihanyi apátság i. m. 785. 259. oklevél. Vö. még uo. 86–87., 341–342., 765–766. 243. oklevél.

¹⁴ A telek korábban Szilágyi István özvegyének, Lébényi Annának a tulajdonát képezte. *Haris Andrea*: Telkek és tulajdonosok: a pápai „Hoszu uttza” krónikája a 17–18. században. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István – László Szabó. (Művészettörténet – műemlékvédelem 10.) Bp. 1998. 351. Arról, hogy a 20-as számú ház később – az 1656-os és 1660-as

Uki Ferenc a magyarországi forrásanyagban 1636-ban bukkan fel, egyrészt a fent említett szőlőbirtok kapcsán, másrészt pedig ebben az évben özvegy édesanyjával a szentkirályszabadjai birtokáról rendelkezett.¹⁵ Azt is tudjuk róla, hogy ugyanebben az évben Vizkeleti Jánossal együtt malmot bérelt a pálosoktól a Tapolca vizén.¹⁶ A kiszabadítása kapcsán összegyűlt kamarai iratanyag azonban katonai karrierjéről szolgáltat még korábbi adatokat: 1631-től már biztosan két lóval szolgáló főzászlótartó volt a pápai várban, majd 1635-től négy lóval szolgáló hadnagyként tartották nyilván.¹⁷ A vármegyei és a veszprémi káptalani anyagokban egészen az 1640-es évek második feléig találunk a személyére vonatkozó információkat: szerepel a neve 1642-ben, amikor a felesége, Dömölky Magdolna (Dömölky Pál és Virginas Zsuzsanna lánya) tiltakozott az apja végrendelete ellen.¹⁸ Egy évvel később pedig éppen Uki Ferenc és Ukk falubeli jobbágysai ellen tiltakoztak Zala megye részgyűlése és törvényszéke előtt, mert Megyer pusztá határain belül a korábbi intés és tiltás ellenére szőlőt ültettek.¹⁹ Uki nevét az 1640-es években a pálosok által vezetett anyakönyvekben is megemlítik, 1640-ben és 1648-ban például keresztszülőként szerepel.²⁰

A hadnagyról az 1646. évből még annyi ismerettel rendelkezünk, hogy királyi ember jelölt volt Kovácsi faluiktatásánál,²¹ majd a következő évben Zala megye közgyűlése törvényszéki esküdtté választotta.²² Az 1647 utáni bő egy évtizedből

összeírások alapján – Uki Ferenc tulajdonát képezte, lásd *Haris A.*: Telkek és tulajdonosok i. m. 351.; *Katona Imre*: Pápa város 1660. évi összeírása. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. (1972) 347.

¹⁵ MNL Veszprém Megyei Levéltára, A Veszprémi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára (a továbbiakban: VML VKHL), Felvallási Jegyzőkönyvek I. kötetében található adat ifj. Hermann István közlése.

¹⁶ A magyar rendtartomány kolostorai N–SZ. Szerk. Tóth Melinda. (Documenta artis Paulinorum II.) Bp. 1976. 308. Nr. 842.

¹⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: ÖStA AVA FHKA HKA HFU), Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 20–28. (1653. febr. 6.)

¹⁸ MNL VML VKHL Felvallási Jegyzőkönyvek I. Gépiratos regeszták 197. Az adat ifj. Hermann István közlése. Vö. Bezeredy család iratai, birtokjogi iratok, osztálylevelek: „Dömölky Pál örökösei, Éva, Magdolna (férje Uki Ferenc), Katalin vasi és veszprémi, zalai, győri, soproni birtokon osztoznak. 1637 és 1657 között.” ([www.vaml.hu/data/Segedlet/Raktari_jegyzokek/13_Csaladok/\[XIII.47.\].%20A%20Bezer%C3%A9dy%20csal%C3%A1d%20iratai.pdf](http://www.vaml.hu/data/Segedlet/Raktari_jegyzokek/13_Csaladok/[XIII.47.].%20A%20Bezer%C3%A9dy%20csal%C3%A1d%20iratai.pdf), letöltés 2015. nov. 14.)

¹⁹ *Turbuly É.*: Zala vármegye i. m. 92.

²⁰ 1639 vagy 1640-ben Kovács András Katalin nevű lányának keresztszülője volt, 1640-ben pedig tanú Bornemisza András és Horvát Katalin házasságkötésénél Lengyel Miklóssal és Aga Andrással együtt. Majd 1648-ban ismét keresztszülőként jegyzik Horvát Vajda György Zsuzsanna nevű lánya keresztelőjén. Szintén anyakönyvi adat, amikor nevét 1644-ben a szolgálója, Körmendi Katalin Horvát Jánossal, Lengyel Gáspár szolgálójával kötött házassága kapcsán említik meg. Az anyakönyvi adatokat köszönöm ifj. Hermann Istvánnak.

²¹ MNL VML VKHL Felvallási Jegyzőkönyvek I. Gépiratos regeszták 303. (Az adat ifj. Hermann István közlése.)

²² Zala megye közgyűlése és törvényszéke. Sümeg, 1647. dec. 16. *Turbuly É.*: Zala vármegye i. m. 99. Uki Ferenc neve mellett feltehetően tévesen szerepel, hogy 1647-ben a sziglieti várban teljesített

szinte eltűnnek a személyére, családjára, birtokviszonyaira vonatkozó információk a magyarországi levéltári anyagból. Ez az az évtized, amikor a pápai hadnagy szerencsétlen körülmények között a törökök fogságába esett, és a budai, majd pedig az esztergomi tömlöcben raboskodott. A rendkívül esetleges és hiányos adatok ellenére Uki Ferencsel kapcsolatban megállapítható, hogy mind a társadalmi, mind a katonai ranglétrán – és így feltehetően gazdasági erejét tekintve is – nemesként a középréteg tagja volt.

Az Uki Ferenc kiszabadulásának történetébe belekeveredő Musztafa csauszról csupán annyi információval rendelkezünk, hogy fogságba esésekor a budai pasa szolgálatában állt. Tisztségét tekintve futárként, küldöncként tevékenykedett, lehetett alacsonyabb, de magasabb rangú tisztségviselő is. Lehet, hogy csak a forrásadottságok aránytalansága miatt, de úgy tűnik, a magyar hadnagy személye nagyobb jelentőséggel bírt a végvidéken.

Két rabkiváltási ügy találkozása és az előzmények

Uki Ferenc és Musztafa csausz története igazán 1654 tavaszán kapcsolódott össze. Reniger konstantinápolyi Habsburg-rezidens április 28-án III. Ferdinánd császárnak (1637–1657) írt jelentésében arról számolt be, hogy a Bűjüklü Kodzsa Dervis Mehmed pasa nagyvezírnél²³ április 17-én tett látogatása után hazafelé menet betért Szári Kenán budai pasa²⁴ ágenséhez, és ott egy Musztafa csausz nevű emberrel találkozott. A csausz több más rab kezességén a magyar végvidékről érkezett Konstantinápolyba, hogy a szultán, IV. Mehmed (1648–1687) segítségét kérje a szabadulásához.²⁵ Reniger előzőleg a nagyvezírről éppen a törökök fogságban lévő pápai foglyok szabadon engedéséről tárgyalt, aminek megoldásában a nagyvezír segítséget is ígért neki.²⁶ A budai pasa ágense és Reniger megegyeztek arról, hogy a továbbiakban arra fognak törekedni, hogy Musztafa

---

szolgálatot. A jelenleg ismert források mindenütt pápai katonaként említik, szigligeti szolgálatára eddig nem találtunk adatot.

²³ Kodzsa Dervis Mehmed pasa nagyvezírsége: 1653. márc. 21. – 1654. okt. 28. Tevékenységéről lásd *Mehmed İpşirli: Derviş Mehmed pasa*. In: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (a továbbiakban: DİA) IX. İstanbul 1994. 193–194.

²⁴ Szári Kenán pasa budai beglerbégsége: 1653. szept. 9. – 1655. szept. 22. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 12. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen, Türkei I. (a továbbiakban: HHStA Türkei I.) Kt. 126. Konv. 3. fol. 113r–114v.; *Gévay Antal: A budai pasák*. Bécs 1841. 41.; Szári Kenán pasa tevékenységéről lásd *Nejat Göyünç: Kenan Paşa*. DİA XXV. Ankara 2002. 253–254.

²⁵ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 114r–v.

²⁶ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 113v.

csausz kiszabadítását a törökök fogságában sínylődő pápai katonák, köztük első-sorban a Szijavus pasa – volt budai, ekkor már szilisztrai pasa²⁷ – tulajdonában lévő Uki Ferenc kicserélésével igyekeznek elrendezni.²⁸ Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy első-sorban azért vált Uki Ferenc és Musztafa csausz ügye a portai diplomáciai tárgyalások egyik napirendi pontjává, mert a csausz személyesen jelent meg Konstantinápolyban. Azonban korántsem csak erről van szó, hiszen a Habsburg-rezidens már a csausz megjelenése előtt is foglalkozott bizonyos pápai foglyok szabadon bocsátásával. Vajon miért? És miért láthatott jó lehetőséget Reniger a budai csausz ügyében?

Takáts többször is utalt rá munkájában, hogy a konstantinápolyi Habsburg (állandó és rendkívüli) követek feladatát képezte, hogy tevékenyen részt vegyenek a keresztény rabok kiváltásában, kiszabadításában.²⁹ Jelentései alapján elmondható, hogy Reniger is belefolyt ezeknek az ügyeknek az intézésébe. Mivel a magyar-oszmán határvidéken a 17. század közepén első-sorban portyázások során estek rabságba a katonák, ki sem kerülhetette a problémát, tudniillik a magyarországi határ menti villongások miatt a pasáktól – főként a mindenkori budai pasától – rendszeresen érkeztek panaszok, sőt panaszlisták Konstantinápolyba a magyar végvári katonaság portyáiról és károkozásairól, amely ügyekben aztán a rezidens vonták kérdőre.

Reniger tehát 1654. április 17-én is – többek között – a törökök fogságában lévő pápai foglyok szabadon engedéséről tárgyalt Kodzsa Dervis Mehmed pasa nagyvezírrrel. A rezidens fennmaradt jelentéseit vizsgálva megállapítható, hogy ezen pápai foglyok ügye már 1650-től folyamatosan napirenden volt Konstantinápolyban. A foglyok azonosítását azonban több probléma is nehezítheti: egyrészt a 17. század közepén rendszeresen felbukkannak adatok a magyar és török portyákról, valamint a győri, veszprémi, pápai katonák elleni panaszok is állandóak voltak. Másrészt, mire a portyák híre eljutott a konstantinápolyi rezidenshez vagy a portai tisztségviselőkhöz, a különböző incidensekről érkező információk akár össze is keveredhettek. Ráadásul a nyugat-magyarországi területeken a portyázók nagy része a magyar arisztokrácia legjelentősebb képviselői, a Batthyányak és a Zrínyiek zászlai alatt vonultak, így az ő nevüket nemcsak a

²⁷ Szijavus pasa budai beglerbégsége: 1648. márc. 29/30. – 1650. aug. 6. *Gévay A.*: A budai pasák i. m. 39–40.; Leváltásáról Reniger is tudósított: Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1650. aug. 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 2. fol. 91r. Szijavus pasa tevékenységére lásd *Mahmut Ak*: Siyavuş Paşa. DİA XXXVII. İstanbul 2009. 310–311.

²⁸ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 117r–v.

²⁹ *Takáts S.*: A magyar és török raboskodás i. m. 190. Vö. *Özgül Kolçak*: Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Portán. Diplomáciatörténeti adalékok (1665–1666). Aetas 31. (2016) 3. sz. 120., 122.

korabeli oszmán török történetírók használták szinte toposzként,³⁰ hanem, úgy tűnik, ténylegesen minden, a térségben zajló magyar katonai akciót szívesen tulajdonítottak nekik és katonáiknak. Amellett persze, hogy mindkét magyar főúrról tudott tény, hogy a törökök nagy ellenségei voltak.

Reniger 1654 áprilisa utáni jelentéseiből nemcsak Uki Ferenc – és vele együtt Musztafa csasz – ügye, hanem összességében a portai tárgyalások tematikájában már 1650 óta jelen lévő pápai foglyok története is részletesen kibontakozik. A rezidenstől „kapott” információk pedig évekkal korábbi eseményekhez vezetnek bennünket, egészen pontosan a foglyok fogságba esésének időpontjához. A körülmények megismerése által válik érthetővé, hogy miért is lett fontos a magyar végvári katonák és a csasz szabadon engedése.

Miután 1649 júliusában Kara Murád pasa nagyvezír (1649. május 21. – 1650. augusztus 5.)³¹ és Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn³² Habsburg internuncius Konstantinápolyban megállapodtak a zsitvatoroki béke (1606) újbóli, huszonnégy évre szóló meghosszabbításában és a béke szövegében,³³ a szultán a Habsburg-követtel együtt elküldte saját követét, Haszán agát Bécsbe.³⁴ Schmid augusztus 5-én még Konstantinápolyban kelt levelében kérte, hogy a császár adjon utasítást az Udvari Kamarának (*Hofkammer*), hogy a határon egy biztos várja őket, és szervezzék meg az ellátásukat.³⁵ A követek szeptember 14-én érkeztek

³⁰ Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. 153. 50. jegyz.; Varga J. János: A túlélés és az árulás mezsgyéjén. Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám az 1683. évi hadjáratban. In: Ezredforduló-századforduló–hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2001. 503–504.; Fekete Lajos: Budavár 1684-ik évi ostroma. Hadtörténelmi Közlemények 39. (1938) 211. 27. jegyz.

³¹ A pasa tevékenységéről lásd *Abdülkadir Özcan*: Kara Murad Paşa. DİA XXIV. İstanbul 2001. 364–365.

³² Schmid 1629 és 1643 között a Habsburg-udvar konstantinápolyi állandó követe (*Resident, kapitányi*) volt. Végjelentését kiadta *Peter Meienberger*: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bern–Frankfurt 1973. 143–271.

³³ Kara Murád pasa nagyvezír és Schmid 1649. júl. 1-jén állapodtak meg, a búcsúaudienciát pedig júl. 22-én tartották. Lásd *Hammer, J.*: Geschichte des Osmanischen Reiches i. m. 493.; Schmid végjelentése erről a küldetésről ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 2. fol 112–194.

³⁴ Haszán agát ezt megelőzően azért küldték Bécsbe, hogy ott IV. Mehmed szultán trónra lépését bejelentse. Mehmed III. Ferdinándhoz szóló levelét, amelyben tudatta a trónra lépést (Niedersächsische Nationalbibliothek, Göttingen, 4 o Cod. MS. Turcica 29.) Papp Sándor használta és hivatkozta. *Papp Sándor*: Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata Konstantinápolyban. *Aetas* 31. (2016) 3. sz. 44. Haszán aga személyéről, esetleges renegát voltáról lásd uo. 44–48.; *B. Szabó János – Sudár Balázs*: „Independens fejedelem az Portán kívül”. II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. *Eset-tanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez*. 2. rész. Századok 147. (2013) 931–999.

³⁵ Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1649. aug. 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 219–221.

Budára.³⁶ Schmid kérésére pedig az Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*) már a szeptember 3-i leiratában utasítást adott Philipp Graf von Mansfeldnek, a győri végvidéki főkapitánynak (1643–1657)³⁷, hogy a végvidék katonái közül, akikhez Pápa vár katonasága is tartozott, kíséretet rendeljen a követek mellé.³⁸ Schmid és az aga szeptember 20-án indultak útnak Budáról Bécsbe.³⁹ Zichy István győri végvidéki főkapitány-helyettes (1646–1655)⁴⁰ pedig már a szeptember 22-én kelt levelében arról értesítette Mansfeldet, hogy az a 34 pápai lovas katona, akiket a követség mellé rendeltek Tatára, összecsapott egy török egységgel. Zichy kérte a főkapitányt, hogy járjon közbe a pápai katonák kiszabadításában.⁴¹ Az összecsapás helyéről és pontos idejéről sajnos nincs információnk. A pápaiak – ahogy a történekről Reniger tudósított – a visszafelé tartó útjukon törökökbe botlottak, a kibontakozott csetepatéban néhányan meghaltak, többen pedig a törökök fogásába estek.⁴² Az említett lovasokról Haszán aga követ is elítélően nyilatkozott 1649-ben, és talán róluk is szó esett az aga november 7-én Heinrich Schlick grófhhoz, az Udvari Haditanács elnökéhez (1632–1649) benyújtott panaszai között,⁴³

³⁶ Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándhoz. Buda, 1649. szept. 15. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 245., 256.; Schmidnek a követségéről készített jelentésében Budára érkezésének időpontjaként szeptember 15-e szerepel. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 2. fol. 186r.

³⁷ Mansfeld tisztségére lásd *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Minta egy készülő főkapitányi archontológiái és „életrajzi lexikonból”. *Történelmi Szemle* 39. (1997) 277.

³⁸ ÖStA Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, Protokollbücher (a továbbiakban: KA HKR Prot.) Bd. 301. Registratur (a továbbiakban: Reg.) fol. 143r. Vö. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. jan. 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 19r.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. 1655. márc. 17. Uo. fol. 134r.; A 16–17. században Pápa a magyar végvárrendszer része volt, a győri végvidéki főkapitányság egyik erősségét képezte. A győri végvidéki védelmi rendszerről lásd *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz. *Történelmi Szemle* 38. (1996) 190–191., 196.; Páparól lásd *Szakály Ferenc*: Pápa a török korban. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Szerk. Kubinyi András. Pápa 1994. 77–124.; *Pálffy Géza*: Pápa a hosszú török háborúban. In: *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete, 1597–1997*. Szerk. Hermann István. Pápa 1997. 4–56.; Páparól és a pápai várról Esterházy László főkapitánysága (1648–1652) idejéből lásd *Martí Tibor*: Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez. Doktori (PhD) értekezés. PPKÉ 2013. 153–181.

³⁹ Haszán agát október 13-án már audiencián fogadta III. Ferdinánd. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 2. fol. 4–5.

⁴⁰ Zichy István tisztségére lásd *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 278.

⁴¹ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 300. Expedi (a továbbiakban: Exp.) fol. 332v. A pápai főkapitányi tiszte 1648 és 1652 között betöltő Esterházy Lászlótól 1650. szeptemberi keltezzel maradt fenn egy fogalmazvány és tisztázata, amely feltehetően szintén ezekről a pápai katonákról szól. Vö. *Martí T.*: Gróf Esterházy László i. m. 174.

⁴² Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. febr. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 29v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 18. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 41v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. jún. 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 3. fol. 62v–63r.

⁴³ Haszán aga panaszait lásd ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 2. fol. 14. Itt arról is beszámolt, hogy a magyarországi útja után 3000 győri, pápai, veszprémi lovas és gyalogos katona Székesfehérvár alá ütött.

de 1653 szeptemberében már ő sem volt biztos a pápaiak bűnösségében.⁴⁴ A sok bizonytalanság ellenére megállapítható, hogy a szóban forgó pápai katonák 1649. szeptember 20–22. körül egy magyar–török csetepatét követően kerültek fogságba,⁴⁵ majd pedig a lovasokat vezető Uki Ferenc hadnagy Szijavus, az akkori budai pasa (1648. március 29/30. – 1650. augusztus 6.) foglya lett. Kiszabadulásuk, illetve kiszabadításuk kérdésében kezdettől fogva meghatározó momentum volt a végváriak, a bécsi udvar és általa a Habsburg-rezidens azon álláspontja, hogy a katonák fogságba kerülése jogtalanul történt, mert egyfelől hivatalos úton voltak és nem portyára készültek, másfelől pedig éppen béketárgyalás folyt a két állam között, ami alatt elvileg nem kerülhetett volna sor fegyveres összecsapásra.

A fentiekhez hasonlóan érdekes és nehezen tisztázható körülmények között esett a keresztények fogságába Musztafa csasz. Amit megtudhatunk róla, azt szintén Reniger 1654. április utáni jelentéseiben és az Udvari Haditanács, továbbá az Udvari Kamara jegyzőkönyveinek bejegyzéseiben találjuk. Musztafa csasz fogsága sem 1654-ben kezdődött, ráadásul az ő történetének is részese, sőt meghatározó figurája a korábbi nagyvezír, Kara Murád pasa, mert a csasz az ő budai vezírsége (1650. augusztus 5. – 1653. október 26.)⁴⁶ idején Kiskomárom vára alatt került a magyarok kezébe.⁴⁷ Kiskomárom a magyar védelmi rendszer részét képező Kanizsával szembeni végvidékeknek a török kézen lévő Kanizsához legközelebb eső és egyben az egyik legerősebb vára volt.⁴⁸ A magyar nyelvű források is alátámasztják, hogy Kiskomáromot a törökök az 1650-es években évente, sőt évente

⁴⁴ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 41v–42r.

⁴⁵ Uki Ferenc 1657. dec. 20-án Batthyány I. Ádámhoz írt levelében úgy emlékezett, hogy akkor nyolc és fél éve volt már fogságban. MNL Országos Levéltára (a továbbiakban: OL) P 1314 Batthyány család levéltára, Missiles (a továbbiakban: P 1314), Nr. 50 735. Uki megjegyzése némileg elbizonytalaníthatja a feltevésünket, de korántsem biztos, hogy a levélíró teljesen pontosan fogalmazott. Ugyan a fenti időponttal közel megegyezően találunk adatot magyar végvári katonák – pápaiak, veszprémiek és tataiak – Zsámbék elleni rajtaütéséről (Johann Dietz futár jelentése. 1649. okt. 30. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 2. fol. 197.), a hivatkozott jelentés és a későbbi tárgyalások is kizárják, hogy ugyanarról az eseményről lenne szó.

⁴⁶ Kara Murád pasát 1650 augusztusában leváltották a nagyvezíri tisztségéből és a budai beglerbégységbe kapott kinevezést. Budai pasává való kinevezéséről lásd Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1650. aug. 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 2. fol. 91r.; A Budáról való visszahívásáról lásd Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 37r. Vö. *Gévaý A.*: A budai pasák i. m. 40.; *Ózcan, A.*: Kara Murad i. m. 365.

⁴⁷ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 114r–v.

⁴⁸ A Kanizsával szembeni végvidékről legújabban összefoglaló jelleggel lásd *Tóth Hajnalka*: A Kanizsával szembeni végvidék Gyöngyösi Nagy Ferenc levelezése tükrében (1683–1690). Szeged 2013. 38–46.; Kiskomárom váráról részletesebben lásd *Szvittek Róbert József*: Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben. Doktori (PhD) értekezés. ELTE 2008. (http://doktori.btk.elte.hu/hist/szvittekróbertjózsef/diss_nem.pdf, letöltés 2015. márc. 22.)

többször megpróbálták elfoglalni. A rendkívül gazdag végvidéki misszilis anyagban feltűnően sok adatot találunk az 1651–1652. évi Kiskomárom elleni török készülődésekről és tényleges támadásokról.⁴⁹ Ezek közül is kiemelkedik az 1651. augusztus 15-i eset, amiről az akkori kiskomáromi kapitány, Gersei Pethő László azt írta, hogy az valójában egy ostrom volt.⁵⁰ Hat-hétezer török vett részt a támadásban, hét bég volt jelen, és maga a kanizsai pasa vezette a sereget.⁵¹ Keglevics Péter, a Kanizsával szembeni végvidék főkapitány-helyettese (1641–1656)⁵² naplójában az esemény kapcsán a törökök sikertelenségéről, a magyarokénál nagyobb veszteségéről, sőt a kanizsai Haszán főaga, továbbá egy szigeti és egy koppányi aga haláláról tett említést.⁵³ A támadás hírére Batthyány I. Ádám, a Kanizsával szembeni végvidék főkapitánya ([1633]1637–1659),⁵⁴ Zrínyi Miklós horvát–szlavón bán (1647–1664) és Johann Christoph Puchheim komáromi főkapitány (1639–1651)⁵⁵ is mozgósításba kezdett, és több ezernyi katonaságot gyűjtöttek Kiskomárom alá. Bár a törökök közben felhagytak a vár ostromával, a végvidéki

⁴⁹ *Dóri Szilvia*: Békebeli csatározások. Végvári harcok Kiskomárom környékén 1651–1652-ben. In: *Mindennapi élet* i. m. 2008. 37–42.; *Szvittek R. J.*: Kiskomárom végvár i. m. 61–63.

⁵⁰ Gersei Pethő László Batthyány I. Ádámhoz. Kiskomárom, 1651. aug. 15. MNL OL P 1314 Nr. 36 812. Vö. *Dóri Sz.*: Békebeli csatározások i. m. 39.; Gersei Pethő László kapitányi kinevezését Linzben állították ki 1648. július 14-i keltezéssel. *Szvittek G.*: Kiskomárom végvár i. m. 61.

⁵¹ Gersei Pethő László Batthyány I. Ádámhoz. Kiskomárom, 1651. aug. 18. és aug. 16. MNL OL P 1314 Nr. 36 813., 36 814. Vö. *Dóri Sz.*: Békebeli csatározások i. m. 39–40.

⁵² *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 280.

⁵³ Keglevich Péter naplója 1599–1661. Közli: Deák Farkas. *Magyar Történelmi Tár* 13. (1867) 246.; Érdemes megjegyezni, hogy a szakirodalom tévesen a kanizsai Haszán pasa halálát említi. *Dóri Sz.*: Békebeli csatározások i. m. 40.; *Szvittek G.*: Kiskomárom végvár i. m. 62. Egyrésztől azonban Keglevics naplójában főaga elnevezés szerepel, ami nem keverendő össze a pasával. Másrésztől pedig amikor Pálffy Pál nádor 1651 szeptemberében Batthyány I. Ádámhoz írt levelében a történetekről érdeklődött, mindössze annyit írt, hogy azt híresztelték: a Kiskomárom felmentésére összegyűlt sereg német egységei egészen Kanizsa alá sáncolták be magukat, és a pasát is meglőtték, aki aztán meghalt. Pálffy Pál Batthyány I. Ádámhoz. Pozsony, 1651. szept. 2. MNL OL P 1314 Nr. 35 503. A levelet közli Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653). (Pálffy Pál levelei Batthyány Ádámhoz és Borbálához) *Összegyűjt.*, s. a. r., bev., jegyz., mutató S. Lauter Éva. (Régi magyar történelmi források 1.) Bp. 1989. 140–141. A levél tartalmi kivonatát közli *Takáts Sándor*: *Magyar küzdelmek* I. Bp. É. n. [1929]. 175.

⁵⁴ Tisztségére lásd *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 280.

⁵⁵ A tisztségben éppen 1651-ben történt változás: Johann Christoph Puchheim gróf helyére, aki az Udvari Haditanács alelnöke is volt, Adolph Ehrenreich Puchheim került. Előbbi 1639-től, utóbbi pedig 1664-ig töltötte be a tisztséget. *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 284.; Adolf Ehrenreich Puchheim 1651. december 9-i kinevezésére lásd ÖStA KA HKR Prot. Bd. 304. (1651) Reg. fol. 183r. (Az Udvari Haditanács tájékoztatása Wesselényi Ferencnek és a többi főkapitánynak, illetve leirat Puchheimhez.); A fenti akciót még bizonyosan Johann Christoph Puchheim vezette, mivel az ügy kapcsán később Kara Murád akkori budai pasa is Puchheim tábornagynagyról, a császár tanácsosáról és generálisról tett említést: „Feldmarschall”, „ein vornemben rath”, „general”. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. dec. 10. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 89r.

had revansra készült, ami a török kézen lévő Segesd elleni támadásban realizálódott: augusztus 31-én felégették a várost és ágyúzták a várat.⁵⁶

A törökök Kiskomárom elleni akciói Renigernek az egyeztetések során kirajzolódó álláspontja szerint azért voltak nagyon is problémásak, mert azokra (is) békeidőszakban került sor. Ráadásul az 1651. évi affér éppen a két birodalom közötti új békeszerződés ratifikációja és véglegesítése körüli időszakban történt. Annak ellenére, hogy Musztafa csász fogságba esésének konkrét dátumát nem ismerjük, annyit a források alapján megállapíthatunk, hogy valamikor a fent említett 1651. augusztusi kiskomáromi támadás idején a végvár körüli harcok során került a keresztények kezébe. Kara Murád pasa egyik későbbi – akkor már kapudán pasaként⁵⁷ –, Renigerrel folytatott megbeszélésén ezen kiskomáromi ostrom felemlgetésekor azonnal a Batthyány–Puchheim-féle segesdi akció felhánytorgatásával vágott vissza. Reniger pedig ugyanitt megjegyezte, hogy a törökök támadására nem sokkal azt követően került sor, hogy a nagykövetek („die grossen pottschaften”) átutaztak Magyarországon.⁵⁸ Itt Haszán pasa (tudniillik Haszán aga az 1649. évi bécsi útja után – mint később kiderült, csak névlegesen – megkapta a temesvári pasaságot) és Schmid 1650–1651. évi nagyköveti minőségben tett útjaira történik utalás.⁵⁹ Murád pasa számára a kérdés kényes voltát és saját érintettségét is jelzi, hogy – miután Musztafa csász 1654 áprilisában megjelent Konstantinápolyban – rendületlenül azt hangsúlyozta, hogy ő budai pasaként a béke megtartására szólította fel alattvalóit, amikor a császt Kiskomárom alá küldte. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy a csász konstantinápolyi felbukkanása és ügye révén Kara Murád pasa végvidéki tevékenysége is ismét előtérbe került, ami annak idején a Portán nem részesült kedvező fogadtatásban. Maga Musztafa csász is az ártatlansága és jogtalan fogságba hurcolása kapcsán

⁵⁶ J. Újváry Zsuzsanna: Batthyány I. Ádám, a vitéz katona. In: Batthyány I. Ádám és köre. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2013. 140–141.; Marti Tibor: Gr. Esterházy László – egy fiatal nyugat-dunántúli arisztokrata katonai karrierje. In: Társadalom- és életmódtörténeti kalandozások térben és időben. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2014. 67–69. Vö. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. nov. 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 2. fol. 3r–v.

⁵⁷ Kara Murád pasa miután 1653 szeptemberében Budáról visszatért Konstantinápolyba, ott kapudán pasaként (a török flotta parancsnoka) tevékenykedett tovább. A kérdéstről lásd *Özcan, A.*: Kara Murád Paşa i. m. 364.

⁵⁸ A törökök szerint a folytonosan háborúskodó Batthyány I. Ádám Puchheim generálist félrevezette, és utóbbi ezért vonult 6000 némettel Segesd alá. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. dec. 10. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. Fol. 88v–90r.

⁵⁹ Reniger 1650. április 3-i jelentésében tudósított arról, hogy Haszán aga megkapta a temesvári pasa címet, majd május 2-án indult el nagykövetként Bécsbe. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1650. ápr. 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 123r., illetve Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1650. máj. 6. Uo. fol. 205r. Vö. *Papp S.*: Egy Habsburg-követ i. m. 45.; Az Udvari Haditanács 1650. máj. 10-én gratulált a pasának a kinevezéséhez. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 302. (1650) Reg. fol. 57r.; Haszán aga temesvári pasává való kinevezésének indoklására lásd *Papp S.*: Egy Habsburg-követ i. m. 45–46. Vö. *Kolçak, Ö.*: Walter Leslie i. m. 100–101. 7. jegyz., 126.

lépten-nyomon arra hivatkozott, hogy a vár ostromának megakadályozása végett küldték parancsral Kiskomárom alá.⁶⁰ (A fentiekkel összhangban Reniger 1651. szeptember 22-i jelentésében találunk adatot arra, hogy a keresztények Kanizsa alatt elfogták a csauszt, akit a portyák beszüntetésére vonatkozó parancsral küldtek oda, és aki nagy valószínűséggel Musztafa csausz volt).⁶¹ 1651 augusztusában török részről békeszegés történt, majd a csausz magyar katonák fogságába esett, végül pedig Zrínyi Miklós rabja lett.

Ahogy láthattuk, a szemben álló felek mindkét esetben kezdettől fogva azért ragaszkodtak a rabok szabadon bocsátásához, mert az érintettek szerintük jogtalanul kerültek fogságba: a pápaiak hivatalos feladatot teljesítettek, még akkor is, amikor a követek kíséretéből hazafelé tartottak, fogságba esésük ráadásul az éppen zajló béketárgyalások idején történt; ugyanígy a csausz is hivatalos úton volt, amennyiben elfogadjuk, hogy a béke megtartására felszólító parancsot vitt a kanizsai pasának Kiskomárom alá. Természetesen az ellenérdekelte felek az egyeztetések során végig ellenkező állásponton voltak: a török fél szerint a pápaiak kivont zászlóval éppen portyázni készültek, amikor belebotlottak az ellenséges oldal katonáiba; másrészt pedig a csausz mégis csak egy katonai akció közepette volt jelen a kiskomáromi török táborban. Mindkét esetben nehezen tisztázható és ellenőrizhető körülményekről beszélhetünk. A kérdéses ügyekben lévő bizonytalan tényezőkre a tárgyaló felek is belekapaszkodtak, és szinte a végsőkig ragaszkodtak a saját interpretációjukhoz.

Uki Ferenc és a pápai foglyok kiszabadítása érdekében tett kísérletek (1649–1653)

A fogságba esések körülményeinek tisztázatlansága ellenére (vagy éppen amiatt) mindkét fél jogot formált a foglyok feltétel nélküli szabadon engedésére. A pápai katonák esetében egy ideig talán volt is ennek realitása. A szabadon bocsátásukról szóló tárgyalások kezdettől fogva több szintéren zajlottak: mivel az incidensek a magyarországi határvidéken történtek, mindenekelőtt a végvidéki katonai tisztségviselők között indultak egyeztetések. Mivel a pápai katonák a fogságba esést megelőzően a Habsburg és az oszmán uralkodó követei mellett teljesítettek

⁶⁰ Példaként lásd Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. dec. 10. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 89r.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. Uo. Konv. 3. fol. 114r–v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. jún. 15. Uo. Konv. 4. fol. 93v.

⁶¹ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. szept. 22. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 121r.

szolgálatot, viszonylag hamar bekapcsolódott az ügybe a bécsi udvar, illetve a központi intézmények is. Zichy István győri végvidéki főkapitány-helyettes színté azonnal, az 1649. szeptemberi incidens után kérte felettesét, Mansfeld főkapitányt, hogy járjon közbe a pápai lovasok ügyében, aki jelentette is az esetet az Udvari Haditanácsnak⁶², ahogy Pálffy Pál nádor (1649–1653) is már szeptemberben levelezett ugyanerről Béccsel.⁶³ A dolgok pillanatnyi állásról pedig folyamatosan informálták Reniger konstantinápolyi Habsburg-rezidenst, aki a Portán igyekezett támogatókat keresni és eredményeket elérni a pápaiak érdekében.

Johann Dietz Habsburg futárt 1649 októberében azért küldték Budára, hogy rendezze Szijavus budai pasánál a pápai katonák ügyét.⁶⁴ 1650. február elején pedig írtak Mansfeldnek, hogy a Bécsből éppen visszainduló – nem melleleg a főkapitány kíséretére bízott – török internunciussal, Haszán agával tárgyaljon a kérdéssről.⁶⁵ Azt sajnos nem tudjuk, hogy bármiféle megegyezéssel zárultak-e a Szijavus pasával és Haszán agával folytatott megbeszélések, de Zichy júliusban ismét a katonák szabadon bocsátása ügyében írt fel az Udvari Haditanácshoz.⁶⁶ Megjegyzem, ugyanekkor a fent említett Haszán – már pasai méltóságban – nagykövetként ismét útban volt Bécs felé, július hónapban pedig már biztosan Budán tartózkodott.⁶⁷ Ha Haszánt sikerrel meg is tudták volna győzni, és a pasának bármilyen lehetősége vagy szándéka lett volna Szijavusra nyomást gyakorolni, a

⁶² Lásd 41. jegyz.

⁶³ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 300. (1649) Exp. fol. 333r.

⁶⁴ Johann Dietz török futár jelentése budai útvjáról. Bécs, 1649. okt. 30. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 2. fol. 197–199. Novemberben is találunk erre vonatkozó haditanácsi utasítást. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 301. (1649) Reg. fol. 178r.; Dietz 1651 novemberében is többek között a pápai foglyok ügyére vonatkozó utasításokkal indult útra Konstantinápolyba, ahova azonban tragikus hirtelenséggel bekövetkező halála miatt nem jutott el. Lásd Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1652. febr. 11. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 80r–v. Vö. Pálffy Pál II. Rakóczi Györgyhöz. Malacka, 1651. dec. 2. MNL OL E 190 Archivum familiae Rakóczi (a továbbiakban: E 190). Nr. 6 307. (Utóbbi dokumentumot Szabados János bocsátotta rendelkezésemre.); Johann Dietz tevékenységéről és szerencsétlen elhalálozásának körülményeiről lásd *Szabados János*: „... Inquisition wider Emericum balassi in puncto des erschossenen Diezens”. Vizsgálat Balassa Imre ellen a leölt Dietz ügyében. *Hadtörténelmi Közlemények* 129. (2016) 559–580.

⁶⁵ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 302. (1650) Reg. fol. 14r.; Mansfeld válaszát az ügyben lásd ÖStA KA HKR Prot. Bd. 300. (1649–1650) Exp. fol. 58r.; Haszán 1650. febr. 11-én érkezett meg Budára. Ismeretlen személy jelentése. Buda, 1650. febr. 11. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 22r. Majd március 19-én érkezett vissza Konstantinápolyba. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1650. ápr. 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 106v.

⁶⁶ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 300. (1649–1650) Exp. fol. 317r.; Miatán Haszán visszatért Konstantinápolyba, ott Reniger felkereste és szóba kerültek a pápai foglyok, de bővebb információt nem közölt a rezidens. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1650. ápr. 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 108r.

⁶⁷ Vö. 59. jegyz.; Szijavus budai pasa 1650. jún. 10-én arról értesítette Wenzel Eusebius Lobkowitz herceget, hogy Haszán pasa már Belgrádban tartózkodik. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 239r.; Haszán pasa levele Wenzel Eusebius Lobkowitzhoz. Belgrád, 1650. jún. 30. előtt. Uo. Kt. 122. Konv. 2. fol. 22.

dolgot megakasztotta, hogy utóbbi egy hónap múlva, augusztus elején leváltották a budai tisztségéből, ami nyilván az ügyek elhúzódását eredményezte. Ekkor még úgy tűnhetett, hogy az új budai pasa – aki történetesen a volt nagyvezír, Kara Murád pasa lett – támogatni fogja a foglyok szabadon engedését, hiszen a békemeghosszabbítás tető alá hozása is az ő nevéhez fűződött. Ehhez mindenekelőtt meg kellett érkeznie Budára. Októberben, az akkor még mindig a békeratifikációhoz kapcsolódóan, a békeokmányok vizsgálata miatt Budán tartózkodó Michel D’Asquier, a bécsi udvar keleti nyelvek tolmácsa szintén utasítást kapott a pápaiak már egy éve húzódó ügyének előmozdítására,⁶⁸ amit immár az újonnan érkező budai pasánál, Kara Murádnál kellett kieszközölnie. A pasa november 3-án érkezett meg,⁶⁹ az eddig Budán tartózkodó Haszán pasa nagykövetet pedig ezt követően, november 20-án cserélték ki Szőnyélnél a Konstantinápolyba tartó Habsburg-nagykövettel, Schmiddel.⁷⁰ Decemberben mind Forgách Ádám Dunán inneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány (1644–1663),⁷¹ mind pedig Batthyány I. Ádám felszólítást kaptak a határvidéki portyák beszüntetésére, amik ellen a már ismét Bécsben tartózkodó Haszán pasa nagykövet tiltakozott. Az indoklás szerint ez a pápai foglyok ügye miatt is ajánlatos lett volna.⁷² A Wenzel Eusebius Lobkowitz herceghez, az Udvari Haditanács elnökéhez (1649–1665) küldött levele szerint D’Asquier 1651 januárjában is tárgyalt Haszán pasával, többek között bemutatta neki III. Ferdinánd Forgách Ádámhoz intézett rendelkezését a portyák leállításáról, és szóba került az akkor még Budán fogva tartott pápai katonák ügye is.⁷³ Jól láthatóan a foglyok kiszabadításának

⁶⁸ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 302. (1650) Reg. fol. 154r.; Michel D’Asquier Wenzel Eusebius Lobkowitzhoz. H. n. 1651. szept. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 2. fol. 215–216.; Michel D’Asquierrol lásd *Meienberger, P.*: Johann Rudolf Schmid i. m. 80–82.; *István Hiller*: Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645. Weimar–Köln–Wien 1992. 72–75.; *Alastair Hamilton*: An Egyptian Traveller in the Republic of Letters. Josephus Barbutus or Abudacnus the Copt. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 57. (1994) 139–140.; *Hiller István*: A „Titkos levelezők” intézménye. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczky Gábor. Bp. 1998. 208.

⁶⁹ A pasa november 3-án érkezett meg Budára. Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándhoz. Komárom, 1651. nov. 9. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 1. fol. 23r.

⁷⁰ Martin Janickho főbiztos Benkovith Péter győri alispánhoz. Komárom, 1650. nov. 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 1. fol. 62r.; Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándhoz. Esztergom, 1650. nov. 20. Uo. fol. 67r.

⁷¹ Tisztségére lásd *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 271.; D’Asquiert már 1650 júliusában Budára küldte az uralkodó a békeokmányok cseréje, a korábbi békedokumentumok bemutatása és Haszán pasa nagykövet fogadása végett. III. Ferdinánd Kara Murád pasához. Bécs, 1650. júl. 14. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 2. fol. 29r.; III. Ferdinánd hitlevele Michel D’Asquier számára. Uo. fol. 33–34.

⁷² ÖStA KA HKR Prot. Bd. 302. (1650) Reg. fol. 183r–v.

⁷³ Michael D’Asquier Wenzel Eusebius Lobkowitzhoz. H. n. 1651. jan. 22. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 3. fol. 21–22.

elérésében az udvar ki akarta használni a török megbízott jelenlétét. Az 1651 áprilisában is Budán tartózkodó D’Asquier ismét utasítást kapott arra, hogy tárgyaljon a majd nagyköveti útvjáról hazafelé tartó Haszán pasával, és még annak Budáról való távozása előtt rendezzék a pápaiak ügyét.⁷⁴

Mialatt a bécsi udvar és a végvidéki tisztségviselők – vélhetően a budai pasa (pasák) hajthatatlansága miatt – a török követnél próbáltak eredményeket elérni, a Konstantinápolyban tartózkodó Habsburg-követ, Schmid a békeszerető emberként jellemzett új nagyvezírrrel, Melek Ahmed pasával⁷⁵ folytatott megbeszélésén vetette fel a pápaiak esetét. Majd – már visszatérve a magyar–oszmán végvidékre – ő is Haszán pasa segítségével próbált közbenjárni ügyükben.⁷⁶ Reniger jelentéseiből tudjuk, hogy több alkalommal is szultáni parancs ment az éppen regnáló budai pasá(k)hoz, amiben a foglyok szabadon engedésére utasították őket.⁷⁷

Feltehetően a tárgyalások – budai pasák hozzáállása miatti – sikertelenségének köszönhetően viszonylag hamar megjelent egy új tényező a rabkiváltási történetben: a pápai katonáért keresztények fogságában lévő, értékesebb török rabokat ajánlottak fel, azaz fejet fejért próbálták kiváltani a végvidékieket. Zichy István már 1650 nyarán felvetette a Haditanácshoz címzett levelében, hogy ajánljanak fel egy, Batthyány I. Ádám fogságában lévő csauszt a pápaiak kiváltásához.⁷⁸ Ez a javaslat azonban a későbbi történések tükrében nem talált támogatásra. Közel egy évvel később, 1651 májusában már egy Ali bég nevezetű, magasabb rangú foglyot terveztek felajánlani a rabok kiszabadításához,⁷⁹ majd egy hónappal később a Haditanács a Budán tartózkodó Schmiddel arról levelezett, hogy Murád budai

⁷⁴ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 304. (1651) Reg. fol. 54v.; Az Udvari Haditanács által Schmidnek küldött utasításokat lásd uo. fol. 68r., 69r.; Haszán pasa Bécsből végül 1651. május elején indult vissza Konstantinápolyba, ahova július 5-én érkezett meg. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 304. (1651) Reg. fol. 67r., 68r.; III. Ferdinánd IV. Mehmedhez, Melek Ahmed pasa nagyvezírhez és Kara Murád budai pasához. Bécs, 1651. máj. 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 3. fol. 6., 7., 8.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. júl. 9. Uo. Kt. 124. Konv. 1. fol. 6r.

⁷⁵ Melek Ahmed pasa nagyvezírsége: 1650. aug. 5. – 1651. aug. 21.; Schmid megjegyzését a pasáról lásd Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. febr. 10. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 2. fol. 51r.; Melek Ahmed tevékenységére lásd *Fikret Sarıcaoğlu*: Melek Ahmed Paşa. DİA XXIX. Ankara 2004. 42–44.

⁷⁶ Az Udvari Haditanács Johann Rudolf Schmidhez. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 304. (1651) Reg. fol. 30v.

⁷⁷ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. szept. 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 1. fol. 89v.; IV. Mehmed Kara Murád budai pasához küldött parancsa (olasz fordítás). Konstantinápoly, 1652. febr. Uo. Kt. 125. Konv. 1. fol. 127.; Simon Reniger jelentéseinek kivonata. Uo. fol. 139v.

⁷⁸ Zichy István az Udvari Haditanácshoz. 1650. júl. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 300. (1649, 1650) Exp. fol. 317r.

⁷⁹ Az Udvari Haditanács Forgách Ádámhoz. Bécs, 1651. máj. 16. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 304. (1651) Reg. fol. 79r.; Az Udvari Haditanács Johann Rudolf Schmidhez. Bécs, 1651. máj. 16. Uo. fol. 81v.

pasa egy Mehmed aga nevezetű foglyot követel a pápaiakért.⁸⁰ A próbálkozások és egyeztetések nem vezettek eredményre, a miértekre azonban a nagyon szűkszávú haditanácsi jegyzőkönyvek bejegyzései nem adnak választ.

A rendelkezésünkre álló forrásokban 1651 tavaszától-nyaratól kezdődően megfigyelhető, hogy Uki Ferenc hadnagy ügye fokozatosan elvált a többi pápai katona kiszabadításának kérdésétől, pontosabban kiemelkedett az esetek közül. Mind Mansfeld végvidéki főkapitány, mind Zichy végvidéki főkapitány-helyettes, mind pedig Esterházy László pápai kapitány (1648–1652) már konkrétan az ő ügyében tettek lépéseket.⁸¹ Zala és Somogy megyék 1651. június 29-én Körmenten tartott közgyűlésén amellet, hogy döntés született a törökökkel folytatandó határrendezési tárgyalásokra küldendő követek személyéről és fizetségéről, jegyzőkönyvbe foglalták, hogy a megbízottak „ne feledjenek eljárni Uki Ferenc ügyében, kiszabadítása érdekében”.⁸² Sőt, a Renigernek küldött követutasításban is kiemelték a hadnagy ügyét,⁸³ bár a rezidensnek egyáltalán nem lehetett egyszerű dolga, főként miután 1651 augusztusában maga Uki Ferenc tulajdonosa, a volt budai pasa, Szijavus került a nagyvezíri posztra.⁸⁴ Jól tükrözi ezt Renigernek az első, nagyvezírnél tett audienciájáról szóló jelentése, amiből kitűnik, hogy a pasa nagyon is cinikusan viszonyult a foglyok szabadon bocsátásának kérdéséhez,⁸⁵ és feltehetően érintettsége miatt sem kívánt lépéseket tenni az érdekükben. Sőt, a pasa október végi leváltását követően pedig Reniger megírta, hogy Szijavus valójában akadályozta a foglyok szabadon engedését.⁸⁶ A Kara Murád budai pasától, illetve a róla Konstantinápolyba érkező hírek is a

⁸⁰ Az Udvari Haditanács Johann Rudolf Schmidhez. Bécs, 1651. jún. 11. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 304. (1651) Reg. fol. 88v. Vö. Az Udvari Haditanács Forgách Ádámhoz. Bécs, 1651. máj. 28. Uo. fol. 85r.

⁸¹ Zichy István felirata az Udvari Haditanácshoz. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 303. (1651, 1652) Exp. fol. 179v.; Esterházy László felirata uo. fol. 420r.; Philipp Mansfeld felirata uo. fol. 512r.

⁸² *Turbuly É.*: Zala vármegye i. m. 110.

⁸³ Az Udvari Haditanács Simon Renigerhez. Bécs, 1651. júl. 5.: „die loßlassung der Papauer, sonderlich den Uki Ferenz betreffend”. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 304. (1651) Reg. fol. 104v. (Válasz Reniger 1651. máj. 22. jelentésére, aminek csak a duplikátja érkezett meg.)

⁸⁴ Szijavus pasa 1651. aug. 21-én lett nagyvezír. Kinevezéséről lásd Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. aug. 29. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 1. fol. 84r. Vö. még 27. jegyz.

⁸⁵ „[Sjavus pasa] meldete hierüber auch von loßlassung der armen gefangenen von Papa, derentwegen von der Ottomanischen Portten schon oft befelch ergangen, ist daß nicht ein schad (sagte er), daß man wegen zwei persohnen rumpiren thuet, waß ihr wolt. Schaffte mich gleichsamb mit unwillen fort undt liesse kein wortt weitter reden.” Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. szept. 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 1. fol. 89v. Vö. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. szept. 11. Uo. fol. 101v–102r.

⁸⁶ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. nov. 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 2. fol. 19r.; Szijavus pasát 1651. szept. 27-én Gürdzsü Mehmed pasa váltotta a nagyvezíri tiszt-ségben, amit 1652. jún. 20-ig tölthetett be. Gürdzsü Mehmed pasa tevékenységéről lásd Mehmed Paşa, Gürcü. DÍA XXVIII. Ankara 2003. 511–512.

Habsburg-rezidens azon vélekedését erősítették, miszerint nem várható előrelépés a vitás kérdésekben, így feltehetően a pápaiak ügyében sem.⁸⁷

Mansfeld főkapitány 1651 novemberében konkrét javaslattal állt elő, miszerint a hadnagyot egy, a Zrínyi Miklós gróf fogságában lévő Musztafa nevű csausszal kívánják kiváltani.⁸⁸ A dolog érdekessége, hogy itt már nagy valószínűséggel arról a Musztafa csauszról van szó, akivel később ténylegesen kicserélték Uki Ferencet, de török részről ekkor még csak abban a kontextusban merült fel a neve, mint akinek a kiszabadítása miatt a kiskomáromi affért követően mind Szijavus pasa nagyvezír, mind pedig Kara Murád budai pasa a konstantinápolyi rezidentet zaklatta.⁸⁹ Úgy tűnik, hogy a főkapitány felvetése keresztény oldalon nem talált támogatókra, és ezt követően, 1652 nyarán egy újabb lehetőség kínálkozott. Nagyon határozott lépések történtek Bécs és a magyar végvidék, illetve a törökök – elsősorban a budai pasa – között arra vonatkozóan, hogy Uki Ferencet egy Hassil/Hasdill Olmas nevű török rabbal cseréljék ki.⁹⁰ Az egyeztetések Mansfeld és Murád budai pasa között egy bizonyos Hüszejn csausz közvetítésével zajlottak.⁹¹ Murád pasa mellett, hogy követelte Hassil Olmas váltságdíjának elengedését és az őt elfogó katonák megbüntetését, Mansfeld és emberei győzködése ellenére sem kívánt belemenni a rabcsérébe.⁹²

⁸⁷ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. szept. 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 1. fol. 91v. Anélkül, hogy itt tételesen idézném Reniger jelentéseit, fontos megemlíteni, hogy a rezidens rendszeresen beszámolt a pasa öncélú, zsákmányszerző és békerontó praktikáiról. A béke fenntartására nézve mind Kara Murád pasát, mind pedig Szijavus pasát veszélyesnek tartotta.

⁸⁸ Az Udvari Haditanács válasza Philipp Mansfeldnek. Bécs, 1651. dec. 4. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 304. (1651) Reg. fol. 181r.

⁸⁹ Hans Caspar jelentése. Tata, 1651. okt. 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 1. fol. 229r.

⁹⁰ A Hassil/Hasdill Olmas török fogoly nevét már 1652 júliusában említi a haditanácsi jegyzőkönyv, de még nem Uki Ferenc kiváltásával kapcsolatban. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 303. (1651, 1652) Exp. fol. 206r.; Uki Ferenc és Hassil Olmas kicserélésének tárgyára vonatkozó feliratok és utasítások a haditanácsi jegyzőkönyvekben. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 303. (1651, 1652) Exp. fol. 234v. és Bd. 305. (1652) Reg. fol. 91r.; Uo. Bd. 303. (1651, 1652) Exp. fol. 242r. és Bd. 305. (1652) Reg. fol. 96v.; Uo. Bd. 303. (1651, 1652) Exp. fol. 270r–v. és Bd. 305. (1652) Reg. fol. 102r. Természetesen minderről Renigert is tájékoztatták. Lásd Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1652. okt. 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 3. fol. 66r.

⁹¹ Hüszejn csausz, budai tolmács egy renegát volt, aki Alexander Fischer néven született Bécsben, de Hans Caspar (egyik jelentését lásd 89. jegyz.) néven a bécsi udvar szolgálatában is tevékenykedett, sőt az erdélyi fejedelemnek tett szolgálatai alapján hármas kémként működött az oszmán–magyar határvidéken. Tevékenységéről lásd *Szabados János: A 17. századi Habsburg-hírszerző „gyöngyszeme”*. Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága. Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz. *Aetas* 31. (2016) 3. sz. 77–92.

⁹² Philipp Mansfeld felirata az Udvari Haditanácshoz. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 303. (1651, 1652) Exp. fol. 270r.; ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 138r–v. (1653. jan. 16.). Bár Murád pasa Mansfeld főkapitánnyal levelezett a török rab ügyében, a levélváltásokból kiderült, hogy Hassil Olmast nem a főkapitány szolgálatában álló katonák, hanem ún. szabad hajdúk fogták el. Ennek ellenére Mansfeld hajlandónak mutatkozott a pasa segítségére lenni, amennyiben ő is támogatja a rabcséréát.

Miután Uki Ferenc kiszabadítása ügyében számtalan levélváltás történt Bécs–Győr–Buda–Konstantinápoly viszonylatában, 1652 októberében Schmid Budán tartózkodó titkára, Dr. Metzger azt jelentette, hogy nem lát reményt a hadnagy váltságdíj megfizetése nélküli kiszabadítására.⁹³ Annak ellenére jutott idáig a dolog, hogy Murád pasának tudnia kellett Uki és a pápai lovasok ártatlanságáról, ahogy azt Mansfeld december 30-i levelében olvashatjuk, sőt nagyvezírként még maga a pasa tett ígéretet a szabadon engedésükre.⁹⁴ A hadnagy és katonái feltétel nélküli szabadon bocsátásának elvi lehetőségét ugyan a tárgyaló felek még ezt követően is hosszú ideig fenntartották, a váltságdíj kivetése valójában eldöntötte a rabok sorsát. Uki Ferenc megsarcolásának pontos időpontját nem ismerjük, feltehetően 1652 őszén kerülhetett rá sor.⁹⁵ A rabkiváltási történet pedig így ismét új szakaszba lépett: a határvidék íratlan szabályai szerint a rabok megsarcolásukat (azaz a rájuk kirótt váltságdíj mértékének elfogadását) követően, csak a sarc megfizetésével szabadulhattak. Amikor Musztafa csász 1654-ben megjelent Konstantinápolyban, már rá is váltságdíjat vetettek ki.

A Mansfeld győri végvidéki főkapitány 1652. december 30-án az Udvari Haditanácshoz címzett levelét követően beinduló udvari gépezet is Uki Ferenc jogtalanul – de követelt – váltságdíjának összegyűjtésére és kifizetésére koncentrált.⁹⁶ A haditanácsi és kamarai levelezésekből kiderül, hogy a hadnagyra kivetett sarc értéke 1652–1653 fordulóján 6000 tallért tett ki.⁹⁷ Ezzel nagyjából egybehangzó információt közölt maga Uki is egy, még a budai Csonkatoronyból feltehetően 1652 októberében Batthyány I. Ádámnak küldött könyörgő levelében, ahol 3000 tallért, egy úrnak való kocsit és egy úrnak való gyöngyházas puskát nevezett meg váltságdíjaként, ami összességében megfeleltethető a 6000 tallér

⁹³ Dr. Metzger jelentése budai útvjáról. Bécs, 1652. okt. 23. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 3. fol. 92v. Vö. még Mansfeld felirata az Udvari Haditanácshoz. 1652. okt./nov. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 303. (1651, 1652) Exp. fol. 400v.

⁹⁴ ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 138r–v. (1653. jan. 16.)

⁹⁵ Erre egyrészt az addig történtek alapján következtethetünk, másrészt pedig abból, hogy Uki Ferenc rabtársaival már 1651–1652-ben is több könyörgő levelet küldött a budai Csonkatoronyból Batthyány I. Ádámnak, de ezekben saját váltságdíjáról nem esik szó, „csak” fogva tartásuk rossz körülményeiről és kínzásairól írtak. MNL OL P 1314 Nr. 50 740–50 746.

⁹⁶ Philipp Mansfeld a hátrahagyott Udvari Haditanácshoz. Győr, 1652. dec. 30. ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] Fol. 138r–v. A hátrahagyott Udvari Haditanács az ügyet továbbgondolásra 1653. jan. 9-án átküldte a jelenlévő Udvari Haditanácshoz. Uo. fol. 143.

⁹⁷ A hátrahagyott Udvari Haditanács javaslata III. Ferdinándhoz. Bécs, 1653. jan. 15. ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 240. (1653. jan. 27.). A Puchheim által vezetett konferenciát jan. 13-án tartották. A Titkos Tanács jan. 15-én reagált az előterjesztett pontokra, köztük Uki Ferenc ügyére. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. fol. 18v.; Az ügyre vonatkozó egyik későbbi feljegyzés szerint Mansfeld alkudta le Uki hadnagy sarcát 9000 tallérról. A hátrahagyott Udvari Kamaráé a jelenlévő Udvari Kamarához. ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 58. (1653. ápr. 9.).

értéknek.⁹⁸ Ahogy fentebb is említettük, a hadnagyra kirótt váltságdíj a beosztásához mérten meglepően magasnak számított, a fogságba esésének körülményeit figyelembe véve pedig már szinte szemtelenül nagy volt. Az udvari haditanácsosok és Johann Christoph Puchheim haditanácsi alelnök is hallatlannak és méltánytalannak tartották a törökök Uki Ferencsel szembeni eljárását.⁹⁹

Hogyan tudott (volna) egy végvári lovas hadnagy ilyen összegű váltságdíjat kifizetni? Amellett, hogy az Uki család, és azon belül Ferenc vagyonának megállapításához további kutatásokra lenne szükség, annyi az eddigi ismereteink alapján is megállapítható, hogy egy köznemesi családról van szó, akik Pápán házzal rendelkeztek, tehát nem a társadalom legszegényebb rétegéhez tartoztak. Ugyanakkor a fent említett összeg kifizetése nyilvánvalóan nehézségeket jelentett a hadnagy számára. Egy 1654 nyarán Batthyánynak írt levelében tett kifakadása, miszerint neki soha nem volt még 300 tallérja sem, nemhogy 3000,¹⁰⁰ többféleképpen értelmezhető: elfogadhatjuk, hogy nem rendelkezett ekkora készpénzzel, de az is érthető lenne, ha ezzel a megjegyzéssel csak a helyzetét kívánta volna minél súlyosabbnak feltüntetni, hogy megnyerje a főúr támogatását. Nem tudjuk, hogy ténylegesen rendelkezett-e ennyi pénzzel (bár, ha igen, miért nem használta fel), de a forrásaink szerint elő tudta (volna) teremteni ezt az összeget. Mansfeld főkapitány közbenjárására III. Ferdinánd 1653. január 20-i keltezésű leiratában utasítást adott Uki Ferenc zsoldjának elszámolására.¹⁰¹ Hans Fendt *Oberfeldschreiber* számításai szerint 1652. december 30-ig a hadnagy összes zsoldja, ami 1631 és 1635 között két lóval szolgáló főzászlósként, majd 1635 júniusától négy lóval szolgáló hadnagyként megillette, 3001 tallér 60 dénár volt. Ezt az összeget pedig nem fizették ki neki(!).¹⁰² Ami egyrészt azt jelentette, hogy a hátralékos zsoldja – ami az addigi összes járandósága volt – fedezhette a váltságdíja felét,

⁹⁸ Uki Ferenc Batthyány I. Ádámhoz. Buda, Csonkatorony 165[2]. okt. 19. MNL OL P 1314 Nr. 50 739. Nem tudni, hogy sikerrel járt-e a posta, az úrnak való kocsi és a gyöngyházás puska többet nem bukkannak fel a forrásokban. A levél pontos dátummal nem rendelkezik, csak a tartalmából következtethetünk a megírása idejére. Elvileg elfogadható lenne az 1653-as dátum is, de a rendelkezésre álló egyéb adatok azt kevésbé támasztják alá.

⁹⁹ A hátrahagyott Udvari Haditanács javaslata III. Ferdinándhoz. Bécs, 1653. jan. 15. ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 240. (1653. január 27.)

¹⁰⁰ Uki Ferenc Batthyány I. Ádámhoz. Esztergom, 1654. máj. 31. MNL OL P 1314 Nr. 50 731.

¹⁰¹ III. Ferdinánd leirata a hátrahagyott Udvari Haditanácshoz. Linz, 1653. jan. 20. ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 203v.

¹⁰² Hans Fendt *Oberfeldschreiber* igazolása Uki Ferenc járandóságairól. ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 139. (1653. jan. 16.). Uki Ferenc két lóval szolgáló zászlósként 46 hónapig tevékenykedett, a havi zsoldja 6 tallér 40 dénár volt, majd 211 hónapig négy lóval szolgáló hadnagyként tartották nyilván, ekkor a havi zsoldja 12 tallér 80 dénár volt. A hadnagy zsoldjára és váltságdíjára vonatkozóan jó összehasonlításként szolgál Nagy Tamás füleki alkapitány esete, aki 1641-ben esett török fogságba, majd 3000 tallért és öt rabot ígért maga helyett. Ráadásul kérte az Udvari Kamarától a hátralékos zsoldja kifizetését, ami 3000 tallért (!) tett ki. *Tóth Hl.: A Kanizsával szembeni végvidék i. m. 31.*

másrészt pedig ebből az adatból arra is következtethetünk, hogy a hadnagy nem a zsoldjából tartotta el magát és a családját. A haditanácsosok azt javasolták, hogy fizessék ki egy összegben Uki Ferenc zsoldhátralékát.¹⁰³ Ugyanakkor a Titkos Tanács szükségesnek tartotta, hogy mind Uki váltságdíja, mind pedig más rabok ügyében legyen konzultáció a magyar országgyűléssel.¹⁰⁴ 1653 tavaszán az udvar még olyan információkkal rendelkezett, melyek szerint, ha a hadnagy megfizet 3000 tallért a rabtartójának, akkor kezességén kijöhet a tömlöcből, hogy a többi tartozását is összeszedje.¹⁰⁵

Mindezzel párhuzamosan a fennmaradó összeg fedezésére is született megoldás: III. Ferdinánd határozata alapján az Udvari Kamara már 1653. január 30-án arra adott utasítást a Magyar Kamarának, hogy az a bevételeiből fizessen ki Uki Ferenc szabadulására 2000 tallért,¹⁰⁶ amely utasítást március 12-én meg kellett ismételni.¹⁰⁷ Majd április 28-i keltezéssel közvetlen uralkodói utasítás ment a Magyar Kamarához, hogy az fizesse ki a kamarai bevételekből (előlegként) a 2000 tallért Uki Ferenc kiváltásához.¹⁰⁸ A Bécsben hátrahagyott Udvari Kamara és az uralkodó mellett jelenlévő Udvari Kamara között azt is tisztázni kellett, hogy Uki milyen feltételekkel részesülhet a szóban forgó 2000 tallér kiutalásában, azaz a jövőben ezt az összeget le kell-e vonni a zsoldjából. Ami azért is volt fontos kérdés, mert a pápai lovas hadnagy zsoldját az alsó-ausztriai rendektől kapta.¹⁰⁹ A fenti 2000 tallért azonban Uki az uralkodó kegyéből kapta, mert jó katonának ítéltetett.¹¹⁰ Emellett az alsó-ausztriai rendek is felajánlottak 1000

¹⁰³ A hátrahagyott Udvari Haditanács javaslata III. Ferdinándhoz. Bécs, 1653. jan. 15. ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 240. (1653. jan. 27.)

¹⁰⁴ A Titkos Tanács az Udvari Haditanácshoz. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. fol. 17r., 32v.

¹⁰⁵ A hátrahagyott Udvari Kamara a jelenlévő Udvari Kamarához. ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 58. (1653. április 9.). A kezességén való kijövele lehetőségére utalt Uki is az 165[2] októberi levelében, ti. postát küldött ki, hogy a 3000 tallér felét, a kocsit és a gyöngyházás puskát megszerezze. Uki Ferenc Batthyány I. Ádámhoz. Buda, Csonkatorony 165[2]. okt. 19. MNL OL P 1314 Nr. 50 739.

¹⁰⁶ ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 274. (1653. jan. 30.)

¹⁰⁷ ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 97-98. (1653. márc. 12.)

¹⁰⁸ ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 362. (1653. ápr. 28.); Az Udvari Kamara még április 21-én is kapott utasítást Uki Ferenc hátralékos zsoldjának kifizetésére. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 308. (1653) Reg. fol. 55v. Majd májusban jelentették, hogy írtak a Magyar Kamarának az ügyben. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. 337r.

¹⁰⁹ Vö. Esterházy László pápai kapitány fizetésének kiutalására vonatkozó információkkal *Martí T.*: Gróf Esterházy László i. m. 173. Vö. még Mansfeld 1653. márciusi feliratával, ahol Uki zsoldhátralékának kifizetése kapcsán megjegyzi, hogy mivel az az alsó-ausztriai tartományhoz tartozik, szeretné, ha ez általuk intéződne. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. 329r.

¹¹⁰ ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 58r. (1653. ápr. 09.). Az ügghöz mellékelve a Magyar Kamara 1653. márc. 14-i levele a hátrahagyott Udvari Kamarához. Uo. fol. 59–61.

tallért a hadnagy váltásdíjába.¹¹¹ Összességében tehát 1653 tavaszára a központi kormányzatszervek részéről kész terv volt Uki Ferenc pápai hadnagy 6000 tallérnyi váltásdíja pénzügyi fedezetének előteremtéséhez. Nagyon leegyszerűsítve a dolgot, csak ki kellett volna fizetni ezt az összeget. Azonban az elvi megoldás és annak gyakorlati megvalósulása között még évek teltek el, Uki még 1658 júniusában is azt írta Batthyáynak: ugyan tudja, hogy az éppen elhunyt császár öfelisége [évekkel korábban] pénzt adott a szabadulására, de azt nem tudja, hogy az a pénz kinél és milyen állapotban van(!).¹¹² Mindenesetre az 1653. év még azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy Uki Ferenc – és vélhetően vele együtt a többi pápai fogoly – ügye is megoldódik.

A magyarországi és bécsi történeésekről Reniger konstantinápolyi rezidens is rendszeres tájékoztatást kapott, és – ahogy fentebb láttuk – 1650-től érdemben egészen 1657-ig a Haditanácstól kapott utasításoknak megfelelően próbálta előmozdítani a pápaiak és hadnagyuk, illetve 1654 tavaszától már Musztafa csasz ügyét is. A Porta főembereit, köztük elsősorban az éppen regnáló nagyvezírt igyekezett ajándékok révén megnyerni. A rezidensnek nem volt könnyű feladata, hiszen a tárgyalási időszakban tizenkettő nagyvezír váltotta egymást. Még ennél is jobban meghatározta a mozgásterét, hogy a szóban forgó nagyvezírek közül Kara Murád pasa (1649. május 21. – 1650. augusztus 5., 1655. május 11. – augusztus 19.), Szijavus pasa (1651. augusztus 21. – szeptember 27., 1656. március 15. – április 26.), majd pedig Ipsir Musztafa pasa (1654. november 28. – 1655. május 11.) és Deli Hüszejn (1656. február 28. – 1656. március 5.) pasa is korábban mind betöltötték hosszabb-rövidebb ideig a budai beglerbégi tisztséget,¹¹³ Köprülü Mehmed pasa nagyvezír (1656. szeptember 15. – 1661. október 31.) pedig az egri vilajet élén állt egy ideig,¹¹⁴ és mindannyiuknak voltak – a jelek szerint nem éppen pozitív – emlékei a magyar végvidékről és a magyarokról. De Reniger 1653. január 22-i jelentésében

¹¹¹ A felajánlás elsőként a Titkos Tanács feliratában szerepelt, bár ekkor még a Magyar Kamara nem tett jelentést az ügyben. Bécs, 1653. márc. 8. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. fol. 66v. Vö. ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 440. [r. Nr. 190.] fol. 58v. (1653. április 09.); fol. 364–365. (1653. április 28.). Említik még 1653. ápr. 20-án a Titkos Tanácsnak és a Mansfeldnek kimenő leiratokban: ÖStA KA HKR Prot. Bd. 308. (1653) Reg. fol. 53r., 54r. A felajánlással kapcsolatban a Titkos Tanács május 7-i feliratában találunk még adatot arra, hogy az alsó-ausztriai tartomány 1500 tallérnyi összeget csökkentette 1000 tallérra. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. 118r.

¹¹² Uki Ferenc Batthyány I. Ádámhoz. Esztergom, 1658. jún. 2. MNL OL P 1314 Nr. 50 736.

¹¹³ A zárójelben szereplő évszámok a pasák nagyvezírségének idejét mutatják. Ipsir Musztafa pasa budai pasasága: 1639. febr. 19. – 1640. febr. 19. *M. Münir Aktepe*: İpsir Mustafa Paşa. DİA XXII. İstanbul 2000. 375.; *Gévay A.*: A budai pasák i. m. 34.; Deli Hüszejn pasa budai pasasága: 1644. okt. – 1645. aug. 10/12. (és 1658. nov. 10/12. – dec. 3.). *Mücteba İlğürel*: Hüseyin Paşa, Deli. DİA XIX. İstanbul 1999. 5.; *Gévay A.*: A budai pasák i. m. 36., 43.

¹¹⁴ Köprülü Mehmed pasa egri beglerbégsége: 1646. nov. 4. – 1647. jún. 5. Lásd *Hadnagy Szabolcs*: Köprülü Mehmed egri kormányzósága – egy oszmán államférfi életrajzának kérdőjelei. Keletkutatás 2010 tavasz. 107–111.

az akkori nagyvezírnél, Tarhundzsü Ahmednél (1652. június 20. – 1653. március) tett látogatása kapcsán sem a pasa segítőkészségéről számolt be: a nagyvezír a pápai foglyok kapcsán inkább a császári oldalon raboskodó sok ártatlan törökről, nőkről és gyermekekről beszélt.¹¹⁵ Mindez persze azért sem meglepő, mert a magyarokra érkezett rengeteg panasz miatt támogatta – sőt bízta – Kara Murád budai pasa portyázásait a végvidéken.¹¹⁶ Egy februári audiencia alkalmával pedig azzal a megjegyzéssel igyekezett a felelősséget magáról elhárítani, hogy ő még csak nyolc hónapja van a tisztségében, és nincs rálátása a dolgokra. Ugyan végül mind a nagyvezír, mind a kihájája (helyettese) ígéretet tettek rá, hogy parancsot küldenek a végvidékre, a nagyvezír jelezte, hogy örülne egy szép ezüst serlegnek a támogatásáért.¹¹⁷ Renigert az ígéretek nem nyugtatták meg, hiszen az elmúlt években több alkalommal küldtek szultáni parancsot vagy nagyvezíri utasítást Budára a pápai foglyok szabadon engedésére, de azoknak nem lett semmi következménye.¹¹⁸ A rezidens nagyvezírrrel folytatott megbeszélésén ismét előkerült Musztafa csausz neve, az ő esete is visszatérő pontjává vált a kölcsönös sérelmek felhánytorgatásának, korábban a Tokajnál fogságba kerültek kiváltása kapcsán is tárgyaltak róla.¹¹⁹ A Haditanács a június 23-i utasításában már arról tájékoztatta Renigert, hogy Kara Murád budai pasa a béke és az állítólagos korábbi ígérete ellenére átlagosan 1000–1500 tallért követelt a pápai foglyokért.¹²⁰ Miközben a rezidensnek ez ügyben kellett volna tárgyalnia a Portán, mind Konstantinápolyban, mind pedig Budán személyi változások történtek: 1653. március második felében Büjüklü Kodzsa Dervis Mehmed pasa került a nagyvezíri tisztségbe,¹²¹ majd pedig augusztusban – miután az elmúlt években többször megingott a széke – Kara Murád pasát hívták vissza a budai vilajet éléről.¹²² Mindez egyrészt késleltette a portai tárgyalásokat, másrészt a végvidéken is fel kellett készülni egy új pasával történő egyezkedésre. Reniger még a

¹¹⁵ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. jan. 22. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 3r.

¹¹⁶ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1652. szept. 18. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 3. fol. 29r–v. Vö. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1652. okt. 8. Uo. fol. 29r–v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1652. dec. 6. Uo. Konv. 3. fol. 137r.

¹¹⁷ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. febr. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 29v., 30r.

¹¹⁸ Reniger az egyik audiencián egyenesen Kara Murád budai pasára panaszkodott a nagyvezír előtt, mivel az a többszöri parancs ellenére sem engedte el a pápai katonákat. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. febr. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 30v.

¹¹⁹ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. febr. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 30r.

¹²⁰ ÖStA HHStA KA HKR Prot. Bd. 308. (1653) Reg. Fol. 86v. A Titkos Tanácsot is értesítették a Renigernek küldött utasításról. Uo. Fol. 87r.

¹²¹ A pasára lásd a 23. jegyz.

¹²² Reniger már a febr. 12-i jelentésében is utalt rá, hogy Kara Murád pasát áthelyezhetik. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. febr. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 30v.

Haditanács júniusi utasítására reagálva augusztus 31-én azt írta, hogy a törökök ünnepe miatt nem tudott előre jutni a foglyok ügyében,¹²³ majd szeptemberben azzal mentegetőzött, hogy mindenki Kara Murád pasa leváltásával volt elfoglalva. Ígéretet tett arra, hogy igyekezni fog elérni, hogy az újonnan kinevezett budai pasa is kapjon parancsot a pápaiak szabadon engedésére.¹²⁴

1653 szeptemberében Reniger az új nagyvezír, Dervis Mehmed pasa mindezenek számító reiszülküttábnak egy szép órát és egyéb ajándékokat küldött, hogy a segítségére legyen.¹²⁵ Majd a reiszülküttáb tanácsára és közbenjárásával egy – Panajoti¹²⁶ által törökre fordított – beadványt juttatott el a nagyvezírhez, amelyben hivatkozott a korábbi parancsokra is. Ennek eredményeképpen szeptember 12-én határozat született arról, hogy a korábbi írások alapján készülni fog ismét egy szultáni parancs a foglyok visszaadásáról.¹²⁷ A reiszülküttáb a parancs mellett egy nagyvezíri ajánlást is kieszközölt a budai pasának, de fáradozásának természetesen ára volt: Renigertől egy szép asztali órát („ein schönes schlag uhr”) kért, a rabok szabadulása után pedig még 500 tallért. Végül a rezidens egy kisebb ajándékot („mostra”) adott neki, a pénzről azonban nem volt felhatalmazása tárgyalni.¹²⁸ Reniger a parancsot szeptember 24-én, a nagyvezír budai pasának szóló levelét pedig 28-án kapta kézhez, azokat csatolta is a Bécsbe küldendő jelentéshez, hogy segítségükkel a Budára, az új pasa köszöntésére küldendő Habsburg követ sikeresebben tárgyalhasson.¹²⁹

¹²³ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. aug. 31. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 33r.

¹²⁴ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 41r.

¹²⁵ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 41v. Erről lásd még a Titkos Tanács felirata. 1653. nov. 22. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. fol. 257v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. dec. 25. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 99r.

¹²⁶ Panajótisz Nikúsziosz (Panajoti) görög fanarióta tolmács volt, akinek pályafutása 1645-ben császári tolmácsként indult, majd portai főtölmács lett belőle. Panajotiról lásd *Gunnar Hering*: Panagiutis Nikusios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 44. (1994) 143–178.; *Damien Janos*: Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: The Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century. Archivum Ottomanicum 23. (2005) 6. sz. 177–196.

¹²⁷ „Den 12. diß ist der memorial resolvirt worden, daß man ein befelch lauth der vorigen schreiben, man solle die gefangene zurück geben, wo einer zu finden oder anzutreffen. Allain hat der groß vezier zu wissen begehrt, warumb sie bißhero nit sein restituirt worden, warauf der Panioti und des Murath bassa agent geantwortt, sie wehren hin und her zerstreuet gewesen und erst neulich gefunden worden. Bey deme ist es verbliben.” Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 42v.

¹²⁸ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 42v–43r.

¹²⁹ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 43r.

A rezidens nagy reményeket fűzött a már Budára készülõ Szári Kenán pasához, amit a pasának a kajmakámjához (helyettes) küldött levelében is igazolni látott.¹³⁰ A levelet Panajoti titokban felnyitotta és tartalmát ismertette Renigerrel, amiben Uki Ferenc ellátására és elengedésére vonatkozó meghagyások voltak.¹³¹ A december végére várt¹³² új budai pasa megérkezésével, akinek a kezében volt a parancs a pápai foglyok szabadon bocsátásáról, illetve Uki Ferencnek – a korábban kialakult váltságdíjon való – elengedéséről, a történet akár véget is érhetett volna.

Miért nem lehetett egy látszólag jól – majdhogynem túlzottan – előkészített rabkiváltást lebonyolítani? Miért nem volt foganatja a szultáni parancsoknak és nagyvezíri utasításoknak? Az szinte magától értetődik, hogy 1651 augusztusa és szeptembere között, azaz Szijavus pasa rövid nagyvezírsége idején szóba sem kerülhetett, hogy a pápaiakat elengedjék. Jól mutatja a pasa további súlyát és befolyását a Portán – illetve az oszmán politikai elit összefonódását is –, hogy 1653 elején Tarhundzsü Ahmed nagyvezír sem, de főképpen a kihájája nem akart kellemetlenséget okozni Szijavus pasának, legfőképpen azért nem, mert ő korábban a pasa lánytestvérét, akkor pedig éppen a lányát vette feleségül.¹³³ Az ügy másik jelentős hátráltatója, aki a tárgyalt időszakban szintén egyik főszereplője volt a portai hatalmi játszmáknak, Kara Murád pasa volt. Már önmagában az is jelzi a korábbi nagyvezír hatalmát – és az oszmán kormányzat működési problémáit –, hogy budai pasasága idején nem engedelmeskedett a pápai foglyok elengedéséről szóló parancsoknak. De amikor 1653 februárjában Reniger a nagyvezír előtt panaszkodott Kara Murádra, azzal szembesült, hogy a budai pasa a szeráj bizalmát élvezte, és senki sem mert hozzányúlni a magyar végvidékről érkező sok panasz ellenére sem.¹³⁴ A támogatottságának köszönhetően Murád pasát röviddel a budai vilajet éléről történő leváltása után már kapudán pasának nevezték ki, és Konstantinápolyba visszatérve még jobban meghatározta a portai politikát. Ráadásul a pasa Reniger előtt nyíltan ellenséges hangnemben beszélt

¹³⁰ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 44r.; Szári Kenán budai pasára vonatkozóan lásd 24. jegyz.

¹³¹ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 46v. Vö. a Titkos Tanács dec. 6-i feliratával Uki Ferenc ellátásáról, ami Hans Caspar nov. 22-i jelentése alapján készült: Uki napi 16 tallért kapott élelemre, és kapott ruhát is. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. fol. 287r.

¹³² Szári Kenán pasa 1653. okt. 3-án indult útnak Konstantinápolyból. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. okt. 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 62r.; Hans Caspar 1653. nov. 22-i jelentése alapján a Titkos Tanács arról tudósított, hogy dec. 21-én érkezik az új pasa Budára. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. fol. 287r.

¹³³ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. jan. 22. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 3r.

¹³⁴ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. febr. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 30v.

a magyarokról.¹³⁵ A kialakult helyzet kapcsán 1653 szeptemberében maga a reiszülküttáb fogalmazott úgy Reniger előtt, hogy tulajdonképpen a főméltóságok nem akartak egymás között semmiféle gyűlölködést kelteni a foglyok miatt.¹³⁶

Az út Uki Ferenc és Musztafa csausz kicseréléséig (1654–1659)

A haditanácsi jegyzőkönyvek bejegyzései arról tanúskodnak, hogy a következő év első pár hónapjában ismét nagyon élénk levelezés folyt a bécsi és magyar kormányzervek, illetve tisztségviselők között Uki Ferenc hadnagy, a váltságdíja, a zsoldhátraléka és a többi pápai fogoly katona ügyében.¹³⁷ 1654 januárjában felmerült a szükségessége egy különmegbízott Budára küldésének, aki majd az új pasánál előmozdítja a pápaiak és Uki szabadulását.¹³⁸ Márciusban a Portára küldött kurírhoz csatlakozva ment Budára Mansfeld megbízottja, Zempter/Zemptner *Obristwachtmeister*, aki március 29-én jelentett a vezírnél tett látogatásáról,¹³⁹ és még Budáról tudósította a fejleményekről Renigert is. Miután Reniger kézhez kapta Zempter levelét, és megértette, hogy Budán sem a szultáni parancsnak, sem a nagyvezír levelének nem volt hatása, így szinte azonnal elküldte Panajotit a reiszülküttábhöz egy szép zsebórával, hogy informálódjon.¹⁴⁰ A reiszülküttáb Szári Kenán levele alapján arról tájékoztatta, hogy a budai pasa Szijavus pasa miatt nem engedheti el a pápaiakat.¹⁴¹

A Haditanács április 4-i, uralkodóhoz küldött feliratában már megfogalmazódott, hogy Ukiért fel kellene ajánlani még egy, Zrínyi Miklós fogságában lévő csauszt.¹⁴² Ezzel egy időben pedig Schmid – miután egy Bécsbe küldött agával

¹³⁵ „khein so unbarmerhizige, unruhwise und barbarische nation habe er [Murad] niemahlen gesehen, alß die Ungarn”. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. dec. 10. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 89r–v.

¹³⁶ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 18. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 42r.

¹³⁷ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp., Bd. 309. (1654) Reg. passim. A rövid, pár szavas bejegyzések nagy száma miatt eltekintek az összes jelzet ismertetésétől.

¹³⁸ A hátrahagyott Udvari Haditanács III. Ferdinándhoz. 1654. jan. 14. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 309. (1654) Reg. fol. 191r.

¹³⁹ Zempter elutazásáról lásd a hátrahagyott Udvari Haditanács III. Ferdinándhoz. 1654. márc. 11. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 309. (1654) Reg. fol. 201v. Zempter jelentése nem maradt fenn, annak Bécsbe érkezéséről csak rövid bejegyzés született. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) fol. 51r.

¹⁴⁰ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 113r.

¹⁴¹ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 113r. Ezzel kapcsolatban Szári Kenán budai pasa az ágensének küldött levelében másképp fogalmazott: mivel hosszú ideig nem érkezett a rabok ügyében rendelkezés a Portáról, nem foglalkoztak a szabadon engedésükkel. Uo. fol. 114r–v.

¹⁴² ÖStA KA HKR Prot. Bd. 309. (1654) Reg. fol. 209r.; Zrínyivel tárgyalásokat is kezdeményeztek a cseréről. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. fol. 100v.

tárgyalt – megfelelőbbnek találta volna, ha a budai pasának a váltságdíjon felül még öt fogoly törököt küldenek.¹⁴³ Ám 1654 tavaszára sem a hadnagy váltságdíja fedezetének megléte, sem a különmegbízott, sem az új budai pasa által hozott szultáni parancs és nagyvezíri utasítás nem vezetett eredményre.

Reniger ezt követően futott össze 1654. április 17-én a Dervis Mehmed pasa nagyvezírnél tett látogatása után a budai pasa ágensének házában Musztafa csasszal. Itt értesül Szári Kenán budai pasának az ágenshez küldött leveléből arról is, hogy Szijavus pasa Uki Ferencet átszállíttatta a budai Csonkatoronyból Esztergomba. Továbbá, hogy a hadnagyot a pasa ekkor már csak 6000 tallér váltságdíjért és hat török fogolyért cserében hajlandó szabadon engedni.¹⁴⁴ A váltságdíj illetén emelkedésére eddig nem találtunk magyarázatot. Maga Uki Ferenc amellett, hogy félt a „Törökország”-ba szállításától, csak többé-kevésbé volt tisztában a vele, illetve körülötte történő dolgokkal. Az 1654 tavaszán történt átszállításának hátteréről azt tudta, hogy Szári Kenán budai pasa Musztafa esztergomi bégnek adta, és ő az, aki már 6000 tallért követel rajta, míg az előző ura 5000 tallért várt érte.¹⁴⁵ Uki májusban Esztergomból pedig már azt írta Batthyány I. Ádámnak, hogy a törökök hajlandók lennének őt elengedni, ha 3000 tallér mellett a kaposvári aga fiát kiváltaná a fogságból, akinek a hadnagy értesülései szerint szintén 3000 tallér volt a sarca.¹⁴⁶ Annak ellenére, hogy ez a Szijavus pasa által követelt 6000 tallér és hat rab értékéhez képest jobb lehetőségnek bizonyult, hosszas huzavona után Uki nem volt hajlandó belemenni ebbe az alkuba. Júniusban azt tudatta Batthyányval, hogy a tőle követelt 6000 tallérért a törökök rabokat akarnak kiváltani. Nehéz megmondani, hogy a hadnagy kiket értett a törökök alatt, de Szijavus pasa eddigi hozzáállása alapján az erősen kétséges, hogy ő maga lemondott volna a rabjáért követelt pénzről. Mindenesetre Ukit azzal fenyegették, hogy ha nem adja meg a kért összeget, a tömlőben fog meghalni.¹⁴⁷

A Portán megjelenő Musztafa csasz nem volt teljesen ismeretlen Reniger előtt. Már a Tarhundzsu Ahmed pasa nagyvezírral folytatott egyik, 1653. évi

¹⁴³ A Titkos Tanács felirata. Bécs, 1654. ápr. 25. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653, 1654) Exp. fol. 103r.; Bd. 309. (1654) Reg. fol. 220r.

¹⁴⁴ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 114r–v., 117r.

¹⁴⁵ Uki Ferenc Batthyány I. Ádámmal. Esztergom, 1654. jún. 16. MNL OL P 1314 Nr. 50 732. Uki átszállítását követően az esztergomi tömlőc fenekén raboskodott, minden éjjel kalodában, nyakvasban és bilincsben tartották. Uki Ferenc Batthyány I. Ádámmal. Esztergom, 1654. jún. 16. MNL OL P 1314 Nr. 50 732.; Uki Ferenc Batthyány I. Ádámmal. Esztergom, 1654. okt. 22. MNL OL P 1314 Nr. 50 733.

¹⁴⁶ Uki Ferenc Batthyány I. Ádámmal. Esztergom, 1654. máj. 31. MNL OL P 1314 Nr. 50 731.

¹⁴⁷ Uki Ferenc Batthyány I. Ádámmal. Esztergom, 1654. jún. 16. MNL OL P 1314 Nr. 50 732.; Uki Ferenc Batthyány I. Ádámmal. Esztergom, 1654. okt. 22. MNL OL P 1314 Nr. 50 733.

tárgyalása során is előkerült a csausz ügye.¹⁴⁸ Továbbá a még ez év decemberében kapudán pasává kinevezett Kara Murád pasa is megemlítette a magyarokra tett panaszai között, hogy a csauszt – akit ő annak idején a béke megtartására vonatkozó paranccsal Kiskomárom alá küldött – Batthyány fogta el.¹⁴⁹ Reniger már arról is értesült korábban, hogy a csausz – aki ekkor már Zrínyi Miklós bán foglya volt és 5000 tallérért sarcolt meg¹⁵⁰ – Karl Leckler kurírral érkezik Konstantinápolyba.¹⁵¹ 1654 áprilisától mind Reniger a Portán, mind pedig a császári és magyar tisztségviselők a végvidéken azt igyekeztek a török félnél elérni, hogy az Uki Ferencről követelt hat török rab helyett fogadják el Musztafa csauszt. Maga a rezidens alapvetően nagyon méltatlannak, sőt gyalázatosnak tartotta az ártatlannak tartott raboktól követelt magas váltságdíjakat.¹⁵²

Reniger a továbbiakban is alapvetően ellenséges közegben, már-már hősiezen próbált eredményeket elérni. Tevékenységét 1654-ben jócskán hátráltatta, hogy tavasztól kezdve a Portán mindenki a velenceiek elleni háborúval és a török flottának – amitől ebben az évben nagy sikereket vártak – a tengerre való kifuttatásával volt elfoglalva.¹⁵³ A foglyok kiváltását tekintve komoly problémát jelentett az a körülmény is, amire Reniger már 1653 őszén – még Szári Kenán pasa Budára utazása előtt – felhívta az udvar figyelmét: tudniillik a szultáni parancs ellenére is csak azoknak a pápai foglyoknak a szabadon engedésére látott esélyt, akiket még Budán a pasa felügyelete alatt tartottak fogva. Akiket már eladtak, azok esetében nem.¹⁵⁴ A rezidens értesülései szerint 1654 nyarán már csak öt pápai katonát őriztek Budán, de azok is a harmadik vagy negyedik janicsár tulajdonában voltak, adták-vették őket. Valójában már rég nem lehetett szó arról, hogy megparancsolják az elengedésüket, mert az a katonaság körében lázadáshoz is vezethetett.¹⁵⁵ Azaz, bár Reniger szultáni és nagyvezíri parancsot/parancsokat eszközölt

¹⁴⁸ Lásd a 119. jegyz.

¹⁴⁹ „mit befelch wegen steiffhaltung deß fridens an seine undergebene geschickht”. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. dec. 10. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 89r.

¹⁵⁰ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 117r–v.

¹⁵¹ „nun hatte ich schon zuvor seinethalben guette wissenschaftt, daß er mit dem currier Carl per posta hieher kommen und seine eisen (weillen man ihn mit bürgschafft auf gewisse zeit loßgelassen) mit sich geführt.” Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 114v.

¹⁵² Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. márc. 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 114r.

¹⁵³ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 121r–v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. máj. 2. Uo. Konv. 4. fol. 2r.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. máj. 6. Uo. fol. 28v.

¹⁵⁴ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. szept. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 43v.

¹⁵⁵ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. jún. 15. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 4. fol. 93v.

ki a Portán, a végvidéken (és az egész Oszmán Birodalomban) jelentős haszonnal kecsgetető rabkereskedelem virágzása okán azoknak nem volt foganatja. (A probléma időközben a keresztény oldalon is felmerült, hiszen a török fél is többször felvetette, hogy mely rabokért cserében engednék el Ukit vagy a pápaiakat, de a török rabok is magántulajdonban voltak, és senki nem volt hajlandó azokat ingyen felajánlani.¹⁵⁶)

Uki Ferenc és Musztafa csausz ügye megsarcolásuk után a rabtartók kompetenciájába tartozott, akikre a bécsi és a konstantinápolyi udvar legfeljebb nyomást gyakorolhatott. Reniger a Portán tapasztaltak alapján egyértelművé tette, hogy Uki Ferenc ügye Szijavus pasánál akadt el, aki a nagyvezír megkeresése után sem fogadta el a két rab kicserélésének javaslatát.¹⁵⁷ A rezidens értesülései szerint a pasa arra hivatkozott, hogy soha nem bocsátanak meg neki a határvidéki törökök, ha elengedné Ukit, miután az a 6000 tallér mellett megígérte annyi török rab kiváltását, akiknek az összes váltságdíja 5000 tallér.¹⁵⁸ A pasa hatalmát és befolyását tükrözi, hogy bár a Portán szóban többen is támogatták Musztafa csauszt és annak Ukival való kicserélését, végül senki sem akart szembe kerülni Szijavussal. Elsősorban azért nem, mert még esélyesnek tartották a nagyvezíri posztra, és féltek a bosszújától.¹⁵⁹

Az 1654 áprilisában kínálkozó lehetőséggel sem jutott előrébb a rabkiváltási történet. Renigernek a következő év folyamán is szinte az alapoktól kellett kezdenie az egyeztetéseket, az audienciák barátságtalan közegében továbbra is azt hangsúlyozta, hogy a pápaiakat jogtalanul tartották fogva.¹⁶⁰ De a török fél hivatalos álláspontja sem változott: mind az 1654 őszén kinevezett Ipsir Musztafa pasa, mind pedig az 1655 májusában immár másodjára előléptetett – és a tárgyal

¹⁵⁶ Uki levelei arról, hogy a törökök Batthyány tulajdonában lévő rabokért engedték volna el. MNL OL P 1314 Nr. 50 731., 50 732., 50 733., 50 738.

¹⁵⁷ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. aug. 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 4. fol. 122r. Vö. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 113v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. jún. 15. Uo. Konv. 4. fol. 93r.

¹⁵⁸ „Wegen des Vki Ferenz hat der Siaus bass dem groß vesier geantwortt, wann gar er zufriden, das man ihn gegen dem Mustafa siasus[!] außwexlen soll, würden es die gränizer Türcken niemahlen zuelaßen, dann man habe ihme schon einmahl 6.000 tl. und sovil gefangene Türkhen darfür geben wollen, die sonst ein ranzion von 50.000[!] tl. außtragen.” Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. aug. 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 4. fol. 122r. A desifírozott jelentésben 50 000 tallér olvasható, ami az egyeztetések ismeretében nyilvánvalóan elírás, és 5000 tallérnak kellene ott szerepelnie.

¹⁵⁹ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 117r–v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. jún. 15. Uo. Konv. 4. fol. 93v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. aug. 8. Uo. fol. 122r–v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. márc. 17. Uo. Kt. 127. Konv. 2. fol. 134v.

¹⁶⁰ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. márc. 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 111r.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. márc. 17. Uo. fol. 134r.

ügyben személyesen is érintett – Kara Murád pasa nagyvezír is úgy nyilatkozott, hogy az annak idején Haszán aga kíséretével megbízott pápaiak, amikor elfogták őket, éppen felvont zászlóval portyáztak.¹⁶¹ A felvont zászlók használata kapcsán Reniger csak annyit tudott megjegyezni, hogy mi mást tehettek volna, ha éppen egy oszmán követ kíséretére küldték őket. A törökök a Musztafa fogságba esése körüli vitában is kitartottak amellett, hogy a csauszt méltatlan körülmények között, a béke fenntartása érdekében végzett szolgálatteljesítés közben ejtették foglyul, amit a Konstantinápolyban jelen lévő csausz is többször megerősített.¹⁶² Murád pasa – nem véletlenül és nem érdektelenül – védelmébe is vette a csauszt. Ugyanakkor Reniger továbbra is azt hangsúlyozta, hogy Musztafa mégiscsak egy magyar végvár ostroma során került fogságba, és az ártatlansága erősen megkérdőjelezhető.¹⁶³ Ugyan ezeken az egyeztetéseken alapvetően már nem a foglyok váltságdíj nélküli elengedéséről volt szó, mégis a 4–6 évvel korábbi események felelevenítése révén szinte csak a megmerevedett álláspontok ismételtetéséig jutottak. Kiábrándítóan kis jelentősége volt annak, hogy emberi életek forogtak kockán.

A Portán az 1654–1655-ben zajló élénk egyeztetések során, illetve azok mellett Musztafa csausz szabadulásának elősegítésére Uki személyétől független, alternatív javaslatok is születtek: 1654 decemberében Kara Murád pasa azzal a javaslattal állt elő, hogy addig tartóztassák fel a következő Bécsből érkező kurírt, amíg a magyarok (Bécs nyomására) el nem engedik a csauszt.¹⁶⁴ Ugyancsak Murád pasa volt az, aki 1655 márciusában a csausznak ajándékozott egy Szilágyi János nevű rabot, hogy őt ajánlja fel maga helyett.¹⁶⁵

Azon túl, hogy a Szijavus pasától való félelem vagy éppen a vele való jó viszony miatt a Portán Uki Ferenc és Musztafa csausz kicserélésben nem lehetett előbbre jutni, arról sem szabad megfeledkezni, hogy a másik oldalon az Udvarral folytatott egyeztetések ellenére Zrínyi Miklós sem volt hajlandó lemondani a csausztól

¹⁶¹ „in excursionen betreten worden.” Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. jan. 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 19r.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. márc. 6. Uo. fol. 111r.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. márc. 17. Uo. fol. 134r.; „Jene weren mit fliegenden fahnen in excursionen betreten worden”. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. jún. 3. Uo. Konv. 3. fol. 62v–63r.

¹⁶² Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. ápr. 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 114r–v.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. jún. 15. Uo. Konv. 4. fol. 93v.

¹⁶³ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. márc. 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 134r.

¹⁶⁴ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. dec. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 1. fol. 138r.

¹⁶⁵ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. márc. 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 134v. A rabot a csausz átadta Renigernek, de jelenleg nem tudni, hogy mi lett vele.

remélt váltságdíjról, bár egy másik török rabot hajlandó lett volna felajánlani helyette.¹⁶⁶ Bécsben 1655 októberére már úgy gondolták, hogy nem számíthatnak a Zrínyi által fogva tartott csausz átadására.¹⁶⁷

Amikor már kilátástalannak tűnt a rabcsere, a határvidéken Uki Ferenc ügyében is próbáltak valamiféle megoldást keresni, ismét különböző török rabokat kezdtek felajánlani a hadnagyért. Az Udvari Haditanács 1656. január 5-én utasította Mansfeld főkapitányt és Wesselényi Ferenc nádort (1655–1667), hogy Uki ügyét egy Győrbe került török rabbal próbálják rendezni.¹⁶⁸ Pár hónappal később Batthyány I. Ádám is felajánlotta Iszmail nevű foglyát, aki állítólag a budai pasa testvére volt.¹⁶⁹ Batthyány felajánlása azért is érdekes, mert 1653–1654-ben Ukiért olyan rabokat követeltek a törökök, akik akkor Batthyány fogságában voltak.

Tovább nehezítette a helyzetet, hogy 1656. március elején ismét Szijavus pasát nevezték ki nagyvezírnek. Ekkor Reniger már semmi más esélyt nem látott Uki szabadulására, csak a 6000 tallérban és hat török rabban meghatározott váltságdíj kifizetését.¹⁷⁰ A magasra szabott váltságdíjhoz és annak fenntartásához való ragaszkodás mögött feltehetően szerepet játszhatott az is, hogy évek óta magas diplomáciai szinten próbáltak beavatkozni a rabok kiváltásába.

Egészen új körülményeket teremtett, amikor Reniger 1656. április 29-i jelentésében tudatta a bécsi udvarral, hogy Szijavus pasa nagyvezír meghalt.¹⁷¹ Ezt követően a Portán Uki Ferenc és Musztafa csausz kiváltásának kérdése ismét napirendre kerülhetett, Bojnujarali Mehmed pasa, az új nagyvezír (1656. április 26. – 1656. szeptember 15.) pedig nagyon barátságosan viszonyult az üggyhöz. A Musztafa ügyét Konstantinápolyban támogatók továbbra is ahhoz ragaszkodtak, hogy a csauszt váltsák ki a hadnagy fejében.¹⁷² Ez pedig azt jelentette, hogy a magyar–oszmán végvidéken ismételten Zrínyivel kellett megállapodni.¹⁷³ A nehézségek azonban nem szűntek meg: egyrészt Zrínyi továbbra is ragaszkodott a

¹⁶⁶ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. júl. 29. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 3. fol. 118v–119r.

¹⁶⁷ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 312. (1655) Reg. fol. 234v–235r.

¹⁶⁸ Az Udvari Haditanács Mansfeldhez és Wesselényihez. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 314 (1656) Reg. fol. 4v., 5r.

¹⁶⁹ Batthyány I. Ádám az Udvari Haditanácshoz. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 313. (1656) Exp. fol. 291r.

¹⁷⁰ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1656. ápr. 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 1. fol. 50r–53r. Vö. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1656. márc. 11. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 1. fol. 37v.

¹⁷¹ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1656. ápr. 29. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 1. fol. 96r–v.

¹⁷² Simon Reniger III. Ferdinándhoz, Konstantinápoly, 1656. máj. 15. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 1. fol. 104r.

¹⁷³ Mind Mansfeld grófot, mind pedig Zrínyi grófot értesítették. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 314. (1656) Reg. fol. 237v., fol. 243v–244r., fol. 246v.

váltásdíjhoz,¹⁷⁴ azaz amennyiben Uki Ferenc kiváltásában akarták felhasználni az ő rabját, az udvarnak ki kellett fizetnie neki az ekkor már 6000 tallért. Másfelől 1656 augusztusában a budai pasa Uki Ferencért Musztafa csausz és a 6000 tallér mellett további öt, majd négy török rabot is követelni kezdett.¹⁷⁵ Fázli budai pasát (1656. május 2. – november 20.) Szijavus pasa egykori kihájája megpróbálta befolyásolni, aki még ekkor is Budán tevékenykedett, és komolyan hátráltatta a rabok kicserélését.¹⁷⁶ A törökök – látva a keresztény oldal igyekezetét a hadnagy kiváltásában – feltehetően megpróbáltak ezzel visszaélni. Ugyanakkor további késedelmet okozott az is, hogy a hadnagyért fizetendő 6000 tallérból hiányzott 2500 tallér.¹⁷⁷

Miután Zrínyi Miklós mindenképpen csak a váltásdíj megfizetése ellenében volt hajlandó átadni a csauszt, 1656. november 7-én az Udvari Haditanács utasítást adott Mansfeld grófnak arra, hogy azt a pénzt, amit Uki ügyének rendezésére küldtek neki, adja át Zrínyinek.¹⁷⁸ Azonban ekkor kiderült, hogy a pénzből Mansfeld a győri vár megerősítésére kivett 1293 tallért, és azt még nem rendezte az Udvari Kamarával.¹⁷⁹ Zrínyi 1656. november 6-án azt az utasítást kapta, hogy Musztafa csauszt küldje fel Bécsbe, akit majd Luigi Gonzaga – későbbi győri végvidéki főkapitány (1658–1660) – átvesz és Győrbe szállít.¹⁸⁰

Miközben 1657 januárjában a Portán már azt híresztelték, hogy Uki Ferenc kiszabadult a törökök fogságából, és hogy Zrínyihez vitték, Mansfeld – aki évek óta kapcsolatban állt a budai pasákkal hadnagya kiszabadulása ügyében – jelezte, hogy újabb probléma merült fel: a Bécsbe szállítandó Musztafa csausz valamenynyit már törlesztett a váltásdíjából.¹⁸¹ Ez pedig azt eredményezte, hogy új tárgyalásokat kellett kezdeményezni mind Zrínyivel, mind pedig a már másodjára Budára kinevezett Gürdzsü Kenán pasával (1656. november 20. – 1658.

¹⁷⁴ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 313. (1656) Exp. fol. 402v.

¹⁷⁵ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1656. aug. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 2. fol. 85r–v.; ÖStA KA HKR Prot. Bd. 313. (1656) Exp. fol. 565v–566r.

¹⁷⁶ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1656. jún. 19. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 1. fol. 150r.

¹⁷⁷ Utasítások az Udvari Kamarának, hogy Mansfeld grófnak küldjék el a 2500 tallért. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 314. (1656) Reg. fol. 237v., 314r.

¹⁷⁸ Az Udvari Haditanács Philipp Mansfeldhez. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 314. (1656) Reg. fol. 409r.

¹⁷⁹ Philipp Mansfeld az Udvari Haditanácshoz. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 313. (1656) Exp. fol. 642v–643r. Vö. az Udvari Haditanács utasításával. Uo. Bd. 314. (1656) Reg. fol. 420r. Zrínyit is biztosították a 6000 tallér készletbe helyezéséről. Uo. fol. 422v.

¹⁸⁰ Az Udvari Haditanács Zrínyi Miklóshoz. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 314. (1656) Reg. fol. 437v., 452v. A csausz Győrbe küldéséről értesítették Mansfeldet. Uo. fol. 452v. Mansfeldnek a budai pasát is értesítenie kellett. Uo. fol. 454r.

¹⁸¹ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1657. jan. 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 3. fol. 5r, 6v–7r.

november 10.).¹⁸² Mansfeld január végén még a csausz holléte után érdeklődött,¹⁸³ ám a főkapitány április elején bekövetkezett halála révén az ügy egyik legfőbb támogatója ment el.

A következő hónapok rövid bejegyzéseiből nehéz kikövetkeztetni, hogy miért késlekedett tovább a rabok kiszabadítása, de még 1657 júniusában is arról olvashatunk az iktatókönyvekben, hogy az Udvari Haditanács titkára, Hoffmann Zemperttel éppen Budán intézkedik az ügyben.¹⁸⁴ Júliusban pedig Reniger Konstantinápolyból csak annyi információt tudott küldeni, hogy a budai pasa újabb parancsot fog kapni a rabok mielőbbi kicserélésére, de összességében már mindent a végvidéken, az ottaniak egyetértésével lehet és kell intézni.¹⁸⁵

Feltehetően azért is haladt lassan a budai pasa(pasák) és a végvidéki, illetve bécsi megbízottak megegyezése, mert a török fél – ahogy azt fentebb is láttuk – Uki Ferencért cserében a 6000 tallér és Musztafa csausz mellett több más török rab kiadását is követelni kezdte.¹⁸⁶ Úgy tűnik, hogy keresztény részről a probléma megoldására – vagy mert a Musztafa csausszal történő kicserélés nem akart a végéhez érni – újabb javaslatok születtek, bár nem tudhatjuk, hogy milyen következményekkel járt volna, ha engednek a törökök követeléseinek. Mindenesetre 1657 augusztusában Forgách Ádám gróf, a bányavidéki végvidék főkapitánya/érsekújvári főkapitány (1644–1663) felajánlotta a hadnagyért az elfogott hatvani béget, akit nyilván elég értékesnek tartott.¹⁸⁷ Az egyeztetések során aztán az udvar a hatvani béget cserébe nemcsak Uki Ferencet, hanem további három-négy keresztény rabot kért volna,¹⁸⁸ akik közül a jegyzőkönyvek csak egy bizonyos Zaparyt (Szapáry?) nevesítettek, akit azonban jelenleg nem tudunk azonosítani.¹⁸⁹ Uki Ferenc is tudott róla, hogy a hatvani béget ajánlották fel helyette, akiről úgy tudta, hogy már öreg és nagyon beteg is volt.¹⁹⁰ Gürdzü Kenán budai pasa Uki Ferencért Musztafa

¹⁸² *Gévay A.*: A budai pasák i. m. 41–42.

¹⁸³ Philipp Mansfeld az Udvari Haditanácshoz. Győr, 1657, jan. 24. és 30. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316. (1657) Exp. fol. 75v. Zrínyi februárban jelezte az Udvari Haditanácsnak, hogy megkapta Musztafa váltságdíját. Uo. fol. 91r.

¹⁸⁴ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 317. (1657) Reg. fol. 345r.

¹⁸⁵ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1657. júl. 11. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 4. fol. 1r. Vö. Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1657. aug. 15. Uo. fol. 14r.

¹⁸⁶ Uki egy feltehetően 1657-re vagy 1658-ra datálható levelében konkrétan megnevezett öt török rabot, akit rajta követeltek: az ekkor Batthyány Ádám fogaságában lévő budai harmincadost, az ugyanott lévő „Budai Spaho” nevű legényt és az ercsi ágát, valamint a szigetvári Haszán szpáhi fiát és egy Pápán raboskodó koppányi legényt. Uki Ferenc Batthyány I. Ádámhoz. Esztergom, 165[?]. szept. 5. MNL OL P 1314 Nr. 50 738.

¹⁸⁷ Forgách Ádám az Udvari Haditanácshoz. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316. (1657) Exp. fol. 473v.

¹⁸⁸ A Titkos Tanács átirata az Udvari Haditanácsnak. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316. (1657) Exp. fol. 495r.

¹⁸⁹ A Titkos Tanács átirata az Udvari Haditanácsnak. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316. (1657) Exp. fol. 556v.

¹⁹⁰ Uki Ferenc Batthyány I. Ádámhoz. Esztergom, 1657. dec. 20. MNL OL P 1314 Nr. 50 735.

csausz és a hatvani bég mellett még két koppányi bég kiadatását követelte.¹⁹¹ Mivel a hatvani bég jelentősebb fogolynak számított, az udvar több keresztény rabot is ki akart váltani vele, de ha a két koppányi béget is hozzászámítjuk, akkor erősen megkérdőjelezhető a törökök követeléseinek realitása. (Ha egyáltalán lehet ilyenről szó.) Akkor is, ha a koppányi bégek nem szandzsákbégek voltak, hanem pusztán úr jelentésben használták a bég kifejezést. A mindinkább távolodó álláspontok miatt az ekkor már egy ideje Győrben őrzött Musztafa csausz is igyekezett siettetni a saját ügyét,¹⁹² amit tovább nehezített az a körülmény, hogy novemberben Gürdzü Kenán pasát is leváltották a budai tisztségéből, azaz ismét csak a következő pasával kellett volna megegyezni. Az Udvari Haditanács végül 1657 decemberében leállított minden további tárgyalást, visszatértek az alapokhoz: a továbbiakban Uki Ferenc kiszabadítása kapcsán csak Musztafa csauszról akartak egyeztetni,¹⁹³ akiért Zrínyinek már kifizettek 6000 tallért.

Nyilvánvalóan a bel- és külpolitikai események is hozzájárultak ahhoz, hogy a következő évben, 1658-ban a két rab szabadulásának kérdése mind Bécsben, mind a Portán, illetve a határvidéken teljesen háttérbe szorult. Reniger jelentései is érthető módon elsősorban az oszmán szárazföldi haderő ez évi hadjárati készülődésére koncentráltak. A haditanácsi iktatókönyvekben is csak pár bejegyzést találunk arról, hogy a rabkiváltási történet sikertelen lezárása után Musztafa csauszt Bécsbe szállították,¹⁹⁴ sőt Zrínyitől vissza akarták kérni a csauszért fizetett 6000 tallért.¹⁹⁵

Már 1659. január 25-i keltezésű Luis Gonzaga győri végvidéki főkapitány azon levele, amelyben leírta, hogy Vajda György és Johann Ernest Hassi de Hatvani lovas hadnagyokat Bécsbe küldte az Uki Ferenc kiváltására készen álló 6000 tallér átvételére, hogy minél „hamarabb” elintéződjön az ügye, és ne kelljen neki tovább szenvednie.¹⁹⁶ Az Udvari Haditanács 1659. február 1-jén utasította az Udvari Kamara elnökét és tanácsosait, hogy a pénzt adják át az említett hadnagyoknak azzal a feltétellel, hogy azok azt letétbe helyezik a győri élésmesternél („proviand verwalthern zu Raab”), amíg Uki kiszabadulása biztossá nem válik.¹⁹⁷

¹⁹¹ A Titkos Tanács átirata az Udvari Haditanácsnak. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316 (1657) Exp. fol. 608v.

¹⁹² Esterházy János győri főkapitány-helyettes tudósította erről az Udvari Haditanácsot. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316. (1657) Exp. fol. 660r.; Esterházy János tisztségére lásd *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki i. m. 278.; 1657 áprilisa és 1658 eleje között Esterházy János és Dániel Müller német főkapitány-helyettesek látták el a főkapitányi feladatokat. Uo. 277.

¹⁹³ A Titkos Tanács átirata az Udvari Haditanácsnak. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316. (1657) Exp. fol. 735r.

¹⁹⁴ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 319. (1658) Reg. fol. 67r.

¹⁹⁵ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 319. (1658) Reg. fol. 139v.

¹⁹⁶ ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 470. [r. Nr. 204.] fol. 387–388. (1659. jan. 30.)

¹⁹⁷ ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 470. [r. Nr. 204.] fol. 21–22. (1659. febr. 6.)

Érdekes adaléka a történetnek, hogy 1659. február 19-én kelt levelében Reichard Aihinger fogadós kérte az Udvari Kamarától az ismét Győrbe szállított és nála elszállásolt Musztafa csausz ellátási költségeinek kiegyenlítését és további kártérítést. Utóbbira azért volt szükség, mert a csausz már egyszer – 26 hónappal ez előtt (1657 januárjától) – lakott nála őrizetben, akkor napi másfél forintért kapott ellátást, az akkori költségeket azonban a Magyar Kamara nem fizette meg neki. Amikor pedig tudomást szerzett róla, hogy a csauszt most már mindenképpen kicserélik Uki Ferencsel, kérte, hogy az őt megillető 230 forintot – amiben benne van a Magyar Kamara által ki nem fizetett 130 forint is – még a csausz elvitele és a csere létrejötte előtt fizessék ki neki. Továbbá kérte, hogy az ügyben Gonzaga főkapitánynak is küldjenek utasítást.¹⁹⁸

Márciusban Vajda (*Weida*) György hadnagy is azt kérte az Udvari Haditanácstól, hogy miután az Uki kiváltására szolgáló 6000 tallér egyben van, adjanak utasítást Liugi Gonzaga főkapitánynak arra, hogy küldje el az emberét Budára a pénzzel és Musztafa csausszal együtt, majd a visszafele tartó úton pedig hozza magával Esztergomból a hadnagyot. Azért nem akarták a pénzt és a csauszt egyenesen Esztergomba küldeni, ahol Ukit ténylegesen fogva tartották, mert nem bíztak Musztafa bégben. Mivel a váltságdíj összege magyar/császári fizetőeszközben volt kiszámolva, Vajda felhívta az ügyben eljáró tanácsurak és tisztviselők figyelmét arra, hogy azt a későbbi bonyodalmak és kellemetlenségek elkerülése végett mindenképpen váltsák át török pénzre.¹⁹⁹

Hosszú évek eltelte után végre ezen kérések figyelembevételével zajlott le a rabcsere, illetve rabkiváltás, és lezárulhatott mindkét rab hosszú fogsága. Gonzaga főkapitány 1659 júniusában egyrészt levelében értesítette az új budai kajmakámot, hogy Musztafa csausz szabadon bocsátásának folyamata lezárult,²⁰⁰ másrészt pedig írt az Udvari Haditanácshoz az Uki Ferenc részére kiosztandó posztó ügyében.²⁰¹ Maga a hadnagy még májusban jelentkezett az udvarnál azon 1000 tallér miatt, amit a zsoldjából fizettek ki a váltságdíjára,²⁰² aminek az oka és ügymenete jelenleg nem tisztázott.

¹⁹⁸ ÖStA AVA FHKA HKA HFU Kt. 470. [r. Nr. 204.] fol. 87., 92. (1659. febr. 19.). A fogadós számításai szerint a csausz kb. 86 napot, azaz közel három hónapot töltött nála. Arról nincs adatunk, hogy a továbbiakban a Bécsbe történő visszaszállításáig hol tartották.

¹⁹⁹ Vajda György az Udvari Haditanácshoz. 1659. márc. 7. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 320./1. (1659) Exp. fol. 92v–93v.

²⁰⁰ Augustin de Mayern császári internuncius jelentése budai útjáról. 1659. jún. 6. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 320./1. (1659) Exp. fol. 234r.

²⁰¹ Louis Gonzaga Rudolf Schmidhez. 1659. jún. 10. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 320./1. (1659) Exp. fol. 236r.

²⁰² Uki Ferenc az Udvari Haditanácshoz. 1659. május. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 320./1. (1659) Exp. fol. 196r. Vö. uo. Bd. 320./2. (1659) Reg. fol. 116v.

A tanulságok

Egy magyar végvári lovas hadnagy török fogságból való kiváltása a 16–17. századi magyar történelem szomorú, ugyanakkor már-már mindennapi eseménye volt. Uki Ferenc és a pápaiak, továbbá Musztafa csausz ügyét a fogságba esésük körülményei, az oszmán–magyar végvidéki lét kiélezettsége, az elsősorban az Oszmán Birodalmat érintő feszült belpolitikai és külpolitikai helyzet – kandiai háború (1645–1669) vagy az erdélyi válság –, és mindemellett a személyes motivációk érvényre juttatása emelte a rendhagyó történetek sorába.

A fennmaradt források szerencsés módon lehetőséget adnak arra, hogy a pusztán tényeken túl – beleláthatunk a rabkiváltás szinte teljes folyamatába. Végig követhetjük, hogy ebben a konkrét ügyben hogyan léptek fel támogatóan a hadnagy felettesei, Esterházy pápai főkapitánytól kezdve egészen az uralkodóig, III. Ferdinándig bezárólag szinte minden fontos tisztség birtokosa valamilyen formában részese lett az eseményeknek. Többé-kevésbé jól nyomon követhető, hogy hogyan sikerült az Ukiért követelt váltságdíj összegét összeszedni, miként történt annak kiutalása, kifizetése, a rab kiváltásának ügymenete magasabb szinten. Némiképp betekintést nyerhetünk abba is, hogy mekkora súlya volt a személyes kapcsolatoknak, és talán a szolidaritás szerepéről sem kell megfeledkeznünk. Utóbbi kapcsán érdemes megemlíteni a pápai foglyok egymásért könyörgő leveleit Batthyány Ádámhoz vagy éppen a rabkiváltási történet végén a pápai és győri lovas hadnagyok, Vajda György és Johann Ernest Hassi de Hatvan bekapcsolódását az ügy rendezésébe.

Az oszmán oldalon koránt sem beszélhetünk a fentihez hasonló módon működő mechanizmusról. Bár úgy tűnik, Musztafa csausz szabadulását Konstantinápolyban többen is támogatták – igaz inkább csak szóval, mint tettekkel –, nagyon érdekes megfigyelni, hogy milyen tényezők befolyásolták a tisztségviselők viszonyulását az ügyhöz. Így például a magyarokkal szembeni ellenséges érzelmek, amiket mindenekelőtt Szijavus és Kara Murád pasák esetében a budai vilajetben eltöltött idő alatti élményeik tovább mélyítettek. Az ő személyiségük és érdekeik révén a rabkiváltási ügy nem mentesült a portai hatalmi játszmák kimenetétől sem. Ugyanakkor az eset kapcsán az, hogy a szultáni vagy nagyvezíri parancsot lehetett nem végrehajtani, és hogy egy sziliszt-rai pasa bosszújától vagy egy kapudán pasa szavától ennyire lehetett tartani, rávilágít az Oszmán Birodalom 17. század közepi kormányzati válságára. Nem világos, hogy mindez a válság következménye vagy oka volt-e, vagy egyszerre mindkettő. Ebben a bizonytalan közegben teljesen elfogadható, hogy a török tisztségviselőket alapvetően a pénz motiválta, és Szijavus pasa sem akart lemondani a remélt váltságdíjról. Úgy tűnik, hogy oszmán oldalon kevésbé érhető

tetten a bajtársiasság és a beosztottak iránti felelősségvállalás. Bár azt sem szabad elhallgatni, hogy amikor Kara Murád pasa elhagyta Budát, 70 000 tallért hagyott hátra, hogy azon rabságba esett törököket váltsanak ki.²⁰³ A folyamatos személycserék mind Reniger konstantinápolyi tárgyalásait, mind pedig a végvidéken a budai pasával folytatott egyeztetéseket gátolták és késleltették. Hasonlóan részletes esettanulmány ismerete nélkül azt is mondhatnánk, hogy a pápaiak és a császár szerencsétlenségét az is fokozta, hogy éppen ebben az időszakban kerültek fogságba.

A számtalan nehézség és hátráltató tényező ellenére újra és újra napirendre került Uki Ferenc és a pápaiak kiszabadításának kérdése a végvidéken, Bécsben és Konstantinápolyban is. A kapcsolati háló és a bajtársi szolidaritás vagy éppen a felettesek kötelezettségei mellett úgy tűnik, hogy Uki Ferenc és a pápaiak ügye presztízs kérdéssé nőtte ki magát, és az idő előre haladtával egyik fél sem engedte meg magának, hogy az említett határvidéki incidensek kapcsán ne neki legyen igazza. A császárt ért igazságtalanság jóval kevesebb figyelmet kapott, ami annak köszönhető, hogy fogságba esése után nem indult be az az általánosnak azért nem mondható végvidéki és kormányzati mechanizmus, mint amit a keresztény oldalon tapasztalhattunk. Vajon miért nem?

Természetesen mindezekon túl azon is érdemes elgondolkodni, hogy a rabság mind a hadnagy és katonái, mind pedig a császár életéből hosszú éveket vett el. Ugyan teljes ártatlanságukban nem lehetünk biztosak, mégis nyomasztó a tény, hogy fogságba esésük után a kiváltásukkal kapcsolatos történéseket alig, vagy egyáltalán nem tudták befolyásolni, ami komoly törést okozhatott személyes életükben. Ennek ellenére Uki Ferencről tudjuk, hogy miután visszatért a pápai várba, még az 1670-es években – körülbelül 70 évesen! – is pápai lovas katonaként említik a források.²⁰⁴ Sajnos a császár életének további alakulásáról nem rendelkezünk információval, de nem kizárt, hogy a későbbiekben tudta kamatoztatni a rabsága idején a keresztények között szerzett tapasztalatait (esetleg nyelvismeretét).

²⁰³ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. dec. 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 87r.

²⁰⁴ 1671-ben pápai lovas zsoldos katona. *Ráth Károly*: Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc Kristóf és Nádasdy Ferenc grófok elleni tanuvallatás I–III. Győri történelmi és régészeti füzetek 2. (1863) 321.; 1673-ban pápai vajdaként az úriszék tagja. *Varga E.*: Úriszék i. m. 633.; Az 1660-as évektől mint Veszprém vármegye szolgabírája és úriszéki tag (1661), illetve megyei esküdt (1664, 1665, 1666) jelenik meg. *Varga E.*: Úriszék i. m. 612., 616., 620., 622.

HOW MUCH IS A HUNGARIAN CAVALRY CAPTAIN WORTH?

Prisoner Ransoming and International Diplomacy in the Mid-17th Century

by Hajnalka Tóth

SUMMARY

Falling into captivity and then having to buy one's liberty at a high cost was a common fate for many a man in the world of constant skirmishing and raiding that prevailed along the Hungarian-Ottoman frontier in the 16th and 17th centuries. The present paper, which adds to an already long Hungarian historiography on the ransoming of prisoners, explores the story of Ferenc Uki, a cavalry captain of the garrison of Pápa, who was liberated after almost ten years in Ottoman captivity in the spring of 1659 in exchange for 6000 thalers and an Ottoman çavus of Buda called Mustafa. The issue of his ransoming involved the highest layers of diplomatic contact between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire in the middle of the 17th century. Close examination of the case reveals the underlying social networks as well as the role of personal interests that operated in the background, thus highlighting the complicated nature of the ransoming process. Thanks to the analysis, answers are offered as to why the delivery of the captain cost so much, why it was precisely Mustafa çavus who was liberated in exchange, and why the imperial ambassador to Constantinople, Simon Reniger von Reningen, had to negotiate for years about the exchange of the two prisoners.

Demeter Gábor

A MODERNIZÁCIÓTÓL A KOLONIZÁCIÓS TÖREKVÉSEKIG

Magyar utazók, politikusok és gazdasági szakírók a balkáni feladatokról (a 19. századtól az annexiós krízisig)

A dolgozat a balkáni behatolás ideológiájával, annak változásával, gazdasági elképzeléseivel, eszköztárával és intézményesülésével foglalkozik – magyar szemszögből.¹ Vizsgálódásunk során a Monarchia döntéshozatalára tényleges befolyással bíró politikai szereplők mellett igyekeztünk olyan személyeket is megszólaltatni, akik nem a dualista nagypolitika szemüvegén keresztül látták a világot, s ütköztetni a behatolás ellenzőinek véleményét annak támogatóival. Ez – az osztrák politikai körök kihagyása miatt – aszimmetriát eredményez a viszonyok elemzésében. E szó egyébként is kulcsfogalma a tanulmánynak: aszimmetrikus viszony jellemzi² a balkáni magyar kapcsolatokat (noha magyar oldalról páran elvi szinten kívánalomként fogalmazták meg az egyenlőségre való törekvést a gazdasági kapcsolatokban – akár a „legimperialistábbak” is,³ – kulturális szempontból az egyenlőséget nem deklarálták),⁴ de aszimmetria figyelhető meg az elképzelések és a tényleges gazdasági eredmények között is. Aszimmetrikus a magyar és osztrák fél gazdasági potenciálja (a térségben érdekeltté váló és a hazai gazdaságpolitikai koncepciót is befolyásoló németekről nem is beszélve). A magyar behatolás szószólóinak műveiből inkább egy vágykép, mint a realitás

¹ A Balkánra vonatkozó nézetek fejlődéséről szóló korábbi munkák közül a szociológia szemszögéből (a földrajzi gondolat kritikájaként) lásd *Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században.* Bp. 2005. A földrajz nézőpontjából (természetföldrajz és geopolitika oldaláról egyaránt) lásd *Hajdú Zoltán: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra.* Pécs 2003. Továbbá vizsgálták a Balkán-kutatások intézményesülését lásd *Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai.* Aetas 15. (2000) 1–2. sz. 220–248., a Balkán-koncepciók ideológiai hátterét pedig *Ábrahám Barna: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban.* Regio 18. (2007) 2. sz. 47–78.

² Aktuális párhuzamként kínálkozik az EU-n belüli „aszimmetrikus interdependencia” – értsd nem egyenlőségen alapuló, de kölcsönös egymásrautaltság – fogalma, mely szintén egy centrum és egy periféria kapcsolatát világítja meg 100 évvel később.

³ Például Havass Rezső (1852–1927), a Magyar Földrajzi Társaság egyik vezetője.

⁴ Gondoljunk a korban – és az itt vizsgált körökben – szocializálódott Klebelsberg Kuno által propagált kultúrfőlény-elméletre, melynek gyökerei a kor nacionáldarwinista és liberális elképzeléseire mennek vissza.

rajzolódik ki. Az egyetlen kivétel ez alól a kulturális hatás,⁵ melynek számos nyoma maradt meg az albán, a szerb és bosnyák történetírásban⁶ (bogumil-kérdés, Szkander bég mítosza, az albán és a bosnyák nemzet megteremtése), melyek maradandó – de politikai, s nem gazdasági – következményekkel bírnak.

Noha a gazdasági elképzelések realizálására és koherenciájára természetesen igyekszünk reflektálni, a tanulmánynak nem célja a ténylegesen folytatott gazdaságpolitika számszaki értékelése-elemzése, sokkal inkább az alternatívák, vitatott kérdések, illetve a balkáni terjeszkedés igénye mögött meghúzódó gondolatkör feltárása. (Az expanziós gondolat szorosan kapcsolódik a magyar nemzetfelfogás – és nemzeti kisebbségek szerepéhez való attitűd – változásaihoz, de a szociál- és nacionáldarwinizmus teret nyerő ideológiája mellett⁷ a herderi jóslat cáfolatának igyekezetéhez is). A balkáni behatolással foglalkozó irodalomból elsősorban a 19. század végétől meghatározó szerepet játszó Keleti Kereskedelmi Akadémia, Magyar Közgazdasági Társaság és a holdudvarához köthető gazdasági gondolat, valamint a századforduló után a geopolitikai elméletek által dominált földrajzi szemlélet összehasonlítására fókuszálunk, emellett a korban oppozícióban lévő csoportok kérdésről alkotott véleményét is vizsgáljuk.⁸ A mögöttes ideológiákat Kállay alapvetéséhez (illetve annak különböző kortárs interpretációihoz) viszonyítva tárgyaljuk,⁹ ugyanígy a Balkánra vonatkozó koncepciókat is a Boszniára vonatkozó (kipróbált) elképzelésekkel összehasonlítva vizsgáljuk. A referenciapontok kijelölését már csak azért is szükségesnek tartjuk, mert a kor véleményei szélsőségesek voltak a Balkánnal kapcsolatban. Ahhoz képest, hogy a meghatározó eszmei-politikai irányvonal milyen nagy reményeket fűzött a Balkánhoz, ellenpontként ugyanúgy felűnik A. M. Gorcsakov orosz külügyminiszter realizássá váló jóslata: „Ausztria sírja a Balkán lesz”.¹⁰

⁵ Ezen itt elsősorban kifelé irányuló, a határokon túl nyúló hatásokat értünk (tehát nem az orientalizmus, albanológia és szlavisztika hazai felvirágzását, mely szintén ennek a kornak és koncepciónak az eredménye).

⁶ Ezalatt nem oppozíciót, hanem a nemzeti történelem részévé vált, toposszá merevedett, internalizált elemeket értünk.

⁷ *Vasas Géza*: Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában I–II. Magyar Szemle 10. (2001) 1–2. sz. 99–128. és 5–6. sz. 91–128.

⁸ Pl. a Huszadik Század hasábjain megjelenő véleményeken keresztül.

⁹ Halász Imre (a miniszterelnökség sajtóreferense, illetve a Kelet Népe egyik szerkesztője) szerint Kállay koncepciója időben is változott, Dán Károly szerint pedig az utókor, legitimálandó saját koncepcióját, gyakran nyúlt vissza Kállayig, politikájának újfajta értelmezést adva. *Halász Imre*: Egy letűnt nemzedék. Sennyey és Kállay. Nyugat 5. (1912) 2. sz. 150–169. Lásd még *Ress Imre*: A magyar Balkánpolitika módosulásának indítékai az 1870-es évek elején. In: *Uő*: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. Bp. 2004. 193–212.

¹⁰ Az ellenzéki Szemere Miklós Cél című lapban megjelent írását idézi a Magyar Folyóiratok Szemléje. Katolikus Szemle 27. (1913) 1. sz. 104. A megnyilatkozás magyar értelmezése nem egységes, s ez

A politikai koncepciók bemutatása-értelmezése során a korabeli diskurzusra támaszkodtunk, mely felölelte mind a kolonializmus, imperializmus és gyarmatosítás kifejezést (mégpedig mind a balkáni behatolás szószólói, mind a kritikus ellenzék részéről). Ezek tehát nem utólagos történelmi interpretáció során alkalmazott minősítő fogalmak, másrészt nem is ekvivalensek, s a kor szóhasználatában sem azt jelentik, mint ma.¹¹

Előzmények: a birodalmi együttműködés előtt

A Balkánra vonatkozó magyar nézetek időbeli fejlődését három nagyobb szakaszra osztjuk. Az első, 1870-es évek előtti korszakban a magyar gazdasági elképzelések csupán az Oszmán Birodalom gazdasági állapotára, versenyképességére vonatkozó kritikákban merülnek ki, illetve a térségnek a megváltozó világgazdasági térben betöltött szerepének vizsgálatára szorítkoznak, a magyar gazdaságfejlődés útjai számára analógiát nyújtva, vagy éppen kerülendő ellenpontként szolgálva (ez utóbbit veszi majd át a kritikai földrajz irányzata).

Noha a keleti irányú gazdasági behatolás első előfutárainak a 20. század turanistái,¹² de már a nagy keleti válság idején a „keleti nyitást”¹³ gazdasági szempontból megideologizáló,¹⁴ a *Kelet Népe* lap köréhez¹⁵ tartozó György Endre közgazdász is Berzeviczy Gergelyt (a keleti kereskedelem ötlete) és Széchenyi Istvánt (Al-Duna szabályozás)¹⁶ tartották, valójában a Török Birodalom állapotának és gazdasági lehetőségeinek jobb megismerését az 1849-es migrációs hullám tette lehetővé. Az első Oszmán Birodalomról szóló magyar nyelvű

---

legalább ennyire szimptomatikus: az optimista álláspont szerint Magyarország nem fog elbukni, hanem éppen hogy átveszi Ausztria szerepét a térségben. Lásd *Beksics Gusztáv: Új korszak és politikai programja*. Bp. 1889. 12.

¹¹ A szakirodalom vitatja, hogy a Monarchia által folytatott balkáni politika tekinthető-e imperialistának, illetve nyugati értelemben vett koloniálisnak (colonial policy), gyarmatosítóknak. A szó klasszikus értelmében telepítéspolitikát jelent (Siedlungskolonisation), mely a Monarchiában nem volt áttörő jelentőségű. De ne feledjük, a brit imperialista politika sem egységes: míg Afrikában a gyarmatosítás valódi térfoglalással és telepítéssel járt, a Török Birodalommal szemben alkalmazott eljárások a gazdasági alávetést célozták, s a magyar források is ilyen értelemben beszélnek magyar imperializmusról (e fogalomnál elkülönítve a gazdasági behatolást a területi expanziótól). Ilyen szempontból valóban van magyar (és osztrák–magyar) imperializmus, s a gyarmatosítás kifejezést is használják (igaz zömmel az ellenzék).

¹² *Sassi Nagy Lajos: A Magyar–Török–Balkán gazdasági összekötetése*. Bp. 1909. 3.

¹³ A kifejezés használata szándékos, aktuálpolitikai áthallásai ellenére.

¹⁴ A politikai indoktrinációt Kállay Béni végezte el. A tanulmányban összevetjük a két elképzelést, illetve az 1877-es gazdasági koncepciót a későbbi programokkal (a szintén közgazdász Szegh Dezső 1908-as programjával).

¹⁵ Már a névválasztás sem véletlenül idézi fel Széchenyi alakját. Ekkor Kállay Béni és a konzervatív turkofil földrajzos, Erődi-Harrach Béla is e laphoz köthető.

¹⁶ És részben Kossuth „tengerre magyar” felkiáltásával.

leírás szerzője Lassu István (1829), noha számszaki adatokkal említi a Török Birodalom fő terményeit, a gazdaság értékelését mellőzi. Fényes Elek 1854-es munkája már részletgazdagabb: a legtermékenyebb országnak tekinti a birodalmat, melyet azonban nem kellőképpen művelnek, ezért az export nem múlja felül az importot, noha erre reális esély lenne megfelelő gazdaságfejlesztés esetén.¹⁷ Magáról a Birodalom túlélési lehetőségeiről egyébként sem Fényes, sem Széchenyi (1818) nem nyilatkozott túl pozitívan.¹⁸

Az érdeklődés megélnkülését bizonyítja, hogy 1858-ban Korizmic László agrárszakemberként tartózkodott Konstantinápolyban hivatalos kiküldetésen. Útja hivatalosan a londoni magyar bor Konstantinápolyon keresztül történő exportjának költségeit vetette össze a trieszti és hamburgi iránnyal (megállapítása szerint a hamburgi út a legolcsóbb), valójában azonban az al-dunai hajózás fejlesztésének akadályait vette számba, amely miatt a balkáni szárazföld nem lehet a gazdaság célterülete.¹⁹ Mint azt 1860-as akadémiai székfoglalójában kifejtette, a Balkán gazdasági elmaradottságának²⁰ „okai leginkább a következőkben keresetők: a természetbeni dézsmában, s az adók behajtásának visszaélésekkel teljes módjában, a csinált jó utak hiányzásában, a művelés alatti földeknek helyi határozatlanságában,²¹ a gazdasági okszerű ismeretek nemlétében, s, végül a [képzett] munkáskezek nagy szűkében”.²² Korizmic a kapitulációk szerepére alig tér ki, noha Berinkey Dénes (a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, később miniszterelnök) szerint (50 év távlatából) ezek a török gazdaság versenyképességét rontották, hiszen a külföldiek adót nem fizettek, szemben az oszmán honosságúakkal, s a tartományok közötti vám alól is mentesek voltak.²³

Korizmicshoz hasonlóan összegzi tapasztalatait a Vámbéry hatására a balkáni vasútépítéseknel nyelvtanulás céljából dolgozó, a későbbiekben a törökbarát

¹⁷ *Fényes Elek*: A Török Birodalom leírása, történeti, statisztikai és geographiai tekintetben. Pest 1854. 306. Miként Széchenyi 1818-ban, ő sem tartja reálisnak és szükségesnek sem a birodalom industrializációját.

¹⁸ Noha a birodalom léte vagy felosztása gazdasági szempontból (a Nyugatnak kedvezményeket nyújtó kapitulációk miatt) nem indifferens. Széchenyi István keleti utazása (1818–1819). Bp. 1999. 44. (1818. szeptember).

¹⁹ *Korizmic László*: Jelentés a dunai hajózásról, s a magyar borok érdekében Konstantinápolyba tett utjának eredményeiről... a Magyar Gazdasági Egyesület 1858. évi nov. 17-ki közgyűlésén. Budapesti Szemle 4. kötet (1858) 14. sz. 427–449.

²⁰ *Korizmic László*: Törökország földbirtoki, adóügyi és gazdasági viszonyairól. Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztály Közlönye. 1. kötet (1860) 2. sz. 200–201.

²¹ Ekkor még nem voltak láthatók az 1858-as földreform pozitív hatásai. Strausz még közel 50 évvel a földreform után is így ír: „nagy kárára van a mezőgazdaságnak a birtokviszonyok komplikáltsága is”. *Strausz Adolf*: Törökország. Ázsiai rész. Bp. 1905. 6.

²² *Korizmic L.*: Törökország i. m. 201.

²³ *Berinkey Dénes*: A Török Birodalom jogi állapotai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Bp. 1916. 210.

irányzat és a geográfia meghatározó egyéniségévé váló Erődi-Harrach Béla az 1860-as évek végén. „Ami Törökország nemzetgazdaságát illeti, az nagyon kezdetleges állapotban van. A kapitulációk felbontására, melyek Törökországot mindenben az európai hatalmakhoz lekötik és zsidbadásban tartják, már több ízben tettek kísérletet a török-államférfiak. [...] Az ily állapot idézte elő, hogy a máshonnan kiűzött csavargók, naplopók Törökországban mindig biztos menhelyre találnak.²⁴ Itt bátran üzletet nyithat kiki, anélkül, hogy engedélyre volna szüksége; adót az idegen nem fizet. [...] Ha a föld népe természet is gabonát, utak hiánya miatt nem képes terményét piacra szállítani, s így a kereskedés fennakad. [...] A török amilyen hasznavehetetlen földműves, oly rossz kereskedő és üzletember. A török mindannak, mi sok utánjárásba, sok fejtörésbe kerül, nem barátja.”²⁵

„Gazdasági” megtelepedéssel már az 1849-es emigránsok is kísérleteztek, de Veress beszámolója alapján hasonló kép rajzolódik ki előttünk, mint amit Korizmics majd Kállay Béni vidini útja során (1868) kiemel. „Munkás kezek hiánya, s az egész Törökországon átokként fekvő dologkerülés miatt a legkiterjedtebb uradalmak is igen keveset jövedelmeznek. [...] Nincs Európában ország, melynek jobb földje, kedvezőbb éghajlata volna;²⁶ de az emberek nem dolgoznak, s a természet minden kedvezményei dacára [...] önelégedetten kolduskodnak. [...] Abban tévedtünk mindnyájan, hogy a sok jó földet pusztán heverni látva, fő erőnket a földművelésre fordítottuk; pedig [...] minden pénzünkön birkát és marhát venni, mely itt télen-nyáron legel és csekély kiadás mellett állandóan szaporodik, s nem nagy, de biztos jövedelmet hajt.”²⁷ Kifejezetten problémásnak látta az adóberleti rendszert, mely miatt az adó nem 10%, hanem 20%.²⁸

De ugyanezeket nyilatkozta a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, Szende Gyula is 1916-ban az eltelt 50 év ellenére: „a mezőgazdaság helyzete ma – lényegesen javult körülmények ellenére is – szájalmasnak mondható. Ennek oka a mezőgazdaság túlságos anyagi megterheltségében [értsd: adókban], a munkáshiányban

²⁴ Széchenyi a térséget ugyancsak Európa „szemétkerakóhelyének” minősítette, ezért nem is szorgalmazta a behatolást. Széchenyi István keleti utazása i. m. 106. (1818. nov. 29.)

²⁵ *Erődi Béla*: Török mozaik. Bp. É. n. (Terebess Ázsia E-Tár, <http://terebess.hu/keletkultinfo/erodi.html>, letöltés 2018. jan. 25.)

²⁶ Egyetért Fényes Elek (lásd A Török Birodalom i. m. 306.) és 1912-ben Szegh Dezső is. „A török birodalom a kifejezett agrárius államok sorába tartozik, s ha e mellett mezőgazdasági kulturája meglehetősen kezdetleges fokon áll, érthető, hogy ipari viszonyairól még ennyi jó sem mondható.” *Szegh Dezső*: Európai-Törökország ipari viszonyai. *Közgazdasági Szemle* 36. (1912) 239–252.

²⁷ *Veress Sándor*: A magyar emigráció a Keleten I–II. Bp. 1878.

²⁸ Uo. Az adóberlérsről ugyanígy ír Korizmics László (lásd Törökország földbirtoki i. m. 201–202.) és Kállay Béni is. Lásd *Kállay Béni*: A szerb felkelés története II. Hátrahagyott kézírataiból kiadta Thallóczy Lajos. (Függelék: Kállay Béni utazásai Szerbiában és Boszniában) Bp. 1909. 255.

és a rossz közlekedési viszonyokban keresendő”.²⁹ Nem meglepő, hogy a Balkánra (majd Kis-Ázsiára) irányuló magyar (és osztrák) törekvésekben is visszatérő momentum az utóbbi két probléma megoldási kísérlete.

A passzív viszonyt, mely a Balkánban csupán típuspéldát lát (akár gazdasági, akár nemzetiségi szempontból), 1878 után egyre inkább egy aktívabb szemlélet váltja fel, melyben az önérdek is nagyobb teret nyer. Az Oszmán Birodalom bomlásával és a Magyarországon kibontakozó ipari forradalommal párhuzamosan – először még a birodalom fenntartásának-modernizációjának ürügyén – megnőtt az igény a szerepvállalásra,³⁰ melyet az 1890-es évek második felétől már egyre nyíltabban a magyar gazdaságpolitikai érdekek képviselése váltott fel, s az oszmán modernizáció támogatása és a születő államok felemelésének hangzatos jelszava egyaránt háttérbe szorult. A magyar gazdaság azonban – bővülése ellenére – nemcsak nyersanyag-, de tökehiányban is szenvedett (miközben a belpiacot sem szolgálta ki), ami kedvezőtlenül hatott balkáni térfoglalására, miközben riválisként nemcsak a születő kisállamok és a nagyhatalmak léptek fel, de a Monarchia ciszlajtán részeinek gazdasági törekvéseivel is meg kellett küzdeni. A fokozatos politikai kiszorulással párhuzamosan az 1903 utáni kudarcok hatásaként a területi expanzionizmus igenlésének kolonizációs tervekig fokozódó stációja következett.

A helyzet változásának egyik első jele a már Kállay belgrádi naplójában is említett – s újra visszatérő – vasútkezelési koncepció.³¹ A Türr István által 1868-ban vázolt tervezet egyfelől egy Eszék–Szlavonszki Brod–Spalato–Zára vasútvonal megépítését javasolta az adriai kereskedelmi kijutás elősegítése érdekében (a koncepció rávilágít, hogy a Balkán még csak a Nyugat felé vezető „terep”, de nem kereskedelmi célterület), másfelől egy (az előbbinél jóval fantasztikusabb) Duna–Adriacsatorna megépítését irányozta elő a magyar gazdaság fejlesztése érdekében. (A magyar gazdaságpolitikai célok számára kulcsfontosságú bosnyák Adria-vasút 1914-re realizálódott is.)³² A Balkán felé fordulás ösztönzői között egyértelműnek tűnik tehát a belső gazdasági igény növekedése, de emellett további tényezők is ebbe az irányba hatottak.³³

²⁹ *Szende Gyula*: Törökország gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 137. A következő oldalon említi a népesedéspolitikát és a migrációt is.

³⁰ Hajdú Zoltán ezt a Kállay Bénihez köthető szakaszt már imperialista szakaszként tekinti (lásd *Az intézményes Balkán-kutatás i. m. 6–7.*).

³¹ *Andrija Radenić*: Dnevnik Benjamina Kalaja, 1868–1875. Beograd–Novi Sad 1976. 174. jegyz. Eredeti: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) R 211. Türr István hagyatéka 13 IV – Türr értekezéseinek kéziratai, 2461.

³² *Sándorffy Miklós*: Bosznia-Hercegovina vasúthálózata és új vasútépítő tervezete. Magyar Katonai Közlöny 7. (1914) 2. sz. 152–156.

³³ Önmagában a gazdasági érdek nem mindig igényli a tényleges területi expanziót.

A Balkán felé megnyilvánuló érdeklődés növekedéséhez két körülményt kell mérlegelnünk: az egyik az ipari forradalom magyarországi hatása, melyet György Endre fejt ki részletesen, a másik a már 1878 előtt megváltozó politikai közeg, melyben a magyar politikai elit önpozícionálása is szerepet játszik – éppen potenciális balkáni szövetségesek révén.

A magyar politikai elit számára 1850–67 között a legfontosabb a „nemzet” önrendelkezési képességének (és területi integritásának) visszanyerése volt, s ebben szerepet kapott a Balkán is. Kemény Zsigmond (1851-ben) e politikai cél megvalósítása érdekében a birodalmi érdekre hivatkozik:³⁴ ugyanis csak a magyarságon keresztül nyílik lehetőség a Kelet felé való közvetítésre, ahol Ausztria lábát megvetni csak úgy tudja, ha a „germánizmus és szlávizmus” nem kerül összeütközésbe egymással.³⁵ A koncepció szerint a németeket a szlávok hódítóként kezelnék, míg a magyarság maga is hibrid kultúrájú lévén a kulturális transzfer elősegítője lehet.³⁶ A behatolás alapfeltétele, hogy a polgárosodás „oly elem által hasson átalakítólag a Keletre, mely hódításait féltékenység felköltése nélkül gyakorolja”.³⁷ Az a gondolat, hogy Ausztriának Keleten van csak „jövője”, Friedrich Listtől származik (kompenzációként a kisméret egység koncepciójának előtérbe kerülése miatt),³⁸ de az 1866-os vereség igen csak aktuálisá tette.

A keleti irányú birodalmi politikának (Kemény minden érve ellenére) azonban lett volna „nem magyar” útja is: a Josip Juraj Strossmayer képviselte ausztrójugoszlávizmus Ausztria gyámsága alatt kívánta egyesíteni a délszláv területeket – nemcsak a Habsburg Monarchián belülieket, hanem beleértve a Török Birodalom integráns részének tekintett Boszniát is.³⁹ A magyar liberálisoknak Horvátország és a Szerb Vajdaság esetleges egyesítésének horvát oldalról

³⁴ *Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után.* Bp. 1908. 374. Idézi *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 223.

³⁵ *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 223. Ez az elem az 1910-es évek földrajzi szemléletű retorikájában is alaptézis volt.

³⁶ *Vasas Géza: A bosnyák kérdéstől a magyar hivatásgondolatig.* Kállay Béni politikusi pályáivá 1875 és 1883 között. Valóság 41. (1998) 8. sz. 71.

³⁷ És éppen ez az, amit a halála előtti éveiben Kállay már hiányol. Lásd *Kemény Zs.: Még egy szó i. m.* 327–328. Idézi *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 223.

³⁸ II. Józsefnek is volt hasonló koncepciója, lásd Nagy Katalin „görög tervét”. *Trandafir G. Djuvara: Cent projets de partage de la Turquie (1281–1913).* Paris 1914. 279–306.

³⁹ Bár a szerb politikai vezetés erre nem sok esélyt látott. Lásd *Ress Imre: A szerb külpolitika és a Habsburg Monarchia dualista átalakulása (1865–1867).* In: *Uő: Kapcsolatok és keresztutak i. m.* 189. Lásd még a korszakra *Katus László: A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdéstről 1849–1867 között.* In: *Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok történetéből.* Bp. 1987. 147–185. A dualista átalakulás körüli ausztrósláv területi expanzió maximalizmusát Hoitsy Pál, immár mint magyar (!) imperialista vágyat veszi elő 1902-ben, s utána tézisént a háború végéig számtalanszor újrakérődző földrajzosok tévesen Andrássy és Kállay imperialista örökségként legitimálták.

megfogalmazódó gondolata egyáltalán nem volt szimpatikus, hiszen az ország integritásának visszaállítását kérdőjelezte meg.⁴⁰ Mivel ez összeütközést jelentett a szintén politikai kurzusváltozáson áteső Szerb Fejedelemség érdekeivel, mely a délszlávok egyesítését saját vezetésével, független államként kívánta megtenni (Garašanin és a kudarcba fulladt 1867-es első Balkán Szövetség), ezért logikus volt a magyar és szerb fél ideiglenes egymásra találása. A kezdeti magyar balkáni szerepvállalás⁴¹ mögött tehát ez húzódott meg: Kállay 1868-as küldetése a vajdasági szerb aspirációk Bosznia felé (azaz a horvátok ellen)⁴² fordítása volt.⁴³ Szerbia közeledését a magyar liberálisokhoz az váltotta ki, hogy konzervatív osztrák keleti politika esetén nem volt realitása a szerb nemzeti ideál megvalósításának, egy aktívabb ausztrósláv osztrák politika pedig még rosszabb helyzetbe hozta volna a szerbeket.

Az 1866–1871 közötti években a külpolitikai konstelláció megváltozott. Oroszország balkáni ügyekbe való beavatkozása elől elhárultak az 1856-os korlátok. A Balkán átengedése az oroszoknak többszörös biztonságpolitikai kockázatot jelentett volna,⁴⁴ mivel veszélyeztette a Monarchia hatalmi státusát, belső stabilitását (szláv igények) és magát az „alkotmányos” berendezkedést is. Az a lehetőség, hogy a balkáni orosz előretörés egyik ellenszere éppen a délszláv (és román) államokból kialakítandó „oroszellenes” ütközőzóna lehet, ugyancsak kockázatos volt, hiszen ezen kisállamok nemzeti ideáljai veszélyeztethették volna a soknemzetiségű Magyar Korona integritását (és birodalmon belüli súlyát).⁴⁵ A harmadik lehetőség, az aktív birodalmi politika ugyancsak nem volt veszélyektől mentes. A magyar elit egy része úgy tekintett az aktív birodalmi politika területi következményeiként felrémplő trialista koncepcióra is, mint amely az 1850–67 közötti időket visszaidézve predesztinálná Magyarországot „kijátszhatóságát” és degradálná a birodalmon belüli szerepét, lökést adva a belső fragmentációhoz.⁴⁶ Ebből is kitetszik, hogy a birodalmi (balkáni) politika

⁴⁰ A horvát Nemzeti Párt már 1866-ban tárgyalta a szerb fejedelemmel. Lásd *Sokcevićs Dénes*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Bp. 2011. 368.

⁴¹ A kossuthista emigrációnak is érdekes volt, mint konspirációra alkalmas háttérország.

⁴² Emellett szólt, hogy nagyobb tömegű szláv lakosság bekebelezése/integrálása sem a dualizmus előtt, sem utána nem lett volna problémamentes.

⁴³ *Vásas G.*: A bosnyák kérdéstől i. m. 71.

⁴⁴ *Ress I.*: A szerb külpolitika i. m. 194. és *Ress Imre*: A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években. In: *Új*: Kapcsolatok és keresztutak i. m. 173. Az oroszellenesség nem mindenkire volt érvényes. Lónyay például jobban tartott Bismarcktól. Apponyi és Andrássy oroszellenes volt, míg Burián lehetségesnek tartotta az oroszokkal való kiegyezést. Kállay pedig különbséget tett pánszláv politika (ez veszélytelen) és pánorosz politika között (mivel ez a kisállamokra is veszélyes, ezért ellene támogatókra tehetünk szert közöttük).

⁴⁵ *Ress I.*: A magyar liberálisok i. m. 173.

⁴⁶ Pl. Szathmáry György is ilyen szemüvegen keresztül látja majd Kállay Bosznia-politikáját. *Szathmáry György*: Bosnyákország. Budapesti Szemle 13. kötet (1877) 25. sz. 96–99.

szoros összefüggésben volt a nemzeti politikával. A negyedik lehetőség, a status quo a liberális elit számára azért nem volt realitás, mert egyrészt saját ideológiai meggyőződésének, a szabad nemzeti fejlődésbe vetett hitnek mondott volna ellent,⁴⁷ másrészt a status quo propagálása önként az oroszok karjaiba hajtja a kis népeket, ami az első két lehetőség kombinációjaként rosszabb, mint bármelyik.⁴⁸ Kállay 1883-as tudományos köntösbe bújtatott programbeszéde tulajdonképpen leszámolás a birodalom fenntarthatóságának illúziójával, s egyben elköteleződés is a négy koncepció egyike mellett. (Ez nem jelentette azt, hogy a magyar belpolitikai élet egyet is értett vele).

A szerb–magyar kooperáció gondolata a kiegyezés és az oroszbarát szerb fordulat miatt nem volt hosszú érvényű. A célját elérő magyar elit nem is köteleződött el a kisállami megoldás mellett.⁴⁹ A viszony változását gazdasági síkon is jelzi, hogy újfent előkerült a boszniai vasút kérdése: közös külügyminiszterként maga Andrassy vetette fel a Szerbia megkerülésével megvalósuló Törökországgal kapcsolatot jelentő Samac-vasút tervét 1871-ben, noha korábban magyar miniszterelnökként még a Morava–Vardar vonal kiépítése mellett tette le voksát.⁵⁰ E koncepcióváltást a külpolitikai helyzet megváltozása eredményezte (s Szerbiára kívántak vele nyomást gyakorolni, továbbá katonapolitikai szempontokat állítottak előtérbe a mellette való érvelésnél). A samaci vonal kiépítése a későbbiekben (az 1880-as évek után, a Belgrád–Szaloniki vasút kiépítése után) is felmerült, s a közlekedésfejlesztési alternatívák Andrassy után a bel- és külpolitikai játszmák eszköztárának részeseivé váltak.

A szerb fordulat egyelőre nem aggasztotta a magyar kormányzatot, hiszen a fő célt, a nemzeti önrendelkezést sikerült visszaállítani. A Balkán ekkor csak az eszköz, s nem a cél szerepét tölti be, erre utal, hogy Kállayt többször is mérsékletre intik.⁵¹ Miután Szerbiával kapcsolatos tervein túllépett a történelem (és ezért Andrassyval is egyre gyakrabban került ellentétbe belgrádi küldetése kapcsán),⁵² Kállay légüres térben találta magát.

⁴⁷ Példát erre lásd Szilágyi Dezső beszédei I. Bp. 1906. 168.

⁴⁸ *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 98.

⁴⁹ Bár egymás (és oroszok) elleni kijátszhatóságuk kétségtelenül ígéretesnek tűnt Andrassy szerint.

⁵⁰ A szerbek azonban elsősorban Szalonikire akartak rákapcsolódni, nem a magyar vasúthálózatra, mely gazdaságilag még jobban kiszolgáltatta volna őket, ezért is vált szükségessé 1878, a szerb függetlenség elismerésének egyik ellentételezéséként a vasútépítés oktrojálása a szerb kormányzatra Berlinben.

⁵¹ Kállay a szerb sertésexport vámtételeinek emelését szorgalmazta az 1871-es szerbiai, a külpolitikai fordulattal egybeeső vámemelés retorziójaként.

⁵² Kállay nem ellenezte a dualista szisztéma (cseh) bővítését. Lásd *Ress I.*: A magyar Balkán-politika i. m. 202.

Kállay szerepe és nézetei

Újrapozícionálásához segítséget nyújtott a területi terjeszkedés alternatívájának elfogadása,⁵³ mely nem ment könnyen, hiszen ellentmondott több liberális tézisnek. Indoklása azonban e vonatkoztatási rendszeren belül sem volt lehetetlen, s Kemény nyomdokain haladva Kállay erre vállalkozott is. A nagy keleti válság kifejezetten jó alkalmat kínált ehhez. Belgrádi távozása után megélenkült publicisztikai szerepe, ekkor válik a keleti kérdés fő ideológusává. A *Kelet Népe* (konzervatív, s törökbarát magyar köröket tömörítő lap) egyik szerkesztőjeként a lap hasábjain kifejti, a helyzet a Balkánon kritikus, mert ördögi körbe került a térség: ha nem lesznek reformok, akkor a keresztények lázadása tart tovább, ha lesznek, akkor pedig a kiváltságaikat féltő muszlimok destabilizálják a térséget. A sikeres pacifikációhoz mindenképpen reform kell, a reform viszont csak pacifikáció után lehetséges. Mivel a fentiek értelmében a Török Birodalom beavatkozása nem hozhat sikert, az egyedüli megoldás a nagyhatalmi beavatkozás (Kállay nem a kollektív, hanem területiális, érdekszférák szerinti beavatkozás mellett tette le voksát), melyet az oroszokkal együttműködve kell végrehajtani, mert irántuk a balkáni népek bizalommal vannak. Ebből is látszik, hogy a ruszofóbia nem jellemzett mindenkit. Kállay álláspontja azonban egyáltalán nem volt azonos a közvélekedéssel: a közvélemény törökbarátsága (azaz politikai értelemben a status quo melletti kiállása) valójában az orosz előretöréstől és a kisállami aspirációk Magyarországgal szembeni artikulálásától való félelemből táplálkozott.⁵⁴ Kállay 1877 júniusi parlamenti beszédében óva intett a törökbarátságtól,⁵⁵ mert a birodalmat fenntarthatatlannak ítélte meg,⁵⁶ míg a pánszlávizmustól szerinte nincs miért tartani⁵⁷ – legfeljebb az orosz hódító törekvésektől, de ez a kis népek számára is a nemzetállami fejlődés zsákutcáját jelentené, tehát nem biztos, hogy támogatnák (mint ahogy ez Bulgária kapcsán 1885-ben be is bizonyosodott).

⁵³ Andrassy a kiegyezés hatására beálló szerb fordulat miatt 1872-ben jelzi Bosznia megszerzésének szükségét.

⁵⁴ A konzervatív és liberális képviselők egyaránt osztották e félelmet. Lásd Szilágyi Dezső beszéde i. m. 168.

⁵⁵ Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XI. Bp. 1877. 260. ülés (1877. jún. 26.) 261–265.

⁵⁶ Ekkor még csak a fenti gondolatmenet jegyében tartja kivitelezhetetlennek, hogy a Birodalom a keleti krízisből jól jöjjön ki, később már (1883) történetfilozófiai elméletet épít a muszlimok megújulásra való képzettségére és európai jelenlétük szervesen jellegére. A kortársak közül sokan gondolkodtak Kállayhoz hasonlóan. Pl. *Fényes Elek: Az orosz–török háború*. Pest 1854. 6.

⁵⁷ Mocsáry 1914-ben a Balkán-háborúk egyik tanulságát éppen abban fedezte föl, hogy a kis balkáni népek „a történelmi alapon nyugvó haza felboldogulásáért készek voltak [...] patakokban ontani vérüket”, míg a délszláv eszme egyáltalán nem gyakorolt befolyást. *Vasas G.: Magyar nemzetfelfogások II.* i. m.

Ez viszont azt is jelentette, hogy Kállay a status quo ellen beszélt – ami nem egyezett sem a lap, sem a Sennyei-féle párt véleményével.⁵⁸

A status quo feladása mellett a következőképpen érvelt (érveinek volt pragmatikus hatalmi-politikai és elméleti-ideológiai oldala is): mivel Magyarország kisebbségei számára vonzerőt jelentenek a határon túli központok, a magyarok létérdeke egy erős Monarchia, illetve egy erős dinasztia. Ha a dinasztia megerősödéséhez területi gyarapodásra van szükség, akkor a magyar (politikai) nemzetnek ezt támogatnia kell, még ha ez újabb problémákat is szül (mint arra Szilágyi Dezső is rámutatott beszédeiben).⁵⁹ Egy nagy délszláv állam megalakulása (hangoztatja Andrassy érveit) csak így kerülhető el, mondja ki végső érvét válaszul az ellenzéki Szathmáry György, a kor aggályait számba vevő cikkére.⁶⁰ A Monarchia ugyanis nem tartozik azon államok közé, melyet egyöntetűen a nemzeti eszme tart össze, s nem is az ökonomiai érdek (noha ennek inkább vannak alapjai), hanem legalább ekkora szerepe van a dinasztíának.⁶¹

Szathmáry ugyanis logikusan érvel: ha Horvátország deficites Magyarországnak, akkor Bosznia sem válthatja be a hozzá fűzött gazdasági reményeket. „Mert csak akkor volna értelme az annexiónak, ha mi valóban nemzeti politikát űzhetnénk ama vidékeken; ha valóban teljesíthetnénk »keleti missiókat«.”⁶² A földrajzi érvek egyenesen nevétségesek, melyeket mind a lakosság érzülete,⁶³ mind a gazdasági kötődések cáfolnak.⁶⁴ Valójában az okkupáció az osztrák gazdasági és hatalmi érdekeket szolgálja ki,⁶⁵ a katonapolitikai érvek is álságosak.⁶⁶

⁵⁸ Bár a Kelet Népét annak konzervatív szellemisége miatt hamar elhagyta, nagyon jó szakértőkre lelt ott. A munkatársai között volt Erődi Béla (Kállay is Vámbéry tanítványa), és innen hozta el Asbóth Jánost is kiléptekor, aki előbb Kállay lapjának, az Ébredésnek a szerkesztője, majd Kállay titkára lett, s ebbéli minőségében Kállay majdani boszniai eredményeiről tudósított.

⁵⁹ Szilágyi Dezső beszédei I. i. m. 165–166., 169–170. „Általában az annexió, bármely formában történjék is az, reánk nézve nem kívánatos, de ha egyszer mégis megtörténnék, bizonyára csak azért fog történni, hogy ez által nagyobb rosznak vegyük elejét.” *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 98.

⁶⁰ *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. (A Hon című lap szerkesztője, a Hunyad megyei magyar kisebbség szószólójaként más perspektívából látta a területi gyarapodást.)

⁶¹ Összefoglalva lásd *Vasas G.*: A bosnyák kérdéstől i. m.

⁶² *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 87.

⁶³ Kállay éppen ezen kíván változtatni (talán könnyebb, mint folyókat megfordítani).

⁶⁴ *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 90. „[...] valamennyi említésre méltó folyója van, az északi folyással mind a Szávába szakad. E körülményből némelyek politikai következtetéseket igyekeznek levonni. Azt mondják ugyanis, hogy Boszniának mintegy természeti viszonyai és geographiai fekvése önként megmutatják az utat, merre gravitáljon »kereskedelmével« és politikailag. [...] De Boszniában azt tapasztaljuk, hogy a nép éppen ellenkező irány felé gravitál és törekszik, mint folyói.”

⁶⁵ *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 96. „A czukor is majdnem kizárólag osztrák gyártmány. [...] E tartományokban a forgalom osztrák kezekben van s ha létesül a vasúti összeköttetés Novínál, az a kevés is, a mi eddig hozzánk Boszniából bejött, Bécs felé fog terelteni.”

⁶⁶ Az olasz várnégyszög megtartását nem tette lehetővé a Hinterland, míg a lissai győzelemhez Dalmácia is elegendő volt.

Kállay politikai és humanitárius alapon egyaránt megindokolja a beavatkozás szükségességét. Egy nagyhatalom nem létezhet hatalmi politika nélkül⁶⁷ – érvel –, a dualizmus rendszere és benne Magyarország (társadalmi) berendezkedése pedig csak akkor védhető, ha a Monarchia nagyhatalom marad,⁶⁸ ellenkező esetben a Szemere által a Török Birodalom példáján vízionált etnikai dezintegráció⁶⁹ áldozata lesz a germán–szláv tengerben.⁷⁰ Az expanziós gondolat mögött tehát komoly nemzetpolitikai elképzelések húzódtak, s a kettő elválaszthatatlan volt egymástól, mint erre a későbbi politikai viták is rávilágítottak. Az a gondolat, hogy a jogi helyzet tisztázatlansága miatt Boszniát birodalmi tartományként kell kezelni egyfelől elfogadható volt a magyar félnek, hiszen nem növelte a szlávok számát a magyar korona alatt, másfelől az utókor szemében „bizonyíték” is Kállay „birodalmi” imperializmusa mellett. Kállay a „barbárságból a civilizációba való átmenet”⁷¹ s a nagyobb társadalmi megrázkódtatások elkerülése érdekében pragmatikus (a tradíciókat figyelembe vevő, nem pedig doktriner nyugati törvények azonnali implementációját) törvénykezést javasolt.⁷² Szemben a balkáni gyakorlattal, a muszlimokat nem kívánta másodlagos állampolgárrá degradálni, fontos szerepet szánva nekik a szerb és horvát aspirációkkal szemben. A Kállay szócsöveként funkcionáló Asbóth⁷³ hasonlóképpen *humanisztikus gyarmatosításnak* nevezte 1887-ben megjelent könyvében az okkupációt, az imperializmus vádjára reagálva. (Asbóth szerint a bosnyák nemzet összeomlana, ha magára maradna.)

Mivel a területgyarapodásnak gazdasági vonatkozásai is vannak (költség és haszon), a beavatkozás gazdasági legitimitációjára szintén szükség volt.⁷⁴ Az okkupációt igenlő álláspont szerint a Monarchia Bosznia és Dalmácia együttes birtoklásával úr lehet az Adrián.⁷⁵ Ez önmagában még nem „klasszikus értelmű keleti nyitás”, hanem Türr korábbi „magyar” koncepciójának (a „Heartland” kereskedelmi életbe való bekapcsolása) és általánosabb érvényű, a ciszlajtán területek számára is előnyöket kínáló megfogalmazása. Ennél azonban sokkal szélesebb

⁶⁷ *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 247.

⁶⁸ *Wertheimer Ede*: Kállay Béni kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról. (Memorandum Bosznia annexióját illetően 1877. ápr. 10). *Történeti Szemle* 3. (1914) 257–266.

⁶⁹ *Szemere Bertalan*: Utazás Keleten a világsi napok után. Bp. 1999.

⁷⁰ Ellenfelei pedig éppen az expanzió esetében tartottak ettől.

⁷¹ Kállay szóhasználata John Stuart Mill hatását tükrözi, aki a Brit Kelet-indiai Társaság tagjaként civilizációs misszióknak tekintette a gyarmatosítást, melynek célja a barbár népek felemelése.

⁷² *Fónagy Zoltán*: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. Egy orientális tartomány nyugatosítása a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 27–60.

⁷³ A Kelet Népekből kilépő Kállay lapjának, az Ébredésnek a szerkesztőjét Halász Imre (a Kelet Népe szerkesztője) ajánlotta figyelmébe. *Halász I.*: Egy letűnt nemzedék i. m. 150–169.

⁷⁴ Bosznia konszolidálásához egy azonnali, 60 milliós kölcsönre is szükség volt, ami az okkupációt egyébként is ellenző ellenzék soraiból felzúdulást váltott ki.

⁷⁵ *Andrássy* politikája. *Budapesti Hírlap*, 1901. február 10. 1–2. Idézi *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 227.

perspektívát fogalmazott meg az ugyancsak a *Kelet Népe* köréhez tartozó György Endre, aki túllépve a Bosznia-problémán (érthetően, hiszen annak gazdasági rentabilitása nem volt bizonyítható) a gazdasági behatolást az egész félszigetre vonatkoztatva hirdette meg.⁷⁶ Elmélete szerint a magyar gazdaság szempontjából kifejezetten szerencsés a keleti krízis „időzítése”, mert a gazdaság érdekeinek érvényesítését (mely önmagában jóval nehezebb lenne a magyar gazdaság állapota miatt) politikai támogatással (és ráadásul nagyhatalmi beleegyezéssel) lehet kivitelezni (a későbbiekben erre nem lesz példa).

A „keleti nyitás” szükségességére György Endre azzal hívja fel a figyelmet, hogy míg II. József alatt a magyar kereskedelmi mérleg pozitív volt, az 1850-es évektől egyre nagyobb deficit mutatkozott (1871-ben a kivitel 357 millió Ft, a behozatal 472 millió; 1869-ben 329 millió Ft volt a kivitel, 408 millió Ft a behozatal).⁷⁷ Ennek oka szerinte a megnövekedett textilipari behozatal, mely párhuzamos volt a hazai háziipar leépülésével, valamint a klimatikus viszonyok miatt az agrárexport hullámzása. A kor felfogása szerint az ipari termelés a közlekedés (kereskedelem) fejlődése nélkül stationer, az ipar növekményéért (így nemzetgazdasági szerepének erősödéséért) az intenzifikálódó kereskedelem (és a közlekedés) a felelős.⁷⁸ Ez vezet a specifikálódáshoz, ami viszont az Oszmán Birodalomban nem volt előrehaladott. Ez viszont felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán jó piac-e a birodalom. Egyfelől könnyű betörni, másfelől kicsi a kereslet. (40 évvel később Lengyel Géza Szerbia kapcsán ugyanezt írja.) György Endre azon véleményének ad hangot, hogy amikor Magyarország részese volt a világpiacnak (Napóleon), akkor jobban járt, mint amikor csak az osztrák belpiacra számíthatott, tehát be kell törni a külpiacokra.⁷⁹ (Igaz elfelejti, hogy akkor árkonjunktúra is volt, mely merőben más körülményeket teremtett, mint 1877-ben). A közlekedésfejlődés ráadásul a szokások átalakulását hozta nálunk (aminek számos negatív gazdasági hatása is van), tehát van esély arra, hogy Törökországban is ugyanez lesz a helyzet.⁸⁰ Ezért szerencse, hogy nem a törökökkel egyszerre lettünk a világkereskedelem-világforgalom részei.

Ha az ország nem akar a Nyugat felvevőpiacává degradálódni, akkor most kell lépni. Keletre az Osztrák–Magyar Monarchia 870 millió forintos forgalmának csak alig hatoda, 140 millió jutott (ennek is harmada tranzit), míg a török

⁷⁶ *György Endre*: Keletre magyar! Bp. 1877. A mű szerkezete is ezt mutatja. Berlinben 1878-ban a Balkán-vasút szintén eme átfogó koncepciót tükrözte (és a mű is utal a vasúti behatolási irányok jelentőségére).

⁷⁷ *György E.*: Keletre magyar! i. m. 9.

⁷⁸ Uo. 11.

⁷⁹ Uo. 13.

⁸⁰ Uo. 18.

uralom alatti balkáni népekkel szemben pozitívvá változott a kereskedelmi mérleg 1850 után. Romániával szemben ez hiányba fordult át – az angol rivális megjelenése miatt 1870–74 között 5 millió forinttal esett a kivitelünk.⁸¹ A magyar kivitel pedig keletre alig 20 millió forint 1868-ban (tranzittal!), míg a behozatal 35 millió, osztrák irányban ez 331 és 341 millió (és ez is magyar szempontból deficitese). Ráadásul e keleti behozatal zöme mezőgazdasági termék, mellyel mi magunk is bírunk.⁸² Állati és növényi exportunk stagnál, míg a szénexportunk keletre nő – pedig a mi vasútjaink és kohóink is hasznosíthatnák, ha lennének. A közlekedés fejlődésével Magyarországot is érinteni fogja a balkáni és orosz gabonadömping, ez ellen a gabona lisztként való (és ekkor még vámmentes) visszaexportálásával lehet védekezni.⁸³ Egyébként azonban György a magyar mezőgazdaság exportlehetőségeit tekintve igen szkeptikus (az agrártermék nem kelendő a Balkánon, mert bőven rendelkezik azokkal). Vasat, szenet ugyan tudnánk exportálni, de célszerűbb idehaza feldolgozni és a nagyobb hozzáadott értékkel bíró terméket exportálni (vagon, eke, fazekasipar), mintsem a helyi balkáni ipart erősíteni nyersanyaggal.⁸⁴

Milyen módszerekkel tehető versenyképessé Magyarország? Ha megépülnek a közlekedő utak, azokkal párhuzamosan az ipart is fejleszteni kell, különben csak tranzitország maradunk.⁸⁵ Ehhez magyar konzulátusokat kell nyitni: a közös keleti akadémiára egyébként sem mennek magyarok, s ezt a problémát is kezelni kell. Felhívja a figyelmet, hogy az átalakuló gazdasági-politikai térben mielőbb kereskedelmi szerződéseket kell kötni az új államokkal, mert a Török Birodalomban érvényes kapitulációkat (kedvezményeket) azok nem fogják betartani. Fiume szerepén javítani kell, mert a csekély áruszállítás miatt (!) a Lloydnak nem érdeke párhuzamos balkáni utak fenntartása, ezért előbb Triesztbe kell elvinni az árut, s csak onnan megy a balkáni piacokra. Mivel a Bécs–Novi vasút kiépítését megakadályozni nem tudja a magyar politika, fontos, hogy legyen egy Budapest–Zimony vonal is mihamarabb, különben megkerülnek bennünket. (Egyébként is sietni kell szerinte, hogy a tervezett angol–indiai vasút az Eufrátesz mentén, s ne Orenburgon át valósuljon meg, minket elkerülve, mert akkor lemaradunk a kereskedelmi lehetőségről, de a tranzitvámokról is).

György Endrénél már nem a Dunai hajóút áll a központban, mint Széchenyinél (a dunai kikötőket a tengeren behatoló nagyhatalmak már elhódították, a tradicionális erdélyi piac, Moldva elveszni látszik), hanem a vasút szerepe lesz elsőrendű.

⁸¹ Uo. 24–25.

⁸² Uo. 27.

⁸³ Uo. 97.

⁸⁴ Uo. 102.

⁸⁵ Réthy Dezső éppen ennek előnyei mellett érvel 1889-ben.

Bosznia felé az osztrákoknak a Bécs–Novi, a magyaroknak az Eszék–Samac csatlakozás lenne ideális gazdasági szempontból. Mivel nincs egységes koncepció, illetve elég pénz minden terv megvalósítására, ez rivalizáláshoz vezet a két birodalomfél között – ismeri el.

György lesújtó véleménnyel van a magyar iparról, mely nem képes adaptálódni (nem termel keleti piacra, hazai igényekre készült termékeket próbált eladni), ügynökeink nem tájékozódnak. Az általános tudás a Keletről elenyésző, gyűjteményünk nincs, a mértékegységek átszámolása hiányos. Az osztrákok viszont évi 15 ezer forintot adnak a Bécsi Keleti Múzeumnak (amelyet a Kállayt is jól ismerő Kanitz vezet), amely ráadásul kereskedelmi közvetítéssel is foglalkozik.

György Endre az, aki programszerűen felveti a később megvalósuló Keleti Kereskedelmi Akadémia, a balkáni konzulátusok és a gazdasági funkciókkal bíró Magyar Kereskedelmi Múzeum ötletét is, valamint a balkáni kutatóutak további ösztönzését. Mögötte viszont Kállay állt, mint ezt Thallóczy egy 1913-as emlékiratában idézett 1873-as (!) Kállay-memorandum is bizonyítja.⁸⁶

Noha a Kállayt ért későbbi vádak egyike az volt, hogy birodalmi politikát folytat, amihez ürügyként a magyar érdekeket használja fel, e memorandumában ő maga is a magyar érdekek mellett emelt szót, mikor 4 fő gazdasági pontja közül kettőben (a balkáni török tartományok termelési képességének általános javítása, közlekedési vonalaik fejlesztése, agrárkivitelük Magyarország felé orientálása és részükről a magyar ipari termékek fogyasztásának preferálása) kifejezetten szerepel a „magyar” kifejezés. Kállay felismerte a nyerstermékek feldolgozásában és továbbexportálásában rejlő lehetőségeket, és támogatta az ehhez szükséges iparfejlődést. Ehhez azonban szerinte állami beavatkozás kell, mert egyébként az ipar önerejéből nem fog boldogulni. Kállay ezért támogatta egy nagy keleti kereskedelmi társaság alapítását, az al-dunai hajózás és gyáripar fejlesztését, valamint expedíciók kiküldését. Ezek a későbbiekben többé-kevésbé meg is valósultak. Kállaynak volt tehát önálló gazdasági koncepciója is: ő maga írta, hogy a Monarchiának Keleten nemcsak politikai, de gazdasági szempontból is dominálni kell, mert az egyik nem megy a másik nélkül.⁸⁷

Amellett, hogy természetes irányként (megegyezés szülte kényszerpályaként) kínálkozott, a gazdasági célszerűség is legalább ennyire indokolta a Balkán kiválasztását. Lengyel Géza 1916-ban igen őszintén a következőképpen fogalmaz: „Mi tőkében szegények vagyunk, s ez az a hely, ahol aránylag csekély tőkebefektetéssel is lehet eredményeket remélni. Egy parasztnép áll velünk szemben, melynek igényeit ki tudjuk elégíteni [...]. Vele szemben kulturális és gazdasági főlányunk

⁸⁶ A szöveget lásd A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren. Emlékirat. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 45f. Burián István iratai 10.43. Thallóczy emlékirata.

⁸⁷ Uo.

kétségtelen [...]. Nincs fogyasztóterület, mely konszolidált viszonyok mellett jobban megfelelné, mint Szerbia.⁸⁸ A 20. század elején pozícióba kerülő földrajztudósok elég egyszerűen ideologizálták meg az irányt: a Kárpát-medence dél felé nyitott,⁸⁹ s a történelmi kapcsolatok is ezt az irányt preferálják vámkülföldként, jól alátámasztva a politikusok azon koncepcióját, mely a germán–szláv tenger közé ékelődött magyarság természetes kitorési lehetőségeként értékelte ezt az irányt.⁹⁰

Korai kritikák és gazdasági nehézségek

A balkáni behatolás azonban a későbbiekben sem volt problémamentes (sem belpolitikai, sem gazdasági szempontból).⁹¹ Erre utal, hogy (1) Kállay maga is kénytelen volt „tovább” ideologizálni azt (1883), illetve, hogy (2) a hazai utókor „imperialista politikává” minősítette a balkáni behatolást.⁹² Ennek oka részben az, hogy Kállay alapvetéséből kiindulva Beksics nyomdokán sokan éppen arra a következtésre jutottak, hogy a belső kolonizáció fontosabb az expanziónál a magyar állam túlélése szempontjából.⁹³

Vizsgáljuk meg tehát mindezen tényezőket. Kállay tudományos konstrukciójának alapja, hogy a Nyugattal szemben az etnikumoknak az államhatalommal való azonosulása és egybeolvadása Keleten nem történt meg, így a birodalom sem vált szerves állammá. A *Magyarország a Kelet s Nyugat határán* című művében úgy érvel, hogy emiatt az iszlám struktúrák egyedül külső segítséggel képesek talpon maradni.⁹⁴ (Mivel e kijelentés megtételében maga Kállay is érdekelt volt, s a Monarchia

⁸⁸ *Lengyel Géza*: Utazás a meghódított Szerbiában. Bp. 1916. 13., 19–20.

⁸⁹ *Cholnoky Jenő*: Az északnyugati Balkán térképe. Földrajzi Közlemények 37. (1909) 112–117., itt: 114.

⁹⁰ *Havass Rezső*: A földrajzi elem a magyar nemzeti célok szolgálatában. Földrajzi Közlemények 41. (1913) 5. sz. 154–216.

⁹¹ Kállaynál szó sem volt agrárvédővámokról. E gondolat nyilván nem mindenkinek tetszett. Maga Kállay ekkor még nem tartja lehetségesnek a közlekedéspolitikai fejlesztések befolyásolását, míg későbbiekben ez lesz a fő eszköz a fent említett cél eléréséhez. György elutasítja a „tranzitország-koncepciót”, míg Réthy Dezső elfogadja azt minimális programként a magyar ipar fejletlensége és a kis balkáni vásárlóerő miatt (ez egyébként gazdasági szempontból meg is valósult, de a századforduló után éppen ez kerül veszélybe). Emiatt viszont a Balkán-kérdés gazdaság- és belpolitikai kérdés is.

⁹² Lásd később Boross, Rubin, Gratz, Strausz és Rakovszky szövegeit.

⁹³ Kállay, titkárán Thallóczyt keresztül propagálta politikáját a Rákosi Jenő vezette Budapesti Hirlapban. Lásd részletesen *Vásas G.*: A bosnyák kérdéstől i. m. Környezete – Asbóth és Beksics révén – elképzelései hamar magyar küldetéstudat manifesztumaivá alakultak. Beksics szerint a magyarság ugyan szapor, de kulturálisan lesüllyed a kisebbségi vidékeken erőltetett és fejlesztő hatású iskolapolitika miatt. Nem elegendő az asszimiláció, új birtokpolitika, belső telepítés kell. *Beksics Gusztáv*: A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp. 1899.

⁹⁴ *Kállay Béni*: Magyarország a Kelet és a Nyugat határán. Bp. 1883. Ennek gyökerei már 1876-ban megvannak (Halász szerint a Kelet Népében 1876. febr. 7-én és 8-án megjelent tanulmányt Kállay jegyzi). *Halász I.*: Egy letűnt nemzedék i. m. 150–169.

Bosznia-politikájának legitimációjaként tekinthetünk e megnyilatkozásra, ezért a történeti konstrukciója nem „objektív”).⁹⁵ Ugyanígy vélekedik az oszmán uralom alól felszabaduló népek éretlenségéről.⁹⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia tehát kultúrmissziót teljesít. Liberális szemszögből az okkupáció még morálisan is indokolható, hiszen a Monarchia alávetés vagy egyes csoportok pozitív diszkriminációja helyett „arra vállalkozott, amit az előbbi souverain [Török Birodalom] nem tudott megtenni (de megígért): mindenkinek egyforma jogot akart biztosítani”.⁹⁷ A modernizációnak pedig elengedhetetlen feltétele a gazdasági behatolás⁹⁸ (a modernizáció pedig a társadalmi struktúra fennmaradásának vagy nagyobb kataklizma nélküli átalakulásának előfeltétele, mivel oszmán alapokról nem lehet építkezni).

A Kelet és Nyugat közöttiség gondolata nála még jóval reálisabban jelentkezik (a magyar nála nem kultúrateremtő csak kultúráközvetítő nemzet), mint azoknál, akik a lehetőséget kötelességgé konvertálva nemzeti küldetésstudattá és más népek feletti felsőbbrendűséggé torzították azt (Concha Győző,⁹⁹ Grünwald Béla), mely részben a herderi szorongatottság-érzésből táplálkozott. A frusztráció és „felsőbbrendűség” kettőssége szintén megjelenik Kállaynál: „Vezérszerepet kell játszani a gyöngébbek között.” A balkáni expanzió a nemzetpolitika szerves részévé vált. Kállayt idézve: „Egy dolgot kell csak konzerválni, a magyar faj uralmát [...] az expanzióknak is ezt a célt kell szolgálnia”.¹⁰⁰ Dán Károly és Dupcsik Csaba értelmezésében a hódítás és a birodalmi ambíciók éltető erőnek bizonyulhatnak egy „szorongatott” nemzet számára: „Vezéreszmék [...] egy eszme kell, hogy az egész nemzetet áthassa, ha fejlődni, gyarapodni, hatalomra vergődni óhajt. Nálunk most ilyen eszme nincs. Minden törekvésünk az Ausztriával való viszony alakulására irányul. Ilyen nagy eszme lehet a hódítás Kelet felé.”¹⁰¹

E „defenzív imperializmuson” alapuló balkáni politikát támadó egyik oldal tehát abból indult ki, hogy a magyar nemzetet Magyarországon kell megerősíteni, nem a Balkánon elfecsérelni az erőforrásokat. A másik szerint pedig Magyarország gazdaságilag alapvetően alkalmatlan a terjeszkedésre, csak Ausztria számára kaparja ki a gesztenyét (ez már Szathmárynál jelentkezik).

⁹⁵ A gondolat hatását tükrözi, hogy Szűcs Jenő száz év múlva hasonló koncepciót dolgoz ki. *Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle* 23. (1981) 313–360.

⁹⁶ 1871-es utazása során. Lásd *Kállay B.: Kállay Béni utazásai* i. m. 316.

⁹⁷ Idézi *Dupcsik Cs.: A Balkán képe* i. m. 35., 63.

⁹⁸ Lásd *Kállay Béni: A mohamedánság helyzete Boszniában. Budapesti Szemle* 103. kötet (1900) 283–285. sz. 399–481.

⁹⁹ *Concha Győző: A magyar faj hegemoniája*. Bp. 1890.

¹⁰⁰ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 218–220. Idézi *Dán K.: Kállay Béni* i. m. 228.

¹⁰¹ MNL OL P344/43.k. 256–258. Idézi *Dán K.: Kállay Béni* i. m. 225., 230. és *Dupcsik Cs.: A Balkán képe* i. m. 76.

Ami a gazdasági lehetőségek elfecsérlését illeti, a Kállay szellemiségét követő Thallóczy egyik első külföldi útján¹⁰² 1882-ben arról ír, hogy midőn „az oszmán birodalom [...] alkatrészeire bomlik”, e folyamatot a magyar kereskedelemnek maximálisan ki kell használnia, ezért fontos „a keleti akadémiák felállítása.”¹⁰³ (Hasonlóan ír Keleti Károly is 1885-ben.)¹⁰⁴ A magyar gazdasági törekvések elősegítése érdekében ki kell használni a délszlávok nagy tragédiáját, miszerint nincs igazi középosztályuk, tradicionális arisztokráciájuk, továbbá államalkotó és „olvasztókéességük”. A polgárság hiánya, a birodalmi megrendelések elvesztése (hadsereg) és a „kiírthatatlan vallási türelmetlenség” miatt ugyanis a helyi iparosréteg 1878 után meggyengült, és sokszor a helyi keresletet sem képes kielégíteni, ami kitűnő *niche*-t jelent. De az agrárexportőr Bulgária (és Szerbia és Románia) csak akkor volt hajlandó az ipari tarifákat csökkenteni,¹⁰⁵ ha a magyar agrárvámok is csökkennek, ami a hazai agrártermelők védelmében viszont nem történt meg. Mert ahogy az utókor látta: „Az osztrák ipar érdekében nem adhatunk mezőgazdaságunkat veszélyeztető kedvezményeket a Balkán-államoknak. [...] Magyarország jövője attól függ, hogy ipara fejlődésre és kivitelre képes lesz-e.”¹⁰⁶ A többfrontos gazdasági küzdelemre azonban a magyar fél nem volt felkészülve, így a magyar iparcikkek piaci pozíciói sem javultak, miközben az ország ipari keresőinek aránya az 1870-es 5%-ról 25%-ra emelkedett, tehát a belső exportigény is nőtt.¹⁰⁷

Ugyancsak a realitások talaján maradva, hogy ha megnézzük Keleti Károly 1885-ös összevetését arról, hogy melyik ország mit exportált a Balkánra, akkor a Monarchia termékeit az olcsó, alacsony hozzáadott értékű áruk, félkésztermékek, egyszerű gépek között kell keresnünk.¹⁰⁸ A lapát és kapa, valamit az eke magyar termék volt – kétségtelenül fontos a parasztgazdaságoknak, tehát széles, de rosszul fizető piacot céltott meg az export – ezzel szemben a motorok, gőzmozdonyok Angliából érkeztek. A Magyarország gépipara aligha törhetett volna be

¹⁰² Másik útja Oroszországba vezetett (ezt 1913-ban is megismétli). Őt sem jellemezte a ruszofóbia.

¹⁰³ *Thallóczy Lajos*: Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp. 1882. 121–122.

¹⁰⁴ „Őszintén és nyíltan szólva: tért akarunk, tért kell foglalnunk szomszédunkká vált európai vagy közel ázsiai Keleten, [...] versenyre kelni Nyugot ama részével, mely Keletre már is behatolt, s ott minrovásunkra további foglalásokat tenni készül.” *Keleti Károly*: A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai. Bp. 1885.

¹⁰⁵ A függetlenség előtt a Török Birodalom alacsony, 3%-os vámtarifái voltak érvényesek. Később azonban az oszmánok majd 1890-es évektől az utódállamok is emelték azokat a protekcionizmus erősödésével.

¹⁰⁶ *Kogutowitz Károly*: A Balkán félszigetről. Földrajzi Közlemények 41. (1913) 49. A mezőgazdasági export korlátait belátva Havass is úgy vélte, hogy „eredményt ezért csak úgy érhetünk el, ha nagyszabású iparpolitikát folytatunk”. *Havass Rezső*: Magyarország és a Balkán. Földrajzi Közlemények 41. (1913) 172., 197.

¹⁰⁷ *Havass R.*: Magyarország és a Balkán i. m. 172., 197.

¹⁰⁸ *Keleti K.*: A Balkán-félsziget i. m. 40–80., 169–170.

eséllyel fejlettebb és távoli piacra. A balkáni gazdasági expanziónak, bár nem volt alternatívája, voltak viszont korlátai.

Lengyel 1916-os (!) Szerbiára vonatkozó megállapításához hasonlóan¹⁰⁹ Strausz Adolf is úgy véli, hogy az önellátás és alacsony életszínvonal miatt Törökország ázsiai része hiába lenne ideális piac a magyar termékek számára (nincs verseny, hiszen „a mohamedán lakosságnak nincs hajlama az ipari foglalkozáshoz, sem a kereskedéshez”),¹¹⁰ de a lakosság igénytelensége miatt még az egyszerűbb termékekre sincs kereslet. „A bennszülöttek túlnyomó része nem dolgozik és nem termel többet, mint amennyi az éhenhalástól megmenti.”¹¹¹ Az ország tehát még nem lépett túl az önellátó gazdálkodás szintjén, mely alapvetően korlátozza a kereskedési lehetőségeket.¹¹² Ezen lehetne segíteni a közlekedés fejlesztésével, azonban erre a magyaroknak egyrészt pénze nincs, másrészt veszélyes is, mert nemcsak a török fogyasztást növeli meg, de az exportot is, márpedig az részben egyezik a magyar agrárimportcikkkel.¹¹³

A gazdasági problémák azonban ezzel nem értek véget. Réthy Dezső 1889-ben elismeri, hogy 1877 után Európa-szerte gazdasági dekonjunkció van,¹¹⁴ tehát Kállay és György Endre elképzeléseinek megvalósítása nehézségbe ütközik. Noha az állam valóban szerepet vállalt a tőke mobilizálásában (1885-ben országos kiállítás rendeznek a Balkán termékeiből, ennek keretén belül írja meg Keleti Károly is könyvét, továbbá expedíciót is szervez a félszigetre),¹¹⁵ ez nem volt hatásos: a magyar kereskedők és iparosok igen passzívan viszonyultak a balkáni piacokhoz, és Réthy szerint a balkáni kereskedelmünk értéke és aránya (mely a forgalomnak egyébként is csak 9%-a) a felére esett.¹¹⁶ Kínál azonban alternatívát a helyzetre. Réthy azok közé tartozott, akik (mint Kállay) úgy vélték, a balkáni agrárimport nem jelent veszedelmet a magyar gazdaságra, amennyiben európai piacra csak Budapesten keresztül jut ki, ebben az esetben ugyanis feldolgozott terméként távozva hazánk gazdaságát erősítik. Így a védővámokat sem szorgalmazta, s a fentiek folytán számára a Balkánnal fennálló negatív külkereskedelmi mérleg (az elégtelen export és az alacsony vásárlóerő) sem volt önmagában probléma. Ő megfordította tehát a kereskedelmi irányt: Magyarország kedvező földrajzi

¹⁰⁹ *Lengyel G.*: Utazás i. m. 12–13.

¹¹⁰ *Strausz A.*: Törökország i. m. 8–9.

¹¹¹ Uo. 6.

¹¹² Az exportösztönző politika elutasítása implicité érv volt a védővámok politika mellett.

¹¹³ Ezt viszont mások nem látták problémának.

¹¹⁴ Az áresés miatt pl. Magyarország kenyérfogyasztása súlyban megduplázódott, de értékben stagnált. *Tisza I.*: Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei. Bp. 1897. 12. Emiatt kerül előtérbe a hazai piacok védelme, a vámpolitika és az agrárérdek.

¹¹⁵ *Réthy D.*: Magyarország a Balkán piacain i. m. 4–7.

¹¹⁶ Uo. 132.

helyzetét (termékek és érdekeltség híján) nem a balkáni, hanem a nyugati export felé kívánta kihasználni. Igaz, ez azt jelentette, hogy továbbra is az élelmiszeriparra kívánt támaszkodni.

A balkáni gazdasági behatolás eszköztára

Vizsgáljuk meg ezután a gazdasági behatolás¹¹⁷ *kezdeti* eszköztárát.¹¹⁸ Ilyenek voltak a balkáni felfedezőutak, melyek szoros összefüggésben álltak a mindenkori külpolitikai aktivitással.¹¹⁹ Így kell tekinteni Felix Kanitz 1868–69-es útjára, vagy a magyar érdeklődés 1880-as évekbeli megélénkülésére. Kanitz a rendelkezési alapból évi 6000 forintot¹²⁰ kapott (Kállay Béni konzulként ugyanennyit keresett) térképezést is felölölő régészeti felfedezőútjaihoz,¹²¹ miután 1868-ban együtt utazott Vidinbe Kállay Bénivel. Emellett (a korabeli média szerepét betöltő) műveiben a Monarchia Balkán-politikájának propagálására is lehetőség nyílt (az orosz ellenében).¹²² Az a tény, hogy informátor-ként utazókat használnak, nem új. Ress Imre bizonyította,¹²³ hogy a balkáni magyar diplomácia elképzelésének éppen az volt a lényege, hogy a munkájukat rosszul végző hivatásos diplomaták¹²⁴ helyett egy új informatori hálózatot kell kiépíteni a kossuthista emigráns körök kiterjedt konspirációs hálózatának felhasználásával.¹²⁵ A 1870-es években hozzákezdtek egy önálló magyar (titkos) diplomáciai kar alapjainak lerakásához. A magyar Kereskedelmi Minisztérium alá rendelve létrehoztak egy „kereskedelmi levelezőkből” álló hálózatot, amelynek sokoldalúan képzett tagjai nemcsak gazdasági ügyekkel foglalkoztak, hanem kémkedéssel és külföldi kapcsolati háló kiépítésével is.¹²⁶ Így került a külügy érdeklődésének homlokterébe Albániáról írt gazdasági tanulmányai

¹¹⁷ A tőkekihelyezés helyett a kereskedelmi kedvezmények kikényszerítése dominált.

¹¹⁸ Ezt ugyanis újradefiniálják 1908 után (többek között Thallóczy már idézett 1913-as memoranduma).

¹¹⁹ Nagy Miklós Mihály: Balkán-kép vagy a Balkán képei? A Balkán-félsziget a magyar katonai utazási irodalomban. Közép-Európai Közlemények 5. (2012) 1. sz. 15–28.

¹²⁰ Radenić A.: Dnevník i. m. (1869. máj. 20.)

¹²¹ A vezérkari térképek Albániáról még 1913-ban sem voltak pontosak. Lásd Szegő Dezső: Az albánok. Katolikus Szemle 27. (1913) 725–738.

¹²² Demeter Gábor: Az utazó és az ügynök. In: Dimenziók. (megjelenés alatt).

¹²³ Ress Imre: A kormányzati hírszolgálat átalakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában a kiegyezés után 1867–1875. In: Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából, 1785–2011. Főszerk. Csóka Ferenc. Bp. 2012.

¹²⁴ Kállay B.: Kállay Béni utazásai i. m. 258.

¹²⁵ A Monarchia diplomáciája hallgatólagosan is elismerte a Balkánt magyar érdekszférának a Boszniát is igazgató közös pénzügyminiszteri posztra kinevezett magyar származású politikusok révén. Így gyakran hivatalosan is két külpolitikai központ létezett.

¹²⁶ Csaplár-Degovics Krisztián: Az első magyar–albán szótár születése. Világtörténet 7. (2017) 467.

hatására Horváth Ödön,¹²⁷ s szolgált levelezőként Németh Józseffel (Szerbia) együtt, s egy máig jól használható gazdasági leírást hagyott az utókorra.¹²⁸ Albánia a Monarchia behatolásának egyik fő terepe lett a századforduló után, így nem meglepő, hogy Báró Nopcsa Ferenc albániai utazásairól¹²⁹ a legújabb történeti kutatások ugyancsak bizonyították: a világhírű magyar utazó kapcsolatban állt Conrad vezérkari főnökkel, továbbá Thallóczy Lajoshoz is kötődött (naplójában „tanítványának” nevezte Nopcsát).¹³⁰ Strausz Adolf, a Keleti Kereskedelmi Akadémia (KKA) későbbi tanára ekkor még katonaként járta be a Balkánt,¹³¹ aligha a hadsereg anyagi támogatása nélkül (Bosznia-Hercegovina okkupációja után Koburg Ferdinánd tisztvárosa, később tanácsadója Szófiában). A kezdeti, Boszniához szorosan kötődő deskriptív kísérletei után¹³² az 1888-as, a Monarchia gazdasági behatolását célzó balkáni szintézise minőségi ugrást jelentett. A Budapest–Belgrád–Szaloniki-vasútvonal küszöbön álló átadása¹³³ ugyanis a félszigetre irányította a figyelmet, így 1885-ben állami dotációval egy hattagú csoport (országgyűlési képviselő, geológus, mérnök, régész, nagykereskedő és Strausz) indult el a balkáni országok tudományos kutatására. Ennek eredménye volt számos publikáció.¹³⁴ Szerényi (Stern)

¹²⁷ *Horváth Ödön*: Albánia. Bp. 1902.; *Uő*: Albánia. Budapesti Szemle 111. kötet (1902) 307–309. sz. 1–30.

¹²⁸ *Németh József*: Ó-szerbia és szerb-Macedónia közgazdasági leírása. Bp. 1916.; *Németh József*: Szerbia egyetemes leírása. Bp. 1918.

¹²⁹ Nopcsa szerint az albán gyáripar fejlesztéséhez (1914-ben egyetlen bánya működött a térségben) az erdők (ekkor még) elégségesek, a terület vízenergia szempontjából kifejezetten kedvező adottságokkal bír, de mezőgazdasági szempontból a terület nem önellátó, importra szorul, és kikötői alkalmatlanok kereskedelemre. Kevés téves megállapítása közül talán az albán érckészletek alábecslése érdemel szót, méntésére szolgáljon, hogy a dél-albániai lelőhelyeken nem járt. Ugyanakkor társadalomföldrajzi megfigyelései igen pontosak. *Nopcsa Ferenc*: A legsötétebb Európa. Bp. 1911. 55–58.

¹³⁰ *Pollmann Ferenc*: Nopcsa Ferenc. In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Szerk. Szijj Jolán – Ravasz István. Bp. 2000. 502.

¹³¹ Tudását és kapcsolatrendszerét még 1916-ban is hasznosította, mikor diverzánsakciót hajtott végre a szerbek ellen.

¹³² *Strausz Adolf*: Bosznia története és néprajzi leírása. Bosnyák Föld és népe I. Bp. 1881., II. Bp. 1883.

¹³³ 1878-ban a szerbek a területgyarapodásért cserébe nyugati kölcsönből kötelesek voltak vasútvonalat építeni a Monarchia és Törökország között. A Monarchia azonban nem tudott élni a kedvező lehetőséggel: először a déli szakasz készült ugyanis el, a századfordulón a szerb–osztrák–magyar viszony eléggé megromlott, s 1906-ban a vámháború során a szerbek lezárták a vasutat. Ennek köszönhető a sok diplomáciai csatározáshoz vezető, novipazári szandzsákon keresztül vezetendő Uvac-Mitrovica és az Adria albán parti alternatíva megszületése.

¹³⁴ *Ábrahám B.*: A Balkán képe i. m. 51., *Keleti Károly*: A Balkán-félsziget némely országai i. m., *Asbóth János*: Bosznia és Hercegovina. Bp. 1887., továbbá *Strausz Adolf*: A Balkán félsziget: Macedónia, Észak-Albánia és Montenegró. Bp. 1888. című művének előszava és *Réthy D.*: Magyarország a Balkán picaian i. m. is e „hullám” eredménye.

József későbbi iparügyi miniszter is ekkoriban járt a Balkánon, s lett a keleti behatolás egyik exponense.¹³⁵

A feladat, a Balkán „kereskedelmi okkupálása” és kulturálása sokoldalú megközelítést igényelt már a kortársak szerint is.¹³⁶ A terület feltérképezése-monitorozása mellett a pénzsűkében lévő ország a szellemi tőke fejlesztése és kulturális offenzíva révén kívánta ledolgozni a hátrányt,¹³⁷ s erősíteni pozícióit. A boszniai katolikus papok képzését a horvátországi Diakovárból Esztergomba helyezték át már 1876-ban.¹³⁸ Ide tartozik Thallóczy részéről a balkáni nacionalizmusok felszítása,¹³⁹ illetve mederbe terelése érdekében (albán történelemtkönyv,¹⁴⁰ a bogumilok és a bosnyák mohamedánok között vont történeti párhuzam,¹⁴¹ a dalmáciai iratanyag gyűjtése-kiadása) kifejtett munkássága.¹⁴² 1889-es szerbiai látogatása során kikristályosodó koncepciója összhangban volt a Monarchia politikai törekvéseivel (de a magyar érdekekkel is).¹⁴³ A magyar közgondolkodásnak megfelelően Thallóczy a történeti jogra való hivatkozást erőltette,¹⁴⁴ Dalmácia aktuálpolitikai helyzete és történelmi szerepe között pedig párhuzamot vont.¹⁴⁵

1889 után a keleti gazdasági behatolás egyik újabb kulcsszervezete (de ekkor még nem ideológusa) a századforduló után kétségtelenül az 1892-ben alapított, a György Endre és Thallóczy által annyira hiányolt Keleti Kereskedelmi Tanfolyam, illetve utóda a Keleti Kereskedelmi Akadémia volt (1899–1920). Célja eredetileg a

¹³⁵ S lett a turanisták, majd a Magyar–Bosnyák és Keleti Gazdasági Társaság számára megkerülhetetlen. Lásd *Sassi Nagy L.*: A Magyar–török i. m.

¹³⁶ *Weisz Bertold*: Kereskedelmi hódítások. *Nemzetgazdasági Szemle* 10. (1886) 133–157., itt: 150.

¹³⁷ *Csaplár-Degovics K.*: Az első magyar–albán i. m. 467.

¹³⁸ *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 88.

¹³⁹ Egyik első útján Thallóczy fellázított néhány albán törzset. Lásd *Engelbert Deusch*: Der Aufstand in der Malesia e Mbishkodres von 1883 und das Verhältnis der albanischen Katholiken zu Österreich–Ungarn. *Südost-Forschungen* 63–64. (2004–2005) 261–301.

¹⁴⁰ *Krisztián Csaplár-Degovics*: Ludwig von Thallóczy und die Albanologie: Skizzen eines Experiments zur Nationsbildung. In: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Hrsg. Dževad Juzbašić – Imre Ress. Sarajevo–Bp. 2010. 141–163.; *Uő*: Lajos von Thallóczy und die Historiographie Albaniens. *Südost-Forschungen* 68. (2009) 205–246.

¹⁴¹ *Ludwig von Thallóczy*: Beiträge zur Kenntnis de Bogumilenlehre. *Wiss. Mitt. Bosnia-Herzegowina* III. Wien 1895.

¹⁴² Részben a tartományra vonatkozó magyar igények legitimálása céljából.

¹⁴³ A vasút elkészülte után 1889-ben, a rigómezei csata 500. évfordulója alkalmából a Monarchia új szövetségi szerződést kötött Szerbiával, s hogy boszniai igényeit csökkentse, dél felé ajánlott kompenzációt. A rigómezei csata nemzeti mítoszszá alakítása, és Spiridon Gopčević szerbeknek kedvező balkáni etnikai térképe is e koncepcióba illeszkedik. Lásd *Harald Heppner*: Serbien im Jahre 1889 nach einem Bericht Ludwig von Thallóczy's. *Mitteilungen des Österreichisches Staatsarchiv* 41. (1990) 156–193. A később erősödő, csak részben magyar 'albán-lobbi' a behatolást a Nyugat-Balkánon propagálta mind a magyar, mind az osztrák érdekekkel összhangban.

¹⁴⁴ *Dubravko Lovrenović*: Ungarische-bosnische Beziehungen und die Religionsgeschichte des Mittelalterlichen Bosnien im Werk von Lajos Thallóczy. In: Lajos Thallóczy i. m. 37.

¹⁴⁵ „Dalmatien war damals für Ungarn, was es heute für Mitteleuropa ist.” *Ljudevit Thallóczy*: Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450–1527. Zagreb 1916. 28.

nem gimnáziumi érettségivel rendelkező tehetséges fiatalok felsőfokú kereskedelmi képzésének biztosítása volt (a konzuli akadémia eleve csak gimnáziumi érettségit tett személyt vett fel), másfelől az, hogy – mivel a konzuli akadémia egyben le is fedte-fölözte a nyugati posztokat¹⁴⁶ – a „keleti nyitás” szellemében őket is pozíciókba helyezze a konzulátusok kereskedelmi kirendeltségein, a magyar gazdasági érdekeket képviselendő. Ide köthető a párhuzamos intézmény, a Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum, mely elemezte a balkáni városok gazdasági szerepét, állapotát, lehetőségeit és levelezőket is küldött ki a Balkán-háborúk utáni magyar kereskedelmi behatolás elősegítésére, melyre a Szófia-Haszkovó-Gümüldzsina vasút és Porto Lagosz kikötő kiépítésének reménye jogosította fel.¹⁴⁷

A KKA feladatát a világháborúig felvállalta, diákjai feladata „a hivatottság: keleti térfoglalásunk megvalósítása, miénk a kötelesség: az ehhez szükségesnek mutatkozó ismeretek nyújtása”.¹⁴⁸ Az intézet tanáraként Strausz kezdetben még elutasította a területi imperializmust, s csak a gazdasági behatolás mellett tette le voksát, de annak eszközüül – a magyar gazdaság teljesítőképességét ismerve – reálistan a kulturális offenzívát jelölte meg.¹⁴⁹ „Súlyos küzdelmet folytatunk. Nyelvünket, ősi jogainkat [!] még saját határainkon belül sem tudjuk érvényesíteni. Távolabb esünk ma, mint voltunk a céltól, hogy hazánk legyen a Balkán-országok politikai és szellemi vezetője [...] nem a politikai imperiálizmust kívánom, nem azt a hatalmi befolyást, melyet királyaink tűztek ki, hanem gazdasági imperiálizmust. [...] Nem területi hódítás legyen imperiálisztikus politikánk célja, hanem *szellemi kultúránk révén a gazdasági terjeszkedés*”.¹⁵⁰

A földrajzi gondolat (a Duna-medence természetföldrajzi egység), valamint a germánság és szlávtság közé ékelődött nép koncepciója, a keleti rokonság (turánizmus) eszméje¹⁵¹ annak minden előnyével és hátrányával a KKA világába is beszivárgott, interakció tehát bizonyíthatóan volt a politikai földrajz és a közgazdaságtudomány világa között: „Magyarország földrajzi helyzeténél fogva arra is hivatva van, hogy hatalmas német szövetségünk kereskedelmét közvetítse a kelettel”¹⁵² – írja az akadémia felügyelőbizottságának elnöke 1916-ban, s soraiban tulajdonképpen Kállay parafrázisát olvashatjuk „á la Berlin”, azaz (s erre Strausz Adolf

¹⁴⁶ Részletesen lásd *Szögi László – Zsidi Vilmos: Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia Történetéből (1892–1919)*. (A Budapesti Corvinus Egyetem Levéltárának kiadványai 12.) Bp. 2007.

¹⁴⁷ Balkáni piacok a háború után. Gazdasági ismertető XVII–XX. füzet. Gümüldzsina, Drinápoly, Dedeagacs, Xanthi. (Az M. Kir. Kereskedelmi Múzeum kiadványa) Bp. 1914.

¹⁴⁸ *Kúnos Ignác: Néhány szó intézetünkről*. In: Bulgária és Törökország i. m. VII.

¹⁴⁹ 1917-ben azonban már a Morava és a Vardar összekötését vizionálta egy csatornával a szaloniki kijutás érdekében. A világháborús sikerek felülírták a korábbi koncepciókat.

¹⁵⁰ *Strausz Adolf: Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom. Politikai, gazdasági tanulmány*. Bp. 1913. XI–XII.

¹⁵¹ *Kúnos Ignác: Néhány szó intézetünkről*. In: Bulgária és Törökország i. m. V., VII.

¹⁵² *Nagy Ferenc: Előszó*. In: Bulgária és Magyarország i. m.

Mitteleuropa-koncepció jegyében íródott 1917-es két kötete is tanúbizonyság),¹⁵³ a KKA ekkorra már messze meghaladta a Monarchián belül történő gazdasági érdekérvényesítés gondolatkörét is.

Kállayt és a birodalmi együttműködést érő kritikák

Az ideológiai és koncepcionális változás okai összetettek. A századfordulón Kállayt több oldalról támadások érték, halála után az egyébként sem átütő erejű balkáni kutatás/behatolás megrekedt. Különösen igaz ez, ha – az itt nem elemzett – 1908–1916 közötti periódussal vetjük össze.

Kétségtelen, hogy a kiegyezést követő évtizedekben a magyar balkáni modernizáció stratégiai célja idealizáltan politikai-társadalmi irányultságú, az európai-zált alkotmányos parlamentáris nemzetállamiság megteremtése a félszigeten – burkolt belpolitikai célzattal: a hazai nemzetiségek lojalitásának biztosítására.

A közvetlen utókor (a polgári radikális, a '48-as és a konzervatív ellenzék is) viszont főként *imperialistának* tekintette Kállay politikáját.¹⁵⁴ A konzervatív bosnyák arisztokrácia pénztől feltüzelt magyar függetlenségi ellenzék és a sajtó Kállay politikáját „birodalminak” titulálta, mely a magyarság érdekeire való hivatkozással valójában magyar érdekek ellenében cselekszik, s számon kérte az eddigi összegek felhasználását. A humanisztikus érvvel szemben a gazdasági hasznosságot közép-pontba állító,¹⁵⁵ a delegációk szintjén is megjelenő támadások szimptomatikusak, jelzik a változó retorikát és a mögötte lévő igényt is: „Áttérve magára Bosznia közigazgatására, ezt csak egy szóval jellemezhetném: ezek tarthatatlan állapotok. A régi, elavult, igazi *osztrák gyarmatpolitikát* űzik ott. Gyarmatpolitikát űznek, de ennek csak a rossz oldalát érvényesítik. A jó oldalát, a melyből az anyaországoknak hasznuk lenne, egészen szem elől tévesztik.”¹⁵⁶ A vádak mögött a magyar gazdaság Ausztriához képest Boszniában egyáltalán nem javuló teljesítménye állt. A valóságban a magyar fél eredménytelensége leginkább elhibázott (agrárius köröknek kedvező) tarifapolitikájának köszönhető.¹⁵⁷ A parlamenti (Visontai Soma) és delegációs támadások összütébe került közös pénzügyminiszter megbuktatásának kivédésére Thallóczy íratta meg a szükséges újságcikket, illetve a

¹⁵³ *Adolf Strausz*: Grossbulgarien. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia 1917. és *Uő*: Das Osmanische Reich. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia 1917.

¹⁵⁴ „Balkánpolitikánk, amíg Kállay élt [...] tervszerű imperialista politika volt. Abból indult ki, hogy míg egyrészt Törökország már nem maradhat fenn sokáig és a monarchiának egy kis hatalomgyarapodás [...] nem ártana.” *Boross László*: A Habsburg Monarchia. Huszadik Század 15. (1914) 1. sz. 166.

¹⁵⁵ Mint láttuk, ezt már 1877-ben is számon kérte az ellenzék.

¹⁵⁶ A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött, s ő felsége által 1902. máj. 26-ára Budapestre összehívott bizottság naplója. Bp. 1902. Rakovszky István hozzászólása, 107.

¹⁵⁷ *Kállay Béni*: A mohamedánság helyzete Boszniában i. m.

két évtizedes bosnyák politikát igazoló *A mohamedánság helyzete Boszniában* című írást. A Kállay és Thallóczy inspirálta (és a későbbiekben politikai alapvetésként kezelt) újságcikkekben az eredeti célokat retrospektíven újradefiniálva, a korszellemhez igazítva (a támadások kivédése érdekében) már a következőket olvashatjuk: „ez uton a magyar imperiális politika most visszamehet a Keletre s leviheti oda a monarchia nagy érdekeit és civilizatorius erejét. A Habsburgok koronája új fényt, a monarchia nagy gazdasági politikája új területet kap.”¹⁵⁸ Tehát Bosznia megszerzése nem a duális állam, hanem egyértelműen Magyarország politikai célkitűzéseinek manifesztációja, a cél immár nem a nyugati világkereskedelmi rendszerbe való integráció és ennek révén a magyar gazdaság életre keltése (és ily módon az osztrák birodalomfélhez mért lemaradásának csökkentése), hanem a Kelet felé irányuló offenzív és „magyar” birodalmi politika. A támadások hatására tehát a továbbra is birodalmi koncepcióban gondolkozó elit rugalmasan reagált.

A balkáni gazdasági behatolást a *Huszádik Század* című lap köré csoportosuló polgári radikálisok és szociáldemokraták is támadták. A néppárti Rakovszkyval ellentétben Gratz egyszerre védi (a cél jó és nemes) és támadja (az eszközök elhibáztak) Kállay politikáját. „A ki a bosnyák okkupáció eredményét igazán meg akarja ismerni, annak voltaképpen nem Bécs vagy Budapest felől, egy művelt országból, kell odamennie, hanem Macedóniából vagy Albániából, – csak akkor fog szemébe tűnni, mily haladást tett az az elhanyagolt török provincia. [...] Más balkánállamokban, melyek a török járom alól felszabadultak, a mohamedán elem tömegesen kivándorolt, a nélkül, hogy ezzel valaki törődött volna. [...] Ausztria-Magyarországnak, mely azt a feladatot vállalta magára, hogy Bosznia népeinek egyenjogúságot adjon, nem volt szabad ugyanazon hibába esnie és az egyik elem kizárólagos uralma helyébe a másik elem kizárólagos uralmát léptetnie. [...] Kállay bosnyák politikájának alaptévedése az volt, hogy Boszniát *nem valami gyarmatfélének* tekintette.”¹⁵⁹

Alig tíz évvel később ugyancsak a *Huszádik Század* lapjain Rubin László viszont egészen másképp értelmezte a Monarchia felsőbbrendűségéből táplálkozó, tudományos érveléssel is alátámasztott küldetésűt, s elutasította Magyarország offenzív balkáni szerepvállalásának a földrajztudóssá avanszáló nagyvállalkozó, Havass Rezső, vagy a lapkiadó Hoitsy Pál által megfogalmazott – s lassan kül- és gazdaságpolitikai doktrínává emelkedő – geopolitikai és természetföldrajzi érvelést használó módozatát. Rubin a világháborús Albánia-politikáról

¹⁵⁸ Andrássy politikája. Budapesti Hírlap, 1901. február 10. 1–2. Idézi *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 227.

¹⁵⁹ Gratz G.: Bosznia Kállay halála korában. *Huszádik Század* 5. (1904) 1. sz. 374., 377. Az utókor szerint Kállay (nyugati hatásra) evolúciós eszközökkel próbálta beilleszteni az alapvetően tradicionális társadalmat az európai civilizáció kereteibe – ami nem mindig kecsketet sikerrel, mint ezt a jelenkori példák is mutatják.

szarkasztikusan írja: „Gyarmatot akartunk alapítani. Már-már teljesültnek láttuk nagyzási hóbortunkat. A kapkodás, ügyetlenkedés, erőszaktevés és elvtelenség művét e sorok írója közlőre figyelhetette [...]. A bürokratizmus meghonosítása volt e legfőbb feladat. Az új államnak a bürokratizmusban kellett testet öltetni. Albánia csakhamar annyi katonai hivatallal népesült be, hogy minden száz birkára egy császári és királyi tiszt jutott. A közigazgatás legfelsőbb foka azonnal kiépült. Úgy lett, hogy Szkutariba beültettek többszáz tisztet, akik eszméket teremtettek és aktákat szaporítottak. Látni lehetett őket a városban sietve, hónuk alatt terveket hordoztak, mindmegannyi »Albanienkenner«, akik tegnap jöttek nyugotról, hogy holnapra a keleti kérdést megoldják. [...] Az akták világa következett be abban az országban, amelyben senki sem tudott írni-olvasni.”¹⁶⁰

Valami történt tehát, ha ugyanaz az ellenzéki oldal tíz év távlatából eltérően értelmezte a birodalmi politikát. Az Albániában *ekkor* alkalmazott politika teljesen eltért a bosnyáktól, de a Thallóczy által javasolt kulturális fölényt kiaknázó behatolási módtól¹⁶¹ vagy Szegh Dezső 1913-as gazdasági elképzeléseitől is.¹⁶² Itt is előkerül a *gyarmatosítás* kifejezés (negatív konnotációval), mely Bosznia kapcsán előfordult már a néppárti Rakovszky Istvánnál is.¹⁶³

A századforduló után egy új – immár nem Bosznia vagy a Monarchia, hanem Magyarország gazdasági érdekeit előtérbe helyező –, agresszív retorika jelentkezett. Strausz Adolf megfogalmazásában Boszniáért magyar-osztrák gazdasági versenyfutás folyik, ennek ellenére a magyar parlament és a sajtó nem törődik Boszniával (1913), noha az osztrák tőke már felfedezte a lehetőséget. Ausztria „mintha máris a tulajdon gyarmatjának¹⁶⁴ tekintené Boszniát, melyet nekünk nemhogy átengedni szándékoznék valamikor, hanem iparkodik megnehezíteni jogainknak érvényesülését.”¹⁶⁵ „Mily könnyen megmenthetnők nemzetünknek e vándormadarakat [az Amerikába kivándorolt magyar állampolgárokat]. [...] Legjobban és legolcsóbban e paraszt telepésekkel hódíthatnánk is meg Bosznia-Hercegovinát a magyar gazdasági érdekek és törekvések számára.”¹⁶⁶ A „Siedlungskolonisation” deklarálása ugyan új szintet jelent, de az ötlet

¹⁶⁰ *Rubin László*: Albánia állammá alakulása. Huszadik Század 20. (1919) 3. sz. 140–141.

¹⁶¹ Elméletének lényege Kállay *eredeti* bosnyák koncepciójának implementálása volt: a vallásilag megosztott térségben a közös nyelv alapján nyelvi nemzet megteremtésére tett kísérletet. Mivel Boszniával ellentétben, az itt élő entitások számára nem jelentkeztek centrifugális erőként, vonzó tényezőként a szomszédos miniállamok (Szerbia, Horvátország), mint Bosznia esetében, a koncepció máig is sikeresnek tekinthető.

¹⁶² *Szegh Dezső*: Gazdasági feladataink Albániában. Közgazdasági Szemle 37. (1913) 779–792.

¹⁶³ *Gratz Gusztáv*: Bosznia Kállay halála korában. i. m. 373. „gyarmatosítási politika”

¹⁶⁴ Itt is ugyanaz a szóhasználat.

¹⁶⁵ *Strausz A.*: Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom i. m. 3–4.

¹⁶⁶ Uo. 25.

ugyancsak jelentkezik már Kállaynál is,¹⁶⁷ másfelől a gyarmatosítás „röghözkötöttsége” arra is rávilágít, hogy Keleti Károly 1885-ös statisztikája óta nem sokat javult sem a magyar ipar versenyképessége, sem a térség vásárlóereje.

A történettudomány sokáig vitatta, hogy a Monarchia külpolitikája gyarmatosító jellegű lett volna,¹⁶⁸ de a fenti eszmefuttatások és a gyarmat szó többszöri (1913 előtti) előfordulása is megerősíti ennek valószínűségét.¹⁶⁹ Az expansionista célok a köztudatba valóban csak a századforduló után kerültek be, noha Andrássy korábban a „Drang nach Salonika-ra” tett már utalást 1878 előtt is.¹⁷⁰ De mennyivel másképp hangzott a *magyar* expanzió, mint a *birodalmi*, hiszen az előzővel az „ellenzék” egy részét a dualizmushoz továbbra is hű csoportok le tudták szerelni!

Az is tény, hogy nem csak az 1905–1910 közötti belpolitikai fordulatok okozták e változást. A Monarchia eredeti Balkán-politikája (a *Huszadik Század* köre szerint) Kállay halálával egyidőben – részben a külső körülmények megváltozása miatt – összeomlott,¹⁷¹ miközben a német jelenlét (Szerbiában is) egyre erősebb lett, s ez is az önálló fellépésre ösztönözte a magyarokat. „Kállay [...] alatt a balkánpolitika a monarchia közvéleménye számára a monarchia közgazdasági fejletlensége miatt még nem volt életbevágóan aktuális [...], az osztrák–magyar *ipar* intenzív imperiálista érdekeltsége még hiányzott, így a Kállay által elfoglalt pozíciókra nem jött utána senki.”¹⁷² Ez utólag elszalasztott lehetőségek bizonyult sokak szemében, az alkalmazott politikát pedig hibásnak tartották. A disznóháború előtt „Szerbia közgazdaságilag egy gyarmat elbánásában részesült. [...] Szerbia oly kevéssé élvezte volt a Monarchia által képviselt közgazdasági előnyöket, hogy elvesztésüket alig érezte.”¹⁷³ „Nem Kállay volt az oka ennek a póruljárt rablógazdaságnak, de megakadályozni ő se tudta, hogy a protekcionizmus emlőjén nagyranőtt bécspesti bankérdekeltség rá ne vesse magát az új érdekszférára a maga módja szerint. *Inkább protekcióra, mint expanzióra törekedvén*, a Balkánnal

¹⁶⁷ „Továbbá szükségesnek látnám, hogy a Duna mentében magyarok telepíttessenek le, elválasztandó a mi szerbjeinket a túlsóktól.” MNL OL P 344, 33. k. 229. (891.) sz. bejegyzés, 1873. jan. 31. Idézi *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 239. Ezzel szemben Beksics Gusztáv és Grünwald Béla telepítéspolitikája a belső perifériát célozta meg. Lásd még a jogászokat *Királyfi Árpád*: Bosznia szerepe kivándorlási politikánkban. Bp. 1908. 7.

¹⁶⁸ Tudniillik különbséget kell tenni a gazdasági imperializmus (gazdasági alávetés) és területi imperializmus (hódítás) között. Az itt idézett szerzők jelentős része 1914 előtt csak az előbbit tartotta szükségesnek.

¹⁶⁹ Az imperializmus még nem, hiszen annak „puha” formái nem igényelték a területszerzést (gazdasági és kulturális imperializmus).

¹⁷⁰ *Palotás Emil*: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája. Bp. 1982. 62.

¹⁷¹ Az abbáziai antant bukása, az 1902-es orosz–bolgár katonai egyezmény, az 1903-as oroszbarát szerb politikai fordulat, az 1904-es szerb–bolgár vámunió terve és a törökellenes szövetség, majd az 1906-os vámháború.

¹⁷² *Boross L.*: A Habsburg Monarchia i. m. 168–170.

¹⁷³ Uo. 168.

kenyerezte le az agráriusokat.¹⁷⁴ A vád tehát az, hogy tényleges balkáni gazdaságfejlesztés/behatalás helyett a politikai elit a nagyhatalmi státuszt aszimmetrikus gazdasági szerződések kikényszerítésére használta fel. A torzult piaci viszonyok így nem a magyar gazdaság valós erejét tükrözték. A valóság az – fejt ki Szegh Dezső közgazdász 1908 elején –, hogy a megelőző 10 évben Szerbia kivitele állandóan emelkedett, a magyar stagnált (1883-ban 12 millió, 1900 után 15 millió). Behozatalunk Szerbiából 50 millió korona, míg kivitelünk 15 millió. Szerbia kivitele szinte teljesen Magyarországot célozza meg, a magyar behozatal teljes egészében agrártermék, azaz a hazai termelés riválisa. Ausztriába viszont alig megy valami Szerbiából, miközben az osztrák export (mely zömmel iparcikk), 20 millió korona felett van. Ausztria tehát pozitív szaldóval bír, mi deficitesek vagyunk.¹⁷⁵ Iparcikkeinket nem tudtuk elhelyezni a Balkánon, noha 10 év alatt 200 millió koronával emelkedett az ipari termelésünk.¹⁷⁶

A századforduló előtt a magyar politikai és gazdasági elit nem tévesztette szem elől, hogy a magyar gazdasági pozíciókat alapvetően a Monarchia közös piaci rendszerén belül kell megvédeni. Ekkor a magyar birodalmi gondolat nem feszegette az osztrák–magyar kiegyezés rendszerét, mert ez a kompromisszum jelentette a legnagyobb védelmet Oroszországgal és a nemzetiségekkel szemben.¹⁷⁷ Az alkalmazott politika egyre inkább párhuzamos fejlesztéseken alapult.¹⁷⁸ Nehézséget az jelentett, hogy oly módon kellett (volna) mindkét versengő fél (olykor szembemenő) érdekeit kielégíteni, hogy ezek hatása ne kioltsa, hanem erősítse a Monarchia teljesítményét. Az 1903–1908 közötti általános balkáni politikai-gazdasági fordulat miatt új politikára volt szükség, mely immár a tágabb értelemben vett „magyar” gazdaság érdekeit (is) szolgálja (bármilyen nehezen is körvonalazható ez).¹⁷⁹ 1908 után nyílt verseny lépett életbe,¹⁸⁰ miközben számos gazdasági koncepció létezett és ütközött.¹⁸¹

¹⁷⁴ Uo. 168–170. Ezen gazdaságpolitikát Szegh Dezső is elítélte.

¹⁷⁵ Szegh Dezső: Magyarország a Balkánon. Gazdaságpolitikai tanulmány. Bp. 1908. 16–17.

¹⁷⁶ Sasi Nagy L.: A Magyar–török i. m. 3–5.

¹⁷⁷ Csaplár-Degovics K.: Az első magyar–albán szótár i. m. 471.

¹⁷⁸ Nemcsak a kereskedelmi akadémiák, konzulátusok levelezői rendszere, kereskedelmi múzeumok voltak párhuzamosak, de Osztrák–Magyar Koloniális Társaságnak is volt magyar megfelelője, amelyben a Turáni Társaságot annak lehet tekinteni, állítja Csaplár-Degovics Krisztián.

¹⁷⁹ E retorikát előszeretettel használták a sokszor versenyhátrányukat kompenzálni így kívánó gazdasági érdekcsoportok is, melyek ugyan magyarországiak voltak, de az állam vagy nemzet érdekeivel azonosítani (sokszor partikuláris) érdekeiket – leegyszerűsítés.

¹⁸⁰ Boszniában csak olyan beruházásokat preferáltak, mely mindkét félnek érdeke volt, ha pedig nem, akkor a másik felet kompenzáció illette meg, vagy egyszerűen megakadályozták a projekt kivitelezését. Thallóczy említett emlékiratában (igaz, Kállay örököseként ő is kiállt a két birodalomfél együttműködésének szükségessége mellett) kortünetként írja, hogy „a legtöbb (ciszlajtán) kezdeményezés éle Magyarország ellen fordul. Egyáltalában újabb politikai fejlődésünk rákfenéje, hogy majdnem hit-elvvé vált, hogy az ami Magyarországnak hasznos, Ausztriának káros és viszont.”

¹⁸¹ Ilyen az exportösztönző (ipari), a protekcionista-védővamos (agrár), a közlekedést fejlesztő. Ez utóbbiak között különbséget tehetünk cél (tőkekihelyezés, tranzitforgalom, piacszerzés) és irányok szerint is.

Ha az előrebocsátottak figyelembevételével olvassuk el Szegh Dezső – még az annexió előtt megfogalmazott – programadó írását,¹⁸² több változás is szembeötlök: a humanisztikus beavatkozás (modernizáció) a múlté, de a hatalmi biztonságpolitikai érvek is lesöpörtetnek az asztalról, s a kulturális export helyét is a nyers gazdasági érdek veszi át.¹⁸³ A magyar gazdaság hátrányára (nemcsak a hatalmakkal, hanem Ausztriával szemben is) Szerbián túl kitűnő példa a „belpiacnak tekinthető” Bosznia esete. (Bosznia elhanyagolása a tőkehiány mellett részben a realizmustól való félelemmel indokolható). Ha a forgalmat nézzük, akkor Bosznia Magyarországhoz kapcsolódik: a 13 millió métermázsás összforgalom 75%-a a magyar határon át érkezett. „Sajnos azonban [...] a saját kedvező forgalmi feltételeinket keleti relációkban más államok használják ki a maguk számára.”¹⁸⁴ Ugyanis eredet és érték szerint „Bosznia-Hercegovina összebevételéből valójában (109,185.000 korona) esik Magyarországra 34,962.000 korona, vagyis 32%, összkiviteléből (117,714.000 korona) 26,252.000 korona, vagyis 22%”, holott – mivel Bosznia kivitele jobbára nyersanyagokból kerül ki – „ezek feldolgozóra találhatnának Magyarországon is.”¹⁸⁵ A gabona, fazekasáru és cukor tekintetében Bosznia teljes igényét ki tudná elégíteni Magyarország, de az osztrák rivalizálás miatt csak 40% a részesedés ezen behozatali cikkekben is. Pedig a tartomány nemcsak piacként, de az Adriára való kijutás lehetősége miatt¹⁸⁶ kulcsfontosságú. „Arra, hogyha öntudatos politikát akarunk folytatni, melyen nemzeti erőinknek és gazdasági életünknek expansivitását biztosítani akarjuk, akkor a »Kelet« ütőerén kell tartani kezünket és [...] csöndes, de kitartó gazdasági munkával praedominanssá tegyük befolyásunkat.”¹⁸⁷

Szegh ellenszerként önálló közlekedéspolitikai koncepciót javasol (mint szintén mindenki), mely minden művének kulcsmomentuma (a Vukovár–Samac-satorna 500 km-re rövidítené meg a víziutat, a Samac–Doboj vasútvonal pedig Dalmáciába nyitna utat).¹⁸⁸ És e koncepcióval a változatos elemeket és eszméket

¹⁸² „Manapság többé kevésbé minden gazdasági kérdés, s a Balkán probléma elsősorban ez [...] amint a végső cél gazdasági, úgy az eszközök is minden hatalomnál azok [...] nézzük meg mennyire felelhet meg cél gyanánt nekünk a Balkán gazdaságilag.” Szegh Dezső: Magyarország a Balkánon i. m. 9.

¹⁸³ Szegh D.: Magyarország a Balkánon i. m. 77. „Mert szép dolog a barátságos érzélem, amely kétségkívül mindkét félben megvan, de ez egymagában hatalmat nem ad. Hatalmat, nagyságot, erőt egy nemzetnek a gazdasági kultúra ad.”

¹⁸⁴ Szegh Dezső: Gazdasági viszonyunk Bosznia-Hercegovinához. Közgazdasági Szemle 33. (1909) 830.

¹⁸⁵ Uo.

¹⁸⁶ Szegh szerint Fiume nem alkalmas e funkció ellátására gyenge vasúti kapcsolatai miatt.

¹⁸⁷ Szegh D.: Gazdasági viszonyunk i. m. 827.

¹⁸⁸ Uo. 840.

tömörítő, erőre kapó turanista gondolat is egyetértett.¹⁸⁹ Ehhez azonban jelentős befektetésekre lett volna szükség.

Összegzés

Kállay koncepcióját legalább három (egymást csak részben átfedő) oldalról érte támadás Magyarországon. (1) A magyar politikusok egy része a magyar állam Kállay által javasolt indirekt, expanzió keretű megerősítését nem tartotta megtérülő befektetésnek: a magyar állam megerősödését egyrészt a belső kolonizáció végrehajtásától várta, másrészt (2) a magyar gazdaság balkáni jelenlétének korlátait is az elhibázott – szerintük valójában birodalmi és nem magyar politikai érdekeket előtérbe helyező – külpolitikára fogta. (A gazdaságpolitikát ért kritikák relevanciáját csökkenti, hogy bizonyíthatóan nem Kállay gazdaságpolitikája valósult meg.)¹⁹⁰ Az események menetéből pedig azt a következtetést vonták le, hogy (3) a Kállay-féle kisállami fejlődést propagáló (liberális?) gondolat is téves, mert ez mind a gazdasági, mind a homogén nemzetállamot célzó törekvéseket is gátolja, ezért e politika érdekeinek az Oszmán Birodalom fenntartása (status quo) jobban megfelel.¹⁹¹ A turkofília újbóli fellángolásával (és a „pánszláv veszély” megerősödésével) párhuzamosan kialakuló turáni gondolat¹⁹² előnye – félretéve tudományos és gazdasági realitásának kérdését, melyet vizsgálni nem célunk – kétségtelenül az volt, hogy egyesítette-összebékítette a különböző (csak részben átfedő) magyarországi irányzatokat (a régi törökbarát vonalat, illetve a balkáni kisállamok fejlődését pozitívan értelmező liberális elképzelést éppúgy, mint a gazdasági behatolás mikéntjére vonatkozó különféle koncepciókat).¹⁹³ A politikusokon és gazdasági szakértőkön kívül¹⁹⁴ a turanizmus a hazai

¹⁸⁹ A turanisták gazdasági behatolásra vonatkozó elképzelései (annak dogmatikus igenlésén túl) nem voltak koherensek: a belső telepítéspolitikával mellett az önálló magyar vámtérület és az exportösztönző iparpolitika éppúgy része volt. Lásd *Farkas Ildikó: A turanizmus. Magyar Tudomány* 100. (1993) 860–868.

¹⁹⁰ Hanem a kisállami export korlátozásában érdekelt agrárköröké, mint ezt a Huszadik Század cikkei is bizonyítják.

¹⁹¹ A turkofil gondolat szóvivője, Erődi Béla például elutasította a nyelvi nemzet primátusát a Balkánon, szerinte a muszlim közösségek számára a vallás fontosabb összetartó kapocs (pánszláv gondolat). Ebben a szellemben támadta Heinrich Kiepert (berlini kongresszuson használt) etnikai térképét is (vele együtt a rendezés alapjait), mely nyelvcentrikus volt, ezért szerinte torz képet ad. Lásd *Erődi Béla: Kartográfia. Földrajzi Közlemények* 4. (1876) 341–344.

¹⁹² Ez egybeesik az ifjú török hatalomátvétellel, mely érvelésük szerint a birodalom és a törökség vitalitását támasztotta alá. Érdekes módon a korábbi introvertáltságot feladta a turanista gondolat.

¹⁹³ Azaz a pénzügyi körök magánérdekeit az állami biztonságpolitikai szempontokkal, az egymással rivalizáló agrárius és iparpártoló politikát; a közlekedésfejlesztést, kereskedelmet, illetve tőkekihelyezést propagáló koncepciókat, a magyar érdeket a birodalmi érdekekkel.

¹⁹⁴ A Magyar Közgazdasági Társaság vezetői listájának élén az a Paikert Alajos állt (Chorin Ferencsel és Wickenburg Márkkal), aki a két világháború között a turanisták fő ideológusa lesz. Ugyanígy a

társadalom széles rétegeit is képes volt mobilizálni, ezáltal lehetővé vált a kolonialista gondolat elfogadtatása – mely mint láttuk nagy nehézségbe ütközött már Kállay idejében, s politikai megosztó tényezőként szerepelt. A turanizmus másik előnye, hogy a célterületen is volt recepciója, azaz alkalmas volt arra, hogy tömegek szimpátiáját elnyerve pozitívként tekintsen a magyar (esetleg osztrák–magyar) jelenlétre a térségben. Ez ugyanis az 1877–1908 közötti geo- és gazdaságpolitika mögül hiányzott,¹⁹⁵ az eredeti szituációra kidolgozott koncepció¹⁹⁶ Szerbia és Románia „átállásával” egyébként is értelmét veszítette.¹⁹⁷ Gyenge gazdaság esetében a behatolás kulturális térnyerés vagy hatalmi nyomás nélkül nem lehetett sikeres, mint ezt a tapasztalat bizonyította. 1908 után a turanizmus vált a magyar birodalmi gondolat közvetítőjévé, s szivárgott be mind a földrajzi, mind a gazdasági gondolkodásba.¹⁹⁸

FROM MODERNIZATION TO COLONISATION EFFORTS

Hungarian Travellers, Scientists and Economists on the Balkan Affairs
(from the 19th Century to the Annexation Crisis)

by Gábor Demeter

SUMMARY

The study aims to explore the development of Hungarian economic ideas with regard to the Balkans. In the early 19th century, such ideas were generally limited to criticism of the economic situation and the competitiveness of the Ottoman Empire. This passive relationship gave way to a more active approach after 1878. The parallel disintegration of the Ottoman Empire and the emergence of the industrial revolution in Hungary gave rise

Turán című folyóirat szerkesztőbizottságában (1913) a legnagyobb tudósok kaptak helyet (nem csak földrajzosok, akik a két világháború között meghatározó egyéniségek lettek). Lásd *Ablonczy Balázs*: Útkeresés – A Turáni Társaságban. *Rubicon* (2004) 2. sz. 12–14.

¹⁹⁵ Mint azt megvallja *Hegedűs Lóránt*: A magyarság jövője a háború után. Politikai tanulmány. 2. kiadás. Bp. 1916. 25.

¹⁹⁶ Magyarország, mint alkotmányos példa (horvát unionista párt), szemben a „birodalmi centralizációval”, a kisállami-kisnépi boldogulás elősegítője és pánorosz törekvésektől való védelmezője. (E koncepció csak az Erődi-féle turkofil vonal háttérbe szorulása után vált dominánssá.)

¹⁹⁷ Lásd Kállay megjegyzését a balkáni népek és magyarok „elidegenedéséről”, amely miatt szerinte már csak a birodalmi politika kínált lehetőséget a magyar érdekek érvényesítéséhez.

¹⁹⁸ A Kállayt követő generáció felismerte a veszélyeket, de tévesen ítélte meg a lehetőségeit, mikor úgy vélte, hogy a kulturális transzferen túl képes önállóan gazdasági és diplomáciai pozíciószerezésre, noha ez még a két birodalomfél együttműködése esetén is kérdéses lett volna. Az osztrákok kiiktatására azonban csak német segítséggel volt reális esély, ezt viszont nem mindenki támogatta, ráadásul a német–magyar kapcsolat még aszimmetrikusabb volt. A turáni „keletmánia” kettőssége, hogy a német koncepcióval mutatott feltűnő párhuzama egyaránt tükrözte a lemaradástól való félelmet (a német kooperáció elutasítása esetén) és a németekkel való kooperáció szükségességét.

to both claims and opportunities for more intensive economic engagement in the region. While the Hungarian economy suffered from a lack of markets, raw material and capital, it had to face the competition posed not only by the nascent small states and the great powers, but also by the Cisleithanian parts of the Habsburg Monarchy. The study thus aims to trace the changes that took place during economic expansion-related indoctrination and to examine the suitability of the existing institutional toolkit in a situation of restricted financial opportunities, as well as to describe the various representatives of an economic policy that advocated for the acquisition of markets and raw materials (politicians, financial managers, scientists, publicists) and their relational networks through an analysis of their publicistic activities.

Csorba György – Fodor Gábor

MOSONY LIPÓT – TÖRTÉNETI KUTATÁS ÉS MAGYAR KULTÚRPOLITIKA KONSTANTINÁPOLYBAN 1914–1916

Mosony Lipót¹ neve még a magyar orientalisztika tudománytörténetében jártas kutatóknak is lényegében ismeretlenül csengett egészen a közelmúltig, pedig ő volt az, akit a rendkívül termékeny konstantinápolyi történeti kutatásokat végző, és tragikus hirtelenséggel elhunyt Karácson Imre utódjaként küldtek ki a magyar kultúrpolitikusok a török fővárosba. Karácson tevékenysége jelentette az első világháború végéig a 19. század második felében megkezdődött isztambuli magyar történeti forrásfeltáró kutatások csúcspontját, amely számos forráskiadványban öltött testet.² A rendszeres levéltári kutatások legfontosabb szorgalmazója és szervezője a történész, balkanológus Thallóczy Lajos volt, aki egyben nagy hatással bírt a Monarchia Balkán-politikájára is.³ Thallóczy azonban az általa kiválasztott tudósokat nemcsak tudományos kutatásokra ösztönözte, hanem a vezető török körökkel való jó kapcsolat kiépítésére, valamint hangsúlyozottan magyar kultúrpolitikai célok megvalósítására is felhasználta. Karácson halála után – valószínűleg a Balkán-háborúk miatt – egy újabb kiküldetés ügye egy időre lekerült a napirendről, de 1913-ban Thallóczy ismét elérte, hogy Dangelmayer (Mosony) Lipót személyében egy újabb tudósembert telepítsenek Konstantinápolyba, aki épp a világháború kirobbanásakor kezdte meg ottani munkáját. Tanulmányunkban arra keressük a választ, ki volt ő, hogyan értékelhető tudományos és kultúrpolitikai tevékenysége, különösen a törökországi világháborús viszonyok tükrében.

¹ Eredeti neve Dangelmayer, ami Dangelmajerként is gyakran előfordul. Mosonyra magyarosított neve pedig sűrűn szerepel Mosonyi alakban. A hivatkozásokban mindig az aktuálisan általa használt nevet adtuk meg. Az idézetekben is megőriztük az eredeti névalakokat.

² Karácson Imrére lásd *Bene István*: Karácson Imre élete és művei (1863–1911). Győr 1936. Rövidsége ellenére is alapos áttekintést ad *Fodor Pál*: Karácson Imre (születésének 125. évfordulóján). Keletkutatás 1989. tavasz. 109–114. Újabban *Papp Sándor*: Mekkora értéket képviseltek a Rákóczi-okmányok Konstantinápolyban a 20. század elején? Oszmán levéltárak megnyitására vonatkozó kutatástörténeti adatok. In: A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely 2011. 265–289.; *Csorba György*: Történész a történelem viharában. Karácson Imre az 1908–1911 közötti törökországi eseményekről. Keletkutatás 2012. tavasz. 87–101.

³ Thallóczy Lajosra lásd *Tömöry Márta*: Thallóczy Lajos és az Országos Levéltár. Levéltári Közlemények 47. (1976) 25–60.; *Károlyi Árpád*: Thallóczy Lajos élete és működése. Bp. 1937.; *Csaplár-Degovics Krisztián*: Thallóczy Lajos és az albanológia: vázlatok egy nemzetépítési kísérletről. Levéltári Közlemények 81. (2010) 167–189.; Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Hrsg. Dževad Jusbašić – Imre Ress. Sarajevo–Bp. 2010.

Dangelmayer Lipót: család, tanulmányok, felkészülés

A Dangelmayer-család az 1850-es években telepedett le Esztergomban. Az édes-apa, Dangelmayer Lipót (1852–1935), középiskolái elvégzése után először egy bankban dolgozott, majd a Dunagőzhajózási Társaságnál töltött el 30 évet. Állomásfőnökként több dunai kikötőben szolgált, végül a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. esztergomi állomásfőnöke lett. Feleségét, Costein Rafaellát 1885. október 24-én vette nőül. Gyermekük közül Károly vegyészmérnök, Rafaella pedig esztergomi királyi járásbírói díjnos lett.⁴

Az ifjabb Dangelmayer Lipót 1886. szeptember 6-án született a Pozsony megyei Süly községben, ami ma már a szlovákiai Felbár (Horný Bar) része. 1904–1908 között a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Karán tanult. Az 1906–07-es tanévben Dangelmayer kitüntetéssel tette le a hittudományi szigorlatot. Egyik tanára az a Kmoskó Mihály volt, akivel később, konstantinápolyi éve alatt is kapcsolatba került. Tanulmányai során számos jutalomban részesült, és 1908-ban már a bécsi Augustinumban tanult.⁵

Kiváló eredményei előjárói figyelmét is felkeltették, így Rott Nándor prelá-tus-kanonok, a jeruzsálemi zarándokház magyar kurátora Vaszary Kolos herceg-prímásnak 1909. július 10-én jelentette, hogy Hermann Zschokke püspök – az osztrák közoktatásügyi minisztériumi osztályfőnöke, aki egyben a zarándokház gondnoka is volt – intézkedett Dangelmayer utolsó szigorlata utáni haladéktalan doktorrá avatásáról, majd jeruzsálemi kiküldetéséről. Ennek megfelelően 1909. szeptember 20-án ki is nevezték a zarándokház vicerektorává.⁶ Az esztergomi érsekség sematizmusai (névtárai) 1910-ben az intézmény igazgatójaként említik. 1911-ben már hazatért, és 1912. március 24-én Esztergomban tartott fényképes

⁴ Nász. Esztergom és Vidéke, 1885. október 25. 3.; Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyesített vármegyék multja és jelene. Szerk. Szalay Béla – Vajas Vilmos. Bp. 1938. 713. Dangelmayer (Dangelmajer) Károly számos vegyszeti szakcikket publikált a Borászati Lapokban vagy a Kísérletügyi Közleményekben. *Dangelmajer Károly: A thanaton hatása a szőlőmolylyal szemben.* Borászati Lapok 49. (1917) 389.; *Uő: Nikotinnak vizes oldatból összerázással való kioldása.* Magyar Chemiai Folyóirat 23. (1917) 71–74.

⁵ *Berzeviczy Klára: A magyar katolikus klérus elitjének képzése 1855–1918. A Hittudományi Kar hallgatói – Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből* 21. Bp. 2000. 93.; *Hermann Egyed – Artner Edgár: A hittudományi kar története 1635–1935.* Bp. 1938. 499., 512., 523.; *Hivatalos Köz-löny, 1907. szeptember 1. I. melléklet 1.; Schematismus venerabilis cleri Archidioecesis Strigoniensis pro anno reparatae salutis communi 1917.* Esztergom 1917. 360. Az Augustineum, más néven Frin-taneum Bécsben I. Ferenc által alapított papnevelde, amelynek célja a dinasztiahű egyházi elit képzése volt. Lásd *Tusor Péter: A bécsi Frintaneum tagjai Magyarországról, 1816–1918.* In: *Lymbus.* Bp. 2007. 209., 215.; *Uő: A bécsi Augustineum és Magyarország, 1816–1918.* Aetas 22. (2007) 1. sz. 32–43.

⁶ Rott Nándor Vaszary Kolosnak. 1909. júl. 10. Prímási Levéltár, Esztergom, Kategória 6. 1909/4551. [Vaszary Kolos hercegprímás iktatott levelei]; *Schematismus venerabilis cleri Archidioecesis Strigoniensis pro anno reparatae salutis communi 1910.* Esztergom 1910. 220.

vetítést a Szentföldről.⁷ 1912–1914-ben az esztergomi Szent István királyról elnevezett papnevelő intézet tanára volt, ahol szentírást tanított.⁸

Amikor 1912-ben, Karácson Imre halálát követően Thallóczy Lajos ismét egy kutatót akart kiküldeni Konstantinápolyba a megkezdett tudományos feltáró munka folytatására,⁹ nem véletlen, hogy újra egyházi személyt keresett. Hosszú, évekre szóló kiküldetésben gondolkodott, ahol a családi élet, illetve egy család fenntartásának kötelessége nem hátráltatja az egész embert kívánó kutatómunkát.¹⁰ Miután Thallóczy 1913 őszén Tisza István miniszterelnöknek benyújtott javaslatát elfogadták, a Budapesti Egyetem Hittudományi Karához fordult, hogy alkalmas egyént ajánljanak a feladatra, majd Csernoch János hercegprímástól kikérte a kiválasztottat. Végül a Magyar Tudományos Akadémia elnökével történt megállapodás után Dangelmayer Lipót nevét terjesztették a miniszterelnök elé jóváhagyásra.¹¹ A döntési folyamat jól mutatja, hogy milyen fontosságot tulajdonítottak az ügynek.

Dangelmayer kiválasztásában korábbi kiváló tanulmányi eredményei mellett szerepet játszott keleti nyelvekben való jártassága – igaz, törökül nem tudott –, az esztergomi főiskolán tartott előadásai a keleti nyelvekről, valamint kétéves jeruzsálemi tartózkodása, amely alatt bepillantást nyert az Oszmán Birodalom működésébe és a keleti életbe.¹² Thallóczy a kiválasztással egy időben – Karácsonhoz hasonlóan – már instruílta is Dangelmayert: olvasmánylistát ajánlott neki, és ösztönözte a török nyelv elsajátítására is, aminek teljesítése érdekében a paptárnak rendszeresen Pestre kellett utaznia. Dangelmayer 1914. január 19-i beszámolója szerint az alapfokú nyelvtant már Esztergomban megtanulta, és úgy

⁷ Schematismus venerabilis cleri Archidioecesis Strigoniensis pro anno reparatae salutis communi 1911. Esztergom 1911. 221.; Schematismus venerabilis cleri Archidioecesis Strigoniensis pro anno reparatae salutis communi 1917. Esztergom 1917. 360.; Népakadémiai záró estély Szentgyörgymezőn. Esztergom. Politikai és társadalmi hetilap, 1912. március 31. 5. Dangelmayer szentföldi tartózkodása során több mint ezeröttszáz fényképet készített, amelyet az esztergomi MNM Balassa Bálint Múzeum 13 albumban őriz. Egy közülük csak egyiptomi képeket tartalmaz. Miklós Tamás helytörténésznek itt mondunk köszönetet a segítségéért.

⁸ Magyarország tiszti cím- és névtára 1912. Bp. 1912. 392.; Magyarország tiszti cím- és névtára 1913. Bp. 1913. 408.; Magyarország tiszti cím- és névtára 1914. Bp. 1914. 419.; Halálozás. Nemzeti Újság, 1940. április 4. 7.

⁹ A konstantinápolyi kutatások történetére lásd *Arbanász Ildikó – Csorba György*: Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt. In: *A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely 2005. 7–46.*

¹⁰ *Mosony Lipót*: Thallóczy Lajos és a török–magyar levéltári kutatások Konstantinápolyban II. Alkotmány, 1916. december 14.

¹¹ Uo.

¹² [*Mosony Lipót*]: Magyar történetkutatás Konstantinápolyban. Századok 49. (1915) 568.; Beszámolás a török–magyar történelmi kutatásról Konstantinápolyban 1914. júl. 30-ától 1915. aug. közepéig. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) Fol. Hung. 3313. 98–106. Itt mondunk köszönetet Arbanász Ildikónak az anyaggyűjtésben nyújtott segítségéért.

érezte, hogy jól halad: „Arab ismereteim rendkívüli könnyebségemre szolgálnak.” Kracsári János orientalistával, egyben udvari tanácsossal is felvette a kapcsolatot az iszlámra vonatkozó források „szíves megjelöléséért”, aki szintén egy olvasmánylistával látta el.¹³ Thallóczy Lajos ezt követően személyesen kereste fel a hercegprímást Esztergomban, hogy kikérje Dangelmayert a kiküldetésre. Végül azzal a feltétellel engedték el, hogy még kitölti harmadik tanári évét. Így csak nyáron foglalhatta el új állomáshelyét, ahol a nagykövetséghez osztották be.¹⁴ Dangelmayer hivatalos kinevezésére január végén került sor, díjazását azonban már január elsejéig visszamenőleg kifizették.¹⁵

Dangelmayer 1914. április 15-én egy balkáni és konstantinápolyi utazásra indult a Keleti Kereskedelmi Akadémia¹⁶ tanáraival – akik minden évben húsvét táján tíznapos keleti tanulmányútra vitték másodéves növendékeiket –, ahova Kúnos Ignác, az Akadémia tanára hívta meg, valószínűleg Thallóczy közbenjárására. Dangelmayer kihasználta a lehetőséget, és az oszmán fővárosban előkészítette küldetését: vizitált a nagykövetnél,¹⁷ Kúnos bemutatta Sükri közoktatásügyi miniszternek,¹⁸ valamint a Galatasaray gimnázium igazgatójának, Ahmed Dzsevdetnek, az *İkdam* szerkesztőjének¹⁹ és Hilmi könyvkiadónak is.

¹³ Dangelmayer Lipót Thallóczy Lajosnak. Esztergom, 1914. jan. 19., jan. 28., febr. 28. és márc. 18. OSZK Kt. Fond XI/206.; Az olvasmánylista: *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Pest 1864., *Joseph von Hammer-Purgstall*: Geschichte des Osmanischen Reiches I–IV. 2. kiadás. Pest 1834–1836., *Johann Wilhelm Zinkeisen*: Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa I–VII. Hamburg 1840–1863.; Dangelmayer jelentette Thallóczynak, hogy Salamon és Hammer 1. kötetét, valamint *Lázár Gyula*: A török birodalom története. Nagy-Becskerek 1890. című művét is olvasta már. Január 27-én Thallóczy tanulmányozásra ajánlotta még *Szilády Aron – Szilágyi Sándor*: Török–magyarokori állam-okmánytár I–VII. Pest 1868–1872., valamint *Karácson Imre*: A Rákóczi-emigráció török okmányai, 1717–1803. Bp. 1911. Ezt Dangelmayer még nem tudta megszerezni, de Evlia Cselebit már eközben olvassa (Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1664–1668. Ford. és jegyz. Karácson Imre. Bp. 1904., illetve Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664. Ford. és jegyz. Karácson Imre. Bp. 1908). Ígérte, hogy a Nemzeti Múzeumi könyvtárban is utána megy a dolgoknak, megnézi Velics és Kammerer művét is. (*Lászlófalvi Velics Antal – Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek I–II. Bp. 1886–1890.)

¹⁴ Magyar pap a konstantinápolyi követségnél. Esztergom. Politikai és társadalmi hetilap, 1914. január 18. 5.

¹⁵ Dangelmayer Lipót Thallóczy Lajosnak. Esztergom, 1914. jan. 28. OSZK Kt. Fond XI/206.

¹⁶ Az 1899-ben alapított Keleti Kereskedelmi Akadémia magyar állami kereskedelmi-közgazdasági felsőfokú tanintézmény volt, amely a Balkán és az Oszmán Birodalom felé irányuló kereskedelemmel foglalkozott. Lásd Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből 1891–1920. Szerk. Szőgi László – Zsidi Vilmos. Bp. 2007.

¹⁷ Dangelmayer megérkezésekor a nagykövet Pallavicini János őrgróf volt, aki 1906–1918 között töltötte be ezt a posztot.

¹⁸ Ahmed Sükrü (Ahmet Şükrü [Bayındır]), 1913–1917 között töltötte be a miniszteri posztot, a Török Köztársaság megalakulása után Musztafa Kemal (Atatürk) ellenkéhez csatlakozott, majd az 1926-os Atatürk-ellenes izmiri merénylet tervezetben történő állítólagos részvételéért kivégezték.

¹⁹ Mind a II. Abdülhamid fémjelzte korszak, mind a későbbi Egység és Haladás Párt kormányzatának legjelentősebb ellenzéki sajtóterméke, ami 1896-tól 1964-ig működött. Az 1910-es években a legolvasottabb újságok közé tartozott, közel 40 000 példányban nyomtatták. A többször száműzetésbe

Meglátogatta a magyar kolónia több tagját is, ami szerint az azért is hasznos volt, mert például az ismert Frisch doktoréknak sok páciense volt a hodzsák (muszlim tanítók, tudósok) között. Általában nagyon kellemes benyomást szerzett a városról és a helybéliekről, és őt is támogatásáról biztosította mindenki.²⁰

Felkészülése részeként megpróbálta megszerezni Karácson Győrben található 150–200 darabból álló török könyvgyűjteményét is. Az ügyben Wennes Jenő győri polgármesterhez fordult, aki történetesen a nagybátyja volt. Wennes azt tanácsolta rokonának, hogy kérvényezze a várostól a könyvek kölcsönzését, de érvelésében hivatkozzon Thallóczyra is. Júniusi levelében arról számolt be, hogy meg fogja kapni a könyveket, de az ügy további kimeneteléről nincs tudomásunk.²¹ Kiutazása előtt szeretett volna egy nem üveglemezre, hanem papírra előhívható képet készítő különleges könyvtári fényképezőgépet vásárolni az egyébként szendélyes fotós. Sajnos Thallóczy választát itt sem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy Fejérpataky László történész, a Széchényi Könyvtár igazgatója is támogatta az elképzelését. Mivel a későbbi beszámolókból nem bukkan fel a kérdés, illetve nem ismerünk fotómásolatokat, feltételezhetően a háborús viszonyok között nem sikerült hozzájutnia a speciális géphez.²²

Még 1914 februárjában Thallóczy javasolta Dangelmayernek a névmagyarosítást. Csak találgatni tudjuk ennek hátterét: vélhetően ezzel is az osztrák/német világtól kívánta élesen leválasztani a magyar kormány küldöttjét. Dangelmayer mindenesetre megfogadta mentora tanácsait, és március 18-án közölte vele, hogy Mosonyira magyarosítja nevét. „Az én dédöregapám Mosonban telepedett le és innét származott át a család Esztergomba. A Mosonyi név könnyű kiejtésű, nem túlságosan feltűnő, de nem is nagyon közönséges.” A végleges neve azonban

---

kényszerített Ahmed Dzsevdet (Ahmet Cevdet) mellett olyan jelentős személyiségek írtak a lapba, mint Ali Kemal, Ismail Hakki (İsmail Hakki), Hüszsein Dzsahit (Hüseyin Cahit) vagy Mahmud Szadik (Mahmut Sadık) (<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=220024&idno2=c220011#1>, letöltés 2017. máj. 27.).

²⁰ Dangelmayer Lipót Thallóczy Lajosnak. Esztergom, 1914. febr. 28., márc. 18., ápr. 25. OSZK Kt. Fond XI/206. Az említett Frischéket Dangelmayer akár Esztergomból is ismerhette. Az esztergomi származású és ott érettségizett Frisch József doktor több évtizede praktizált a török fővárosban, és többször is hazalátogatott. Lányát, Frisch Amáliát, a konstantinápolyi osztrák–magyar kórház orvosnőjét pedig Ferenc József 1914-ben Koronás Arany Érdemkereszttel tüntette ki. Az újság szerint ő volt az első és egyetlen orvosnő Törökországban. Lásd Az esztergomi főgymnásium volt növendékeinek 40 éves találkozója. Esztergom és vidéke, 1911. október 1. 2–3.; Királyi kitüntetés. Esztergom és vidéke, 1914. február 26. 3. Frisch Amáliára bővebben *Dobson Szabolcs – Seref Etker – Magyar László András: Dr. Frisch Amália – a második törökországi orvosnő* (<http://www.szombat.org/tortenelem/dr-frisch-ama-lia-a-masodik-torokorszagi-orvosno>, letöltés 2018. jan. 3.).

²¹ Dangelmayer Lipót Thallóczy Lajosnak. Esztergom, 1914. márc. 18., márc. 29., jún. 19. OSZK Kt. Fond XI/206.; *Bana József: Győr polgármesterei*. In: Győr Története a kezdetektől napjainkig. Tanulmányok. (Városi Levéltári Füzetek 1.) Győr 1997. 91–92.

²² Dangelmayer Lipót Thallóczy Lajosnak. Esztergom, 1914. jún. 19. és Büyükdere, 1914. aug. 15. OSZK Kt. Fond XI/206.

végül Mosony Lipót János lett, s ez az 1914. évi 167 500 számú belügyminiszteri rendelettel vált hivatalossá.²³

Kezdetben úgy tervezte, hogy szülei és húga is Konstantinápolyba költöznek majd vele: „nyugdíjas éveiket szüleim, ameddig jól esik nekik, velem együtt töltik. Így nekem is náluk jó és biztos gondozásom lesz.” Augusztus 15-én is még arról írt, hogy őszre várja szülei érkezését.²⁴ Későbbi leveleiben is fel-felbukant a kérdés, de nincs tudomásunk arról, hogy családtagjaival együtt élt volna az Oszmán Birodalomban. Az épp kiutazásakor kirobbanó világháború, illetve az ezzel együtt járó pénzügyi nehézségek minden bizonnyal megnehezítették a terv megvalósítását.

Mosony Lipót tudományos tevékenysége

Mosony 1914. július 30-án, két nappal az első világháború kitörését követően érkezett meg dunai úton Konstantinápolyba. Rögtön tiszteletét tette Jenikőjben a Monarchia nagyköveténél, aki ígéretet tett arra, hogy engedélyt szerez az illetékes török minisztériumoktól a történelmi kutatások megkezdéséhez, illetve ajánlásokkal látta el.²⁵ Járt a konzulátuson, a francia lazarénusoknál, valamint felkereste az örmény Szent Gergely Intézet volt igazgatóját is, aki rendkívül lelkesen gondolt vissza a magyar bizottságra, amely Rákóczi és Thököly maradványaiért járt Törökországban. Karácson Imréről mindenütt a legteljesebb tisztelettel és szeretettel emlékeztek meg. Megfordult a latin patriarchátuson, a magyar klubban, és az *İkdam* szerkesztőségében is. A meleg nyári napok miatt kiköltözött Büyükderére, ahol a latin plébánián lakott, és az iskola muszlim török tanítójával gyakorolta a török nyelvet. Szeptemberben mégis át akart költözködni az örmény katolikus plébániára, mivel ott magában a házban is törökül beszéltek, őszre pedig vissza kívánt térni a városba. Mosony úgy gondolta, hogy a háború kitörése miatt nem kellene feltétlenül megszakítania törökországi tartózkodását, hiszen ott is tehet a hazáért, de elhatározta, hogy ha kell, hazautazik és örömmel

²³ Dangelmayer Lipót Thallóczy Lajosnak. Esztergom, 1914. márc. 18. OSZK Kt. Fond XI/206.; Budapesti Közlöny, 1914. október 22. 2.

²⁴ Dangelmayer Lipót Thallóczy Lajosnak. Esztergom, 1914. febr. 28. OSZK Kt. Fond XI/206.; Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Büyükdere, 1914. aug. 15. OSZK Kt. Fond XI/702.

²⁵ Jenikőj Palota (Palais Yeniköy), a jelenlegi Osztrák Főkonzulátus és Kultúrfórum épülete, az Osztrák–Magyar Monarchia követségének nyári rezidenciája. Az épületet 1882. szeptember 28-án ajándékozta II. Abdülhamid szultán I. Ferenc József császárnak. Az épületet eredetileg egy gazdag örmény kereskedő kezdte építtetni, de az építkezés félbemaradt az 1860-as években. Az első világháborút követően a rezidenciát még egy darabig közösen használta Ausztria és Magyarország, majd a pekingi nagykövetségi épületért cserébe a magyar fél lemondott róla. 1938-ban német, majd 1947-től osztrák tulajdonba került.

gondozza az otthoni sebesülteket.²⁶ A háború mégis komoly veszélybe sodorta a kiküldetést, ugyanis Mosony a 72. pozsonyi gyalogezred póttartalékosa volt ajánlati lap és behívó nélkül. Sok utánajárást követően a nagykövet és a főkonzul úgy határoztak, hogy Mosonynak, mint minden más hadkötelesnek, haza kell térnie. A paptanárné így augusztus 27-én visszaérkezett Esztergomba, ahol tájékoztatták, hogy a lelkészeknek csak behívó alapján kell szolgálatra bevonulniuk, így hamarosan visszaindulhatott Isztambulba, Abdul Latif imám kíséretében.²⁷

Mosony szeptember 10-én érkezett vissza a török fővárosba, ahol folytatta küldetését. Délelőttönként egy főiskolára, „dar-ul-muallim”-ba járt gyakorolni a nyelvet. Beszámolt Thallóczy Lajosnak arról, hogy részt vett egy érdekes előadáson a Türk Odzsaiban (*Türk Ocağı*)²⁸ a Bajezid dzsámi közelében, ahol megjelent Halide hanım (úrhölgy), a törökök híres írónője, és előadást tartott a török nemzeti önérzet felélesztéséről.²⁹ Állítólag ez volt az első alkalom, amikor egy nő előadást tarthatott férfiak előtt. Az eseményen megismerkedett a török nacionalizmus egyik megteremtőjével, Juszuf Akcsurával is.³⁰

1914 telén két, az Oszmán Birodalom szempontjából is fontos kérdéssel foglalkozott, de ezekről a kutatásairól csak kéziratban maradt jegyzetei tanúskodnak. *A mohamedánok szent háborújának okmányai* című írásában az 1914 novemberében, Konstantinápolyban kihirdetett dzsihád, illetve magát a fetvát, a kísérelő és magyarázó hirdetményt, végül pedig az egyiptomi kedive ellen hozott két fetvát elemezte, s mellékelte ezek fordítását is. A második írásában, amely *A kapitulációk*

²⁶ *Mosony Lipót*: Magyar történetkutatás Konstantinápolyban. Századok 49. (1915) 568.; Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Bűyükdere, 1914. aug. 15. OSZK Kt. Fond XI/702.; Beszámolás a török-magyar történelmi kutatásról i. m. OSZK Kt. Fol. Hung. 3313. 98–106.

²⁷ Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Esztergom, 1914. szept. 1. OSZK Kt. Fond XI/702. Abdul Latif (Abdüllatif Tanriszever) imám (1886–1946), a budapesti muszlimok vallási vezetője. 1909-ben Thallóczy bízta meg Karácsont, hogy „Budapestben a Gülbaba mecsetnél alkalmazandó török hods ügyében” járjon el. Az akkor 30 éves, Tbiliszből származó Abdul Latif az isztambuli főmufti ajánlásával került Magyarországra az 1908-ban annektált Bosznia muszlimjainak megnyerése végett. Az „imám-szerző” akció további részleteit lásd *Fodor Pál*: A budapesti imám. Kísérelt a boszniai muszlimok integrációjára (1909–1911). Történelmi Szemle 59. (2017) 315–323.

²⁸ Az 1912-ben létrehozott Türk Odzsa (Türk Ocağı) az 1931-es beolvasztásáig a pántürkista és turanista eszmék leghatásosabb védelmezője és terjesztője volt. A világháború alatt szoros kapcsolatban álltak az Egység és Haladás Párttal, propaganda tevékenységük, és az egész országot behálózó szervezeteik miatt nagy szerepük volt a közvélemény formálásában. További részleteket lásd *Oláh Péter*: A török és magyar turanizmus kapcsolata a 20. század első felében. Szakdolgozat. 2011. ELTE BTK. (Köszönetet mondunk a szerzőnek, hogy munkáját kéziratban rendelkezésünkre bocsátotta.)

²⁹ Halide Edib Adıvar (1884–1964) török írónő, feminista politikus.

³⁰ Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Konstantinápoly, 1914. okt. 12. OSZK Kt. Levelestár. Juszuf Akcsura (Yusuf Akçura), tatár származású író, politikus, a török nacionalizmus egyik megteremtője. 1904-ben írt Üç Tarzı Siyaset című munkájában lefekteti a török nacionalizmus alapjait, illetve hozzá köthető a Kis-Turán és Nagy-Turán fogalmak megalkotása. Az atatürki Török Köztársaság ideológiájának is egyik meghatározó személyisége. Fontos szerepet játszik a Türk Odzsa megalakításában és terjeszkedésében.

eltörlésének napja Konstantinápolyban címet viseli, a kapitulációk történetét, illetve szerepét mutatta be. Mindkét értekezés esetében komoly felkészültségről és ismeretekről tett tanúbizonyságot.³¹

Mosony oszmán levéltárakba történő bejutása – Karácsony több mint fél évtizeddel korábbi keserű tapasztalataihoz hasonlóan³² – nem ment akadálytalanul. Az isztambuli Miniszterelnöki Levéltárban őrzött dokumentumok szerint az osztrák–magyar követség támogatásával 1915 áprilisának elején nyújtott be hivatalos kérelmet az illetékes minisztériumhoz.³³ Az ügy a további adatok tanúsága szerint a Külügyminisztérium Politikai Ügyek Igazgatóságán landolt, és ugyan viszonylag gyorsan megoldódott, de az engedély csupán a kegyes alapítványok (vakif), valamint a Közoktatási Minisztérium által kezelt könyvtárak (Darülfünun és Ilmi umumi könyvtár) és levéltárak látogatására jogosította fel.³⁴ A kisebb alapítványi könyvtárak száma száz fölött volt, mindegyikben pár száz kéziratot őriztek. Bár ezekben is akadtak magyar vonatkozású történeti könyvek, de minden egyes könyv tanulmányozásához külön engedélyt kellett beszerezni, ahogy a másoláshoz és fényképezéshez is; ráadásul egyszerre legfeljebb öt oldal másolása volt megengedett, ennél többhöz már egy külön engedélyt követeltek. A kiszolgáló személyzet tartózkodása azzal is magyarázható volt, hogy sokan úgy gondolták, ha a kéziratot lemásolják, akkor az eredeti ezzel veszít értékéből.

Beszámolt arról is, hogy egy Grzegorzewski nevű tudós négy éve a szófiai nemzeti múzeumban őrzött török jegyzőkönyvekből kiadott egy kötetet,³⁵ s ebből elkezdte lefordítani a IV. Mehmed magyar hadjárata és Bécs ostromára vonatkozó 130 okmányt. Közben pedig Karácson okmánygyűjteményéről megjelentetett egy török nyelvű ismertetést.³⁶ Ekkoriban Mosony legtöbbit a Szülejmánije dzsámi-ban kutatott, ahova az Evkaf Minisztérium (Kegyes Alapítványok Minisztériuma)

³¹ Mosony Lipót törökországi jegyzetei, 23–61. OSZK Kt. Fol. Hung. 3313. A kapitulációk az Oszmán Birodalom és más államok közötti szerződések, amelyben egyoldalúan biztosítottak kiváltságokat és extraterritoriális jogokat a másik állam polgárai számára. A kapitulációkra lásd *Halil İnalçık: İmtiyazât [The Ottoman Empire]*. In: *The Encyclopaedia of Islam* III. 2. kiadás. Leiden 1986. 1179–1189.; *Ahmad Feroz: Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800–1914*. *Journal of Islamic Studies* 11. (2000) 1–20.; A dzsihád kihirdetésére lásd *Csorba György: A dzsihád kihirdetése a Monarchiában az első világháború idején*. *Aetas* 32. (2017) 1. sz. 68–80.

³² Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Galata, 1915. máj. 7. OSZK Kt. Fond XI/702.

³³ Maarif-i Umumiye Naziri (Mosony szavaival Török Közoktatásügyi Minisztérium). Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), BEO 4349/326148

³⁴ BOA BEO 4348/326148. „Addig nyert engedéllyel ugyanis csak a török mecseti kéziratok könyvtárakba kutattam.” Mosony Lipót beszámolója Konstantinápolyban végzett kutatásairól. H. n. 1916. dec. 30. OSZK Kt. Analekta 10.144. Lásd Mellékletek II. – Források 2.

³⁵ *Jan Grzegorzewski: Z sidzylatów rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej*. Akta tureckie (tekst turecki i polski). Üngürüs seferi ve bec muharasina dair Türkiya sicilâtundan müstahrec evrakdır. Lwów 1912. című művéről lehet szó.

³⁶ Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Konstantinápoly, 1915. febr. 15. OSZK Kt. Fond XI/702. Mosony említett török nyelvű cikkére egyelőre nem bukkantunk rá.

összegyűjtötte az eddig szétszórtan őrzött kéziratokat, értékes könyveket és műtárgyakat. Emellett a már kiadott okmánygyűjteményekben keresett magyar vonatkozású forrásokat, és próbálta azokat lefordítani. A siker érdekében autodidakta módon elkezdte a perzsa nyelv tanulmányozását is.³⁷

Török részről a történelmi társulat tagjai panasszal fordultak Mosonyhoz, hogy Karácson halála után megszakadt a török–magyar tudományos kapcsolat,³⁸ s szemben más külföldi társulatokkal, Magyarországról nem kaptak történelmi cserekiadványokat. Különösen Karácson könyvére voltak kíváncsiak,³⁹ ami nagy érdeklődést keltett a körükben, sőt Széchenyi Ödön pasát meg is környékezték egy török kiadás végett. Bár magyarul senki sem tudott közülük, a társulat nem elégedett meg a magyar kormány által a szultánnak és a török kormánynak küldött egy-egy példánnyal, további köteteket kértek Mosonytól.⁴⁰ Mint Csánki Dezső Thallóczyval folytatott levelezéséből kiderül, Mosony kérését komolyan vették otthon, de Török Történelmi Társulat néven nem volt regisztrált kapcsolata a Magyar Történelmi Társulatnak, ezért sem csere, sem pedig ajándékpéldányról nem tudtak. Bár egy Szelim Szabid nevű újságírónak küldtek a *Századok* legutóbbi példányaiból, azok is rendszeresen visszajöttek „non reclame” jelzéssel.⁴¹

Mosony már 1915 februárjában arról panaszkodott Thallóczynak, hogy akadozik fizetésének kiutalása, és kénytelen követségi kölcsönből megélni. Később ez többször is megismétlődött, ilyenkor kérte anyagi juttatásának rendezését. Kiküldetésének kezdetén ugyanis fizetését 6000 koronában állapították meg, a háborús árfolyamvesztés miatt azonban az osztrák pénz Törökországban már csak a felét érte eredeti értékének, ráadásul a drágulás is óriási méreteket öltött.⁴² 1915 telén pedig – magyarországi tartózkodása idején – nem is kapott fizetést, ez idő alatt kölcsönből és saját pénzéből tartotta fenn magát.⁴³ 1916-ban Thallóczy ajánlásával kérvényezte Tisza István miniszterelnöknél fizetésének emelését, amelyet végül meg is kapott.⁴⁴

³⁷ Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Galata, 1915. máj. 3. OSZK Kt. Fond XI/702.

³⁸ *Mehmet Demiryürek*: Tarih-i Osmanî Encümeni'nin Kuruluşu, Toplumsal Tarih, c. XV, S. 90, Haziran 2001, s. 41-49.

³⁹ Valószínűleg *Karácson Imre*: A Rákóczi-emigráció török okmányai, 1717–1803. Bp. 1911.

⁴⁰ Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Galata, 1915. máj. 7. OSZK Kt. Fond XI/702.

⁴¹ „Kedves Lajosom!” Csánky Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916. Szerk. Réisz T. Csaba. Bp. 2017. 166. A levélből az is kiderül, hogy Mosony elküldte Budapestre a *Századok*ba szánt cikkét, de miután akkor a május-júniusi szám már kiadás előtt állt, ezért legelőbb csak a szeptember-októberi számban volt lehetőség a megjelenítésére. Végül az írás Magyar történetkutatás Konstantinápolyban címmel a *Századok* 49. évfolyamának (1915) IX. füzetében jelent meg. Lásd Mellékletek I. – Mosony Lipót eddig ismert írásainak jegyzéke.

⁴² Másfél évvel később Kós Károly is ugyanezre panaszkodott feleségéhez írt leveleiben. Lásd Édes Idám. Kós Károly levelei feleségéhez. Szerk. Benkó Samu. Kolozsvár 2011. 54–55.

⁴³ Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Galata, 1915. máj. 3. OSZK Kt. Fond XI/702.; Mosony Lipót törökországi jegyzetei. Esztergom, 1916. júl. 28. OSZK Kt. Fol. Hung. 3313.

⁴⁴ Mosony Lipót beszámolója Konstantinápolyban végzett kutatásairól. H. n. 1916. dec. 30. OSZK Kt. Analekta 10.144. Lásd Mellékletek II. – Források 2.

Tudományos beágyazódását a kormány azzal is igyekezett erősíteni, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter Mosonyt először 1915. május 20-ával, majd 1917 márciusában újfent a Műemlékek Országos Bizottsága levelező tagjává nevezte ki.⁴⁵

Germanus Gyula arról számolt be 1915-ös törökországi látogatását követően, hogy a Vörös Félhold támogatására alakult országos bizottság tagjaként tárgyalt Sükri pasa oktatási miniszterrel, s ennek során felmerült, hogy a konstantinápolyi egyetemen állítsanak fel két új tanszéket. A magyar nyelv és irodalom mellett a másik az összehasonlító ural-altaji nyelvészeti tanszék lett volna, amelyet magyar tudósokkal kívántak feltölteni. A magyar tanszék élére Germanus Mosonyt javasolta. A kezdeményezés azonban ekkor a háborús viszonyok miatt megghiúsult.⁴⁶

1915. augusztus 1-jén Mosony arról számolt be, hogy az Evkaf Minisztérium irattárában sikerült több kiadatlan, Magyarországra vonatkozó alapítólevelet, vakfijét találnia. Thallóczy kérésére magyarországi defterek után is kutatott, aminek során ismerősöket szerzett a defteri hákáni (szultáni telekkönyvi főhivatal) magasabb rangú hivatalnokai között is. Nyár végén ugyanakkor kérvényezte, hogy a ramadán idején másfél hónapra hazatérhessen és itthon személyesen számolhasson be az ügyek állásáról, mivel ebben az időszakban a kutatást úgyis fel kellett függesztenie. Úgy tervezte, hogy később szüleivel tér vissza Konstantinápolyba, mivel „ez a magányos, hotel élet mondhatatlanul bajos”.⁴⁷ Thallóczy augusztus 12-i levelében engedélyezte a hazalátogatást, így részt tudott venni szeptember 26-án Győrben Karácson emlékművének leleplezésén. Ezt követően Thallóczytól engedélyt kapott arra is, hogy október végéig Magyarországon maradhasson, mivel ekkor – a korábbival ellentétben – úgy gondolta, hogy Magyarországon többet tehet a hazai kultúráért, mint állomáshelyén.⁴⁸ Végül december közepéig maradt, de ez idő alatt sem tétlenkedett, amelyről a következő fejezetben részletebben is beszámolunk.

Konstantinápolyba visszatérve Mosony tovább próbálkozott a levéltárak feltárásával. Leginkább az alapítványokat kezelő minisztérium és szultáni telekkönyvi főhivatal (defteri hákáni) levéltáraiba igyekezett engedélyeket szerezni. Az engedélykérés ismét végigjárta a Közoktatási- és a Külügyminisztériumot, és utaltak benne arra, hogy a Karácson Imre helyére érkező „Leopold Zsan Mosony” tavaly már kapott engedélyt az alapítványi levéltárak kutatására, most pedig a fentebb említett helyeken túl a Pénzügyminisztérium levéltári anyagába is betekintést

⁴⁵ Hivatalos Közlöny, 1915. június 1. XV.; Budapesti Közlöny, 1917. március 16. 2.

⁴⁶ Magyar tanszék a konstantinápolyi tudományegyetemen. Budapesti Hirlap, 1915. augusztus 14. 11.

⁴⁷ Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Galata, 1915. aug. 1. OSZK Kt. Fond XI/702.

⁴⁸ Mosony Lipót Klebelsberg Kunonak. Bp., 1915. dec. 15. OSZK Kt. Fol. Hung. 3313. 108–110.

kér.⁴⁹ Mosony az 1916-os évről tett összefoglaló jelentésében megemlíti, hogy fáradozásaiban Pallavicini ögróf és Parcher Félix dragomán (keleti nyelveket ismerő konzulátusi tolmács) is segítette, akik beadvánnyal fordultak többek között a nagyvezírhez és a „fényes kapihoz”, vagyis a legfontosabb dokumentumokat rejtő Báb-i Áli levéltárt kezelő tulajdonképpeni miniszterelnökséghez.⁵⁰ Bár az oszmán levéltári anyagok nem adnak hírt a próbálkozás további sorsáról, Mosony fentebb idézett beszámolója tudósít arról, hogy „magam is számtalan utánjárással folyton nyomon követtem az iratokat egyik íróasztaltól a másikig, így sikerült kijárni az engedélyt a kegyes alapítványok minisztériumának levéltárához”.⁵¹

A levéltári kutatás mellett otthonában fordította a Kánunnáme-i Áli Oszmán törvénygyűjteményt, amely a Török Történelmi Társulat (Târih-i Osmânî Encümeni) folyóiratának függelékeképpen 1911-ben jelent meg, s dolgozott Ásíkpasazáde krónikájának fordításán is.⁵² Időközben felmerült a hazai kultúrpolitikai vezetésben, hogy Konstantinápolyban létrehoznának egy Török–Magyar Történelmi és Nyelvészeti Társulatot. Klebelsberg Kuno kérésére ezért Mosony részletesen beszámolt azokról a politikusokról és tudósokról, akikre véleménye szerint számítani lehetett ennek támogatásában, megemlítve például Halil bejt, a török képviselőház elnökét, Sükri bej közoktatásügyi minisztert, Enver és Talat pasát, illetve Akcsurát.⁵³

Bár az említett társulat nem jött létre, egy tudományos intézet felállítását határozták el. Így 1916 januárjában érkezett Konstantinápolyba a gróf Bánffy Miklós

⁴⁹ BOA BEO 4319/323921.

⁵⁰ Mosony Lipót beszámolója Konstantinápolyban végzett kutatásairól. H. n. 1916. dec. 30. OSZK Kt. Analekta 10.144. Lásd Mellékletek II. – Források 2.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. Mosony minden bizonnyal a következő munkákról beszélt: *Mehmed Arif*: Kanunname-i Al-i Osman. Sultan Süleyman Han Kanuni Emriyle Cem ve Telfik Olunan Kanunname Olup Viyana Kütübhane-i İmparatorisinde Mevcud Nüshadan İstinsah Edilmiştir. Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası 15–19. (1329/1911) 1–72 (függelékként az egyes fasciculusokhoz). Hozzátennénk, hogy a cím téves, mert azóta kiderült, hogy nem Szulejmán, hanem II. Mehmed törvénykönyvéről van szó, lásd Code de lois coutumières de Mehmed II. Kitâb-i Qavânîn-i ‘Örfiyye-i ‘Osmânî. Édité par Nicoară Beldiceanu. Wiesbaden 1967., illetve Ali Bey, Tevarih-i Al-i Osman. Aşıkpaşazade Tarihi. İstanbul, 1332/1914. Itt mondunk köszönetet Fodor Pálnak és Sudár Balázsnak a források felkutatásában nyújtott segítségéért.

⁵³ Mosony Lipót törökországi jegyzetei, 76–81. OSZK Kt. Fol. Hung. 3313.; Halil [Menteşe] az Egység és Haladás elnöke, többszöri külügyminiszter, igazságügyi miniszter, a világháború alatti parlament elnöke. Egyike az 1919-ben Máltára hurcolt, háborús bűnökkel gyanúsított török politikusoknak. Később szabadon engedték és visszatérve Musztafa Kemál ellenzékéhez csatlakozott. Őt is eljárás alá vonták az izmiri merényletkísérlet miatt, de végül felmentették. 1948-ban halt meg. Enver és Talat pasa az 1913 januárjában véres puccsal a birodalom élére kerülő triumvirátus két tagja, az Egység és Haladás Párt meghatározó politikusai. Az örménymészárlásokban viselt szerepükért a háború végén elmenekültek, Talatot egy örmény diák ölte meg Berlinben, míg Enver a pántörök álmokat kergetve vesztette életét Közép-Ázsiában egy oroszokkal vívott összecsapásban. Lásd még *Murat Bardakçı*: Enver pasa. İstanbul 2015., illetve *Hasan Babacan*: Mehmed Talat Pasa 1874–1921. İstanbul 2014.

vezette küldöttség a tervezett intézet szervezése végett, s a delegáció Mosony segítségével, helyismeretére is támaszkodott. Az iskolaügyi kiküldöttel megismertette a török tanügyi rendszert, az ottani európai iskolákat, valamint az osztrák Szent György Intézetet (St. Georgs Kolleg),⁵⁴ melynek előkészítő osztályai mintájára alakították meg a konstantinápolyi török–magyar iskolát, ahol a magyarországi oktatásra készülő török fiatalok felkészítése folyt.⁵⁵ Egy a bizánci kéziratok gyűjtemények tanulmányozására kiküldött személyt is kalauzolt a konstantinápolyi könyvtárakban. Sokat segített a megfelelő intézeti épület kiválasztásában és kibérlésében is. Beszámolója szerint felajánlották neki az új tudományos intézet vezetését is, de ezzel nem kívánt élni, mert ez elvonta volna tudósi feladataitól, „melyeknek teljes lélekkel szentelni akarom tevékenységemet. [...] Továbbá a kiküldött urak bizánci régiséggyűjteményekkel és művészettörténelemmel foglalkozván, török tanulmányaimtól is idegen téren mozognak”. A bérelt lakás ugyanakkor majd egy évig üresen állt a háborús időkre jellemző pénz- és áruhiány miatt.⁵⁶

A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Igazgató Tanácsa végül 1916. november 21-én tartotta alakuló ülését, így a félhivatalos Római Magyar Akadémia után ez lett az első állami alapítású külföldi magyar intézet. A szultáni könyvtárban rejtőző Corvinák utáni, 1860-as években megindult kutatások, a Rákóczi és bujdosó társai hamvainak hazahozatala körüli diplomácia manőverek, a rodostói Rákóczi-ház restaurációs tervei, a szultáni levéltárakban megindult kutatások, illetve a Bosznia annektálását követő Balkán felé fordulás egyenes következménye volt a konstantinápolyi intézetalakítás. 1918. őszi bezárásáig igazgatója a Szépművészeti Múzeum őre, Hekler Antal művészettörténész, Klebelsberg

⁵⁴ Az 1882-ben alapított osztrák Szent György Intézet volt az egyetlen katolikus vallási intézmény, melyet a világháború alatt nem államosítottak a török hatóságok. Akkori vezetője a magyar származású Kajdi János atya volt, aki 1925. márc. 11-én hunyt el Isztambulban.

⁵⁵ Ebbe az iskolába küldték ki Avar Gyulát a Keleti Kultúrközpont (Turáni Társaság) támogatásával „török ifjak részére magyar nyelvi képzés céljából”. Schrotty Pál jelentése szerint Avar 1916 őszén érkezett ki. Mosony Lipót levele Csernoch János főhercegprímásnak. Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: KFL) I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918. Lásd Mellékletek II. – Források 1. Avar 1917 júliusában a Konstantinápolyi Magyar Egyesület fejléces papírján beszámolójában arról ír, hogy 6 állandó és 6 „ingadozó” diákja van, akik közül az egyik azt állította, hogy „itt, t. i. nálam 2 hónap alatt többet tanult, mint a német tanfolyamon 8 hónap alatt”. Mindezek ellenére a próbálkozás teljes kudarcra zárult, Avar is – Mosonyhoz és a tudományos intézet ösztöndíjasaihoz hasonlóan – állandó pénzhányra panaszkodott. Feltételezhetően 1917 augusztusában tért vissza Magyarországra, mert akkor már nem volt számára kézbesíthető 500 koronás fizetése. Avar Gyula levele ismeretlennek. 1917. júl. 29. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 1384 Turáni Társaság, 2. d. Avar kiküldetéséről röviden ír *Ablonczy Balázs*: Keletre Magyar. Debrecen 2016. 80.

⁵⁶ Mosony Lipót beszámolója Konstantinápolyban végzett kutatásairól. H. n. 1916. dec. 30. OSZK Kt. Analekta 10.144. Lásd Mellékletek II. – Források 2. Végül az intézet a kibérelt házzal kapcsolatos problémák miatt nem ebbe az épületbe költözött be, hanem a Rue de Bayram 23. számú ingatlanba Konstantinápoly Pera (ma Beyoğlu) városrészében. Martin József levele Hekler Antalhoz, 1917. jan. 8. MNL OL K 828 VKM Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet (1916–1919), 1. d.

Kuno rokona lett. Az 1917 januárjában megnyílt intézet fennállása során összesen hat ösztöndíjast fogadott: Kós Károly építész, Oroszlán Zoltán klasszika archeológust, Ralbovszky Endre bizantológust, Luttor Ferenc keresztény archeológust, Fehér Géza bizantológust és Zsinka Ferenc könyvtáros-történész.⁵⁷

Mosony mindeközben a török társadalmi és tudományos körök vezetőivel is fenntartotta az összeköttetést. Eljárt a Török Történelmi Társulat tagjaihoz, illetve gyűléseire, valamint az újonnan megindult Türk Odzsai társaság előadásaira is. Az utóbbiban Mosony is tartott török–magyar nyelvi és történelmi témájú előadást.⁵⁸

1916 telén ismét Magyarországon találjuk, s ezután – forrásaink szerint – már nem tért vissza többé Törökországba. Az 1916. december 4-én tragikusan elhunyt Thallóczy Lajos koporsóját Mosony szentelte meg a gyászszertartáson.⁵⁹ Magyarországi tartózkodása alatt az általa gyűjtött anyag egy részének sajtó alá rendezését végezte el, és folytatta a Jan Grzegorzewski által törökül kiadott, jobára magyar vonatkozású 129 török irat magyarra fordítását,⁶⁰ amelyeket hadtörténelmi szempontból fel is dolgozott egy 110 oldalas tanulmányban. A kéziratot november végén bírálat és kiadás végett benyújtotta a Magyar Történelmi Társulathoz. Előzetesen Marczali Henriket kérte fel véleményezésre, aki a munkát értékesnek és kiadásra is érdemesnek tartotta. A tanulmány a *Buda védelmére vonatkozó török hadtörténelmi okmányok 1680–1685.* címet viselte. A Történelmi Társulat 1916. január 13-i ülésén Mosonyt is javasolta tagnak, ajánlója Csánki Dezső alelnök volt. A Társulat ülésén végül Mosony 1917. január 11-én olvasta fel említett tanulmányát.⁶¹

⁵⁷ A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetre vonatkozó, kevés elérhető irodalomból kiemel-nénk *Sas Péter*: A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet. In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Bp. 1987. 219–226., *Tóth Gábor*: Az első külföldi magyar tudományos intézet. Századok 129. (1995) 1380–1395., *Arbanász I. – Csorba Gy.*: Magyar kutatók i. m. 7–46.; *Nagy Norbert*: A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918). (Balkán Füzetek 7.) Pécs 2010.

⁵⁸ Schrotty Pál Váradynak. Konstantinápoly, 1916. nov. 4. KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918.; Mosony Lipót beszámolója Konstantinápolyban végzett kutatásairól. H. n. 1916. dec. 30. OSZK Kt. Analekta 10.144. Lásd Mellékletek II. – Források 2. Dobay István, a Budapesti Hirlap haditudósítója 1916-os konstantinápolyi útja során találkozott Mosonyval egy Türk Odzsai ülésen. Ezt írta róla: „A következő rövid szünet alatt érdeklődéssel vizsgálom a tágas nézőteret. Egy pipacsmező az egész, egyetlen fejet látok piros fez nélkül: egy hosszúszakállú urat, Mosony Lipót főtisztelendőt, a ki a magyar miniszterelnökség megbízásából régi török-magyar emlékek után kutat Sztambul öreg könyvtáiraiban s irattáraiban. Állandóan török társaságban forog, megtanult törökül s máris néhány nagyértékű magyar okmányt fedezett föl.” *Dobay István*: Törökök. Bp. 1917. 37.

⁵⁹ *Subay Imre*: Thallóczy Lajos. Uj Idők 46. (1940) 630.; *Mosony L.*: Thallóczy Lajos i. m.

⁶⁰ Lásd 36. jegyz. Korábban Mosony 130 iratról tett említést. Lásd Mosony Lipót Thallóczy Lajosnak. Konstantinápoly, 1915. febr. 15. OSZK Kt. Fond XI/702.

⁶¹ Mosony Lipót beszámolója Konstantinápolyban végzett kutatásairól. H. n. 1916. dec. 30. OSZK Kt. Analekta 10.144. Lásd Mellékletek II. – Források 2.; Akadémiai Értesítő 28. kötet (1917) 241.;

Annak ellenére, hogy mind az egyházi sematizmusok, mind pedig a tisztí címtárak szerint Mosony Lipót János „áldozár” (áldozópap) 1917–1918-ban Konstantinápolyban tartózkodott, mozgása ezekben az években nem követhető nyomon.⁶² A rendelkezésre álló forrásokra – vagy azok hiányára – támaszkodva ugyanakkor szinte bizonyosan kijelenthető, hogy ekkoriban nem tartózkodott a török fővárosban. A gyanúkat megerősíti, hogy sem a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet anyagában, sem az ösztöndíjasok túlnyomó többségének személyes levelezésében nem leltük Mosony nyomát. Feltételezhetően Mosony kapcsolatot létesített volna azzal az intézettel, aminek vezetését rá akarták bízni, és ami saját tudományos munkáját segítette, segíthette volna. Valószínűsíthető, hogy éppen az intézet megalapítása tette okafogyottá konstantinápolyi jelenlétét, habár az ösztöndíjasok között sem turkológus, sem törökül tudó nem akadt. Ugyanakkor az 1917 végén Isztambulba érkező Zsinka Ferenc történelevéltáros személyes levelei között rábukkantunk egy rövid részletre, ami szerint Mosony otthonról(!) értesíti Zsinkát, hogy megírt egy könyvismertetőt Ahmed Refik *Rákóczi király és hívei a török birodalomban (1696–1748)* című könyvről, ami rövidesen meg fog jelenni, ezért Zsinka azzal már ne foglalkozzon.⁶³ Az ismertető valóban megjelent a *Turán* 1918-as első számában.

Mosony Lipót kultúrpolitikai tevékenysége

1915 őszén Mosony hosszú időre visszatért Magyarországra, ahol tartózkodási ideje alatt rendkívül élénk kultúrpolitikai tevékenységet folytatott. Részt vett a magyar és a német katolikus püspöki kar által szervezett november 25-i titkos tanácskozáson, ahol a katolikus missziók keleti behatolásának lehetőségét tekintették át. Az egy nappal korábban Bécsben, később pedig Münchenben lezajlott hasonló témájú találkozók lényege röviden így foglalható össze: miután az antant erőikkel szemben álló Oszmán Birodalomból a kapitulációk eltörlésével kiutasították az olasz és francia nemzetiségű egyházi személyeket, az egyházi iskolák többségét pedig államosították, az osztrák–magyar és német katolikusoknak kellett átvenniük a megüresedett helyeket, és biztosítaniuk az „elárvult” keleti keresztények pasztorizációját. A budapesti Szent István Társulat dísztermében

Századok 50. (1916) 207.; Századok 51. (1917) 208.; Tudományos Élet. Budapesti Hírlap, 1917. január 12. 12. A tanulmány sehol sem jelent meg.

⁶² Schematismus venerabilis cleri Archidioecesis Strigoniensis pro anno reparatae salutis communi 1917. Esztergom 1917. 223.; Schematismus venerabilis cleri Archidioecesis Strigoniensis pro anno reparatae salutis communi 1918. Esztergom 1918. 79.; Magyarország tisztí cím- és névtára, 1917. Bp. 1917. 429.; Magyarország tisztí cím- és névtára, 1918. Bp. 1918. 364.

⁶³ Zsinka levelét lásd OSZK Kt. Fond 713. Zsinka Ferenc levele ismeretlen kollégájához, 1918. márc. 11.

Csernoch János hercegprímás elnökle, és Várady L. Árpád kalocsai érsek levezető elnöklésével lefolytatott tárgyaláson részt vett többek között Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter, Klebelsberg Kuno a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) államtitkára, Esterházy Miklós herceg,⁶⁴ Orosdy Fülöp báró,⁶⁵ valamint számtalan parlamenti képviselő és egyházi személyiség. Német részről Joseph Schmidlin münsteri egyetemi tanár, az egyházi misszióval foglalkozó tudós (missziológus) tartott nagyobb lélegzetű előadást a keleti keresztények helyzetéről. Felszólalásában kiemelte: „Amit a katolikusok évszázadok alatt létesítettek Törökországban, most egyszerre veszendőbe megy. A világtörténelem előtt nagy felelősséget vesznek magukra a német, osztrák és magyar katolikusok, ha minden erővel meg nem mentik, ami még menthető. Jajkiáltás hallatszik a keletről, mint a keresztes háborúk idején.”⁶⁶ Rajta kívül Matthias Erzberger német Centrum párti parlamenti képviselő szólalt föl német részről, míg a magyarok közül Várady mellett Mosony szólt a hallgatóságához. Mosony röviden bemutatta az Oszmán Birodalomban élő keresztények helyzetét, kiemelve, hogy a kapitulációk eltörlésével a latin katolikusok patrónus nélkül maradtak, jogi helyzetük bizonytalan, hiszen míg a keleti keresztény egyházak vezetői török állampolgárok, így a szultán fermánja biztosítja számukra az autonómia egy fajtáját,⁶⁷ addig a latin pátriárkát csak a kapitulációkban részletezett előjogok miatt volt

⁶⁴ Császári és Királyi kamarás, a főrendiház tagja, a Magyar Katolikus Kör és a Szent István Társulat korábbi elnöke, társelnöke.

⁶⁵ Orosdy Fülöp báró (1863–1930). Török érdekeltsége családi hátterével magyarázható. Apja, Orosdy Adolf, 1848-as emigránsként Vidinben Kossuth Lajos titkára volt, majd letelepedett az Oszmán Birodalomban, ahol a később nemzetközivé váló Orosdi-Back kereskedőház alapítója volt. Fülöp Törökországból települt haza. 1906–1918 között országgyűlési képviselő, illetve 1911-től főrendiházi tag. *Csorba György: Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története. Hadtörténelmi Közlemények 112. (1999) 383.; Uri M. Kupferschmidt: European Department Stores and Middle Eastern Consumers: The Orosdi-Back Saga. Istanbul 2007.; 1906–1910. évi országgyűlés. A főrendiház és képviselőház tagjainak életrajzi adatai. Szerk. Vásárhelyi Ferenc. Bp. 1910. 246.; Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Szerk. Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc. Bp. 1910. 376–377.; Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai XXI. kötet. Bp. 1916. 267. Fia, Orosdy Raoul 1916-ban hősi halált halt a fronton. Országgyűlési Almanach az 1931–36. évi országgyűlésről. Szerk. Haeffler István. Bp. 1931. 223.*

⁶⁶ Jegyzőkönyv felvétel 1915. nov. 26-án Budapesten a Szent István Társulat dísztermében tartott bizalmas értekezleten a keleti katolikus missziók ügyében. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Ministerium des Äußern, Politisches Archiv (a továbbiakban: MdÄ PA) I 762. Generalia X/41. Az iratsoportra a figyelmünket *Ormos István: Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály. 1876–1931. Bp. 2017.* című könyve hívta fel. Ezúton köszönjük Ormos István és Oross András levéltári delegátus szíves segítségét.

⁶⁷ Ez az ún. millet-rendszer, amiben az Oszmán Birodalomban élő kisebbségeket vallási alapon osztották fel, és a szultán a vallási vezető (általában pátriárka) kezébe adott bizonyos jogokat (pl. bíraskodás egymás ügyeiben, bizonyos adók beszedése, börtön fenntartása stb.) a társadalmi békéért cserébe. A millet vezetését egészen a 19. század közepéig csak egyházi személyek tölthették be, az örmény protestáns millet 1850-es szultáni elismerése volt az első olyan eset, mikor világi személy került egy millet élére. A millet-rendszerre vonatkozóan további részleteket lásd *Benjamin Braude: Foundation Myths of*

kénytelen elfogadni a Fényes Porta. Végül kiemelte: „A mostani viszonyokat és a mi aspirációinkat tekintve a konstantinápolyi latin pátriárkai székre lehetőleg magyart, vagy németet kellene helyezni.”⁶⁸ A résztvevők egyöntetű véleménye szerint a megüresedett helyek átvétele mellett cél volt a jeruzsálemi orosz befolyás, valamint az általános német protestáns benyomulás visszaszorítása is. Végezetül az ügyek koordinálására egy szűkebb és egy bővebb bizottság felállítását határozták el a küldöttek, ahol Mosony az utóbbiban kapott helyet.⁶⁹

Mosony két nappal később, november 27-én személyesen találkozott Jankovich kultuszminiszterrel, akinek előadta a magyar–török jó viszony további javítása érdekében létesítendő iskola tervéről szóló elképzeléseit. A Klebelsberg számára írt emlékeztető szerint Magyarországon 150–200, javarészt gyárakban és iparintézetekben tanuló török diák élt. Őket azonban nehéz lett volna egységesen, tervszerűen vezetni, mivel a fővárosban szétszórtan éltek, nem ismerték a magyar nyelvet, s mivel nem folytattak európai középiskolai tanulmányokat, nem tudtak magyar egyetemekre sem jelentkezni. Ezért azt javasolta, hogy még a háború alatt nyissanak egy pesti internátust a törökök számára, ahol főleg magyar nyelvet tanítanának, illetve előkészítő tanfolyamokat tartanának nekik. Mosony szerint az internátust akár egy magyar–török központtá is lehetett volna fejleszteni, klubhelyiséggel, törökök számára fenntartott vendégszobával. Nézete szerint a kormány részéről Budapesten ez könnyen kivitelezhető lett volna, szemben

the Millet System. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society I. The Central Lands.* New York–London 1982. 69–88., különösen 81–83.

⁶⁸ Jegyzőkönyv felvétel 1915. nov. 26-án i. m. ÖStA HHStA MdÄ PA I 762. Generalia X/41. Ezen gondolatait hosszabban kifejtve lásd *Mosony Lipót: A konstantinápolyi patriarchátus helyzete a világháborúban.* Katholikus Szemle 30. (1916) 340–357. (Bár a cikk 1916-ban jelent meg, a szerző megjegyzi a cikk végén, hogy az abban megfogalmazódott gondolatai még az 1915-ös évi körülmények közt fogantak.) A kérdéssel foglalkozott továbbá az Alkotmány decemberi számában is. *Mosony Lipót: Keleti missiók a világháborúban I–III.* Alkotmány, 1915. december 7. 1–2., 1906. december 11. 2–3. és december 19. 2–3.

⁶⁹ Jegyzőkönyv felvétel 1915. nov. 26-án i. m. ÖStA HHStA MdÄ PA I 762. Generalia X/41. A bővebb (és szűkebb) bizottság elnöke Várady L. Árpád kalocsai érsek lett, és tagja volt többek között gróf Apponyi Albert – volt kultuszminiszter, báró Forster Gyula – a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke, Simonyi-Semadam Sándor – országgyűlési képviselő, gróf Zichy Aladár – képviselő, főrendiházi tag, a második Wekerle-kormány király személye körüli minisztere és gróf Zichy János – képviselő, egykori kultuszminiszter, Bendes Valérián – korábbi ferences rendfőnök, illetve római rendi kormányfőtanácsos, Concha Győző – a Jog- és Államtudományi Kar dékánja, Csárszky István – esztergomi kanonok, pápai prelátus és a Pázmáneum igazgatója, Csiszárík János – veszprémi kanonok, pápai prelátus, Dunarich Károly – domonkos házfőnök, Ernst Sándor – a Katolikus Népszövetség egyik alapítója és vezetője, Keblovsky Lajos – Tisza István miniszterelnök személyi titkára, Mihályfi Ákos István – a Budapesti Egyetem Hittudományi Karának dékánja, a lelkipásztorokodástan tanára, Nagy Emil – Esterházy Miklós herceg ügyvédje, Olszovszky Mansvét – ferences tartományi főnök, Semmer Imre – karmelita főnök, de kevésbé ismert jezsuitákat és kapucinusokat is találunk közöttük, vagyis jól érzékelhetően magába foglalta a korabeli katolikus vezetői, illetve kultúrpolitikai elitet. A bizottság összesen 30 tagból állt.

egy Konstantinápolyban létesítendő magyar iskola tervével, amelyhez kétszer-háromszor több szellemi és pénzügyi tőkére volna szükség, miközben nem is volt biztos, hogy a befektetés arányosan megtérülne. A török fővárosban ugyanis az akkori viszonyoknak megfelelően egy ilyen intézménynek szükségképpen német–magyar–töröknek kellett volna lennie, tehát a magyarok befolyása értelemszerűen csak egyharmad arányban érvényesülne, nem is beszélve arról, hogy ez eltörpülne a hatalmas német, francia és egyéb fenntartású intézmények mellett. Ezért inkább azt szorgalmazta, hogy Budapesten hozzanak létre egy iskolát, amely kedvezően hatna a törökországi magyar jelenlétre is.

Megjegyezte, hogy addig Magyarországra a törököket a konstantinápolyi és a szmirnai magyar klub köré csoportosuló magyar bank és kereskedelmi múzeum(!) emberei szállították. A klub sikerességén szerinte egy államilag létesített és támogatott magyar nyelvi tanfolyam is sokat segíthetett volna. Úgy tudta, hogy a jövőben a török kormány kezdeményezésére valamelyik török egyetemen magyar tanszéket alapítanak majd, s azt is javasolta, hogy ezen kívül egy-két török középiskolában tartsanak fakultatíve magyar előadásokat. Felvetette továbbá, hogy a magyar Kajdi János vezette osztrák lazarénusok intézetébe (St. Georgs Kolleg) több magyar szerzetest kellene küldeni, s a magyar nyelvet is lehetne ott oktatni, a megszerzett érettségi bizonyítványokat pedig Magyarországon elismertetni.

Mosony tehát egy Konstantinápolyban épülő drága laikus magyar középiskola helyett egy Budapesten, fele költségen létrehozandó hatalmas intézmény alapítását javasolta, a maradék pénzen pedig a török fővárosba egy magyar rendet javasolt telepíteni, hogy az a St. Georgs Kolleg mintájára egy középiskolát létesítsen. „Igénytelen, de képzett ferencendiek látszanak erre leghivatottabbnak.” A Szent László Társulat már küldött is egy magyar, francia, német nyelv birtokában lévő ferences atyát a keleti missziók és a St. Georgs Kolleg tanulmányozására Konstantinápolyba. Úgy vélte, hogy egy ilyen intézet államilag segélyezett magán jellegű iskolaként működhetne. Terve az akkoriban Konstantinápolyban járt Germanus tetszését is elnyerte.⁷⁰

Nem sokkal később Mosony újra kifejtette Klebelsbergnek, hogy a konstantinápolyi magyar iskolában a civilek alkalmazása rengeteg hercehurcával járna. Ehelyett inkább valamely szerzetesrendre, például a lazarénuskora kellene bízni a kérdést – mint tették azt Bukarestben is. Felhívta az államtitkár figyelmét arra, hogy Konstantinápolyban van egy követségi templom, a Sancta Maria Draperis,

⁷⁰ Mosony Lipót Klebelsberg Kunonak. Esztergom, 1915. dec. 6. OSZK Kt. Fol. Hung. 3313. 88–92.; A Szent László Társulatra lásd Magyar Katolikus Lexikon XII. Főszerk. Diós István. Bp. 2007. 890. A kiküldött atya Schrotty Pál volt.

amely Velence révén maradt a Monarchia protektorátusa.⁷¹ A ferences rend használja, de a szerzetesek között jelenleg csupán egy osztrák van, a többi pedig olasz. Azt volt a véleménye, hogy a háború miatt az olaszok a megüresedő helyeket nem tudják majd betölteni, így – tárgyalások révén – meg lehetne szerezni a kolostort a magyar ferencesek számára. Feltehetően a törököknek sem lenne kifogásuk ez ellen, nem beszélve arról, hogy keleten a ferencesek mindenütt ismertek. Végül kiemelte, hogy a magyar–török barátság elmélyítése érdekében kívánatos, hogy a török lapok több magyarországi hírt hozzanak le, ugyanis ekkortájt német hírekkel voltak tele. A német befolyás tudatos növelését jelezte, hogy 12 német tanárt és pedagógust szándékoztak küldeni a török egyetemekre, valamint létesíteni akartak egy német–török egyesületet is.⁷²

Mosony ebben az időszakban Klebelsberggel nemcsak a magyar–török iskolával, hanem a tudományos intézettel kapcsolatban is többször találkozott, valamint jelentést tett Csernoch hercegprímás felé is a tervezett jeruzsálemi zárandokház és tudományos intézet ügyében.⁷³ Segített néhány „nagy politikai jelentőségű” török–tatar küldöttségnek, s mindeközben fordította a hazahozott török anyagait.⁷⁴ A fentebb említett Abdul Latiffal közös utazásuk után is tartotta a kapcsolatot, és több kérdésben is együttműködött vele. A *Budapesti Hirlapban*

⁷¹ A templom az egykori Grand Rue de Pera/Dzsadde-i Kebir (ma Isztiklal dzsaddeszi) mentén, a holland és orosz követségi épületek között fekszik. Néhány percnyi sétára van a Monarchia egykori követségi épületétől, a Palazzo Venetiától.

⁷² Mosony Lipót Klebelsberg Kunonak. Esztergom, 1915. dec. 6. OSZK Kt. Fol. Hung. 3313. 76–81. Érdekesképpén megjegyezzük, hogy a bolgár kapcsolatok fontosságára is felhívta a figyelmet. A bolgárokat ugyanis kapocsnak tartotta a törökök és a magyarok között. Utalt a kérdés jelentőségére a magyar őstörténet és a nyelvészeti kutatások szempontjából. Javasolta, hogy a budapesti egyetemen is teret kellene biztosítani a bolgárságnak. A Századokban megjelent beszámolójában is felvetette egy Balkán-történeti intézet szükségszerűségét, illetve a Balkán tanulmányozásának fontosságát. [*Mosony L.*]: Magyar történetkutatás i. m. 570. Hozzá kell tenni, hogy a bolgár kulturális és gazdasági behatolás terveit a Keleti Kultúrközpont (Turáni Társaság) is támogatta, ezért Szófiába küldtek egy Kiss Sándor nevű megbízottat, akinek egyik 1917-es jelentéséből tudjuk, hogy az oktatási, gazdasági és kulturális kapcsolatok élénkítésében vállalt szerepet. Kiss Sándor levele ismeretlenek. Szófia, 1917. nov. 8. MNL OL P 1384. 2. d.

⁷³ Csernoch János hercegprímás levele Jankovich Béla vallás- és közoktatási miniszternek. Esztergom, 1916. jan. 19. ÖStA HHStA MdA PA I 762. Generalia X/41. A kezdeti tervek úgy szóltak, hogy mind Jeruzsálemben, mind Konstantinápolyban egy-egy zárandokházat és tudományos intézetet állítanának fel. Az előbbi előkészítésére Kmoskó Mihályt, az utóbbiéra Schrotty Pált szemelték ki. Mosony a Jeruzsálemben korábban betöltött pozíciója miatt volt kompetens a témában. Javaslatra szerint a jeruzsálemi hospiciumot a ferences rend Kapisztrán Szent Jánosról elnevezett tartomány főnökének támogatásával, a magyar szentföldi komisszáriátus által létrehozott Szent Kereszt Hadserege missziós társulat évenkénti adománygyűjtéséből lehetett volna fenntartani. A társulat kezelné az intézményt, de védnöke a püspöki kar, fővédnöke a hercegprímás lenne. A ház megépítéséhez, vagy egy már meglévő ingatlan bérléséhez a vallásalapnak kellett volna hitelt biztosítania. Mint ismeretes, a tervekben végül csak a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet alakult meg 1916. nov. 21-én.

⁷⁴ Mosonyy Thallóczy Lajosnak. Galata, 1915. aug. 1. OSZK Kt. Fond XI/702.; Mosony Lipót törökországi jegyzetei. Bp., 1915. dec. 15. OSZK Kt. Fol. Hung. 3313.

például beszámolt Abdul Latifnak a csehországi Eger városánál létesített muszlim hadifogolytáborban tett látogatásáról, amelynek során az felolvasta a foglyok előtt a dzsihádról szóló fetvát. Októberben Latif tudatta barátjával, hogy egy hónapra ismét a táborba utazik.⁷⁵

Mosony a budapesti muszlim imaház ügyében is igyekezett eljárni. Ennek előzményeként 1914. december 16-án Havass Rezső székesfővárosi törvényhatósági bizottsága elé terjesztette azon javaslatát, miszerint tekintettel a török szövetségesekre, valamint a Budapesten élő mintegy kétezer muszlimra, létesítsenek egy muszlim imaházat („dsámit”), ahol a hívők méltó körülmények között gyakorolhatják vallásukat. Abdul Latif 1915 októberében tudatta Mosonyval, hogy a budai Lónyay-villát nem kaphatják meg az imaház céljára, mert az ott működő hadsegélyező hivatalok nem helyezhetőek át, de szerinte a várban nem is lenne célszerű helyet keresni, és nincs is ott erre a célra alkalmas épület. A Gülbaba környékét viszont kiváló helyszínnek tartotta, mert azt nemcsak a fővárosi, de a külföldi muszlimok is ismerték. Arra kérte ezért Mosonyt, hogy a türbe és az imaház ügyét ne engedje ki a kezéből, mert a „magyar és török nemzet jövőbeni békés együttműködésének egyik fontos tényezője lesz, a nemzet nagy hálával fog adózni Nagyméltóságodnak, azért a buzgó fáradozásért, amelyet ez ügyben kifejt”. A „kegyes dzsámi” ügyében az oszmán források szerint 1917-ben a magyarországi török nagykövet személyesen tárgyalt Khuen-Héderváry Károly volt miniszterelnökkel, Wekerle Sándor miniszterelnökkel, Bárczy Istvánnal, Budapest főpolgármesterével, valamint Lánccy Leóval, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökével.⁷⁶ Hiába álltak azonban készen Kemalettin Bej tervei a dzsámihoz,⁷⁷ amihez a Török Vallásügyi Minisztérium 5 000–10 000 líra körüli összeget küldött el, az imaházból, mint ismert, többszöri fellángolás után sem lett semmi.⁷⁸

A keleti kultúrmisszió ügyében Mosony többször is eljárt, hol Csernoch hercegprímás, hol pedig a kultuszminisztérium megbízásából. „Nevezetesen a konstantinápolyi magyar katolikusok lelkigondozására leküldendő magyar

⁷⁵ *Mosony Lipót*: Mohamedán hadifoglyaink. Budapesti Hírlap, 1915. szeptember 23.; Abdul Latif Mosony Lipótnak. Bp., 1915. okt. 11. Budapesti Történeti Múzeum (a továbbiakban: BTM), Kiscelli Múzeum 21635/a. (<http://mandadb.hu/tart/mcitem/408561>, letöltés 2017. máj. 26.)

⁷⁶ BOA BEO 4496/337182.

⁷⁷ Kemalettin Bej (1870–1927) az egyik legnevesebb török építész, a modern török építészlet egyik megalapítója, jelentős középületek, könyvtárak, vasúti állomások tervezője. Mehmed Emin Yilmaz török kutató szerint a dzsámi tervrajzait az építész megvalósulatlan tervei között találjuk, feltételezése szerint az egyetlen latin betűvel írt terv lehet a budai mecset vázlata. A tervrajzot lásd *Yıldırım Yavuz: İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin. 1870–1927. TMMOB Mimarlar Odası Yayınları* 2009.

⁷⁸ Fővárosi Közlöny 25. (1914) 2962–2963.; Abdul Latif Mosony Lipótnak. Bp., 1915. okt. 11. BTM, Kiscelli Múzeum 21635/a. A Lónyay-villára lásd <http://ybl.bparchiv.hu/temak/lonyay-menyhert-villaja>, letöltés 2017. máj. 26.; 1 török líra 3.75 amerikai dollárt, 18.45 német márkát és 17 svájci frankot ért, illetve 6.615 gramm aranynak felelt meg.

pap személyének előterjesztésében jó szolgálatot tettem, mennyiben a leküldött T. Schrotty Pál Ferenc rendi theológiai tanár, katona lelkész a magyar híveknek és a követségnek is legteljesebb bizalmát megnyerte és a magyarság szolgálatában is szépen működik.”⁷⁹ Schrottyt tulajdonképpen Csernoch hercegprímás és a VKM küldte Konstantinápolyba azzal a megbízatással, hogy a tervezett magyar zarándokház létrehozása ügyében tájékozódjon, és tegye meg a szükséges lépéseket, amint lehetőség nyílik a rekvirált katolikus vagyron átvételére (lásd a fentebb említett titkos tanácskozást). Várady L. Árpád kalocsai érsek Burián István közös külügyminiszterhez írt 1916. március 14-i levelében kifejtette, hogy Mosony igyekezett Schrottyt segíteni céljai megvalósításában, így „Mosony Lipót úr kibérelte a kath. örménypatriarcha palotáját, havi 100 márkáért”. Később Várady megjegyezte, hogy „ha az épület mint katonai otthon betölti hivatását, tehát a háború után, lehetne belőle legényegyletet csinálni, Schrotty Pál vezetése alatt”.⁸⁰ Bár a Mosony által bérelt épülettel kapcsolatos terveket néhány hónap múlva ejtették,⁸¹ 1917 elejére Schrottynak sikerült a követség, a Külügyminisztérium és a hadvezetés egyetértésével és segítségével egy, a Vincés (Irgalmas) Nővérek vezetése alatt álló katonaothont létesítenie.⁸² De segített a VKM megbízásából Konstantinápolyon át Jeruzsálembé utazó Kmoskó Mihálynak is, aki az ottani hospicium és tudományos intézet felállítása céljából utazott Palesztinába.⁸³

Mosony többször megfordult a Magyar Vöröskereszt konstantinápolyi küldöttségénél báró Bornemissza, gróf Zichy Jenő és több orvos társaságában, valamint a magyar klubban is. Emellett segített két oszmán-török fiatalnak Magyarországra jutni. Az egyik egy szír-arab ifjú volt, akit a hercegprímás felvett a budapesti központi papnevelő intézetbe és az egyetemre, a másik pedig egy muszlim krími tatár, aki előbb az esztergomi tanítóképzőben tanult magyarul, majd a Keleti Kultúrközpont közvetítése révén felvételt nyert az Eötvös Collegiumba.⁸⁴

⁷⁹ Schrotty Pált (1886–1960) 1911-ben szentelték pappá, az első világháborúban tábori lelkész Konstantinápolyban, kórházlelkész, az anatóliai magyar katonák papja. Később Hágában telepedett le, majd visszatérve Magyarországra Budán, majd Rómában teljesített szolgálatot. 1940-ben tartományfőnök, 1950-ben tagja a kormánnyal tárgyaló katolikus delegációnak. Részletesebben lásd Magyar Katolikus Lexikon XI. Főszerk. Diós István. Bp. 2006. 965–966.

⁸⁰ Várady L. Árpád levele Burián István közös külügyminiszterhez. Kalocsa, 1906. márc. 14. ÖStA HHStA MdÄ PA I 762. Generalia X/41.

⁸¹ Várady L. Árpád levele Burián István közös külügyminiszterhez. Kalocsa, 1916. ápr. 10. ÖStA HHStA MdÄ PA I 762. Generalia X/41.; Mosony Lipót levele Csernoch János főhercegprímáshoz. Konstantinápoly, 1916. ápr. 17. KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918. 2457.

⁸² *Ormos I.*: Egy életút i. m. 66. 205. jegyz.

⁸³ Mosony Lipót beszámolója Konstantinápolyban végzett kutatásairól. H. n. 1916. dec. 30. OSZK Kt. Analekta 10.144. Lásd Mellékletek II. – Források 2. Kmoskó további tevékenységére vonatkozóan lásd *Ormos I.*: Egy életút i. m. passim.

⁸⁴ Mosony Lipót beszámolója Konstantinápolyban végzett kutatásairól. H. n. 1916. dec. 30. OSZK Kt. Analekta 10.144. Lásd Mellékletek II. – Források 2. A krími tatár diák neve Bekir Sidki [Csobánzáde],

Mosony Lipót az örménykérdésről

Mosony közéleti írásainak és jelentéseinek egy további jelentős témájáról mindenképpen szólnunk kell, ami nem más, mint az első világháborús „örménymészárlások” kérdése. Miután Mosony első kézből értesült az eseményekről, több újságcikkben, illetve jelentésben is kitért az Oszmán Birodalomban élő örmények sorsára. Az oszmán kormányzat 1915. április 24-én rendelte el többszáz konstantinápolyi örmény értelmiségi letartóztatását és deportálását, s az örményekkel szembeni fellépést májustól országos méretűvé terjesztették ki.⁸⁵ Az üldözések értelemszerűen Konstantinápolyban is éreztették hatásukat, de a különböző nemzetiségű misszionáriusok és diplomaták jelentései is „elárasztották” a központi- és az antant hatalmak diplomáciai testületeit. Mosony (és feltételezhetően Schrotty) is értesült az eseményekről, sőt Mosony magyar újságoknak küldött cikkeiből azt is nyomon követhetjük, ahogy véleménye egyre inkább megváltozott a helyzet természetét illetően. A *Katholikus Szemle*, illetve a katolikus *Alkotmány* című újságban már 1915-ben írt az örmények keserű sorsáról, ám ekkor még azzal magyarázta a török akciót, hogy „az örmények, ellenkezőleg, a törökországi szigorú hadiállapot mellett is erős tevékenységbe kezdtek. Miként a Kaukázusban sok örmény beállott önkéntesnek az oroszok seregébe, ugy sokan mentek Törökországból is Erzurum és Van vidékére orosz katonának. Konstantinápolyban egy örmény összeesküvésnek jöttek nyomára”,⁸⁶ s hogy „a világháborúban az örmény nemzet elhirtelenkedve felkelt a török kormány ellen és elbukott”.⁸⁷ Ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy Vanban és Erzurumban is

születési helye Karaszubazár (Bilohirszk, Krím-félsziget), született 1893. máj. 15-én. Korábban tanulmányokat folytatott az odesszai és a konstantinápolyi egyetemeken. Eötvös Collegiumba történő felvételéről 1916. okt. 12-én döntöttek, miután Németh Gyula turkológus meggyőzőnek találta tudását. A VKM 142.131/1916-os számú, 1916. nov. 11-i keltezésű iratában hagyták jóvá véglegesen a felvételét. Az iratok tanulsága szerint 3 hónap alatt megtanult magyarul, emellett számtalan más nyelven is tudott. A török próza történetéről írt szakdolgozatot Németh Gyula irányítása mellett, csoporttársa volt a később Ankarába kerülő Rásonyi Lászlónak. Doktori fokozatának sikeres megszerzését követően Lausanne-ban dolgozott egy rövid ideig, majd visszatért a Krímbe. Végül Azerbajdzsánban telepedett le, ahol a nyelvújítás mellett az azeri turkológia megteremtője lett. Az Eötvös Collegium iratai, Nyíri Mária hagyatéka. Másolata birtokunkban.

⁸⁵ Az örmény népirtás/örmény kitelepítés szakirodalma szinte végtelen, ma is ádáz vita dúl a népirtást tagadók és elítélők között. Ezért jelen munkánkban szerencsésebbnek tartjuk a korabeli magyar kifejezések („örménymészárlások”, „örményüldözések”) használatát. Legjelentősebb nemzetközi munkák *Ronald Suny: Az örmény népirtás története*. Bp. 2016.; *Taner Akçam: A Shameful Act*. New York 2006.; *Vahakn N. Dadrian: The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Oxford–London 2008.; *Raymond Kévorkian: The Armenian Genocide. A Complete History*. London–New York 2006.

⁸⁶ *Mosony Lipót: Háborús előadások Konstantinápolyban II. Alkotmány, 1915. augusztus 22. 12.*

⁸⁷ *Uő: Turán (Könyvismertető). Katholikus Szemle 30. (1916) 353. A cikket 1915-ben írta Mosony. A Katholikus Szemle-ben a témában megjelent további cikkét lásd *Uő: Az örmény katolikus egyház**

hatalmas vérengzéseket rendeztek a törökök, „a város örményeit távozásra szólították fel, a távozóknak pedig elállották utját és legyilkolták őket. A férfiakat megölték, az asszonyokat és gyermekeket sok esetben halálos ijesztések között az izlám felvételére kényszerítették – mindez a mai világban szinte hihetetlenül hangzik”.⁸⁸ A többször idézett 1915 novemberi titkos tanácskozáson Csernoch hercegprímás is még úgy fogalmazott, hogy „az örmény keresztények között – úgy látszik – sikerült az orosz befolyásnak nyugtalanságot szítania, ami maga után vonta az örmény hitközségek elpusztítását”, ezért azt javasolta, hogy a német és az osztrák–magyar egyházi kar minden csatornán próbáljon kapcsolatba lépni a szíriai és libanoni keresztényekkel, hogy „a török állam iránt feltétlen lojalitást tanúsítsanak. [...] Így elejét vennők a civilizációt beszenyező mézárításoknak, és néhány bűnös miatt sok ártatlan ember pusztulásának”.⁸⁹

Az sem elképzelhetetlen, hogy Mosony csak a háborús cenzúra kijátszása érdekében írta bele cikkeibe az örményellenes pogromok előzményeinek ismertetését (felkelés, az oroszokkal történő összejátszás, fegyverkezés stb.), hisz ezek kísértetiesen hasonlítanak a hivatalos török nyilatkozatokhoz, mint ahogy az sem zárható ki, hogy azokat komolyan is gondolta. Mindenesetre tény, hogy az egyetlen nem nyilvános, örmény ügyben írt jelentésében, melyet Csernoch János hercegprímásnak küldött, már nyomát sem találjuk az okok keresésének. Az 1916. április 17-i keltezésű levelében felhívja a figyelmet arra, hogy a tavalyi évben „el-deportálták az örményeket Éjszaktörökországból, Kisázsziából, Mezopotámiából, délfelé az arab sivatagba”, és hogy később addig terelték a szerencsétleneket míg a

---

kialakulása és mai helyzete a világháborúban. *Katholikus Szemle* 29. (1915) 977–988. A cikket és az Alkotmány szeptemberi számába írt Mosony cikket idézi *Kránitz Péter: The Armenian Genocide in Interwar Hungarian Discourse. Journal of Levantine Studies* 5. (2015) 2. sz. 147–162.

⁸⁸ *Mosony Lipót: Háborús előadások Konstantinápolyban II. Alkotmány, 1915. augusztus 22. 12.* Mosony maga ismeri el ebben a cikkben, hogy az írására nagy hatással volt a Türk Odzaiban tartott megbeszélés, amely szervezet – ahogy azt fentebb jeleztük –, szorosán együttműködött a kormánnyal. Ezzel együtt elismerésre méltó, hogy sok magyar újságíróval ellentétben Mosony mert írni az örmény-mézárításokról.

⁸⁹ Csernoch János hercegprímása levele Burián István közös külügyminiszterhez. Bp., 1916. nov. 26. ÖStA HHStA MdÄ PA I 762. Generalia X/41. Csernoch ebben a levelében az előző napi, németekkel közösen tartott titkos megbeszélést foglalta össze. Az örményekre vonatkozó adatokat Matthias Erzberger és Joseph Schmidlin felszólalása alapján írta meg. Feltételezésünk szerint Mosony örmény deportálásokra vonatkozó információi is jórészt a német és esetleg osztrák jelentéseken alapulhattak. Ezt a feltételezést erősíti egyrészt Mosony későbbiekben idézett jelentése Csernoch hercegprímás felé („A keleti katolikusok és keresztények ezen újabb szorongatását föltétlen biztonsággal tudom a németektől.”), másrészt az a tény, hogy Mosony jelentése előtt egy hónappal Matthias Erzberger is hasonló témájú levelet küldött a német külügyminisztérium számára. M. Erzberger képviselő levele a német külügyminisztérium követségi tanácsosához. Berlin, 1916. márc. 3. In: *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915–1916.* Ed. Wolfgang Gust. New York–Oxford 2014. 561–564. Továbbá Várady L. Árpád kalocsai érsek levele Burián István közös külügyminiszterhez. Kalocsa, 1916. márc. 14. ÖStA HHStA MdÄ PA I 762. Generalia X/41. Ebben Várady is Erzberger jelentésére alapozva írt a törökök örményekkel szemben elkövetett „irtózatoss mézárításáról”.

rablók, az éhínség, vagy a betegségek által el nem pusztultak. Állítása szerint német és osztrák–magyar nyomásra a nagyobb városokban „szemfényvesztésnek” életben hagyták az örmények egy részét, főleg a katolikusokat „vagy ahogy jött”, de a fővárosból eltűnt az összes értelmiségi örmény, országszerte pedig közel egy millióan halhattak meg. Legfontosabb kérése ugyanakkor az volt, hogy a kiújuló, immár a libanoni maronitákat is elérő terrorhullám megakadályozása végett a Monarchia használja ki a Gallipoli-félszigeten harcoló osztrák–magyar tüzérek jelenlétét, és erre hivatkozva állítsa le a katolikusok elleni vérengzéseket.⁹⁰ Bár azt maga Mosony is elismerte, hogy a németek a szövetség miatt az örményeket odadobták a törököknek, és a Vatikán beavatkozása sem hozta meg a kívánt eredményt, de úgy vélte, hogy a tüzérekre hivatkozva a Monarchia eséllyel léphet fel a még életben maradt katolikus kisebbségek védelme ügyében. „A törökök szüntesék be a keresztyények deportálását vagyis irtását, és a még életben maradtakat engedjék vissza esetleg megmaradt otthonaikba vagy azok romjaihoz. Az a jelenleg a keleti missiók első és legfőbb ügye.”⁹¹

Az időzítésből jól látszik, hogy a német katolikusokkal történt megegyezés nyomán összehangolt akció kezdődött a még életben maradt keleti keresztyények ügyében. 1916 márciusában Várady kalocsai érsek írt ez ügyben Buriánnak, Erzberger pedig a német külügyminisztériumnak, Mosony Csernochnak, érintettség okán pedig értesítették a VKM-et is. Az akció azonban nem járt sikerrel, és az örmény- és keresztyényüldözések egészen 1917-ig folytatódtak.

A világháború után

Az első világháborút követően már alig van Mosonyról adatunk. 1919 tavaszán, a Tanácsköztársaság ideje alatt Budapest Főváros Levéltárának ideiglenes alkalmazottja,⁹² majd Budapesten hittanár. 1922-ben Hooversville-ben volt plébános, illetve a *Magyarok Vasárnapja* című lap szerkesztője. 1923-ban már Buffalóban tevékenykedett.

Egy nagy valószínűséggel 1923-ból származó, Amerikában keletkezett levélben arról írt Mihályfi Ákosnak – aki a budapesti egyetem hittudományi karán

⁹⁰ Az osztrák–magyar tüzérek szerepére vonatkozóan a további részleteket lásd *Tosun Saral – Emre Saral: Çanakkale ve Sina-Filistin Cepheleri'nde Avusturya–Macaristan Ordusu Topçu Bataryalari*. Ankara 2012.

⁹¹ Mosony Lipót levele Csernoch János hercegprímáshoz. Konstantinápoly, 1916. ápr. 17. KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918. 2457. A levelet idézi *Ormos I.: Egy életút i. m. 90–91*. A teljes beszámolót lásd Mellékletek II. – Források 1.

⁹² *Kenyeres István*: „A proletárdiktatúra alatt a régi okleveleknek nem volt értékük.” Szapolyai János budai privilégiumlevelének eltűnése a Fővárosi Levéltárból 1919-ben. In: *Historia Est Lux Veritatis*. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján I–III. Bp. 2016. II. 18–19.

a lelkipásztorkodástan nyilvános rendes tanára volt 1906 és 1934 között –, hogy most hallotta kollégáitól, rá gondoltak a keleti nyelvek tanszékének megüresedése alkalmából, azonban a nagy távolság miatt nem tudott időben tájékozódni, s ezért nem tudta benyújtani pályázatát. Érdekes módon azonban 1923. augusztus 22. és 1925. augusztus 5. között a tanszékvezetői állás betöltetlen maradt. Nem ismert, hogy Mosony ez idő alatt pályázott volna a státuszra.⁹³ 1929. november 16-án a Hittudományi Egyetem tiszteletbeli doktorrá fogadta.⁹⁴

Mosony Lipót 1940. március 31-én az amerikai Derby városában hunyt el kilenc hónapig tartó súlyos betegséget követően. A sors különös játékaként ugyanabban a betegségben halt meg, mint konstantinápolyi elődje, Karácson: vérmérgezésben.⁹⁵

Összegzés

Mosony Lipót Konstantinápolyban töltött közel két éve során kiküldetésének és megbízatásának fő célját, jelesül a magyar történelemre vonatkozó oszmán források feltárásának folytatását, nem tudta sikerre vinni. Ennek tudható be, hogy Mosony neve még a magyar oszmanisták körében is alig ismert, hiszen tudományos munkáinak jelentősége is elhanyagolható. Dangelmayer Lipót alkalmas választásnak tűnt Jeruzsálemben szerzett tapasztalatai, keleti nyelvtudása és kiváló tanulmányi eredményei miatt. Nyilvánvaló ugyan, hogy munkáját nagyban nehezítették a világháborús körülmények, a török levéltári és könyvtári állapotok, a növekvő idegenellenesség, illetve az állandó pénzhiány, mégis, Karácson Imre hasonlóan sanyarú körülmények között véghezvitt úttörő munkájának ismeretében kijelenthetjük: Thallóczy ezúttal tudományos szempontból nem túl szerencsés személyügyi döntést hozott.

Ugyanakkor, ha Mosony közéleti írásait, illetve aktivitását nézzük, nem múlt el nyom nélkül konstantinápolyi tevékenysége, és nem mondhatjuk, hogy kiküldetése teljesen eredménytelenül zárult volna. A paptanár fontos szerepet játszott a magyar kormány törökországi kulturális tapogatózásaiban, aktívan segítette az intézményesített külföldi magyar kultúrdiplomácia első nagyszabású vállalkozását, a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megalapítását, hozzájárult

⁹³ Schematismus venerabilis cleri Archidioecesis Strigoniensis pro anno reparatae salutis communi 1940. Bp. 1940. 299.; A tanszék Kmoskó bölcsészettudományi karra való távozása miatt ürült meg. *Ormos I.*: Egy életút i. m. 228.; Mosony Lipót Mihályfi Ákoshoz, valószínűleg 1923. Amerika. OSZK Kt. Levelestár. Mihályi Ákosra lásd Magyar Katolikus Lexikon IX. Főszerk. Diós István. Bp. 2004. 127.; *Hermann E. – Artner E.*: A hittudományi i. m. 532–533., 560.

⁹⁴ Uo. 550.

⁹⁵ Halálozás. Nemzeti Újság, 1940. április 4. 7.

a keleten harcoló magyar katonák pasztorizációjához, jó viszonyt alakított ki az akkori török politikai és kulturális elit tagjaival, és nem utolsósorban keresztényi és emberbaráti kötelezettségét is teljesítette, mikor részletesen beszámolt az örménymészárlásokról a magyar kormány beavatkozását kérve.

Mosony hazatéréseivel, majd a tudományos intézet 1918-as kényszerű bezárásával az Isztambuli Magyar Intézet 2013-as megnyitásáig nem volt hivatalos állami képviselője a magyar tudományosságnak Isztambulban. Bár az eltelt közel száz év során az isztambuli levéltárakban őrzött magyar anyag egy részét feldolgozták, illetve a digitális fejlődés következtében már rengeteg forrás online is elérhetővé vált, sok tekintetben továbbra is aktuális az a 19. század végi kultúrpolitikai felismerés, hogy a magyar történelemre vonatkozó török levéltári anyag helyszíni kutatása fontos nemzeti érdek.

Mellékletek

I. Mosony Lipót eddig ismert írásainak jegyzéke⁹⁶

- A jeruzsálemi keresztút eredete. Esztergom. Politikai és társadalmi hetilap, 1912. április 7. 3–4.
- Sión... Sionhoz. Esztergom. Politikai és társadalmi hetilap, 1912. szeptember 29. 1–3.
- A getszemáni kert olajfái. Esztergom. Politikai és társadalmi hetilap, 1913. június 15. 1–3.
- A bolgárok megtérése a kereszténységre. Egyházi Közlöny, 1915. 49. sz. 556–557.; 50. sz. 565–566.; 51. sz. 578–579.; 52. sz. 591–592.
- Sebesült török katonák körében. Alkotmány, 1915. július 25. 13.
- Konstantinápolyi hírek. Alkotmány, 1915. augusztus 1. 12.
- Háborús előadások Konstantinápolyban I–II. Alkotmány, 1915. augusztus 15. 10–11. és augusztus 22. 12–13.
- Németek és magyarok Konstantinápolyban. Alkotmány, 1915. augusztus 29. 14–15.
- Gróf Széchenyi Ödön pasa és családja a háborús időben. Alkotmány, 1915. szeptember 5. 12–13.
- Az örmények helyzete a világháborúban. Alkotmány, 1915. szeptember 19. 10–12.
- Mohamedán hadifoglyaink. Budapesti Hirlap, 1915. szeptember 23. 8.
- Hej, török, ébredj! Mehmed Emin költeménye. Budapesti Hirlap, 1915. szeptember 29. 2–3.
- A török nemzeti költő harci éneke. Alkotmány, 1915. október 17. 1–4.
- A mai Balkán földrajzi és néprajzi alapjai. Esztergom. Politikai és társadalmi hetilap, 1915. október 31. 1–3.
- A megújult Törökország jövőjének éneke. Alkotmány, 1915. november 16. 1–3.
- Keleti kultúrpolitika. Alkotmány, 1915. november 24. 3.
- A keleti missiók a világháborúban I–III. Alkotmány, 1915. december 7. 1–2.; december 11. 2–3.; december 19. 2–3.
- [ml.]: Budapest – Szófia – Konstantinápoly. Alkotmány, 1915. december 9. 1–2.

⁹⁶ Mosony Lipót tudományos munkássága – a bevezetőben leírtakkal összhangban – mindeddig ismeretlen volt a magyar tudományos körök számára, ezért szükségét éreztük egy hiánypótló bibliográfia elkészítésének, amely lehetőséget nyújt az érdeklődők számára Mosony keleti tanulmányaival és szakmai munkásságával kapcsolatos további kutatásokhoz.

- Az örmény katolikus egyház kialakulása és mai helyzete a világháborúban. *Katolikus Szemle* 29. (1915) 977–988.
- Magyar történetkutatás Konstantinápolyban. *Századok* 49. (1915) 566–570.
- A konstantinápolyi patriarchátus helyzete a világháborúban. *Katolikus Szemle* 30. (1916) 340–358.
- Turán (Könyvismertető). *Katolikus Szemle* 30. (1916) 790–791.
- A ruméliai török hűbéres hadsereg mozgósítási parancsa Oroszország ellen 1680. tavaszán és a mai dobrudzsai harcok. *Esztergom. Politikai és társadalmi hetilap*, 1916. december 10. 1–3.
- Thallóczy Lajos és a török-magyar levéltári kutatások Konstantinápolyban I–II. *Alkotmány*, 1916. december 13. 2–3.; december 14. 1–3.
- A bogumilizmus, a régi balkáni eretnység és nyomai az oláhoknál. *Esztergom. Politikai és társadalmi hetilap*, 1917. január 6. 2–4.
- Kelet és a keleti ügyek újabb irányzatai. *Katolikus Szemle* 31. (1917) 108–136.
- Ahmed Refik: Rákóczi király és hívei a török birodalomban (1696–1748). *A Török Történelmi Társulat gyűjteményes kiadványai*. 2. szám. Konstantinápoly. 1917. 91. l. *Turán* 3. (1918) 242–244.
- A janicsár-újoncoszás története. *Turán* 5. (1922) 106–112.
- A holland katolikus élet. *Katolikus Szemle* 37. (1923) 129–140.

II. Források

1.

Mosony levele Csernoch János főhercegprímásnak (gépelt másolatban), 1916. ápr. 17. KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918. 2457.

Főmagasságú és Ft. Bíbornok, Hercegprímás Érsek úr, Kegyelmes Atyám!

Tudva Kegyelmes Uramnak meleg és áldozatos érdeklődését a keleti katolikusok és keresztények iránt, bátorodom ezeknek újra nehézre forduló helyzetét Főmagasságod szánakozásába és a lehető legmesszebb menő közbenjárásába ajánlani. Még tavál ősszel eldeportálták az örményeket Éjszaktörökországból, Kisázsziából, Mezopotámiából, délfelé az arab sivatagba, vagy pedig a török falvakba, száz lakosra 5 örményt számítva. Valóságban pedig addig terelék őket tovább, míg a rablók, a betegség és éhség által majdnem mind elpusztultak.

Szemfényvesztésnek a német és osztrák magyar követtel való megegyezés alapján Konstantinápolyba, Brüsszában, Angorában, Konjában, Aleppóban ezen legfőbb városokban meghagyták egy nagy nagyobb részüket, a katolikusokat vagy ahogy jött. Konstantinápolyból elhurcoltak minden gazdag és tanult örményt. Így egymillió örmény: felnőtt és gyermek, férfi és nő vegyesen életét veszítette, másik megmaradt félmillió vagyonát és hozzátartozóit. A világtörténelem egyik legborzasztóbb emberpusztítása!

Ezen napokban pedig újra erélyesebben megkezdték a csekély maradéknak irtását. Azonkívül a libanoni maronita katolikusok ellen is foganatosításba vették a tavaly óta tervezett deportálást, ezen több, mint fél millió tiszta katolikus a pusztulás szélén áll. Százezer ártatlan gyermek, védtelen nő és férfi siránkozik tehetetlenül segítségért. A törökök azt mondják az áldozatoknak, hogy a német császár kívánja az összes keleti keresztények legyilkoltatását. A török újságok pedig egy erőteljes népesedési politikát sürgetnek, hogy Oroszországból áttelepítendő török-tatárokkal biztosítsák Törökországban a török-mohamedánok túlsúlyát. Ennek biztosabb és gyökeresebb megvalósítására kiirtják előbb a keresztényeket. A tél óta Ausztria-Magyarország tűzérsege igen jelentékeny szerepet visz a keleten. Mint katolikus hatalom leginkább van hivatva és kötelessége megakadályozni a keresztényirtást, mely nem függ össze a háború sikerével. Sőt, így kipusztul a legszorgalmasabb elem és télre már legborzasztóbb éhínség fog bekövetkezni. A keresztények ínsége folytán tifusz járvány üti fel a fejét, amely a mohamedánok között is szedi már áldozatait. A keleti katolikusok és keresztények ezen újabb szorongatását föltétlen biztonsággal tudom a németektől. Dr. Straubinger is rögtön a németországi katolikusokhoz fordult. Bátorkodom én is ezen ügyet Főmagasságod irgalmas főpásztori szívéhez terjeszteni, hogy lehetőleg hamar Őfelségének rendkívül erélyes és hathatós közbenjárását kieszközölni kegyeskedjék.

Tavaly télen ugyan közben járt a német császár az örmények érdekében, de ez nem volt és lehetett eredményes, mert ép röviddel előzőleg maga a német diplomacia ajánlotta az örmények deportálását a töröknek és átengedte őket nekik a szövetség egyik ára fejében. A pápa Őszentségének közbenjárásakor is mindent ígértek, de az irtás tovább folyt. Ausztria-Magyarországnak erélyes föllépése, a kath. ügyet illetőleg nem maradhat eredmény nélkül, most, midőn a tűzérseágünk oly fontos szerepet tölt be. A törökök szüntessék be a keresztények deportálását vagyis irtását, és a még életben maradottakat engedjék vissza esetleg megmaradt otthonaikba vagy azok romjaihoz. Az a jelenleg a keleti missiók első és legfőbb ügye. Valami állandó jellegű magyar kath. intézményt most itteni viszonyokból teljes bizonytalansága miatt nem lehet kezdeni. A magyar kultúra érvényesítése később is csak sok körülménytelenséggel oldható meg Keleten. Az osztrák-magyar katonai vezetését katonai vezetéség egyelőre felfüggesztette. A Deutsch.

Kat. Verein jelenleg egy szegény konyha, hogy most már 200 kath. (többnyire örmény kath.) kap naponként egy tartalmas levest. Az épületben egyelőre csak Straubinger lakik és én, azonkívül velünk étkezik még egy kath. osztrák hivatalnok. Nagy szerencse ilyen lakás és ellátás a mai ínséges világban, különösen nekem, mert még sem márcziusra, sem áprilisra nem kaptam egy fillér fizetést. Akár már éhen is pusztulhattam volna. Thallóczy kegyelmes úr rendkívül kegyesen írt fizetésem rendezését illetőleg, csakhogy eddig nem történt semmi.

Bátorkodom még egyszer megismételni alázatos esedezésemet, föltétlen biztos tudósítás szerint a végső veszedelemben levő maradék örmények és tiszta kath. maroniták megmentésére.

Fogadja stb
Konstantinápoly, 1916. április 17.
legkisebb fia Dr. Mosony Lipót s.k.

2.

Mosony Lipót beszámolója Konstantinápolyban végzett kutatásairól
OSZK Kt. Analekta 10.144. fog.

Nagyméltóságú Miniszterelnök, Gróf Val. Bels. Titkos tanácsos Úr!
Kegyelmes Uram!

Legutóbbi alkalommal a múlt év végéig terjedő munkásságomról számoltam be. Azóta eltelt újabb esztendőről a következőkben bátorkodom Nagyméltóságú Gróf úrnak beszámolómat előterjeszteni.

A múlt év végén visszatérve Konstantinápolyba minden igyekezetemet arra fordítottam, hogy megnyissam magam előtt a török levéltárak ajtait. Addig nyert engedélyemmel ugyanis csak a török mecseti kéziratos könyvtárakba kutattam. Fáradozásaimat leginkább az mohamedán kegyes alapítványok minisztériumának (evkaf minisztérium) és a török császári telekkönyvi főhivatal (defteri khákáni) levéltáraiba szóló engedélyek elnyerésére fordítottam. Önagyméltósága Pallavicini őrgróf, nagykövet részéről a legmesszebb menő jóakaratot és pártfogást tapasztaltam. Ajánlólevelet kiadott a nagyvezír hivatalához, a fényes kapihoz, vagyis a török miniszterelnökséghez, tovább a követségi titkár és első dragomán Pacher Félix személyesen is egyengette az ajánlólevelek útját. Magam is számtalan utánjárással folyton nyomon követtem az iratokat egyik íróasztaltól a másikig. Így sikerült kijárni az engedélyt a kegyes alapítványok minisztériumának

levéltárhoz. A levéltáros Hüszzámeddin effendi a töröknél mint szülőföldjének, Amaszíának egy hajdani kisázsiai fejedelemség történetének megírója ismeretes. Már annak idején kezére járt Karácson Imrének; nekem is iparkodott tőle telhetőleg segíteni, de bizony kevés új dolgot lehetett előkeresgélteni. Itt különösen a régi magyarországi török kegyes alapítványok alapító levelei (vakfije) nyújtanának a magyar történelem számára becses történelem-földrajzi és művelődéstörténelmi adatokat. A kutatások folytával fogok majd összefoglalóan az eredményről beszámolni. Önagyméltóságú Thallóczy Lajos v.b.t.t., kormányzó úr különösen régi magyarországi török defterek kutatását sürgette. Folyton szemem előtt tartottam ezen becses irányítását, sokat fáradoztam ezen irányban és ezen előmunkálataim remélhetőleg a jövő évben meghozzák eredményeiket.

Ezen közben otthon szorgalmasan tovább dolgoztam az „Oszmán uralkodóház törvénykönyve, Kánunnámei áli oszmán” című törvénygyűjtemény megkezdett fordításán. A török szöveg a török történelmi társulat folyóiratának függelékeképpen jelent meg 1329/1911-ben (1-22 old.) ezen törvények java része még nem volt európai nyelvre lefordítva. Magyar történelmi szempontból annyiban értékesek, hogy általában ezek szerint történt a török hódoltsági részek közigazgatása. Szándékom a fordítás kiadásán kívül a törvényekben foglalt és egyéb anyagot a török jobbágyságról (rája), különös tekintettel a magyar hódoltságra egy tanulmányban feldolgozni.

A török közoktatásügyi minisztérium „Ásik pasazade tárichi” címen 1332/1914-ben kiadta a legrégebbi török történetírók egyikének Ásik pasa-záde-nak Történelmi művét. Mivel nincs egyetlen teljes kézirati példánya csak a vatikáni könyvtárban volt meg, a mű eddig a magyar vonatkozású török történelmi források tanulmánya folyamán még nem nyert feldolgozást. Azért a mű magyar vonatkozású részeit lefordítottam és alkalom adtán közlöm.

Ezen kívül tovább folytattam az előző évben Rámi pasának kéziratos okmánygyűjteményében talált erdélyi és magyarországi vonatkozású 11 drb okmánynak feldolgozását.

Ezen szoroson vett tanulmányi és kutatási munkálatok mellett a török-magyar vonatkozású társadalmi ügyekben is hasznosítottam magam. Még tavaly télen élénk érdeklődést mutatott Őfőmagassága a bíbornok-hercegprímás a Keleten a németekkel karöltve megindítandó kulturmozgalom iránt. Ezen ügyek folyamán többször hasznosíthattam szolgálataimat Őfőméltóságánál és a Kultuszminisztériumban. Nevezetesen a konstantinápolyi magyar katolikusok lelkigondozására leküldendő magyar pap személyének előterjesztésében jó szolgálatot tettem, mennyiben a leküldött T. Schrotty Pál Ferenc rendi teológiai tanár, katona lelkész a magyar híveknek és a követségnek is legteljesebb bizalmát megnyerte és a magyarság szolgálatában is szépen működik. A legutóbbi időben

sikerült neki a követség és Külügyminisztérium és hadvezetés egyetértésével és segítségével egy Soldaten-Heimat létesíteni, melyben az ott időző és átutazó magyar katonák is barátságos otthont találnak. Hasonlóképp kezére jártam Ts. Kmoskó Mihály egyetemi tanárnak ki a közoktatásügyi minisztérium megbízásából Konstantinápolyban át Jeruzsálembe utazott.

A folyó év januárjában járt len Konstantinápolyban a gróf Bánffy Miklós-féle küldöttség „a magyar tudományos intézet” szervezése végett. Sokban segítségére voltam a bizottság tagjainak. Az iskolaügyi kiküldöttel megismertettem a török tanügyet és az ottani európai iskolákat, az osztrák Szent-György intézetet, melynek előkészítő osztályai mintájára alakították meg a Konstantinápolyi török-magyar iskolát, Magyarországra nevelés végett küldendő török ifjak előkészítésére. A bizánci kéziratos könyvtárak tanulmányozása végett kiküldöttet kalauzoltam a konstantinápolyi könyvtárakban. Végül odaadóan fáradoztam s jártam velük egy megfelelő intézeti épület keresésében és kibérlésében. Így tehát a magyar hazafias ügy sikere érdekében szívesen feláldoztam szabad időmet.

De azt a tervet nem akartam elfogadni, hogy az intézet vezetésében közreműködjek, mert ez elvont volna török történelmi tanulmányaimtól, melyeknek teljes lélekkel szentelni akarom tevékenységemet. Előre láttam a viszonyokból, hogy osztrák-magyar pénznek a törökkel szemben csak feleértéke lévén a háborús drágaságban, és áruhiányban alig lehet valamit kezdeni, mintahogy tényleg, már majd egy éve üresen áll a bérelt lakás. Továbbá a kiküldött urak bizánci régiségtannal és művészettörténelemmel foglalkozván, török tanulmányaimtól is idegen téren mozognak. Továbbra is egész munkával meg akarok maradni Őnagyméltósága, a miniszterelnök úr által kijelölt munkairányban, a magyar vonatkozású török okmányok gyűjtésében.

A török társadalmi és tudományos körök vezető férfjaival is fenntartottam az összeköttetést. Eljártam a török történelmi társulat tagjaihoz, gyűléseikre, ismereteim által hasznosítottam magamat, viszont ők is tőlük telhetően kezemre jártak. Újonnan nagy eréllyel megindult „türk odzsaghi” (török tűzhely) nevű társadalmi egyesületük előadásaira is eljártam. Magam is tartottam a török-magyar nyelvi és történelmi összefüggésekről előadást.

A világháború által Keletre verődött magyaroknak társaságát szívesen felkerestem. Többször megfordultam a Magyar Vöröskereszt Konstantinápolyi Kiküldöttségénél Baró Bornemissza és Gróf Zichy Jenő és az orvos urak társaságában, úgy szintén a magyar klubban is, mely igen előnyösen képviselte a konstantinápolyi társadalmi életben a magyarságot. Végül közvetítettem két török ifjúnak Magyarországra jutását. Az egyik egy szír-arab ifjú, ki középiskolai tanulmányait Konstantinápolyban végezte; s jelen iskolai évre felvette őt főmagassága, a hercegprímás a budapesti központi papnevelő intézetbe és az egyetemre járatja. A második egy krími tatár

mohamedán ifjú, ki Konstantinápolyban liceumot végzett és már az egyetemre járt; előbb az esztergomi tanítóképezdébe került volna egy időre magyarul tanulni, később közvetlenül felvételt nyer Keleti Kultúrközpont közvetítése révén az Eötvös Collégiumban. Ezen két keleti ifjú most az egyedüliek, kik Magyarországon egyetemi tanulmányokat végeznek; eleddig igen vannak velük elégedve.

De mindezen tudományos és társadalmi működésem közben folyton nehéz lidércnyomás képpen nehezedett lelkemre rendezetlen anyagi helyzetem. Osztrák-magyar pénzben kapván havi 500 korona illetményemet ez csak 250 koronát tett ki török pénzben, a felényi árfolyam érték folytán. Ebből a konstantinápolyi drágaság mellett teljes lehetetlenség volt megélni, sokszor nyomorognom és saját pénzből pótolnom kellett. Később 600 koronát kaptam, de ez sem volt végleges megoldás. Tovább havi illetveim állandóan egy-két hónapi késéssel érkeztek meg.

Ezen visszas helyzet elintézése végett és a télen át gyűjtött anyagnak feldolgozása és sajtó alá készítése végett a nyár végén Önnagyméltósága, Thallóczy kormányzó úrtól engedélyt kértem, hogy haza térhessek.

Itthon Thallóczy Kegyelmes úr ajánló soraira támaszkodva kérelmeztem Nagyméltóságú miniszterelnök úrnál fizetésemnek felemelését, a konstantinápolyi levéltári kutatások költség előirányzati tételének erejéig, 9500 kr-ra, hogy a törökben fele értékét véve 4750 kr-ból, mely messzi közelebb esik eredeti fizetésemhez, 6000 kr-hoz, a drágaságban megélhessek. Folyamodványom időközben történt kedvező elintézéséért hálás köszönetet mondok.

További itthoni időzésemet felhasználtam a gyűjtött anyag egy részének sajtó alá való előkészítésére. Már a tavali beszámolóban megemlítettem, hogy Jan bey Grzegodzewski [Grzegorzewski] által törökül kiadott jobbára magyar vonatkozású török okmányokat (129 drb) lefordítottam magyarra. Ezeket az ősz folyamán egy hosszabb 110 oldalas tanulmányban hadtörténelmi szempontból feldolgoztam. A 15 nyomtatott ívre való kéziratot november végén megbíralás és kiadás végett benyújtottam a történelmi társulatban. Előzetesen felkértem Méltóságos dr. Marczali tanár urat szíves véleményezés végett. Bátorkodom soraiból idézni „a munkát átnéztem és igen értékesnek találtam. Áldásy úrnak mindenesetre ajánlani fogom”. A jövő évben már remélhetőleg a kinyomtatott mivoltát terjeszthetem Nagyméltóságú Miniszterelnök úr elé. Ezen munkának befejezése foglalta le őszi munka időmet.

Ugyanitt kell még Öfömagasságának, a hercegprímásnak hozzám való jóindulatáról megemlékeznem, hogy Konstantinápolyból visszatérve szíves vendégszeretetéből lakást és értekezést biztosított számomra az egyetemi szemináriumban, hol azelőtt teológiai tanár voltam. Bár az intézet kiadásait megtérítem, mégis nagy szerencse egy biztos hely ebben a háborús nyomorúságban, melyből nekem fizetésem rendezetlensége miatt Konstantinápolyban bőven kijutott.

De Nagyméltóságú uram kegyes intézkedése folytán a jövőben konstantinápolyi anyagi helyzetem is rendbe jön.

Ezen évben a következő tanulmányaim jelentek meg nyomtatásban:

A Konstantinápolyi patriarchátus helyzete a világháborúban (Kath. Szemle, 1916. IV. füz. 340-358.)

Turán. Írta dr. Germanus Gyula, keleti académiái tanács. Budapest, 1916. (Kath. Szemle. 1916. VII. füz. 790. old. Könyvismertetés)

A ruméliai török hűbéres hadsereg mozgósítási parancsa Oroszország ellen 1680. tavaszán és a mai dobrudzsai harcok. (Esztergom, 1916. dec. 10. számában)

Thallóczy Lajos és a török-magyar levéltári kutatások Konstantinápolyban (Alkotmány, 1916. dec. 13. és 14. számában.)

Továbbá van egy hosszabb tanulmányom a keleti ügyek újabb irányzatairól a Katholikus Szemlénél és egy másik a török hadiszer szállításról 1685-i harcokban a Századoknál. Ezeket a legközelebbi számokban közlik. Az utóbbi történelmi értekezés a Történelmi Társulat legközelebbi ülésén bemutatásra is kerül és részleteit a kérdés érdekessége miatt felolvassák.

Ezen évi beszámolómat is csak a legteljesebb hála és köszönet érzelmeivel Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr iránt zárom le, hogy nagylelkű gondoskodása által a hazai tudomány szolgálatában ilyen nemes működési teret nyertem. Különösen köszönöm, hogy a háború viszontagságai által válságossá lett helyzetemet fizetésem rendezésével biztosítani kegyeskedett, így a gondoktól, melyek az egész éven át súlyosan reám nehezedtek, felszabadultan új lélekkel foghatok az új év munkájába Konstantinápolyban.

Nagyméltóságú miniszterelnök, val. Belső titkos tanácsos, gróf úrnak további kegyét kéri mély tisztelettel

Kelt, 1916. dec. 30án.

Alázatos szolgálója
Dr. Mosony Lipót

LIPÓT MOSONY – HISTORICAL RESEARCH AND HUNGARIAN
CULTURAL POLICY IN CONSTANTINOPLE, 1914–1916

by György Csorba – Gábor Fodor

SUMMARY

Lipót Mosony (Dangelmayer) was delegated to Constantinople as the successor to Imre Karácsony by leading members of the Hungarian cultural policy sphere. The present study seeks to answer the question who Mosony was, and how his scientific-cultural activity can be assessed. The authors examine Mosony's life, and analyse his work with a focus on the period he spent in Turkey and his efforts to explore Hungarian-related Turkish sources, and deal in detail with the public role that he played in supporting the expansive eastern policies of the Hungarian Catholic Church and government. Also extensively covered are his articles and reports about the First World War "Armenian massacre", among which the secret report he despatched to Archbishop János Csernoch is published in extenso. A bibliography of his works, and the summary report that he wrote for prime minister István Tisza about his activities in Constantinople are published here for the first time. Although his Constantinople years were not free of all contradictions, the paper offers a comprehensive account of the priest's life in 1914–1916, thus providing insight into a less well-known period at the crossroads of Hungarian archival research abroad, Ottoman studies, and Hungarian cultural and ecclesiastical policy.

AZ ALBÁN IFJÚSÁG PARANCSNOKA A KIRÁLYI ALBÁNIÁBAN*

Ausztria–Magyarországot 1896-ban kérte fel egy muszlim albán arisztokrata testvérpár, Ferit Bej Vlora és Syrja Bej Vlora, hogy legyen az albánok nemzeti és felekezeti protektora a szultán-kalifával szemben.¹ A Ballhausplatz a felkérést elfogadta és 1896 óta segítette aktívan az albán nemzeti mozgalom támogatásával az albán nemzetté válást. A Ballhausplatz mellett megszerveződött egy Albánia-lobbi, amelynek nemcsak közös minisztériumi tisztviselők és konzulok voltak a tagjai, hanem vállalkozók, újságírók, tudósok és katonák is. A közös külügyminisztérium e koloniális érdekcsoport tagjaival karöltve nyújtott infrastrukturális, anyagi és intellektuális támogatást ahhoz, hogy a muszlim többségű albán társadalom európai mintákat követő nemzetté válása elkezdődhessen. Az albán nemzetté válás teoretikus alapjait és történelemszemléletét részben Thallóczy Lajos fektette le, illetve alakította ki.² Az osztrák–magyar úgynevezett „albán akciók” végrehajtói a nemzeti közép réteg szerepét betöltő bej- és agacsaládokat arra is fel akarták készíteni, hogy ha a helyzet úgy hozza, akkor Albániát önálló államként is képesek legyenek kormányozni. Amikor az Osztrák–Magyar Monarchia 1918 őszén összeomlott, akkor az albán nemzeti mozgalom már húsz esztendeje fejlődött a bécsi útmutatások mellett, és az albán politikai elit hatévnyi tapasztalattal rendelkezett az önálló államiség jelentette kihívásokról is. Az, hogy az albán nemzet- és államépítés 1918-at követően az eredeti osztrák–magyar elképzelések mentén folytatódhatott, részben azoknak az egykori k.u.k. alattvalóknak volt köszönhető, akik a világháború után albán állampolgárként futottak be karriert. E csoportból mindenképpen kiemelkedik a horvát Leopold Ghilardi della Ghianda, aki a két világháború közötti Albánia második legfontosabb politikai személyiségévé nőtte ki magát.³

Leopold Ghilardi (albánul Leon Gjilardi) életét a rendelkezésre álló levéltári és egyéb források alapján nem lehet teljesen rekonstruálni. Annak ellenére, hogy kora Albániájának egyik legfontosabb közszereplője volt, nem sok információ maradt

* A tanulmány a Bolyai János Kutatói ösztöndíj támogatásával jött létre.

¹ *Krisztián Csaplár-Degovics: Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung im Kaza von Tirana. Südost-Forschungen 71. (2012) 136–138.*

² Thallóczy Lajos az albánok nemzetté válásában játszott szerepéről lásd *Krisztián Csaplár-Degovics: Lajos von Thallóczy und die Historiographie Albaniens. Südost-Forschungen 68. (2009) 205–246.*

³ *Krisztián Csaplár-Degovics: Kommandanti i Djelmënis shqiptare. In: Për Ardian Klosin gjermanin nga Shqipëria. Red. Oliver Jens Schmitt. Tirana 2016. 112–177.*

fent róla. Életéről a források alapján csak benyomásokat és emóciókat lehet szerezni, illetve néha mozaikszerű pillanatfelvételeket készíteni. A gondolkodásáról, világnézetéről szintén kevés dolog rekonstruálható. Az biztos, hogy szerette az albánokat és még inkább Albániát; úgyis, mint *potenciális (elképzel)* és úgyis, mint *valóságos (létrejött)* országot. Az is biztos, hogy a maga által, magának választott politikai vezetőket – Ismail Qemal Vlora kormányfőt, Wilhelm von Wied fejedelmet és Ahmet Zogu minisztert/kormányfőt/köztársasági elnököt/uralkodót – odaadó hűséggel szolgálta. Bár területét a Balkán-háborúk idején örökre elhagyta, Ghilardi lojális maradt Ausztria–Magyarországhoz, 1918 után pedig Ausztriához és Magyarországhoz. Az olasz állam képviselői többször is kísérletet tettek megvesztegetésére, ám ezt ő mindig határozottan elutasította.⁴ Nem kedvelte a modernizációt, de nem volt szélsőségesen modernizációellenes sem. Az egyesült délszláv államot, és azon belül Szerbiát és a szerbeket, élete végéig ellenségének tekintette.

Ghilardi származása

Leopold Ghilardi 1881. szeptember 19-én született a horvátországi Károlyvárosban (Karlovac), egy vasutas tisztviselő fiaként. Családjáról csak annyit tudni, hogy olasz eredetű és római katolikus volt. Elképzelhető, hogy rokonságban álltak a luccai születésű Luis Ghilardival (1805–1864), aki miután meggyőződéses mazzinistaként végigharcolta az öreg kontinens összes jelentős forradalmát Nápolytól Portugálián és Belgiumon át Párizsig, 1853-ban Közép-Amerikába ment, és kalandos életét Mexikó nemzeti hőseként, dandártábornokként fejezte be.⁵ Ezt a verziót támasztja alá az, hogy Leopold egyik fiútestvére a századfordulót követően szintén Mexikóba költözött, ahol a hadsereg ezredesként szolgált. Nem kizárt, hogy karrierjében sikerrel tudta használni névazonosságát vagy rokonságát Luis Ghilardi tábornokkal.⁶

Akár igaz ez a rokoni szál, akár nem, az biztos, hogy a károlyvárosi Ghilardi család a Habsburg-ház rendíthetetlen híve volt. (Ebben bizonyosan szemben álltak volna Luis Ghilardival.) A kis Leopold személyi lapja szerint jól tudott horvátul és németül írni és olvasni, de olaszul szinte alig beszélt.⁷ Anyanyelve a horvát

⁴ *Michael Schmidt-Neke*: Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912–1939). Regierungsbildungen, Herrschaftsweise und Machteliten in einem jungen Balkanstaat. München 1987. 215. Ennek ellentmondanak Bernd J. Fischer adatai, aki szerint Ghilardit külföldről is pénzelték. *Bernd J. Fischer*: King Zog and the Struggle for Stability in Albania. Tirana 2012. 72. A rendelkezésre álló osztrák–magyar (és osztrák) levéltári források Schmidt-Neke verzióját erősítik meg.

⁵ *Antonio Peconi*: General Luis Ghilardi. Republicano Italiano, héroe mexicano. Puebla de Zaragoza (Mexico) 1997.

⁶ *Joseph Swire*: King Zog's Albania. New York 1937. 158.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Kriegsarchiv (a továbbiakban KA) Personalunterlagen, Qualifikationslisten (a továbbiakban: Quall.) Kt. 792., Oberleutnant Leopold Ghilardi.

volt. Későbbi, albánokkal folytatott levelezései bizonyítják, hogy jól tudott franciául⁸ és az 1920-as évek elejétől kezdve már albánul is. A reálgimnázium négy osztályát Zágrábban végezte, majd 1898–1902 között szülővárosában a gyalogsági kadétiskola hallgatója lett. 1902-ben lépett be a közös hadseregbe, ahol először a 22., majd a 70. gyalogsági ezredben szolgált. Szolgálati lapján nincs arról adat, hogy valaha más fegyvernemben megfordult volna.

Felettesei mindvégig elégedettek voltak munkájával. Ghilardi kifejezetten tehetséges csapattisztnek számított. Jelleméről és képességeiről a következő feljegyzés is árulkodik: „Ügybuzgó, magasabb képzettségre vágyik, nagyon törekvő és ambiciózus, a siker bizonyos, a jelleme kedvező irányba fejlődik, derűsen jóindulatú, kitartó, jó felfogó képesség.”⁹ Ghilardi rendezett anyagi körülmények között élt, de nem nősült meg. 1910-ben nevezték ki főhadnaggyá.¹⁰

A kalandor: Albánia 1913–1914

Ghilardi feltehetően afférba keveredett egyik tisztársa feleségével, ezért el kellett hagynia a közös hadsereget 1912 végén vagy 1913 elején. Miután leszerelt, útját a Balkán felé vette, ahol ekkor már javában dúlt az első Balkán-háború. Katonai karrierjét a félszigeten nem albán területen kezdte, hanem Macedóniában, egy macedón vagy bolgár szabadcsapat tagjaként. Az is feltételezhető, hogy szerb alakulatok ellen harcolt. Albániában bizonyíthatóan csupán 1913 őszén tűnt fel, mégpedig Vlorában, Ismail Qemali kormányfő mellett.¹¹

Csak találgatni lehet, hogy mi vonzotta Albániába. Személyiségét és későbbi sorsát ismerve feltehetőleg kalandot keresett, a harc lehetőségét, talán egy új hazát. De ugyanígy szerepet játszhatott szerbellenessége, mivel a róla szóló első adatok az 1913 őszi albán–szerb háború kapcsán bukkantak fel. Az sem kizárt, hogy Ghilardit korábban megérintette a romantikus osztrák–magyar Albánia-kép. Ausztria–Magyarország egyrészt 1896-tól aktívan segítette az albán nemzeti mozgalmat, másrészt az albanológia a Monarchia területén vált önálló diszciplínává. A kor osztrák–magyar albanológusai aktívan publikáltak és adtak rendszeres tájékoztatást, ismertetést a közvéleménynek tudományuk állásáról vagy az albánok történelméről, politikai és gazdasági viszonyairól. Többek között a bécsi

⁸ Uo.

⁹ Thimcziuk jelentése Berchtoldnak. Valona, 1913. dec. 6. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Ministerium des Äußern, Politisches Archiv (a továbbiakban: MdÄ PA) XII. Türkei Kt. 418/6e, No. 204/pol., melléklet.

¹⁰ ÖStA KA Quall. Kt. 792, Oberleutnant Leopold Ghilardi.

¹¹ ÖStA HHStA Sonderbestände: Nachlässe, Familien- und Herrschaftsarchive Nachlass Kral (a továbbiakban: Nachlass Kral), Kt. 4, X. Albánia.; *Robert Elsie: A Biographical Dictionary of Albanian History*. London 2013. 167.

Reichspost, *Vaterland* és a *Die Zeit* hasábjai is a rendelkezésükre álltak. Mivel a sajtó termékei elsősorban a vasútvonalak mentén terjedtek, Ghilardi alapos ismereteket szerezhetett a Monarchia albániai tevékenységéről.

Ha nem is lehet tudni, hogy Ghilardit mi vezette pontosan Albániába, annyi bizonyos, hogy már megérkezése pillanatában egy határozott elképzelésekkel bíró, cselekvő katonatiszt benyomását keltette.¹² Vlorában, az ország első fővárosában való felbukkanása (1913. október) óta bírta Ismail Qemali kormányfő bizalmát. Ismail Qemali, hasonlóan Ahmet Zoguhoz, a későbbi királyhoz, hazájától távol nőtt fel, egy idegen hatalom árnyékában. Ennek következtében mindketten zárkózott személyiségekké váltak, akiknek nem voltak közeli barátai vagy bizalmasai, főleg nem saját népük köréből. Ghilardinak minden bizonnyal különleges adottságai voltak, mert képes volt mindkét albán vezető bizalmát elnyerni.

Ismail Qemali kormányfő és az egyik legnagyobb hadsereggel rendelkező albán arisztokrata, Esat Toptani között 1913 júliusa óta érlelődött a polgárháború. Csak amiatt nem tört ki nyílt fegyveres harc közöttük, mert 1913 szeptemberében közép-balkáni menekültek fegyveres csoportjai – albánok és macedónok – Albánia területéről megtámadták a Szerbia által frissen annektált területeket. Szerbia válaszként 1913 októberében megszállta Észak- és Közép-Albánia stratégiai jelentőséggel bíró régióit. Ebben a kritikus pillanatban az osztrák–magyar külügyminiszter, Leopold Berchtold mindent megtett annak érdekében, hogy a Vlorában tartózkodó albán kormány tekintélyét megerősítse. Ennek a politikának a részeként osztrák–magyar fegyver- és muníciószállítmányok érkeztek a vlorai kikötőbe, illetve a Monarchia belgrádi diplomáciai képviselete 1913. október 18-án, magyar nyomásgyakorlásra és a nagyhatalmakat megkerülve, ultimátumot adott át a szerb kormánynak, amelyben Albánia azonnali kiűrését követelte a szerb hadsereg részéről.

A szállítmányok mellett megjelentek az első olyan osztrák–magyar katonatisztek is Albániában, akik kilépve a közös hadseregből, önkéntesként kívántak harcolni az új állam céljaiért. Bár ezeket a katonatiszteket nem a Monarchia katonai hatóságai rendelték ide, többségük rendszeresen jelentett Bécsnek és nem utasította el a Ballhausplatz vagy a vezérkar kéréseinek teljesítését. Mivel különböző külpolitikai okok miatt a Monarchia konzulátusai és katonai hatóságai hivatalosan nem vehettek részt a fegyverbeszerzési üzletek megkötésében és az új albán sereg megszervezésében, az egykori k.u.k. tiszték önkéntes jelenléte kapóra jött a

¹² Gustav Hubka ezredes jelentése. Bécs, 1935. aug. 23. ÖStA KA, Quall. Kt. 792., General Leopold Ghilardi. Glasner: Jelentés az albániai szabadcsapatok felhasználásáról 1915 és 1917 között. Kézirat. ÖStA KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner (a továbbiakban: Nachlass Glasner). ÖStA HHStA Nachlass Kral, Kt. 4. X. Albanien.

Ballhausplatznak.¹³ Még akkor is, ha a tisztek jelenléte és tevékenysége miatt a közös külügyminiszter gyakran kényszerült magyarázkodásra a nagyhatalmak és a balkáni szövetségesek felé.¹⁴ Az önkéntes tisztek közül jelentőségét és befolyását tekintve kiemelkedett Leopold Ghilardi személye.

Az albán kormány fegyverbeszerzési terveit Ghilardi tanácsai alapján dolgozták ki. Ő volt az, aki elérte, hogy osztrák és cseh fegyvergyárak (Steyr, Skoda) ingyenpéldányokat küldjenek legjobb termékeikből az albán kormányfő számára. A legértékesebb katonai termék, amelyet gyorsan a helyszínre lehetett szállítani, a géppuska volt. Az első három Steyr géppuska („ingyenes mintapéldányok”) és a hozzájuk tartozó muníció, illetve egyéb fegyverek 1913 novemberére érkeztek meg Vlorába. Ghilardi ezekkel az osztrák–magyar közös hadseregben rendszerezített fegyverekkel kezdte meg az új kormánycsapatok kiképzését. Munkájával Ismail Qemali meg volt elégedve, mert hamarosan már azt kérte a helyi osztrák–magyar konzulátuson keresztül, hogy Ghilardi instruktorként hivatalosan is kormánya szolgálatába állhasson. A kérés elfogadása mellett állt ki Heinrich Clanner von Engelshofen, Conrad vezérkari főnök legfontosabb albániai hírszerzője, aki tizenkét esztendeje ismerte és becsülte Ghilardit. Berchtold megfontolta ugyan a javaslatot, de eddig ismeretlen okból nem támogatta azt.¹⁵

A Ballhausplatz elutasítása ellenére Ghilardi lojális maradt a Monarchiához. Egyrészt folyamatosan jelentéseket küldött mind a közös külügy-, mind a közös hadügyminisztériumba az albán politikai és társadalmi állapotokról, másrészt további javaslatokkal ostromolta a Qemali-kormányt és az osztrák–magyar katonai köröket. Ghilardit elsősorban az önálló albán haderő felállítása foglalkoztatta. Elsőként azért lobbizott, hogy az osztrák–magyar fegyvergyárak termékei kiszorítsák olasz riválsaikat Albániából. Ehhez azt tartotta szükségesnek, hogy további ingyenes példányokat kapjanak a vlorai albán alakulatok, hogy megismerhessék a Steyr új puska és a Skoda új ágyú típusait.¹⁶ Azt is javasolta, hogy

¹³ Giesl jelentése Berchtoldnak. Cetinje, 1913. okt. 20. és Berchtold távirata Gieslnek. Bécs, 1913. okt. 20. ÖStA HHStA, Ministerium des Äußern, Administrative Registratur (a továbbiakban: MdÄ Adm. Reg.) Fach 94/12/10, No. 99. és No. 237.

¹⁴ Hubka jelentése Conradnak. Cetinje, 1913. okt. 10. ÖStA HHStA MdÄ PA XII., Kt. 450/23e, Res. Nr. 310.

¹⁵ A közös hadügyminisztérium tájékoztató jegyzéke a közös külügyminisztérium számára. Bécs, 1914. dec. 12. ÖStA HHStA MdÄ PA XII, Kt. 450/23a, No. 17.910., melléklet: Clanner von Engelshofen jelentése a közös vezérkar hírszerzési osztályának: Evidenzbüro. 1913. nov. 23.; 2. Clanner: Durazzóból a Mati-vidéken át Dibráig és vissza, 1913. okt. 21-től nov. 13-ig. Kézirat. ÖStA KA Nachlässe, B 617, Nachlass Heinrich Clanner Ritter von Engelshofen (a továbbiakban: Nachlass Clanner), 15., 18.; 4. Clanner: Kiegészítő jelentés az Albániában gyűjtött megfigyelésekhez. Kézirat. ÖStA KA Nachlass Clanner 1–2.

¹⁶ Megjegyzés a Präs. Nr. 18299-1913. számú jelentéshez. ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 94/12/10, Abteilung 7./KM.; Uo. Thimcziuk távirata Berchtoldnak. Valona, 1913. dec. 8. No. 976.

a fegyveres erők kiképzését osztrák, magyar vagy horvát katonatisztek végezték el.¹⁷ Elképzeléseit mindenben támogatta az a helyszínen tartózkodó Paul Siebertz, aki a közös külügyminisztérium árnyékában működő Albánia-lobbi tagja volt,¹⁸ és aki egyedüli osztrák nagyvállalkozóként 1903 óta jelen volt Dél-Albániában (hotelt, nyomdát és egy osztrák termékeket bemutató áruházat működtetett). Siebertz nem mellesleg a bécsi katolikus-konzervatív napilapnak, a *Reichspost* egyik nagy riválisának, a *Vaterland*nak volt a kiadója és szerkesztője.¹⁹

1913 decemberében Ghilardi géppuskás alakulata már 300 főből állt. Ők névleg zsandárok voltak, de valójában katonának képezték őket ki. Az alakulatot a vlorai kormány görög irreguláris csapatok ellen tervezte bevetni 1914-ben. Ghilardi ekkorra már teljesen bírta Ismail Qemali bizalmát. Olyannyira, hogy az egykori k.u.k főhadnagy a kormányfő házában lakott.²⁰ 1913–1914 fordulóján azonban Ismail Qemalinak már csak névleges hatalma volt. A Balkán-háborúkat lezáró londoni nagykövetségi konferencia határozatai alapján az új országot ekkor már a nagyhatalmak delegáltjaiból és egy albán tagból álló Nemzetközi Ellenőrző Bizottság (NEB) irányította.²¹ A NEB az ország vezetését 1914. március derekán adta át Wilhelm von Wiednek, a nagyhatalmak által kiválasztott és egy albán küldöttség által felkért uralkodónak.²²

Ghilardi feltehetőleg 1914 márciusában tett hűségesküt Wied fejedelemnek, aki a horvát főhadnagy kezén hagyta az általa szervezett géppuskás alakulatot.²³ Az önkéntes tiszt meghálálta a bizalmat: a dél-albániai Korça környékéről teljesen kiszorította a görög erőket. Feltehetőleg teljesítménye is szerepet játszott abban,

¹⁷ A jelentés [Ghilardié – Cs-D. K.] megemlíti, hogy amennyiben az albán zsandárságba osztrák–magyar tiszteteket is fel kellene venni, akkor érdemes őket a német, magyar és horvát anyanyelvűek közül toborozni, mivel a magyarokat és a horvátokat Albániában nagyon kedvelik. Szerb anyanyelvű és görögkeleti felekezetűekhez tartozók [alkalmazása – Cs-D. K.] Albániában lehetetlen, mert őket szerbeknek, ezért az albánok halálos ellenségének tartanak. Pro acta másolat. ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg., Fach 94/12/10, KM, Präs. Nr. 18299/19/2-1 von 1913.

¹⁸ *Csaplár-Degovics, K.*: Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung i. m. 180–182.; *Kurt Gostentschnigg*: Die albanischen Parteigänger Österreich-Ungarns. Ein Versuch der Rekonstruktion des Brückenkopf-Feldes an der Peripherie des habsburgischen Zentrums. *Shéjzat* 1. (2016) 1–2. sz. 119–170.

¹⁹ Az albanofil Siebertz Albániáról könyvet is írt. *Paul Siebertz*: Albanien und die Albanesen. Wien 1910.

²⁰ Thimczíuk jelentése Berchtoldnak. Valona, 1913. dec. 6. ÖStA HHStA MdÄ PA XII., Kt. 418/6e, No. 204/pol.; Berchtold levele Conradnak. Bécs, 1914. ápr. 16. ÖStA KA Nachlässe, B 1450 – Nachlass Conrad von Hötendorf, Akt. 102, Nr. 1643., melléklet: Oskar Rosman jelentése. 15.

²¹ Az 1913. július 29-én elfogadott *Statut de l'Albanie* alapján a bizottságnak csupán ellenőrző és nem irányító/kormányzó hatalma volt. Az antant hatalmak jogértelmezése és Olaszország gyakorlata azonban ez utóbbit valósította meg. A szabályzat szövegét közli *Amedeo Giannini*: La questione albanese. Roma 1925. 95.

²² Wilhelm von Wied (1876–1945): a nagyhatalmak által közösen kiválasztott első albán fejedelem. Kiválasztásában szerepet játszott, hogy nem volt sem a Monarchia, sem Olaszország állampolgára, hogy rokonságban állt a román királyi házzal és hogy protestáns felekezetű volt.

²³ KA 1, Kt. 792, Oberleutnant Leopold Ghilardi. 2.; *Swire, J.*: King Zog's Albania i. m. 158.

hogy az államot továbbra is ellenőrzés alatt tartó NEB egyik tagja április 11-én felvetette a fejedelemnek, hogy alkalmazzon 10-10, Ghilardihoz hasonló adottságokkal bíró osztrák–magyar és olasz katonatisztet, hogy Dél-Albániában teljesen helyreállíthassák az állami rendet.²⁴

A rend azonban nem állt helyre Dél-Albániában. Nem kis mértékben amiatt, mert 1914 júniusában egy új, felekezeti alapú felkelés tört ki Közép-Albániában, amely az ismét támadó görög erőkkel végül elbuktatta az albán államot. 1914. július 6-án elesett a Ghilardi által védett Korça. A görög invázió elől több tízezer ember menekült a Dél-Albániából Vlora irányába. Többségük a közép-albániai Fieri és Berat városait vette célba, amelyek azonban hamar ostrom alá kerültek. Beratot végül sikerült megvédeni. A görög erők két napig ostromolták a Ghilardi vezette véderőket, majd visszavonultak. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a város muszlimjai is bekapcsolódtak a támadók elleni harcba. Az epiróta alakulatok (az Albánia területén élő görögök eufemisztikus megnevezése) ugyanis korábban minden útjukba eső muszlim falut elpusztítottak, és ez az egekbe korbácsolta a muszlim–ortodox ellentéteket.²⁵

Ghilardi ezt követően nem maradt Beratban, hanem Vlora kikötőjének védelmében vett fel új harcállást július 14-én. A Vlora körüli harcok augusztus folyamán egyre hevesebbek lettek.²⁶ A várostól délre található Vjosa folyó északi partjának védelme azután is folytatódott, hogy Wied fejedelem 1914 szeptemberében végleg elhagyta fejedelemségét és magára hagyta az érdekében harcoló hadseregének maradványait. Ghilardi 1914-es tevékenységéről az az utolsó adat, hogy október elején, mintegy 1200-1500 ember élén, illetve Clanner és az albán Besim Bej Koka őrnaggyal eredményesen harcolt a felkelők ellen.²⁷ Clanner vonatkozó jelentésében idézte Ghilardi egy fontos mondatát, amelyet ugyan Wied menekülése kapcsán mondott, de amely sokat elárul későbbi, Zoguval való viszonyáról is: „Egy férfi hiányzik Albániából!”²⁸

²⁴ Löwenthal távirata Berchtoldnak. Durazzo, 1914. ápr. 11. ÖStA HHStA MdÄ PA XIV. Albanien (a továbbiakban: PA XIV) /60/20, No. 1526.

²⁵ Mayrhauser jelentése Löwenthalnak. Valona, 1914. júl. 9. ÖStA HHStA MdÄ PA XIV/64/26, No. 10.; Mayrhauser távirata. Valona, 1914. júl. 10. ÖStA HHStA PA XIV/64/26, 10.7.1914. (pallium), No. 1971.; Uo. Kral távirata. Durazzo, 1914. júl. 10. No. 2048; Mayrhauser távirata. Valona, 1914. júl. 11. ÖStA HHStA MdÄ PA XIV/64/26, 11.7.1914. (pallium), No. 2034.

²⁶ Mayrhauser távirata. Valona, 1914. aug. 25. ÖStA HHStA MdÄ PA XIV/50/3, Grenzbestimmungen, Pallium 2. (Augustus-Oktober), No. 7315.; Mayrhauser jelentése Berchtoldnak. Vlora, 1914. aug. 3. ÖStA HHStA MdÄ PA XIV/55/4, Jänner 1914 – Schluß (pallium), Z. 29/P. und 32026, Nr. 36.; Lamb levele Greynek. Durrsi, 1914. aug. 15. In: Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët I–II. Red. Valentin Duka. Tiranë 2012. II. N. 151. 612.

²⁷ Mayrhauser távirata. Valona, 1914. szept. 3. ÖStA HHStA MdÄ PA XIV/65/26, Varia, No. 3095.; Glasner: Jelentés. KA B 69, 15–16.; Jelentés Albániáról. Clanner jelentése a vezérkarnak. Valona, 1914. okt. 1. ÖStA KA Zentralstellen, AOK-Evidenzbureau. (a továbbiakban: AOK), Kt. 3498 Albanien 1914, 19.

²⁸ Jelentés Albániáról. Clanner jelentése a vezérkarnak. Valona, 1914. okt. 1., ÖStA KA AOK Kt. 3498, Albanien 1914., 19.

A k.u.k. albán szabadcsapatok parancsnoka: 1915–1918

Már a világháború kezdetén megjelentek az osztrák–magyar vezérkar tisztjei Albániában, hogy felmérjék: lehet-e albán szabadcsapatokat harcba küldeni a szerb hadsereg ellen.²⁹ Bár az albánok (közemberek, illetve katonai és politikai vezetők egyaránt) hajlandónak mutatkoztak egy ilyen akcióra, e szándék mégis csak 1915-ben valósult meg. A vezérkarnak ugyanis időbe telt felismernie és elismernie, hogy céljai elérése érdekében igénybe kell vennie a „civil” shkodrai főkonzulátus és az osztrák–magyar albanológia jeles képviselőinek segítségét is. Az albánok ugyanis ahhoz szoktak hozzá, hogy a Monarchia e két csatornán keresztül érintkezik velük, és ezen a közös hadsereg összekötő tisztjeinek a kedvéért sem voltak hajlandók változtatni.

A szabadcsapatok felállításánál, az albanológusok tolmácsként, tanácsadóként, szakértőként és kapcsolattartóként való igénybevétele mellett hasznosnak bizonyultak azon tiszték tapasztalatai is, akik 1912 és 1914 között önkéntesként tartózkodtak Albániában. Az ő tanácsaik nélkülözhetetlenek bizonyultak, mivel hely- és emberismeretük mellett ők hívták fel arra a figyelmet, hogy az albán szabadcsapatokat csak felekezeti alapon szabad felállítani, sőt, a bevetési helyszín megválasztásakor figyelembe kell venni a felekezeti szempontokat is (például muszlim csapatokat csak muszlimok ellen szabad bevetni)!³⁰

A Monarchia hadvezetése három albán szabadcsapatot állított fel: két muszlim és egy katolikus csapatot (utóbbit vezette az Albánia-lobbi egyik magyar tagja, Nopcsa Ferenc). A három szabadcsapat kapcsolata az osztrák–magyar hadvezetéssel nem volt felhőtlen. Rendszeres fizetésük állandó adminisztrációs gondot jelentett, és számos konfliktus forrása volt.³¹ További problémát jelentett, hogy tevékenységüket nem koordinálták az osztrák–magyar ezredek harci feladataival. Az albánok emellett a világháború idején sem mondtak le arról az igényükről, hogy vezéreiket maguk válasszathassák meg. A k.u.k. tiszteknek felfoghatatlan volt az is, hogy a szabadcsapatok legénységi állománya folyamatosan cserélődött (az önkéntesek csak néhány hétig voltak hajlandóak harcolni).

²⁹ A Monarchia Albániával kapcsolatos általános világháborús attitűdjéről lásd *Marvin Benjamin Friedl: The Cornerstone of Balkan Power Projection: Austro-Hungarian War Aims and the Problem of Albanian Neutrality, 1914–1918. Diplomacy and Statecraft* 23. (2012) 3. sz. 424–445. Az albán szabadcsapatok toborzásáról és szervezéséhez lásd *Heinrich Mas: Die albanischen Freischaren im Verbande der österreichisch–ungarischen Armee 1916–1918. ÖStA KA Nachlässe, B 990, Nachlass Heinrich Mast, 12, 73.*

³⁰ *Helmut Schwanke: Zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Militärverwaltung in Albanien (1916–1918). Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Wien 1982. 75.*

³¹ *Franz Baron Nopcsa: Reisen in den Balkan. Die Lebenserinnerungen des Franz Baron Nopcsa. Eingeleitet und hrsg. Robert Elsie. Pejë 2001. 420–460.*

A Durrsi–Tirana–Kruja–Elbasan környékén (Közép-Albánia) tevékenykedő, eredetileg Hubert Hässler vezetése alatt álló albán alakulat például idővel macedón/bolgár szabadcsapatná alakult át. E Koszovóban³² felállított három csapat sorsát végül két dolog pecsételte meg. Egyrészt az albán katonák többsége pár hét harc után hazafelé indult a rablott holmikkal, magukkal víve a közös hadsereg tulajdonát képező teherhordó állatokat is. Másrészt kiderült, hogy a k.u.k. tisztek egy része, többek között Nopcsa Ferenc, alkalmatlannak bizonyultak albán szabadcsapatok vezetésére. (Nopcsa intrikus természetével és politikai magánakcióival annyi feszültséget és konfliktust okozott, hogy 1916 márciusában az osztrák–magyar hadvezetés kitiltotta Albániából.) A szabadcsapatok töredékeit Fieri környékén összevonták, és annak a tisztnek a szabadcsapatához csatolták, aki teljes mértékben kézben tudta tartani albánjait: 1916 tavaszán Leopold Ghilardi vezetése alatt egyesült az osztrák–magyar szolgálatban álló albán irreguláris alakulatok többsége.³³

Az új egység 1916 januárjában indult Közép-Albánia irányába. Ghilardi az út során képezte ki embereit és szoktatta őket hozzá a katonai fegyelemhez. Egységéhez Matiban csatlakozott a 20 éves Ahmet Zogu bej, aki 1912-ben tért haza Isztambulból, és átvette a helyi törzsszövetségben meghalt apja posztját.³⁴

Ghilardi legnagyobb világháborús haditettét 1916. március–áprilisban hajtotta végre. Közel 6000 emberrel megtette azt, amire a reguláris osztrák–magyar ezredek addig képtelenek voltak. Egy hónap leforgása alatt Durrsitől a Vjosa folyó vonaláig tolt le a frontvonalat, ahol aztán az két éven át nem is mozdult tovább. Az olasz csapatokat nagy elszántsággal úzte-kergette dél felé, és bevette többek között Berat városát is. A Vjosa menti frontot egészen addig tartani tudta a kisebb olasz ellentámadások ellen, amíg a helyszínre érkező reguláris ezredek be nem ásták magukat. Haditettei komoly befolyást szereztek számára az albán lakosság szélesebb köreiben is.³⁵

Az állóháború azonban kikezdte a szabadcsapatok morálját. A tétlenséget nem bírták az állandó mozgáshoz szokott önkéntesek. Viszály támadt a tisztek két csoportja között is: Wied egykori katonái szembekerültek azokkal, akik a tétlenség elől menekülve rabolni akartak, vagy akár olasz szolgálatba is álltak

³² Pontosabban: az egykori koszovói vilajet területén.

³³ Glasner: Jelentés. ÖStA KA Nachlass Glasner 14.; *Nopcsa, F.*: Reisen in den Balkan i. m. 420–460.; *Schwanke, H.*: Zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Militärverwaltung i. m. 78–79.

³⁴ *Kristo Dako*: Shënime historike nga jeta dhe veprat e Nalt Madhërisë së Tij Zogu i Parë Mbreti i Shqiptarvet. Tiranë 1937. 5.; *Schmidt-Neke, M.*: Entstehung und Ausbau i. m. 337.; Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas I–IV. Hrsg. Mathias Bernath – Karl Nehring. München 1981. IV. 498.

³⁵ ÖStA KA 1, Kt. 792., Oberleutnant Leopold Ghilardi, 3.; *Schwanke, H.*: Zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Militärverwaltung i. m. 76., 81.

volna. Az albán szabadcsapatok morálja akkor esett szét végleg, amikor Ghilardi konfliktusba keveredett Zoguval.³⁶ Zogu egy katonailag és politikailag tapasztalatlan, ám energikus és nagy ambíciókkal rendelkező fiatalember volt. Az ifjú bej intrikákba kezdett annak érdekében, hogy Ghilardit elmozdítsa posztjáról, és hozzákezdhesen saját hatalmi bázisának kiépítéséhez Közép-Albániában.³⁷ A horvát származású tiszt azonban nem kívánt engedelmes eszköze lenni Zogu felelőtlen elképzeléseinek, és szembeszállt vele. A konfliktusnak az vetett véget, hogy mivel Zogu fizette a szabadcsapatok zsoldjának egy részét, Ghilardit sikasztás vádjával leváltották és Shkodrába rendelték. Parancsnoki helyét a bej vette át és ez katasztrofális döntésnek bizonyult. Zogu ugyanis teljes mértékben alkalmatlan volt katonai parancsnoknak.³⁸ A Wiedhez hű tisztek nem engedelmeskedtek neki, a rabolni vágyók pedig dezertáltak, és végigpusztították a Vjosa északi partját. Ráadásul az ifjú bej – saját szakállára – egy nemzeti kongresszus összehívásán kezdett dolgozni. Az osztrák–magyar hadvezetés nem tehetett mást: a harcoló albán csapatokat felszámolta, Zogut Bécsbe rendelte. A bej a császárvárosban aztán alaposabban megismerkedhetett a Ballhausplatz és az Albánia-lobbi eddigi tevékenységével, illetve az albán nemzetté válásban és államalapításban játszott osztrák–magyar szereppel. Sőt, az albánbarát politikai és gazdasági körök megnyerték Zogut a jövőre vonatkozó osztrák–magyar elképzeléseknek is.³⁹

Zogu és Ghilardi későbbi kapcsolata alapján a konfliktus mindkettejüknek hasznos tapasztalat volt. Zogu egyrészt megtanulta, hogy minden törekvése ellenére sem lesz soha jó katona vagy alkalmas parancsnok. Másrészt viszont felismerte azt, hogy bár Ghilardival komoly konfliktusa volt, a horvát származású tiszt ideális katonai parancsnok az albánoknak. Az általa vezetett alakulatok ugyanis nemcsak fegyelmezettek, hanem módfelett eredményesek is voltak. Zogu rájött, hogy Ghilardiban megvan négy olyan tulajdonság, amelyre neki a jövőt illetően a legnagyobb szüksége lehet: hűséges az általa választott albániai vezetőkhez, szereti Albániát, kész harcolni egy sikeres albán állam megteremtéséért, és ellenségnek tekinti Olaszországot és Szerbiát.

Az 1917-es hadi helyzet ismét megkívánta, hogy albán szabadcsapatok segítsék az osztrák–magyar hadsereget. A közös hadsereg alakulatai ugyanis nem tudtak minden katonai feladatot megoldani, amelyet a hegyi hadviselés követelt

³⁶ ÖStA HHStA Nachlass Kral, Kt. 4, X. Albanien.

³⁷ „Ennek a 20 éves fiatalembernek az volt az álma, hogy egyfajta király legyen Albániában – legalább Észak-Albániában.” Glasner: Jelentés. KA B69, 18.

³⁸ *Georg Veith*: Der Feldzug in Albanien. In: Der Große Krieg I–IV. Hrsg. Max. Schwarte. Leipzig 1922. IV. 527.

³⁹ Glasner: Jelentés. ÖStA KA Nachlass Glasner, 19.; *Jason Tômes*: King Zog Self-Made Monarch of Albania. Chalford 2007. 33.; *Novruz Zejnati*: Ahmet Zogu – politikan apo ushtarak? Tiranë 2011. 127–129.

meg tőlük. Az egykori parancsnokok közül Ghilardi kapott ismét megbízást szabadcsapatok szervezésére. A világháború utolsó éveiben vívott harcairól azonban szinte semmit nem lehet tudni. Mindössze annyi információ áll rendelkezésre, hogy 1918 nyarán minden Bécshez hű szabadcsapatot, pár száz főt, Korça környékére szorítottak vissza. Feltehetőleg itt értesült Ghilardi ősszel arról, hogy egykori hazája nemcsak vereséget szenvedett, hanem elemeire hullott szét.⁴⁰

A nemzetállam második születése: 1920–1924

1918-at követően Albánia sorsdöntő éveket élt meg. A századforduló óta erősödő politikai vezető rétegek (a nagy házak tagjai, a bej- és agacsaládok, valamint a diaszpórákból származó értelmiségiek), hátuk mögött az első nemzetállam és a világháború tapasztalataival (osztrák–magyar, olasz, francia és görög megszállás) úgy döntöttek, hogy olyan állam megteremtéséért fognak küzdeni, amelynek nincs külföldi protektora. Az új állam alapjait egyedül kívánták lefektetni és az államot egyedül kívánták működtetni. Szándékukat siker koronázta: a Párizs környéki béketárgyalásokon elismerték a független Albánia létét az 1913-as határokon belül, s a Népszövetség is tagjai sorába fogadta az országot. Ezzel párhuzamosan az 1920-ban összeült lushnjei kongresszus résztvevői tisztázták az állami berendezkedés legfontosabb kérdéseit is: megválasztották a kollektív államfői tancsot, döntöttek a főbb közigazgatási kérdésekről, és tárgyaltak az alkotmányról.

Az 1920 és 1924 közötti időszak hallatlanul érdekes periódus Albánia életében. A korszakot Michael Schmidt-Neke meglátása szerint úgy lehet jellemezni, mint a „parlamentáris demokrácia feudalizmus ellen vívott küzdelmét.”⁴¹ E küzdelemben – teszi hozzá a fentiekhez Peter Bartl – az első parlamentben megszerveződő csoportok jól tükrözték a világháború előtti politikai gondolkodás nagy irányzatait. Az 1921-es választásokon a Fan Noli és Ahmet Zogu vezette Néppárt (Partia Popullore) modernizálni akarta az országot úgy, hogy közben a tradíciókat se kelljen teljesen feladni (ebből a pártból idővel kivált Noli Demokrata Pártja). A második nagy csoportosulást a Haladáspárt (Partia Përparimtare) alkotta, amelynek politikai gyökerei az oszmán korszakhoz, azon belül pedig az ifjútörökök mérsékelt szárnyához vezettek vissza. A harmadik erő, az Avni Rustemi nevével fémjelzett Testvériség (Vllaznia) elsősorban a lokális nemzeti egyesületek és klubok laza gyűjtőhelye volt.⁴²

⁴⁰ Glasner: Jelentés. ÖStA KA Nachlass Glasner 16.; *Schwanke, H.*: Zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Militärverwaltung i. m. 81–83.

⁴¹ *Schmidt-Neke, M.*: Entstehung und Ausbau i. m. 49.

⁴² *Peter Bartl*: Albanien: vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Regensburg 1995. 196–197.

A fenti modelltől azonban két fontos elem hiányzik, amelyek nélkül nem lehet pontosan értelmezni az albán politikai gondolkodás két világháború közötti kereteit. Az egyik elem a Wied-féle Albán Fejedelemség, a másik – a fontosabbik – pedig az egykori olasz–osztrák–magyar rivalizálás emléke volt. Az, hogy a két világháború közötti Albánia önlegitimációja az 1912. november 28-i eseményekre (a független államiság önerőből történő kikiáltása) és a Wied-féle fejedelemségre épült, véleményem szerint nehezen megkérdőjelezhető. Ezt a tézist támasztja alá többek között az, hogy a lushnjei kongresszuson felállított kollektív államfői tanács (Këshilli i Naltë: leginkább 'Legfőbb Tanács') a tervek szerint csak addig kívánt működni, amíg az (új) fejedelem trónra nem lép.⁴³ A másik elem az egykori adriai hatalmak eltérő albánpolitikája volt. Annak ellenére, hogy Ausztria–Magyarország felbomlott, a Róma és Bécs közötti rivalizálás nem múlt el nyomtalanul. Sőt, egészen más keretek között és módon, de bizonyos értelemben tovább folytatódott.

Olaszország a nagy számban Albániába érkező olasz tanácsadó és megfigyelő révén már 1923–1924 óta nagy nyomás alatt tartotta a mindenkor albán politikai vezetést.⁴⁴ Az olasz politikai befolyás ellensúlyozására az egykori ifjútörökök, diaszpóra értelmiségiek (jelentős részük italo-albán!⁴⁵) és hazai nemzetiek eleve esélytelenek voltak. Akadt azonban egy negyedik csoport, amely formailag ugyan sosem alkotott önálló politikai pártot vagy egyesületet, de amely hagyományosan ellenségesen, de minimum gyanakodva figyelte az olasz térnyerést, amely a nemzeti politika *egyik* hagyományos ágát képviselte a Rilindja („nemzeti újjászületés”, 1878–1912) óta, és amelynek orientációs pontja nem Róma volt. Ezt a csoportot az Osztrák–Magyar Monarchia egykori hívei, konfidensei és ösztöndíjasai alkották.

Bár a nagy protektor már nem létezett, és a Monarchia egykori hívei nem alkottak egységes politikai szervezetet sohasem, fegyverért, katonai szakértőkért, pénzügyi tanácsadásért és politikai támogatásért továbbra is rendszeresen Bécsbe jártak. Mezőgazdasági kérdések és kisgépek, mezőgazdasági oktatás, egészségügyi tanácsadás és részben katonai ügyek kapcsán pedig Budapestet keresték fel.⁴⁶ Azért jártak továbbra is Bécsbe, mert az ausztriai albanofil politikai és gazdasági körök a két világháború között újjászervezték soraikat. A Ballhausplatz egykori albán szakértői közül ketten is államtitkárok lettek az új osztrák külügyminisztériumban az

⁴³ Swire könyve alapján a Himara hegységben 1931-ben is volt olyan vendégház, ahol a külföldiek a ház falán Zogu hivatalos portréja mellett egy Wiedről készült fotót is láthattak. *Swire, J.*: King Zog's Albania i. m. 162. A 'Legfőbb Tanácsról' lásd *Schmidt-Neke, M.*: Entstehung und Ausbau i. m. 53.

⁴⁴ Az olasz befolyás kiépítéséhez lásd *Stephen J. Lee*: European Dictatorships 1918–1945. 3. kiadás. London–New York 2008. 320–321.

⁴⁵ A 15. században Dél-Itáliába kivándorolt albán kisebbség, amely a 19. század első harmadában elsőként fogalmazta meg az albán nemzetépítés igényét, és amelyet a századfordulótól kezdve a nagyhatalmi babérokra törő Olaszország eszközként használt albániai befolyása kiépítéséhez.

⁴⁶ A magyar kapcsolatra utal *T. Selenica*: Shqipëria e ilustruar më 1927. Tiranë 1927. 195.

1920-as években (Alfred Rappaport von Arbenbau és August Kral).⁴⁷ Emellett a két világháború között Bécsben újjáalakult az 1913-as Albánia Bizottság (Verein für Förderung Albanien vagy Albanien-Komitee), Osztrák–Albán Társaság (Österreichisch-Albanische Gesellschaft) néven. Bár az 1913-as egyesület eredendően nem volt azonos a korábban említett Albánia-lobbival, hanem egy arisztokratákból, bankárokból, gyártulajdonosokból és nagyvállalkozókból álló reprezentációs szervezet volt, amely a Balkán-háborúk hatására alakult meg, a világháború után újjáalakult társaság egyesíteni tudta a két érdekcsoport még aktív tagjait. Az új társaság tagságát továbbra is magas rangú állami tisztviselők, civil bankárok és arisztokraták alkották. Saját folyóiratuk is volt, amely 1938-ban már a 18. számát jelentette meg (*Nachrichten für die Mitglieder der Österreichisch-Albanischen Gesellschaft*).⁴⁸ Az is erősítette az albán–osztrák kapcsolatokat, hogy 1918 és 1938 között Bécsben tevékenykedett az osztrák–magyar albanológia második nagy generációja (többek között Norbert Jokl), amely tanára lett egy újabb albán ösztöndíjas értelmiségi rétegnek. A második generáció átadta azt az albanológiával, nemzet- és államépítéssel kapcsolatos tudást, amely a Monarchia idején halmozódott fel. A Monarchia egykori hívei Albániában 1920 és 1924, de főleg 1925 és 1928 között, ellensúlyt jelentettek Olaszországgal, illetve az olaszpárti politikusokkal szemben, sőt az új állam aktív alakítói és formálói voltak. Annál is inkább, mert őket a Monarchia 1896 óta éppen az önálló állami lét feladataira igyekezett lépésről lépésre felkészíteni.⁴⁹

Az 1920–1924-es időszakban a Monarchia egykori hívei, szimpatizánsai közül négy politikust érdemes kiemelni. Abdi Bej Toptani és Luigj Bumçi a négyfős kollektív államfői tanács tagjai voltak 1920–1921-ben. Ők a lushnjei elvek alapján az ország szunnita és katolikus lakóinak képviselőként kerültek a Legfőbb Tanácsba.⁵⁰ Bumçi katolikus papként, majd Lezha püspökeként korábban az osztrák–magyar kultuszprotektorátus keretein belül szocializálódott,⁵¹ míg Toptani bej 1900 óta a Monarchia egyik legaktívabb hívének számított Közép-Albániában.⁵² Stefan Curani, Thallóczy Lajos közeli munkatársa, egyben

⁴⁷ ÖStA HHStA Nachlass Kral, Kt. 2–5.; *William D. Godsey*: „Seine Sporen im Kosovo verdienen...” Ein Altösterreicher als Albanienkenner: Alfred Ritter Rappaport v. Arbengau (1868–1946). *DAVID – jüdische Kulturzeitschrift* 12. (2000) 45. sz. 6.

⁴⁸ ÖStA HHStA, Nachlass Kral, Kt. 4., II. Albanisches, auch Jubiläum.

⁴⁹ Érdemes lenne például megvizsgálni, hogy a Lushnjében elfogadott alaptörvény egyes pontjai milyen viszonyban álltak Thallóczy Lajos 1913-as alkotmánytervezetével. Thallóczy: *Alkotmány*. ÖStA HHStA MdÄ PA XIV/55/L,3., 1–27.

⁵⁰ *Schmidt-Neke, M.*: Entstehung und Ausbau i. m. 53–55.

⁵¹ Bumçi és az osztrák–magyar kultuszprotektorátus viszonyáról lásd *Engelbert Deusch*: Das k.(u.)k. Kultuszprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet. Wien–Köln–Weimar 2009. 434–436., 463., 533., 899.

⁵² Abdi bej 1912-ben a Qemali-kormány első pénzügyminisztere lett, de a Wied-korszakban is vállalt állami feladatokat. Abdi Toptani és a Monarchia kapcsolatairól lásd *Csaplár-Degovics, K.*: Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung i. m. 129–182.

a Monarchia egyik ismert ügynöke (1923–1928 között Ausztria tiszteletbeli konzulja Albániában) szintén aktív résztvevője volt a lushnjei konferenciának, majd az Iljaz Vrioni kormánynak (1920. december) ő lett a pénzügyminisztere.⁵³ A negyedik politikus maga Ahmet Zogu, aki több kormány belügyminisztere, a Delvina-, majd Evangjeli-kormány hadügyminisztere, 1922 decemberétől pedig Albánia hetedik miniszterelnöke volt.⁵⁴ Zogut 1924-ben már sokat vádolták amiatt, hogy külföldi (részben osztrák) tanácsadókkal vette körbe magát.⁵⁵ Jellemző tény az is, hogy egészen a tiranai paktumokig (1926–1927) Zogu katonai díszegyenruhája az (osztrák–)magyar huszárcapitányi mintát követte (Wied uniformisa is ennek alapján készült).⁵⁶

1920 és 1924 között az albán politikai vezetők igyekeztek minél több külföldit a tiranai minisztériumokba csábítani, hogy tanácsaikkal segítsék az ország „europaizálását”. 1923-ban már csaknem minden minisztériumnak volt saját külföldi szaktanácsadója. Az ő feladatuk az volt, hogy segítsenek felszámolni az oszmán korszak berendezkedését és helyette kiépíteni egy európai elveket követő, modern állami közigazgatást. Az igazságügyi tárcánál ezt a feladatot látta el az olasz Giulio Menzinger és a grazi Gustav von Mürdacz, a közmunkák minisztériumában a német „Meißner pasa”, vagy a belügyminiszter Zogu mellett a brit Walter Francis Stirling.⁵⁷ Hasonló elvek alapján szervezték meg az ország fegyveres erjét is. Az éppen alakulóban lévő hadsereg (határvédelem), rendőrség (városi rendfenntartás) és zsandárság (vidéki rendfenntartás és határvédelem) szervezését és vezetését ideiglenesen olyan tisztekre bízta, akik korábban valamelyik oszmán fegyveres erőnél szolgáltak, vagy világháborús veteránok voltak.⁵⁸

A hadseregnek, illetve a belügyi és hadügyi tárcának a kezdetek óta voltak olasz katonai tanácsadói. E tanácsadók aktív szolgálatban álltak az olasz hadseregben. Ők vagy italo-albánok voltak, vagy olyan tisztek, akik 1913 és 1918 között kapcsolatba kerültek az albán területekkel.⁵⁹ E katonai szakértők figyelemmel kísérték az albán hadsereg állapotát, és aktívan beleszóltak a fegyveres erőkkel kapcsolatos állami politikába (fegyverbeszerzés, a szervezeti felépítés alakítása,

⁵³ *Astillani, U.*: Studentët shqiptare i. m. 152–153.; *Schmidt-Neke, M.*: Entstehung und Ausbau i. m. 72.

⁵⁴ *Adil Biçaku*: Ahmet Zogu, jeta dhe puna e tij për Shqipërinë. Tiranë–Frankfurt–New York 1998. 20–39.; *Bernath, M.* – *Nebring, K.*: Biographisches Lexikon i. m. 498.; *Schmidt-Neke, M.*: Entstehung und Ausbau i. m. 53–55.

⁵⁵ *Owen Pearson*: Albania and King Zog. Independence, Republic and Monarchy 1908–1939. I–III. London 2004. I. 217–218.

⁵⁶ Lásd Zogu köztársasági elnök reprezentációs fotóját a két szárnysegéddel (Zef Sereqi, Llesh Topalaj), ami a Marubi fotóstúdióban készült. *Tomes, J.*: King Zog i. m. oldalszám nélkül.

⁵⁷ *Schmidt-Neke, M.*: Entstehung und Ausbau i. m. 108.

⁵⁸ *Mehdi Frashëri*: Kujtime (vitet 1913–1933). Tirana 2005. 90., 92.

⁵⁹ *Frashëri, M.*: Kujtime i. m. 170.

kiképzés, tisztképzés és a tisztek névsora): gyakorlatilag közvetlen ellenőrzés alatt tartották az ország függetlenségének egyik legfontosabb jelképét.⁶⁰

Az olasz befolyás korlátozása céljából több albán politikus kísérletet tett arra, hogy osztrák katonai tanácsadókat csábítson Albániába. Az egyik tekintélyes parlamenti képviselő, Mehdi Bej Frashëri például 1921 októberében Bécsbe látogatott, és miután végzett hivatalos teendőivel, találkozót szervezett albanofil osztrák katonatisztekkel. A találkozóra az albán politikusok, emigránsok és diaszpóra hagyományos gyülekezési helyén, a bécsi Huberhof hotelban került sor. Frashërinek ugyan sikerült több tisztet megnyernie instruktornak, de egy éppen kirobbanó albán kormányválság miatt végül a tisztek többsége otthon maradt. Az osztrák tisztek és Frashëri közti találkozót az a Gustav von Mürdacz szervezte meg, aki 1922-ben Zogu belügyminiszter kérésére mégiscsak Albániába utazott. Mürdacz formailag ugyan az igazságügyi tárca külföldi szakértője lett, de Zogu embereként az albán hadsereg és zsandárság szervezésén is dolgozhatott.⁶¹

Az osztrák tisztek segítségét Zogu elsősorban a zsandárság megszervezésében és kiképzésében szerette volna igénybe venni. A zsandárságot ugyanis, saját közvetlen irányítása alatt, egy olyan jól képzett és jól felszerelt belügyes fegyveres erővé kívánta alakítani, amely ellensúlyt tudna képezni az olasz befolyás alatt álló (gyengén kiképzett és felfegyverzett) hadsereggel szemben. Ez a sok kormányválság és az olasz befolyás miatt végül is nem sikerült. Miniszterként azonban Zogu annyit megtehetett, hogy a hadsereg büdzsáját minél alacsonyabb szinten tartsa: Novruz Zejnati levéltári kutatásai alapján 1921-ben a 7000 fős hadsereg büdzséje csak két és félszerese volt a 200 fős zsandárságénak! Zogu emellett másfél-kétévente, belügyminiszterként (zsandárság), hadügyminiszterként (hadsereg) vagy kormányfőként újra és újra elrendelte a fegyveres erők teljes átszervezését, ami szintén hátráltatni tudta az olasz törekvéseket.⁶²

Leopold Ghilardi 1913 és 1918 között harcolt a szerb, a görög és az olasz hadsereg ellen Dél-, Közép- és Észak-Albániában. Hűsége Ismail Qemali kormányfőhöz és Wied fejedelemhez, elkötelezettsége az albán állam iránt vitán felül állt. Ennek köszönhetően ő lett az első, aki nem albán származású külföldiként Albánia állampolgára lett.⁶³ Az új államban zsandártisztként szolgált. A fenti eseményeknek csak távoli szemlélője maradt 1924-ig, amikor is egy belpolitikai fordulat hatalmas változást hozott az ő életében is.

⁶⁰ Az albán hadsereg megszervezésének történetét (1920–1924) lásd *Novruz Zejnati*: Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti i ushtrisë shqiptare. Tiranë 2005. 28., 64–84.

⁶¹ *Zejnati, N.*: Ahmet Zogu – mbreti i. m. 76–77.; *Frashëri, M.*: Kujtime i. m. 98–99., 128.

⁶² A 7000 fős hadsereg 1921-ben 6 500 000 aranyfrankból gazdálkodott, míg a 200 fős zsandárság 2 500 000-ból. *Zejnati, N.*: Ahmet Zogu – mbreti i. m. 10., 83., 86–89.

⁶³ *Tomes, J.*: King Zog i. m. 128.

Az 1924-es forradalom és következményei

1924. június 1-jén felkelés tört ki Zogu miniszterelnök uralma ellen, amihez csatlakozott a hadsereg jelentős része is.⁶⁴ A felkelés június 10-ére virradólag győzött és az ellenzéki Fan Noli vezetésével június 16-án új kormány kezdte meg működését. Ahmet Zogu – szűkebb hazáján, Matin keresztül – a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területére menekült az államkincstárral. A szerb források és a Zogu emigráció történésze, Adil Biçaku szerint a bukott miniszterelnökkel mindössze három főtiszt tartott Belgrádba: Leopold Ghilardi, Osman Gazepi és egy ismeretlen nevű albán.⁶⁵

A menekülés megérlelte a politikus Zogut. Ekkor formálódott át ugyanis azzá, aki egy autokrata rendszer kiépítésén keresztül képessé vált arra, hogy az államot sikerrel centralizálja és konszolidálja.⁶⁶ Zogu eltökéltsége felszabadította Ghilardit is. Végre megtalálta azt az autokratát, akit hűen szolgálhatott, és akinek szüksége volt rá. Zogu ugyanis nem felejtette el a világháborús tapasztalatait. Tudta, hogy szervezői és politikusi képességei mit sem érnek egy alkalmas katonai parancsnok nélkül. Ghilardi pedig a meneküléssel bizonyította, hogy kész minden áldozatot meghozni érte. Zogu és Ghilardi viszonya a menekülés során tehát drámaian átalakult: a politikus és a katona egymásra talált. Személyiségeik és tetteik innentől kezdve szorosan összefonódtak.

Zogu hatalmas energiával készült a visszatérésre, s a hadsereg megszervezésében Ghilardi kulcsszerepet kapott. December elejére hozzávetőlegesen 3000 embert sikerült csatasorba állítania. A bukott miniszterelnök fegyveres csapatai Montenegró, Szerbia és Görögország felől, hét oszlopban nyomultak be Albániába. Az 1924. december 17-ei támadás után Leopold Ghilardi Zogu élcsapatát vezetve Matin keresztül megtisztította az utat Tiranáig. Gyors hadmozdulatai, sikeres csatái táborába vonzották a harcias hegylakókat (malisszorok) is, s mire Zogu Tiranába ért, már 8000 malisszor harcolt a seregében.⁶⁷

⁶⁴ A felkelés okairól és eseményeiről lásd *Zejnati, N.*: Ahmet Zogu – politikan i. m. 193–197.; *Fischer, B.*: King Zog i. m. 60–63.

⁶⁵ *Camillo Libardi*: Si u bë mbret i Shqipërisë Ahmet Zogu (Kujtime historike 1918–1940). Tiranë 2012. 35.; *Biçaku, A.*: Ahmet Zogu i. m. 37.; *Saša Mišić*: Albanija: Prijatelj i protivnik. Jugoslavenska politika prema Albaniji, 1924–1927. Beograd 2009. 227.

⁶⁶ *Bartl, P.*: Albanien i. m. 224.

⁶⁷ *Biçaku, A.*: Ahmet Zogu i. m. 37.; *Bernath, M.* – *Nebring, K.*: Biographisches Lexikon i. m. 499.; *Fischer, B.*: King Zog i. m. 74.

Leopold Ghilardi Zogu autokrata rendszerében

A hazatérő miniszterelnök 1925 elején tisztogatásokba kezdett mind az állami hivatalnokok körében, mind a fegyveres erők kötelékeiben. A tisztogatásokat nagy át szervezések és több kinevezési hullám követte. Valódi egyeduralmat azonban Zogu nem tudott kiépíteni, mert képtelen volt távol tartani kormányától az olasz befolyást.

Ahmet Zogu sem köztársasági elnökként (1925), sem királyként (1928) nem tudta útját állni Mussolini hatalmi igényeinek. Dörzsölt politikusként azonban mindent megtett annak érdekében, hogy ellensúlyozza az olasz tanácsadók térnyerését. 1925 és 1928 között igyekezett az egykori Osztrák–Magyar Monarchia minél több olyan hívét fontos pozícióba juttatni, akik belpolitikai hatalmát nem fenyegették. A Theresianumban tanult Ekrem Bej Vlora politikai karrierje ekkor vett nagy lendületet: 1925-ben szenátor lett, majd hamarosan Albánia londoni, 1929-től athéni követe. Stefën Curani 1925-ben az Albán Nemzeti Bankot vezető bizottság vezető tanácsosa lett (Bankë Kombëtare e Shqipërisë, Këshilli të Përgjithshëm Administrativ).⁶⁸ Eközben szakértők és tanácsadók érkeztek Ausztriából és Magyarországról.⁶⁹ Hatalmának legfőbb támasza azonban kétségkívül az az általános felügyelői rendszer lett, amelyet Zogu személyesen épített ki.

Zogunak szüksége volt alkalmas és hűséges hivatalnokokra, akik csak neki felelősek és csak neki engedelmességek. „Dohányfüsttől bűzlő szobájában” négy külföldi származású katonatisztet választott ki, akiknek az lett a feladata, hogy az állami élet egy-egy területét közvetlenül és csaknem teljhatalommal felügyeljék. Gustav von Mürdacz, Walter Francis Stirling, Sir Jocelyn Percy és Leopold Ghilardi feladat- és jogkörét nem szabályozták pontosan. Kicsit szárnysegédként, kicsit az uralkodó személyes képviselőiként tevékenykedtek. Helyzetük akkor erősödött meg igazán, amikor az olasz állam érvényesíteni tudta protektori hatalmát: az olasz tanácsadók lettek az albán minisztériumok igazi döntnökei, ők vették át a hadsereg vezetését, de beleszóltak Zogu családi és dinasztikus politikájába is. A négy kiválasztott katonatiszt alkotta tehát Zogu ellensúlyát az olasz pozíciókkal szemben, s posztjukból elmozdíthatatlanok voltak. Feladataikat olasz személy nem láthatta el. Az uralkodó 1928-at követően nagyrészt rajtuk keresztül gyakorolta autokrata hatalmát. Bár a négy „felügyelő-tábornok” az uralkodó bizalmasának számított, Zogu távolságot tartott tőlük is, sőt néha ki is játszotta őket egymás ellen. Ennek ellenére, a maga módján „azért szerette őket”.⁷⁰

⁶⁸ *Asllani, U.*: Studentët shqiptare i. m. 152–153.

⁶⁹ Többek között ekkor vállalt munkát Tiranában a magyar Waisbecker Antal is, aki a mezőgazdasági termelés újjászervezője lett. *Selenica, T.*: Shqipëria e ilustruar i. m. 195.

⁷⁰ „A király kedvelte ellenőr-tábornokait. Myrdacz és Ghilardi valószínűleg a legközelebb álltak ahhoz, hogy a barátai legyenek, és Stirlinggel és Percyvel is a tévedhetetlenség látszatát kelthette.” *Tomes, J.*: King Zog i. m. 127–133., 132.

Gustav von Mürdacz (1874–1945) egykor vezérkari tiszt volt az osztrák–magyar közös hadseregben. A világháború idején Albániában szolgált, Zoguval Bécsben ismerkedett meg. Mürdacz 1918-at követően nem kapott nyugdíjat Ausztriában, s feltehetően ez is szerepet játszott abban, hogy 1923-tól, albán állampolgárként, Tiranában telepedjen le. Mürdacz intelligens ember volt, inkább látszott tudósnak, mint katonának. A tiranai paktumok jelentőségét hamar megértette: mivel az olaszok háttérbe szorították, ideje nagy részét innentől kezdve kertjének és a zenének szentelte. Választott hazáját és uralkodóját azonban nem hagyta el. 1944–1945-ben összekötő tisztként szolgált a német hadsereg és az albán kormány között. A bevonuló kommunista erők elől nem akart elmenekülni, 70 évesen Tiranában kivégezték.⁷¹

A fegyveres erők átszervezésének másik kulcsfigurája a brit Walter F. Stirling ezredes lett.⁷² A brit tisztek behívásának valószínűleg több oka volt. Egyrészt a britek az észak-albániai Shkodra 1913-as nemzetközi ellenőrzése kapcsán játszott szerepének nem volt rossz albániai emlékezete. Másrészt Nagy-Britannia nem tartozott a világháborús megszálló hatalmak közé. Harmadrészt Zogu úgy gondolta, hogy a brit tisztekkel szemben az olasz tisztek nem mernek majd olyan bátran fellépni, mint osztrák vagy albán bajtársaikkal szemben. Negyedrészt a brit tisztek nem szereztek politikai befolyást, feladataik tisztán a hadseregre korlátozódtak. Így az albán legénység is jobban el tudta őket fogadni, szemben az olasz instruktorokkal, akikben fenyegetést látott.⁷³

Walter F. Stirling ezredes (1880–1958) hivatásos katona volt.⁷⁴ 1899–1900 között részt vett a búr háborúban, 1906-tól a Közel-Keleten élt, az egyiptomi hadsereg tisztjeként. A világháború idején Arábiai Lawrence (Thomas Edward Lawrence, 1888–1935) vezérkari tisztjeként a sivatagban harcolt. 1918-at követően a jaffai körzet katonai parancsnoka volt, amikor ismerőse, Harry Eyres tiranai brit konzul értesítette, hogy Albániában külföldi tanácsadókat keres a belügyminiszter. Zogu személyes meghívólevelének hatására Stirling 1923-ban partraszállt Durrsiben. Miután két hosszú utat megtett, a brit tiszt megállapította, hogy „Albánia egy közel-keleti ország, tehát tetszik”. Stirling Zoguról is pozitív benyomásokat szerzett: „Minden közel-keleti államférfi közül – és én aztán a legtöbbel találkoztam – Zogut tekintem messze a legbriliánsabbnak, legműveltebbnek és legmesszelátóbbnak.”⁷⁵ Zogu SZHSZ-államból való vissztérése után Stirling a

⁷¹ *Swire, J.*: King Zog's Albania i. m. 205.; *Zejnati, N.*: Ahmet Zogu – politikan i. m. 263–265.; *Tomes, J.*: King Zog i. m. 128.; *Elsie, R.*: A Biographical Dictionary i. m. 324–325.

⁷² *Fischer, B.*: King Zog i. m. 79.

⁷³ *Swire, J.*: King Zog's Albania i. m. 205.; *Tomes, J.*: King Zog i. m. 128.

⁷⁴ *Fischer, B.*: King Zog i. m. 53.; *Pearson, O.*: Albania and King Zog i. m. 203., 206–207.; *Elsie, R.*: A Biographical Dictionary i. m. 429.

⁷⁵ *Walter Francis Stirling*: Safety Last. London 1953. 157.

zsandárság általános felügyelője lett: ő hozta létre a Mürdacz által megálmodott fegyveres erőt, amely a hadsereggel szemben, az állami szuverenitás legfőbb fegyveres jelképe lett. Stirling Zogu engedélyével kilenc egykori brit gyarmati tisztet hívott az országba, és őket tette meg a zsandárság instruktorainak.

A „felügyelők” azonban személyre szabott feladatokat is kaphattak. Mivel Stirlingnek volt már hasonló gyakorlata, 1925-ben Zogu őt bízta meg azzal, hogy a Koszovóból Albániába menekült családokat összegyűjtse, letelepítse és egy kevés (5 hektár) termőföldhöz juttassa.⁷⁶ Bár az olasz tisztek mindent megtettek, hogy az 1926-ban a zsandárság éléről leköszönő Stirling posztját megszerezzék, az ezredes utóda szintén egy brit tiszt, Sir Jocelyn Percy tábornok lett.⁷⁷ Percy veterán brit katonatiszt volt: harcolt a búr háborúban, katonai parancsnok volt 1906 és 1912 között Hinduban és Kushban (ma: Pakisztán), 1919–1920-ban pedig a Pjotr Nyikolajevics Vrangél mellett tevékenykedő brit katonai misszió vezetőjeként szolgált.⁷⁸

Bár Zogu Ghilardit is megbízta különböző fegyveres erők ellenőrzési és szervezési feladataival,⁷⁹ az ő mozgástere jóval kötetlenebb volt Mürdaczhoz, Stirlinghez vagy Percyhez képest. Ghilardi primus inter pares volt az uralkodó általános felügyelői között. 1926-ban ezredes lett, majd 1928-ban tábornokká nevezték ki. Zogu „felügyelő-tábornokaként” a királyi udvarban élt és az uralkodó személyes küldötteként és megbízottjaként tevékenykedett.⁸⁰ Emellett feladata volt az olasz térnyerés szemmel tartása is. Talán ez volt az oka annak, hogy az olasz tisztek folyamatosan megpróbálták háttérbe szorítani úgy, ahogy ezt sikerrel tették Mürdaczal. Csakhogy Ghilardi Mürdacz „antitézise” volt, habitusa miatt képtelenség volt kiiktatni a közéletből.⁸¹ Az olasz kormány megbízottjai többször kísérletet tettek megvesztegetésére – sikertelenül. Ghilardi egyrészt hűséges maradt Zoguhoz, másrészt nagyon bizalmatlan maradt a Monarchiát eláruló egykori szövetséges irányába.⁸² Új helyzetét legtökéletesebben az a tény szimbolizálja, hogy az albán hadsereg élén álló Araniti tábornok mellett ő volt az, aki Zogu 1928. szeptember 1-jei koronázása idején végig az újdonsült uralkodó mellett állhatott.⁸³

Zogunak Ghilardi hűsége és az egyes pártokkal szemben elfoglalt semleges álláspontja nemcsak a katonai ügyekben volt hasznos, hanem az albán feudális

⁷⁶ *Pearson, O.*: Albania and King Zog i. m. 253.

⁷⁷ *Tomes, J.*: King Zog i. m. 127., 130–132., 165., 173., 190., 209., 247.

⁷⁸ *Elsie, R.*: A Biographical Dictionary i. m. 355.

⁷⁹ *Zejnati, N.*: Ahmet Zogu – mbreti i. m. 95–97., 102–103.

⁸⁰ *Elsie, R.*: A Biographical Dictionary i. m. 168.; *Zejnati, N.*: Ahmet Zogu – politikan i. m. 265.; *Tomes, J.*: King Zog i. m. 129.

⁸¹ „Leon Ghilardi egy nagyfejű horvát volt, aki hol hallgatag, hol gyorsan pergő nyelvű volt, és akinek beképzelt viselkedése egy vígopera-színész benyomását keltette.” *Tomes, J.*: King Zog i. m. 128.

⁸² *Schmidt-Neke, M.*: Entstehung und Ausbau i. m. 215., 337.

⁸³ *Tomes, J.*: King Zog i. m. 100.; *Pearson, O.*: Albania and King Zog i. m. 295–296.

urakkal és a lakossággal fenntartott viszonyában is. Ghilardi – az uralkodó nevében – bármit, bármikor ellenőrizhetett és számon kérhetett. Ha az országban valahol felbukkant a királyi család egyik luxusautóján, mindenki engedelmességni tartozott parancsainak. Márpedig Ghilardi szeretett Albániában utazgatni. Útjai során ellenőrizte a helyi hivatalnokokat, szemlét tartott a fegyveres egységek felett, jelen volt a katonák és zsoldárok eskütételénél, meglátogatta a kaszárnyákat, felmérte az ország infrastruktúráját (utak és hidak állapotát), megvizsgálta az iskolák felszerelését, tankönyvellátottságát és tanárainak helyzetét. Feladatai gazdasági jelleget is öltöttek az 1930-as évek elejére. Bárhol járt, biztatott, ígért, lelkesedést öntött az emberekbe – mindezt az uralkodó nevében. Az uralkodó tulajdonképpen az ő személyén keresztül tartotta a kapcsolatot népével.

Az albán ifjúság parancsnoka

Ghilardi karrierjének csúcsa, egyben Zoghoz fűződő sajátos viszonyának egyik sokatmondó példája kétségkívül az volt, amikor az uralkodó a tábornokot 1930 júniusában az „Albán Ifjúság” nemzeti egyesület (Enti Kombëtar 'Djelmënija Shqiptare') parancsnokának nevezte ki.⁸⁴ Az egyesületet eredetileg Zogu 1928. november 14-én kiadott dekrétuma hozta létre. Kezdetben nem volt más, mint egy olasz mintára (és sugallatra?) létrehozott fasiszta ifjúsági szervezet. A szervezet életében 1930-ban állt be radikális változás, amikor nyilvánvalóvá vált a tiranai paktumok teremtette kiszolgáltatottság Olaszországgal szemben: az állam ekkorra visszavonhatatlanul elveszítette befolyását saját hadserege felett.⁸⁵

Az ifjúsági szervezet ekkor gyakorlatilag teljesen átalakult. Zogu célja egy olyan, minden fiatal számára kötelező paramilitáris szervezet létrehozása lett, amely minden létező eszköz igénybevételével hazafias gondolkodásra neveli a fiatalokat. Az uralkodó azt várta ettől a neveléstől, hogy segítségével a fiúk kellően megerősödnek patriotizmusukban és nemzeti érzelmeikben ahhoz, hogy aztán az olasz irányítás alatt álló hadsereghez kerülve ellenállhassanak az idegen befolyás minden formájának. A feladat végrehajtásához a királynak egy olyan parancsnokra volt szüksége, aki nemcsak hozzá, hanem az albán államhoz és nemzeti eszméhez is lojális. Zogu felfogásában a szervezet sorsától Albánia jövője függött. Az uralkodó ezért az egyetlen olyan embert nevezte ki az egyesület élére, akinek valóban esélye volt arra, hogy e szinte lehetetlennek tűnő elvárásoknak eleget tegyen. Az albán ifjúság parancsnoka a nevét ekkor már albános alakban használó Leon Gjilardi tábornok lett.

⁸⁴ Fischer, B.: King Zog i. m. 159–161.

⁸⁵ Swire, J.: King Zog's Albania i. m. 204.

Az egyesület, azaz egy újfajta közösségépítés élére 1930 februárjának utolsó napjaiban nevezték ki Gjilardit (Komandanti i Përgjithshëm). A Djelmëria formailag és funkcióját tekintve továbbra is olyan paramilitáris milíciaként működött, amelytől az uralkodó távol akarta tartani a hadsereget. A fiatal fiúk és lányok számára 15 éves kortól kötelező volt a tagság. A fiúk két évig a „kadéttestület”, egyfajta cserkészlet tagjai voltak, majd 17 évesen milicisták lettek. A hadseregbe 19 évesen kellett bevonulniuk.

Gjilardi kinevezésének – Zogu szemszögéből nézve – van még egy figyelemre méltó olvasata. A tiranai paktumokat követően Zogu beszédeiben egyre több teret kaptak az albán nemzeti karakterológia általa kidolgozott tézisei. Legalábbis ezt sugallja az uralkodó nyilvános beszédeit publikáló Lushaj és Sadiku forráskiadványa.⁸⁶ Úgy tűnik, hogy az olasz térnyerés nem csak az állami paramilitáris („parausharak”) nevelés megjelenését hozta magával. I. Zogu ugyanis egyre többet foglalkozott azzal is, hogy a veszélyes itáliai eszmékkel szembe albán eszméket állítson. Az 1925 és 1935 közötti parlamenti és rádióbeszédeiben, illetve közzé tett kiáltványokban egyre dominánsabb szerepet kapott a nemzeti nevelés kérdése. Az uralkodó egyre pontosabban meg tudta fogalmazni azt, hogy a nevelés végeredményeként milyen patriótákat és milyen nemzetet szeretne maga előtt látni. Bár a kérdést még nem vizsgálták meg tudományos alapossággal, közvetve már most is igazolható, hogy Zogu nemzeti karakterológiája a „nemzeti újjászületés” (1878–1912) albán írói és költői mellett (de Rada, Pashko Vasa, a Frashëri testvérek) erősen támaszkodott Thallóczy Lajos 1896-os történelmi olvasókönyvére is.⁸⁷ (Vitathatatlan, hogy Zogu gondolatainak egyik legfőbb politikai örököse Enver Hoxha lett.)⁸⁸

A Djelmënia egyik tisztjének, Aqif Domininak 1931-ben megjelent könyve szerint az uralkodó az ifjúság paramilitáris szerepét egyfajta szent szolgálatként értelmezte, előképének pedig a spártai agógét (gyermeknevelési módszer) tekintette. A fiatalokat a katonai nevelés során nemcsak a haza jövővédelmére készítették fel (Koszovó és Çamëria esetét, amelyek Zogu szerint az albánok elégtelen katonai teljesítőképessége miatt kerültek szerb és görög megszállás alá, elrettentő példaként állítva eléjük), hanem megteremtették az állam (1912. november 28.) és a királyi család kultuszát is. Mindez pedig nem a jelent, hanem a jövőt szolgálta. A fiatalokat

⁸⁶ Me jetue në shekullin e sotshëm. Zog I. Red. Ramiz Lushaj – Safet Sadiku. Tiranë 1995. 10–14.

⁸⁷ Csaplár-Degovics, K.: Lajos von Thallóczy i. m. 205–246., 225–242.; Lushaj, R. – Sadiku, S.: Me jetue në shekullin e sotshëm i. m. 40.

⁸⁸ Uo. 36. A két világháború között Ausztriában tanult és később Albániában vezető pozíciókat betöltő diákokról önálló kötet jelent meg. A történelmi tudás átadásának egyik közvetlen bizonyítéka Sander Bushati doktori disszertációja, aki a Wied-féle fejedelemség történetét dolgozta fel. *Sander Bushati: Die Entstehung des Fürstentums Albanien. Doktori (PhD) értekezés. Wien 1940. A Hoxha-kori Albánia vezető történetésének, Aleks Budának is a két világháború közötti Bécsben alakult ki az a történelemszemlélete, amely a kommunista diktatúra történelmi látásmódját alapjaiban befolyásolta. Csaplár-Degovics, K.: Lajos von Thallóczy i. m. 207–208., 242.*

„a holnap katonáinak” tekintették. Zogu felfogásában az albán jövő természetesen saját politikai hatalmát és dinasztijának jövőjét jelentette.⁸⁹

A király nemzeti karakterológiával kapcsolatos egyik legsokatmondóbb kiáltványa 1935. augusztus 14-én jelent meg, négy nappal Gjilardi halála előtt. A proklamáció alapján az uralkodó számára a nemzet (komb) legfőbb erényei: a fegyelem (disciplinë), az önfeláldozás (sakrificë) és haladás (përparim) voltak. E három erényen alapul ugyanis az albán becsület (nderi i shqiptarit), és e három erény együttesen teremti meg a nemzeti eszmét (ideali kombëtar).⁹⁰

És hogy mi köze van mindehhez Gjilardinak? Zogu, aki uralkodása idején legfőbb feladatát abban látta, hogy saját hatalmát mindenáron biztosítsa, felismert egy fontos dolgot: az albánoknak hősré van szükségük. A hatalmas termetű, nagy fekete szakállat és haját viselő, elképesztő fizikai adottságokkal és nagyszerű katonai múlttal rendelkező, horvát származású Gjilardi személyében pedig Ahmet Zogu, minden albánok királya, megtalálta azt a hőst, akit az albán ifjúságnak ajándékozhatott.⁹¹ Gjilardi ugyanis a fent megfogalmazott albán erények fizikai megtestesülésének számított. Bár a király féltékenyen ápolta és védte saját kizárólagos állami kultuszát, Gjilardi esetében mégis megengedte egy, természetesen jóval szerényebb és más jellegű kultusz kialakítását a Djelmënia szervezeti keretein belül.

Az 1935-ös fieri felkelés

Konstantin Çekrezi egy ismert amerikai albán értelmiségi volt, aki gazdaságtant tanult a Harvardon. Az 1912-es függetlenség hírére tért vissza az óhazába, majd lett 1913–1914 között a NEB titkára. 1919-ben könyvet írt Albánia politikai helyzetéről.⁹² A világháborút követően 1920–1922-ben az Egyesült Államok albániai meghatalmazottjaként tevékenykedett, majd több amerikai lap helyi tudósítója lett. 1928-ban Iljas Vrioni külügyminiszter azzal bízta meg, hogy jelentessen meg újságcikkeket világszerte az albán monarchia megalakulásának okairól. Çekrezi azonban ennél jóval többre vágyott, így politizálni kezdett. Hamar kapcsolatba került a Zogu-ellenes csoportokkal és részt vett egy Zogu-ellenes összeesküvés megszervezésében. Az összeesküvőket 1932. szeptember 16-án leleplezték, s Çekrezi a megtorlás részeként három év börtönt kapott.⁹³

⁸⁹ *Aqif Domini*: Djelmënia, shpresa e ardhëshme, duhet të përgatitet Zog. Tiranë 1931. 22–28., 32–35.

⁹⁰ *Lushaj, R. – Sadiku, S.*: Me jetue në shekullin e sotshëm i. m. 31–33.

⁹¹ Ghilardi fizikai adottságairól lásd *Swire, J.*: King Zog's Albania i. m. 158.; *Elsie, R.*: A Biographical Dictionary i. m. 168.

⁹² *Konstantin Çekrezi*: Albania Past and Present. New York 1919.

⁹³ *Pearson, O.*: Albania and King Zog i. m. 142., 293., 337–338.; *Elsie, R.*: A Biographical Dictionary i. m. 82–83.

A nyughatatlan értelmiségi 1935. február 14-én szabadult vlorai fogságából, és azonnal egy felkelés szervezésébe kezdett. Fieriben csatlakozott egy olyan ellenzéki csoporthoz, amely nagyrészt fiatal nacionalistákból állt. E fiatal katona- és zsandártisztekből álló társaság tagjai szélsőségesen olaszellenesek voltak és szemben álltak Zogu generációjával, amely nem akadályozta nyíltan Róma törekvéseit. Bár hasonló lázadó góccok 1934–1935 folyamán Közép- és Észak-Albániában is létrejöttek, egymással nem alakítottak ki együttműködést. Çekrezi Fieri városában Nuredin Bej Vlora és Musa Kranja hadnagyok segítségével egy olyan felkelést akart kirobantani, amely egyesítette volna a közép-albániai elégedetlenkedőket.

A felkelők 1935. augusztus 14-én Fieri főterén gyülekeztek. A felkelés kirobantását másnapra tervezték. Çekrezi és a többi parancsnok azt mondta a megjelenteknek (közel másfélszáz fő), hogy Tiranában megbukott Zogu kormánya, és hogy ők képviselik az újat. Arra buzdították a fegyvereseket, hogy másnap masírozzanak a fővárosba és fegyverrel kergessék el a régi kormány híveit. Az eligazítás éppen a vége felé tartott, amikor a térre begördült Gjilardi autója. A tábornok, ekkor éppen a berati hadtest parancsnoka, véletlenül járt arra. Sofőrjével, Vas Kiri századossal⁹⁴ éppen Pojanból tartott hazafelé egy hivatalos útról, amikor meglátta a gyülekező fegyvereseket a téren. Gjilardi kiszállt a kocsiból, hogy megkérdezze a gyülekezés okát. A szervezkedők azt gondolták, hogy lebuktak, ezért szó nélkül tüzet nyitottak a tábornokra. Gjilardit több lövés érte a mellkasán, azonnal életét veszítette. Bár korábban már többször kíséreltek meg ellene merényletet, azokat mind túlélte. Leon Gjilardit néhány nappal ötvenötödik születésnapja előtt lőtték le.⁹⁵

A nyílt felkelés a tábornok halálával tört ki. A lázadók Lushnje és Tirana felé masíroztak, de a Zoguhoz hű zsandár alakulatok mindkét helyen útjukat állták. A lázadást gyakorlatilag már másnap, augusztus 15-én leverték. A felkelők több vezetője külföldre szökött.⁹⁶

Az uralkodót hivatalosan 1935. augusztus 16-án értesítették táviratban Gjilardi haláláról.⁹⁷ Zogu ekkor állítólag azt mondta az éppen mellette tartózkodó Percynek: „Hasonló események sajnos előfordulnak az olyan országokban,

⁹⁴ Vas Kiri zsandárszázados az 1925–1930 közötti években azzal szerzett magának hírnevet, hogy eredményesen harcolt az Albán-Alpok (Malësia e Madhe) Zogu-ellenes felkelései ellen. *Libardi, C.*: Si u bë mbret i. m. 47–48., 63., 75., 85–86., 96.; *Fischer, B.*: King Zog i. m. 51–54.

⁹⁵ Historia e popullit shqiptar I–III. Red. Kristaq Prifti – Gazmend Shpuza. Tirana 2007. III. 324.; *Pearson, O.*: Albania and King Zog i. m. 370–371.; *Tomes, J.*: King Zog i. m. 182–183.; *Zejnati, N.*: Ahmet Zogu – politikan i. m. 314–316.

⁹⁶ *Schmidt-Neke, M.*: Entstehung und Ausbau i. m. 247.; *Fischer, B.*: King Zog i. m. 241.

⁹⁷ Távirat Zogunak. Olvashatatlan aláírás. Tirana, 1935. aug. 16. Arkivi Qendror i Shtetit, Tiranë (a továbbiakban: AQSh), F 150: Ministria e Oborrit Mbretëror (Inspektorija e Pergjithëshme), Civile Administrative, Dosja Nr. 257 (a továbbiakban: F 150, Dosja Nr. 257).

mint amilyen ez is.”⁹⁸ A király ezt követően udvariasan válaszolt a távirat feladójának, megköszönve a részvétnyilvánítást.⁹⁹

A tábornok halálának körülményeit nem volt egyszerű tisztázni, mivel először magát a felkelést kellett levern, és elegendő muníciót kellett szállítani az összes közép-albániai zsandárközpontba, hogy elejét vegyék további zavargások kitörésének. A nyugalom helyreállítása után tudta csak az uralkodó elrendelni a nyomozás elindítását, a holttest Tiranába szállítását, és a felkelés elmenekült vezéreinek üldözését.

A nyomozás során a közép-albániai szervezkedések mindegyikét leleplezték. Musa Juka belügyminisztert menesztették, Fieribe pedig büntetőalakulat érkezett. 1935. augusztus 24. és szeptember 17. között mintegy ezer embert tartóztattak le. Ebből 539 főt állítottak (katonai) bíróság elé. 326 főt elengedtek, 160 főt börtönbüntetésre ítélték. A lázadó katonák és zsandárok közül 53 főt golyó általi halálra, azt a katonát pedig, akit személyesen vádoltak meg Gjilardi megölésével, akasztásra ítélték. Zogu azonban tett engedményeket is: a lázadás hatására október 22-én átalakította a kormányát, hét miniszteréből hatan a fiatal generációból kerültek ki (a miniszterelnök Mehdi Frashëri lett).¹⁰⁰

Gjilardi halálával végleg szétesett a Zogu által felépített általános felügyelői rendszer. Az uralkodó jobb keze hősi halált halt, Mürdaczozt az olasz tanácsadók teljesen háttérbe szorították, az időközben kegyvesztetté vált Stirling Londonban volt segédportás a Marks & Spencer egyik raktárépületében. A király mellett csupán egy bizalmi ember maradt, Sir Jocelyn Percy tábornok, a zsandárság parancsnoka.¹⁰¹

Epilógus

I. Ahmet Zogu Leon Gjilardi tábornok tiszteletére a két világháború közötti Albánia legnagyobb szabású állami temetését rendelte el. Gjilardi végső búcsúztatását olyan körültekintően szervezték meg, mintha a királyi család egyik tagját temették volna el.

A temetésre három nappal a fieri események után került sor, 1935. augusztus 17-én. A megemlékezés és szertartás menetrendjét, illetve lebonyolítási tervét Zogu parancsára magának Xhemal Araniti tábornoknak, a „nemzetvédelmi parancsnoknak” kellett kidolgoznia.¹⁰²

⁹⁸ *Tomes, J.*: King Zog i. m. 183.

⁹⁹ Zogu választávirata. Tirana, 1935. aug. 18. AQSh, F 150, Dosja Nr. 257.

¹⁰⁰ *Schmidt-Neke, M.*: Entstehung und Ausbau i. m. 248.; *Tomes, J.*: King Zog i. m. 183.; *Fischer, B.*: King Zog i. m. 242.; *Pearson, O.*: Albania and King Zog i. m. 371–372.

¹⁰¹ Érdekes eljátszani a gondolattal: vajon hogyan alakult volna Albánia további sorsa, ha Gjilardi nem hal meg, hanem egy nemzeti hadsereg élén harcol az olasz megszállás, majd a kommunista partizán alakulatok ellen?

¹⁰² A temetési szertartás forrása: AQSh, F 178, Dosja IV-180, viti 1935, Dosje: Dispozita për ceremonin e Funeralit për varrimin e gjeneralit Leon de Ghilardi. Tiranë, 1935. gusht 16, Mbretinija Shqipëri.

Gjilardit a petrellai katonai kórház temetőjében helyezték örök nyugalomra. A koporsó útvonalát gyalogos katonák sorfala biztosította. A temetési menet elején gyalog vezették a tábornok lovát; emögött haladtak a király képviselői, a királyi család tagjai, Araniti tábornok, a parlament elnöke, a miniszterelnök, a diplomáciai testületek képviselői és a parlamenti képviselők. Az ágyútalpra szerelt koporsó kíséretére a dejai zászlóalj három századát rendelték ki, akikhez egy katonai zenekar és egy tüzérekéből álló díszalakulat csatlakozott. Magát a koporsót tizenegy hadnagy és egy alhadnagy kísérte. Mögöttük következtek az állam legfőbb hivatalnokai és klerikusai, majd kisebb funkcionáriusok, kitüntetett katonatisztek, a társadalmi elit egyéb tagjai és a nép képviselői.

A koporsó útja a következő volt: a menet a díbrai úton (Rruga e Dibrës) érkezett meg a fővárosba és a Zogu bulváron (Bulevardi Zogu) a katolikus templomig vonult. A katolikus templomban ünnepi gyászszeretartáson búcsúztatták a tábornokot. A misét követően a menet a Zogu bulvárról a November 28. úton (Rruga 28. Nanduar) keresztül az elbasani útra (Rruga e Elbasanit) kanyarodott. Az elbasani úton a menet a királyi palota elé ért, ahol pár percre megálltak. Ezt követően a civilek hazaindultak, és csak a fegyveres testületek tagjai kísérték Gjilardi koporsóját katonai marsban Elbasan felé. A város határán levő rendőrállomásnál ismét megálltak: az uralkodó itt búcsúztatta hű emberét. A beszédet követően a katonák alakzatba álltak és így folytatták útjukat Petrellába.

A temetés napján Zogu parancsára az egész ország területén félárbocra engedték a nemzeti lobogót. A temetési menet útvonalán zárva maradtak a hivatalok és az üzletek. A polgári szervek tisztviselői cylinderben voltak kötelesek részt venni a ceremónián, a katonák pedig díszegyenruhában.

Ghilardi haláláról az egykori közös hadseregbeli bajtársak is megemlékeztek, köztük Gustav von Hubka,¹⁰³ aki a következő feljegyzést vetette papírra, amely akár az elhunyt tábornok nekrológja is lehetett volna: „A tiranai albán sajtóiroda közli, hogy a király tábornok-szárnysegédje, Leopold Ghilardi dandártábornok augusztus 14-én [1935 – Cs.-D. K.] Fieri helységben merénylet áldozata lett. A hírhez a belföldi napilapok azt a kommentárt teszik hozzá, hogy Ghilardi az osztrák–magyar hadsereg fiatal tisztjeként menekült Albániába és emiatt a világháború idején a Durazzóba bevonuló császári és királyi csapatok dezertőrként kezelték. [...] A kalandor hajlamú Ghilardit nem lehet szerény, mindig korrekt és kedves bajtársként jellemezni. Lobbanékonyága ugyanakkor nem engedte meg neki, hogy a nagy háború kirobbanását megvárja, hanem arra készítette, hogy szolgálatait a fiatal Albán Fejedelemségnek kínálja fel,

tare, Komanda e Mbrojtjes Kombetare, Zyra Personale, Sekc.1., Nr. 61-1477/1 Prot, 1–3.

¹⁰³ Gustav von Hubka (1873–1962), osztrák–magyar katonai attasé, vezérkari tiszt, a Monarchia bukása után az egyik legismertebb katona-író.

miután korábban, az előírásoknak megfelelően, önként felhagyott főhadnagyi tevékenységével és elbocsátását kérvényezte az állami szolgálatból. [...] A tántoríthatatlan kötelességtudat volt mozgalmas életének vezérelve; mind a régi, mind az új hazájához hűséges maradt. Olyannyira, hogy az albán Leopold Ghilardi tábornok a mi régi hadseregünknek is, amelyből származott, egy kulturálatlan ország condottierjeként is képes volt dicsőséget szerezni. Köreinkben meg kell őrizni az egykori világháborús bajtárs, a bátor harcostárs tiszteletreméltó emlékét.”¹⁰⁴

Zogu a későbbiekben sem feledkezett meg Gjlardi kultuszának ápolásáról. 1938-ban, az olasz megszállás előestéjén parancsot adott arra, hogy az albán ifjúság egykori parancsnokának emlékművet emeljenek.¹⁰⁵ Az emlékmű felállítására és ünnepélyes felavatására, a Gjlardival kapcsolatos állami kultusz tovább ápolására azonban már nem maradt idő, s Leon Gjlardi 1938 után visszazuhant ugyanabba az ismeretlenségbe, ahonnan 1913-ban felbukkant.

COMMANDER OF ALBANIAN YOUTH

by Krisztián Csaplár-Degovics

SUMMARY

General Leopold Ghilardi (1881–1935) is undoubtedly one of the most important personalities of the interwar period in Albania. The k.u.k. (*kaiserlich und königlich*) captain of Croatian origin first appears in Albania in 1913 as a prospective agent of the General Staff of the joint Austro-Hungarian army. He then entered into the service of the Albanian government as an officer and military advisor. During WW1 he was appointed as commander of all Albanian irregular troops operating in the occupied territories of Austria-Hungary. After the fall of the Dual Monarchy he refused to leave his adopted country and became the first foreigner of non-Albanian origin to receive Albanian citizenship. Though Ghilardi utterly connected his identity to Albania, he remained loyal to Austria and the Balhausplatz as well. Due to the role he played in the return of Prime Minister Ahmet Zogu in 1924, he was awarded the rank of general. Between 1927 and 1935 Ghilardi was the most renowned figure in the autocratic régime of King Zogu. As a loyal servant of the ruler, the general became the commander of Albanian youth in 1931. Without knowledge about the nation- and state-building projects of Austria–Hungary in Albania, his life and career cannot be correctly interpreted.

¹⁰⁴ Hubka jelentése. Bécs, 1935. aug. 23. Kriegsarchiv in Wien 1. Personalevidenzen – Qualifikationsliste, Kt. 792, General Leopold Ghilardi. 1, 3.

¹⁰⁵ Xhelal Araniti feljegyzése Zoguhoz. Tirana, 1938. máj. 31. AQSh, F 152: Ministria e Punëve Brendshme, Zyra e Llogarise, Dosja 945, viti 1938, Nr. 73-395/1.

A MAGYAR KÜLPOLITIKAI GONDOLKODÁS SZERB KÉPE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT*

Nem könnyű megragadni a nemzetek egymásról kialakított képét még akkor sem, ha egy pontosan behatárolt korszakban és csak egy viszonylag jól körülhatárolt szegmensét vizsgáljuk. Nehézséget esetünkben elsősorban a fogalom definiálása jelent. A külpolitikai gondolkodás formálóinak köre ugyanis meglehetősen heterogén. Beletartoznak maguk a külpolitika alakítói – diplomaták, külügyi vezetők vagy külügyminisztériumi beosztottak –, akik a főnökeik részére összeállított beszámolóikban, tervezeikben megfogalmazták véleményüket, vagy egyszerűen csak magától értetődő evidenciának véve lejegyezték azt, ami a referatúrájukba tartozó országok vonatkozásában a közvélekedésben általános véleménynek számított. De részét képezik írók, politikusok, újságírók, egyetemi oktatók és közírók is. Miután a külpolitikai gondolkodás alakítóinak – mint láthattuk – igen széles spektrumának szerb képéről nem állnak rendelkezésre résztanulmányok, írásomban nem vállalkozhatom a magyar külpolitikai gondolkodás szerb képének a teljesség igényével történő bemutatására, mindössze kísérlet teszek annak felvázolására. Teszem mindezt a legfontosabb társadalmi, politikai, tudományos és kulturális folyóiratok közleményeire, a nemzetgyűlési és országgyűlési jegyzőkönyvek igen gazdag anyagára, a külügyi dokumentumokra, valamint kisebb részben memoárokra támaszkodva.¹

* A tanulmány az NKFI K 124142 számú projekt támogatásával készült.

¹ A periodikák kiválasztásánál a legfontosabb szempont az volt, hogy minél szélesebb spektrumát fedjék le a magyar politikai közélet folyóirat kínálatának. Így esett a választás a következő lapokra: Budapesti Szemle, Magyar Szemle, Külügyi Szemle, Nyugat, Uj Idők, Magyar Külpolitika, Kelet Népe, Láthatár, Magyar Katonai Szemle, Magyar Katonai Közlöny. Ezek az eltérő politikai és világnézeti alapokon álló folyóiratok váltakozó intenzitással és más-más mélységben foglalkoztak a déli szomszéd nemzetekkel. A leggazdagabb forrásbázissal a Magyar Külpolitika című kétheti lap szolgált, amely a Magyar Külügyi Társaság, majd a Magyar Revíziós Liga hivatalos lapjaként jelent meg. Az 1930-as évek elejéig szinte minden számában volt a déli szomszédok helyzetével foglalkozó írás, többnyire Bajza József tollából, aki elsősorban a belpolitikai helyzetet elemezte. A Magyar Külügyi Szemle – amely szintén a Magyar Külügyi Társaság hivatalos folyóirata volt – ehhez képest lényegesen kevesebbet foglalkozott Jugoszláviával. A korszak legszínvonalasabb folyóiratai közé tartozó Magyar Szemlének, mint ahogy a Budapesti Szemlének is majd mindegyik számában volt legalább egy írás, amely Jugoszláviával foglalkozott, többnyire politikai elemzés, vagy a magyar kisebbség helyzetét tárgyaló cikk, ritkábban kulturális vonatkozású írás formájában. A Budapesti Szemle emellett rendszeresen közölt alapos könyvmertetésekkel a Jugoszláviáról született délszláv és elsősorban német nyelvű szakirodalomból. Azon persze el lehet merengeni, hogy egy-egy folyóirat meghatározó tekintéllyel rendelkező szerkesztője által írt cikkek és reflexiók mennyire tükrözik egy társadalom valamelyik rétegének véleményét, de talán az a körülmény, hogy ezeket a véleményeket egy meghatározott olvasóközönség olvasta, következőképpen egy meghatározott réteg kapott „lehetőséget” az előterjesztett véleményekkel való

A más nemzetről alkotott kép formálódására hatással vannak a korábbi együttélés tapasztalatai is; az előző időszakok erőviszonyainak alakulása, a kulturális kapcsolatok intenzitása, a társadalmi rétegzettség eltérései, a „civilizációs szintek” közötti különbségek, és még lehetne sorolni a befolyásoló tényezőket. Ezek az elemek együttesen meghatározó szerepet játszanak az összkép formálásában. Miután nem a teljes magyar társadalom, hanem annak csak egy meglehetősen vékony, a magyar külpolitikai kérdésekkel és „sorskérdésekkel” hivatásszerűen vagy alkalmasszerűen foglalkozó rétegének szerbekről alkotott képével kívánok foglalkozni – bár az nagy valószínűséggel nem tért el gyökeresen a magyar társadalom egészének szerbekről vallott vélekedésétől –, a fentebb felsorolt tényezők közül azokat emelem ki, amelyeknek jelentősége van az összkép alakulásában betöltött szerepe miatt. Az első világháború végétől a második világháború kitöréséig eltelt bő két évtized magyar külpolitikai gondolkodásának szerb képe megrajzolásához a következő szempontokat veszem számításba: miként alakult a két nemzet világban elfoglalt helye, Magyarország mennyire tekintette magára nézve veszélyesnek a délszláv államot, illetve milyen szerepet játszott külpolitikai terveiben Jugoszlávia, és milyen lehetőséget láttak Budapesten a Belgráddal való együttműködésre. A kép színvilágának tárgyalásánál arra is kitérek, hogy miként látták a Jugoszláviában uralkodó politikai helyzetet, Belgrád kisebbségpolitikáját, a délszláv állam külpolitikáját és nemzet/állam építő törekvéseit, hogyan tekintettek a két régió és az államaik közötti együttműködés lehetőségeire és szükségességére, illetve milyen fizikai/erkölcsi kép élt bennük a szerbekről.

A Jugoszláviával kapcsolatos vélekedésekben előforduló számos toposz közül az egyik leggyakoribb – aminek igen nagy szerep jutott a szomszéd államról alakított kép formálásában –, hogy Magyarországnak a szomszédos államok közül Jugoszláviával volt a legkisebb a súrlódási felülete. Igaz ugyan, hogy több mint félmillió magyar és 63 000 négyzetkilométernyi terület került hozzá a világháború után, de ez messze a legkevesebb volt a többi kisantant állammal való összevetésben. Ehhez kapcsolódó általános vélekedés volt az is, hogy Jugoszláviának olyan gazdaságpolitikai érdekei fűződnek a Magyarországhoz való közeledéshez, amelyek a józan ész logikája mentén mindkét államot a jó együttműködésre sarkallták.² Ebből egyenesen következett, hogy Magyarország kifejezetten nagy súlyt helyezett a déli szomszéd megnyerésére, benne külpolitikai kitörési pontot, s nem utolsósorban komoly gazdasági együttműködési partnert látott. Ennek megfelelően

azonosulásra, feljogosítanak bennünket arra, hogy feltételezzük: legalábbis nem álltak tőlük távol azok a nézetek, melyeket a szerkesztő, illetve a cikk írója kifejtett.

² Beck Lajos pártönkívüli képviselő felszólalása az országgyűlés képviselőházának 155. ülésén, 1928. április 18-án. Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XI. Bp. 1928. 58.

a szerbekből a tárgyalt korszakban a mindennapi retorikában, de a külpolitikai gondolkodás szintjén is könnyedén válhatott igény szerint vad balkáni rablóból hős harcostárs, Németh László szóhasználatával élve, a magyarok „tejtestvére”.³

A magyar külpolitikai gondolkodás szerb képének alakulására legnagyobb hatással kétségtelenül a sok évszázados egymás mellett élés tapasztalatai voltak. Az 1848–49-es szabadságharc keretében a déli végeken vívott magyar–szerb háború mély nyomokat hagyott a magyarok lelkében, amit a világháború és a területelszólások, megszállások során szerzett friss élmények még sötétebb színben tüntettek fel. Amennyiben egy szóval kívánjuk leírni, hogyan látták a kortársak Szerbiát és a szerbeket, akkor a „balkáni” jelző a legmegfelelőbb, annak minden – döntően – negatív jelentéstartalmával. Ez különösen a belpolitikai helyzet tárgyalásánál és a magyar kisebbséggel szembeni bánásmód felmerülésénél jelentkezett élesen. Az aktuálpolitikai helyzet változásai – többnyire nemzetközi politikában jelentkező folyamatok reakcióiként – jobbra enyhítették ezt a negatív képet. Ilyen időszakokban előtérbe kerülhettek a két nemzet közötti hasonlóságok, a szabadság szeretete, a sorsközösség és érzékenységek, a virtusbeli és alkati rokon vonások.⁴

A két nemzet helyzetének első világháború utáni radikális megváltozása is jelentős mértékben befolyásolta a szerb kép formálódását. Miközben a soknemzetiségű Magyarország a háború és a feldarabolás következtében egy nagyhatalom társországból egyik napról a másikra vesztes kisállami státuszba került, addig Szerbia esetében ennek pontosan az ellenkezője történt. Szerbia egy évszázados folyamat végére kicsiny balkáni királyságból a regionális középhatalomként megalakult délszláv állam vezető erejévé vált. Ebből a megváltozott helyzetből is következett, hogy a korszak egészében a magyar külpolitikai gondolkodás valamennyi szegmense tudatában volt a balkáni térség jelentőségnek. (A politikai közvéleményben ez csak a harmincas évek második felében vált igazán hangsúlyossá, összefüggésben az európai politikában zajló folyamatokkal.) Balkán alatt mindenekelőtt Jugoszláviát kell értenünk, lévén hogy a közgondolkodásban is azt értették leginkább. A délszláv állam vagy délszláv impérium – ahogy a kortárs publicisztikában és diplomáciai iratokban gyakran nevezték –, és a jugoszlávok alatt pedig a magyar közgondolkodás, így a magyar külpolitikai gondolkodás is annak legmeghatározóbb részét, Szerbiát és vezető erejét, a szerb népet értette.

³ „Mi Duna népek, itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejtestvéreinket, akikkel egy sors száraz emelőjét szoptuk.” *Németh László*: Híd a Dráván. Kelet Népe 6. (1940) 3. sz. 21.

⁴ „Szomszédaink közül, eltekintve Ausztriától a szerbek voltak nálunk aránylag a legrokonszenvesebbek. Sokan bizonyos affinitást éreztek ezen bátor, férfias, egyszerű paraszti nép iránt.” Khuen-Hédervary Sándor: A magyar külpolitika Trianontól a Gömbös-kormány megalakulásáig. Jelzet és dátum nélkül. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 67 10. cs. 72. t.

Nagy-Szerbia és pánszlávizmus – a szerbeket mozgató erő

A magyar politikai vezetés, de nem tévedünk, ha ezt kivetítjük a politikai közvélemény egészére is, a déli szomszédban egy olyan államot látott, amelynek határozott imperialisztikus elképzelései voltak – elsősorban a Balkán vonatkozásában. Ennek gyökereit egyesek az első szerb felkelésig vezették vissza, mint Hajnal István, aki nagyszabású tanulmányában, elbeszélő stílusban nagyon érzékletesen, szimpátiát sem nélkülözve mutatta be a szerb nemzet újkori történetét. Meglátása szerint a szerbség a 19. században hihetetlen önbizalommal tekintett a jövőbe – teljes joggal. „Talán nem is csoda ez, hiszen ez a szerb nemzedék az, amely felszabadította magát a török uralom alól. És pedig nem is idegen segítséggel, mint például a görögök, akiket az európai államok támogattak, hanem csakis saját véres elszántságával. Most már úgyszólván csak névleg tiszteli urának a szultánt Szerbia, formális évi adóval, főtekintélyének némi elismerésével, amelynek jeléül néhány szerbiai erősségben, mint Belgrádban is, török őrség tartózkodik. Kicsiny még az ország, alig egy millió a lakossága. Földét óriási területeken őserdők födik. Messze pusztá vidékeken lovagol át az utas, míg egy-egy faluhoz ér; sár- és nádházakhoz a módosabb vidékeken, földbeásott gunyhókhoz a szegényebbek. A lovak lábát veszélyeztetik a földalatti lakhelyek kéménylyukai; alig lehet észrevenni a föld színén, hogy falu fölött járunk. De a verem-otthonokból gazdagdíszű ruhában, mindig állig fölfegyverkezve és mindig büszkén lép elénk a független szerb paraszt.

A többi szláv népnek még parancsol, hajtja, üti-veri a török, a szerb már csaknem úr a maga hazájában. Még sokan emlékeznek a meggyalázásokra, miket fiatal éveikben a töröktől kellett túrniök. Szabadok most és sok messzi, biztos reménnyel vannak teli. Kicsiny országuk körül távoli vidékig mindenütt szerbek laknak. Egy jövő szláv birodalom magja Szerbia. A falvakban sokat politizálnak. Senkitől sem félnek és mindenkinél többre tartják magukat, töröknél, svábnál, de még az orosznál is s Európára nézve igen fontosnak tartják azt a tényt, hogy nemzetük ismét megjelent a népek családjában.”⁵

A szerb nemzeti tudat erejéről és a szerbek nemzeti célok megvalósítása iránt mutatott elkötelezettségéről magyar részről általában elismeréssel szóltak, s nem csak a publicisták és az egyetemi tanárok, de az olyan felelős beosztásban dolgozó diplomaták is, mint Vörnle János, a belgrádi magyar követség tanácsosa, aki külügyminisztere részére készített memorandumában ismertette a szerb külpolitika lényegét, s annak sikereit. A követségi tanácsos és későbbi külügyminiszter-helyettes nem fukarkodott az elismeréssel a szerb külpolitikai vonalvezetés

⁵ *Hajnal István*: Belgrádi diplomácia és magyar emigránsok a szabadságharc után. Budapesti Szemle 203. kötet (1926) 589. sz. 394–395.

„genialitását” és következetességét illetően. „A szerb nemzetet, egyetlen gondolat hatotta át attól a perctől fogva, hogy lerázta a török igát: egyesíteni és élére állni az összes délszlávnak. Csodálatos az a szívósság, az a következetesség, amellyel az elmúlt, egy nemzet történelmében aránylag rövid idő alatt végcéljuk felé törtettek. Egyetlen generáció elegendő volt ahhoz, hogy a hódoltsági viszony következményeit kiküszöböljék és a nemzetet az elhivatottszerű útra tereljék.”⁶ A szerb vezetők szeme előtt Poroszország példája lebegett, írta Vörnlé, ahogy Berlin egyesítette Németországot a saját hegemóniája alatt, ugyanúgy akarta Belgrád is egyesíteni az összes délszlávot. Célja elérésében lépésről lépésre halad, és nem habozik a megfelelő pillanatban latba vetni faja katonai erényeit. A függetlenné vált és egy generáción keresztül megerősödött Szerbiának első feladata területi megnagyobbodása volt, amit három lépésben kívánt megvalósítani, és részben már el is ért. Először a Balkán-háborúk alatt a már „nagyon beteg” Törökország rovására, majd még el sem ült a harci zaj, Szerbia máris az Osztrák–Magyar Monarchia részben vagy egészben szláv lakta területeire vetette szemét, amiben szintén sikert könyvelhetett el. „Minden szerb fiúgyermek az anyatejjel szívja magába faja elhivatottságának érzetét, minden szerb meg van győződve arról, hogy a Balkán-félszigeten csakis ők hivatottak a vezetőserepet betölteni. Az összes délszlávok egyesítése, területi összefüggésben /a nem bolsevik/ Oroszországgal, ez lebeg ma minden szerb szeme előtt.”⁷

Mások a szerb birodalmi program gyökereit a századforduló és az azt követő évtizedek legnagyobb formátumú szerb államférfijáig, Nikola Pašićig vezették vissza, aki lefektette ennek alapjait. E megközelítés szerint három szakaszban kívánta Szerbia megvalósítani birodalomépítő tervét: az első szakaszban a Balkán-háborúk során megfosztani Törökországot a balkáni birtokaitól, a második etapban a világháború révén elvenni a Monarchiától a szláv nyelvű területeket, a harmadik fázisban pedig megalakítani a nagyszláv birodalmat. Ez a program a mértékadó magyar politikai körök vélekedése szerint egyúttal a pánszláv törekvéseknek is integráns részét képezte.⁸

A nagyszláv vagy pánszláv vádakat gyakran használt elemei voltak a magyar külpolitikai gondolkodás Szerbia képének. Szerbia pánszláv irányultságának szerbekre való esetleges veszélyeire a magyar politikai gondolkodás időről időre rámutatott, geopolitikai érvekkel támasztva alá véleményét. A pánszláv eszmétől való

⁶ A szerb külpolitika végcéljai. 1934. szept. 17. MNL OL K 63-1934-16, 218/pol.

⁷ Uo.

⁸ Ezzel a harmadik, utolsó szakasszal szemben Magyarország részéről az elérendő cél a szerbeknek a Duna-Dráva vonalon túra szorítása mellett északon a Kárpátok vonalának megszerzése volt. Feljegyzés Musztafa Kemál és Bethlen között folytatott beszélgetésről. 1930. nov. 7. In: A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1. – 1931. augusztus 24. Szerk. Karsai Elek. Bp. 1967. 434–436.

évszázados félelemmel átítatott magyar politikai közvélekedés a lehető legelmarasztalóbban tekintett a pánszlávizmusra, s helyette hangsúlyozottan a délkeleti irányba, a Balkánon terjeszkedő nagyszerb törekvéseket látta volna szívesen déli szomszédjánál. Ennek feltételei az általános vélekedés szerint egyébként is adtak voltak, mivel Jugoszláviában a miniszterelnök, a szerb Pašić az erőszak jegyében kormányzott, s expanzív politikát kívánt folytatni, amire Jugoszlávia gazdasági konstrukciója is rákényszerítette. A magyar politikai közélet egyik-másik jeles szereplője, mint például Bogya János,⁹ aki a kormányzó Egységes Párt vezérszónoka volt a külpolitikai kérdésekben, természetesnek nevezte ezt az expanzív politikát, mert szerinte mindaddig, amíg Jugoszlávia gazdasági életének súlypontja Zágrábban van, és az ország tengerentúllal való érintkezési vonala Zágráb és Fiume, addig ez a terület csak névlegesen van szerb uralom alatt. Vagyis, amennyiben Szerbia valóban a befolyása alá akarja vonni egész Jugoszláviát, úgy Belgrádnak olyan politikai orientációt kell követnie, amely Szaloniki felé irányul, hogy azt tegye meg a jugoszláv birodalom tengerentúli érintkezési pontjává.¹⁰ Szerbia figyelmének Balkán felé való terelésének magyar szempontból áldásos következménye lehetett volna a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálódása, mi több, baráttivá válása.¹¹ Amennyiben ugyanis Szerbia Szalonikibe igyekszik, számolnia kell a hátában levő Magyarországgal. Belgrádnak azzal is tisztában kell lennie, hangsúlyozta, hogy amíg tisztán balkáni hatalom volt, nem került ellentétbe a világ legerősebb államaival. Abban a pillanatban azonban, amikor a Balkánról Közép-Európa felé fordult a szerb diplomácia aktivitása, rögtön gyanússá tette magát nagyszerb törekvésével, és megmutatta Angliának és Olaszországnak, hogy valójában mi is rejlik Pašić tervei mögött.¹² Ezzel felhívta Anglia, Olaszország és a velük együtt haladó Egyesült Államok figyelmét

⁹ Bogya János (1880–?): a konzuli akadémia elvégzése után a Monarchia közös külügyminisztériumának tisztviselőjeként előbb Velencében, majd a háború alatt Iaşiben, Zürichben, Berlinben és Brémában szolgált az Osztrák–Magyar Monarchia konzuljaként. Az 1922–1927-es országgyűlés közgazdasági és a közlekedésügyi és kivándorlásügyi bizottságának tagja. Azon kevés képviselő közé tartozott, akik beutazták egész Európát. Parlamenti Almanach az 1922–1927. évi országgyűlésre. (Sturm-féle országgyűlési almanach) Szerk. Baján Gyula. Bp. 1922. 99., 208.

¹⁰ Bogya János képviselő felszólalása a nemzetgyűlés 372. ülésén, 1925. február 6-án. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója XXIX. Bp. 1924. 203–204.

¹¹ Ezzel egyébként nyitott kapukat döngettek Budapesten, mert a szerb külpolitikának a 19. század dereka, de a századforduló és a Monarchiával folytatott vámháborúja óta egyik prioritása volt a Szaloniki kikötő biztosítása a szerb külkereskedelem számára.

¹² „Rámutatott arra, hogy nála erősebb a szláv gondolat a szerb gondolatnál, mert vállalja az ebből a diplomáciai helyzetből folyó hátrányokat csak azért, hogy a maga álmait és törekvéseit megvalósítsa, ami nem lehet más, mint a nagy Oroszbirodalomba való bekapcsolódás és a nagyszerb egység megvalósítása, ami a francia diplomácia célja és törekvése.” Bogya János képviselő felszólalása a nemzetgyűlés 372. ülésén, 1925. február 6-án. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója XXIX. Bp. 1924. 204.

arra, hogy ha a déli és az északi szlávok egyesülnek, s győz a francia politika, és Magyarország megsemmisül, akkor létrejöhet az Ázsiától Konstantinápolyig nyúló nagy szláv birodalom, amely rádiusába beleesik a Szezei-csatorna, Anglia Indiába vezető útja is. Végkövetkeztetése szerint a Magyarországtól elszakított terület Jugoszlávia számára csak nehézségeket hozott,¹³ s ebből logikusan adódott a következtetés, hogy Jugoszláviában nem lesz sokáig tartható az a háborús mentalitás, amely őt Magyarországtól elválasztotta, s a Balkán poroszai – ahogy Bogya a szerbeket nevezte –, rákényszerülnek arra, hogy reálpolitikai alapon hátrvédet, szövetségest keressenek maguknak ahhoz, hogy megerősödjenek, s leküzdhessék a belpolitikai zavarokat, valamint a kívülről érkező támadásokat. Bogya meggyőződése az volt, hogy amennyiben Belgrád eléri, hogy a jugoszláv politika tisztán csak szerb politika legyen, és lemond arról, hogy önállóságát feláldozva egy nagy szláv egységbe illeszkedjen bele, akkor lehetővé válik a Mussolini politikájába is illeszkedő, mindkét államnak előnyös együttműködés.¹⁴

Bogyát azért volt szükséges hosszabban idézni, mert fejtegetései kísértetiesen egybe estek Bethlen későbbi, 1926-ban papírra vetett gondolataival – nem véletlenül.¹⁵ A szónokon keresztül nyilvánvalóan már ekkor is a magyar kormány feje, egyben a külpolitika tényleges irányítója szólt a parlamentben. A fentebb idézett beszédek abban a bő egyéves periódusban hangoztak el a magyar országgyűlésben, amikor a két világháború közötti időszak egyik legjelentősebb kísérletének előkészítése zajlott a magyar–jugoszláv kapcsolatok javítására és a kisantant gyűrű fellazítására egy Jugoszláviával kötendő barátsági szerződés révén. Az 1925–1926-os év során folytatott közeledésnek, amely egyébiránt valamennyi politikai

¹³ „Éppen azért kérdelem én, hogy mit hozott Jugoszláviának a tőlünk elszakított terület? Diplomáciailag csak ellenségeket hozott neki, hozta Angliának és Olaszországnak gyanuját, kihívta ezeket a világhatalmakat, amelyekkel a szerbek megküzdeni soha ebben az életben nem lesznek képesek, arra hívta ki őket, hogy óvó figyelemmel kísérjék Jugoszláviának minden diplomáciai kérdését és igyekezzenek Jugoszláviát arra szorítani, hogy ne szláv eszméket kövessen, hanem legyen egyedül szerb.” Bogya János interpellációja a nemzetgyűlés 435. ülésén, 1925. június 26-án. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója XXIX. Bp. 1924. 203–204.

¹⁴ „Én, aki nem tudom elfelejteni a szerbek harcias erényeit s annak ellenére, hogy szerb részről bántalom ért bennünket magyarokat, nem tagadom azt, hogy szimpátiával viseltem e nemzet iránt s meg vagyok győződve arról, hogyha a kellő közeledésnek ez az alapja meg lenne teremthető, ez Magyarországon minden komoly ember részéről a legnagyobb rokonszenvvel találkozónék, mert egyéni előfeltételei annak, hogy ez a szimpatikus összekapcsolódás létrejöhessen, igenis megvannak.” Bogya János interpellációja a nemzetgyűlés 435. ülésén, 1925. június 26-án. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója XXXIV. Bp. 1925. 187–188.

¹⁵ Khuen-Héderváry levele Walko külügyminiszterhez a magyar–jugoszláv egyezménytervezetre vonatkozó aggályairól. In: *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon, 1924–1926. Összeáll. és jegyz. Karsai Elek. Bp. 1959. 779.*

erő, így a baloldal támogatását is élvezte, voltak örvendetes eredményei.¹⁶ A mindkét országban jelentkező retorikai enyhülés mellett a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal 1926 júliusában megkötött kereskedelmi szerződés becikkelyezéséről folytatott parlamenti vitában a szónokok örömmel konstatálták, hogy a szóban forgó szerződés megkötésére irányuló tárgyalások a legnagyobb egyetértés és kölcsönös engedékenység jegyében zajlottak, s ez is hozzájárult a politikai közeledés még érzékelhető hatása mellett a többé-kevésbé szerbbarát hangulathoz a parlamentben.¹⁷ E barátiabb hangulatot igyekezett erősíteni az egykori baranyai kormánybiztos-főispán, Prakatur Tamás parlamenti felszólalása is, amely a Pécs–Baranya első világháború utáni szerb megszállása felett érzett általános neheztelést igyekezett legalább részben oldani. Felszólalásában éles különbséget tett a magyarországi szerbek és a szerbiai szerbek között, az előbbieket téve felelőssé a visszaélésekért, kiemelve azt, hogy velük ellentétben az ószerbiai szerbek a legnagyobb nagyrabecsüléssel és szimpátiával viseltettek a magyar nemzet iránt. Minden bizonnyal a szónoki hévnek tudható be, hogy felszólalása végén egyenesen azon meggyőződésének adott hangot, hogy a szerbek, belátva a területi rendezés igazságtalanságát, maguk is azon lesznek majd, hogy a magyar sérelmeket orvosolják.¹⁸ Ez a különbségtétel a szerbiai jó szerb és a magyarországi rossz szerb között, valójában ritkaságszámba ment a magyar közgondolkodásban.

A magyar–jugoszláv közeledési kísérletnek volt egy nagyon fontos mellékszála is: a magyar–olasz kapcsolatok magasabb szintre emelésének szándéka. Idővel azonban mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a kettő együtt nem működhet. Magyarország vagy Jugoszlávia barátságát nyeri el, vagy pedig Olaszországét. Aligha lehetett bárki számára is kétséges, hogy az összevetésből Olaszország kerül majd ki győztesen, s ezt az 1927 áprilisában megkötött magyar–olasz barátsági szerződés vissza is igazolta. Ekkor Bethlen parlamenti megmondó embere, Bogy

¹⁶ „Nekünk szociáldemokratáknak, megvalljuk, egyetlenegy külpolitika lehetséges és kedvező: Minden környező szomszédunkkal jó barátságban élni, különösen pedig Jugoszláviával olyan barátságban élni, mely nemcsak jó szomszédi viszonyt, hanem azon túlterjedő jó viszonyt is teremt. Hiszen Jugoszlávia valójában az az állam, amely a legkevésbé kapta Magyarországból. Horvátország azelőtt sem tartozott valami nagyon hozzánk; Jugoszlávia népe hasonlatos a magyar néphez, egy a háza, étele, betegsége, – tuberkulózis – így hát nem nagy differencia választ el bennünket.” Malasits Géza felszólalása az országgyűlés képviselőházának 32. ülésén, 1927. március 31-én. Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója II. Bp. 1927. 58.

¹⁷ Görgey István, a törvényjavaslat előadójának felszólalása az országgyűlés képviselőházának 51. ülésén, 1927. május 20-án. Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója IV. Bp. 1927. 255–257.

¹⁸ „Be fogják látni, hogy azok a területek, amelyeket tőlünk elvettek Trianon útján, a mieink és nem fogják kívánni, hogy mi lemondjunk azokról, hanem ők maguk is útját fogják egyengetni annak, hogy a területi integritásra vonatkozó óhajaink teljesüljenek.” Prakatur Tamás felszólalása az országgyűlés képviselőházának 51. ülésén, 1927. május 20-án. Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója IV. Bp. 1927. 262–265.

János már arra hívta fel a figyelmet az országgyűlésben, hogy Jugoszláviában Magyarország pusztán dekadens támaszt találhatna, amely ideig-óráig lenne csak a segítségére, már ha egyáltalán segíteni akarna neki. Boga figyelmeztetett arra, hogy Jugoszlávia, illetve a szerbek mindig a nagyszláv gondolat exponensei voltak Európa közepén, s ez a felfogásuk az idők folyamán csak erősödött, ezért minden módot és alkalmat meg fog ragadni arra, hogy Cseh-Szlovákiával politikailag szorosabbra vonja kapcsolatait, mert tisztában van vele, hogy csak akkor lehet jövője, ha Európában megvalósul a nagyszláv gondolat.¹⁹

Annak ellenére, hogy a délszláv államhoz való közeledés végül is nem zárult sikerrel, illetve nem olyanal, mint amit eredetileg elképzelték, a szerbekről alkotott kép jelentős mértékben változott ezekben az években, mégpedig pozitív irányba. Az enyhülés időszakában láthatott napvilágot Hajnal Istvánnak a korábbiakban idézett tanulmánya, és megjelent első ízben egy a déli szomszéd művészeti életét, pontosabban a szerb irodalmat bemutató írás Bajza József tollából.²⁰

A délvidéki magyarsággal szembeni intolerancia

A szerbek magyarországi megítélésének igen fontos eleme volt a délszláv államhoz került mintegy félmillió magyar kisebbséggel való bánásmód, amelynek kíméletlenségét sokan a szerbek „balkáni/bizánci hagyományaiból” vezettek le. A délvidéki és erdélyi magyar viszonyokhoz képest kétségtelenül rosszabbul teljesítő délvidéki magyar politikai és kulturális önszerveződés eredményeinek korlátozott volta mögött sokan Belgrád „bizantínus” és „balkáni eszközökkel” dolgozó politikáját látták, amivel szemben még az „európai szellemű” szlovének és horvátok sem tudtak megnyugtató, pozitív sikereket felmutatni. Még kevésbé lehetett erre esélye annak a Magyar Pártnak, amelynek még létjogosultságát is kétségbe vonta a szerb politikai vezetés. „Az elcsatolt Délvidék valaha könnyed és dalos magyarságának a szerbség primitív erejű nacionalizmusának lendületes nyomása alatt és általában a filozófiai jugoszlávizmus gyakorlati elfogultsága ellenére kellett a lelke legmélyéből kifejtene a hagyományos magyar politikai ösztönt” – értékelte

¹⁹ „Ezek a kis szláv államok, amelyeket diplomaták spontán elhatározással, hogy úgy mondjam – mondva teremtettek meg, amelyekben az állami életnek, a nemzeti egységnek materiális attribútumai teljesen hiányoznak, csak akkor élhetik tovább jelenlegi mesterséges, igazságtalan hatalmi életüket, ha kontaktust tudnak teremteni a nagy orosz birodalommal, ha abba tudnak bekapcsolódni.” Boga János felszólalása az országgyűlés képviselőházának 155. ülésén, 1928. április 18-án. Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XI. Bp. 1928. 76.

²⁰ Bajza József terjedelmes tanulmánya villantotta fel a magyar művelt közönség számára a szerb irodalom és költészet történetét és legfontosabb műveit. *Bajza József: Szerb költők magyarul.* Budapesti Szemle 214. kötet (1929) 622. sz. 340–372.

a helyzetet az egyébként mérsékeltnek tekinthető kormány közeli *Magyar Szemle* szerzője 1928-ban.²¹

Ennél is keményebben fogalmazott az Egységes Párt szabadszállási képviselője, Varsányi Gábor, aki szerint a szerb kormánynak kettős célja volt, s ennek eléréséhez nem válogatott az eszközökben.²² Egyfelől a szerbek hegemoniája alatt létre akarták hozni az egységes szláv birodalmat a szerbek, horvátok, szlovének, magyarok és németek által lakott jugoszláv területeken. Másfelől szorosabb kapcsolatot akartak kialakítani az Európa háromnegyed részét lakó szláv népek között. Vagyis a délszláv, illetve szerb politika ugyanazt célozta meg, mint a cseh imperializmus, mindössze annyi eltéréssel, hogy a szerbek „balkáni természetüknél fogva” valamivel türelmetlenebbek céljaik megvalósításában. „A szerbek a magyarság elnyomásában egy lépéssel sem akartak elmaradni északi testvéreiknél, sőt ahol lehetséges, még túl is szárnyalják amazokat. Amikor a három elnyomó nép közül a legkultúraltabb csehek a méltánytalan elbánás ekkora tömegét el tudják követni, mit várhatunk déli fajtestvéreiktől, ahol a lakosság 80%-a analfabéta és a szerb hadsereg tisztjeinek 25%-a nem tud sem írni sem olvasni.”²³ A szláv, szerb birodalomépítés vádjá tehát kéz a kézben megfért a pánszláv egység kialakítására törekvő politika minduntalan felbukkanó vádjával, ebben a ferdítésektől és a szerbek lenézésétől sem mentes hozzászólásban.

A *Magyar Szemle* állandó délszláv rovatvezetője legalább ennyire súlyosnak látta a helyzetet. „A délvidéki szerbek – nem is volt más várható tőlük – a paroxizmusig menő gyűlölettel üldöztek mindent, élő és holtat egyaránt, ami a magyarságra emlékeztetett. Felcsaptak orjunásoknak,²⁴ dobrovoljacoknak²⁵ s ők fejtették ki a balkáni invázióval a magyarok ellen azt a hihetetlen fizikai és erkölcsi terrort, amely a legmélyebb letargiába verte bele a magyarság amúgy is roskatag sorait.”²⁶ Az pedig, hogy bizonyos mérsékelt szerb helyi közéleti személyiségek részéről elhangoztak olyan „szirénhangok”, amelyek a durvaság helyett a békés

²¹ Berkes József: A magyar kisebbség politikai helyzete az S.H.S.-államban. *Magyar Szemle* II. kötet (1928) 1–4. sz. 48., 53.

²² Varsányi Gábor (1865–?): jogász, az OMGE tagja, a kisgazda párt tagjaként lett a Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgári Párt, azaz a kormányzó Egységes Párt tagja, a nemzetgyűlés közoktatásügyi bizottságának tagja.

²³ Varsányi Gábor nemzetgyűlési képviselő felszólalása a nemzetgyűlés 247. ülésén, 1924. február 27-én. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója XXI. Bp. 1924. 70–71.

²⁴ Az Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA) – Jugoszláv Nacionalisták Szervezete szélsőségesen nacionalista szervezet tagja.

²⁵ Olyan szerb katonák, akik jórészt a Monarchia seregében harcolva estek orosz hadifogságába, majd önként beléptek a szerb hadseregbe, aminek jutalmául a háború végén földet kaptak, és többnyire a Vajdaság területére lettek letelepítve.

²⁶ Berkes József: A Magyarság tízéves élete az S.H.S. Királyságban. *Magyar Szemle* IV. kötet (1928) 9–12. sz. 170.

kultúrharcra, s annak révén az asszimilálásra helyezik a hangsúlyt, két okból sem tűnt túlságosan realiztikusnak a magyar politikai gondolkodás számára: „egyfelől, mert a szerb élet egyáltalán nem mentesíthető a nyers pártpolitikától, másodszor meg, szellemileg megnyerni népeket csak magasabb kultúrával lehet. Ezzel viszont a kultúra kezdetén álló szerbség hosszú időn át nem rendelkezhetik az ottani magyarság felett”.²⁷

A délvidéki magyarságra nehezedő szerb nyomásról nemcsak anyaországi közírók értekeztek, de hasonló szellemű jelentések futottak be a Dísz térre a magyar diplomatáktól is. Egy a belgrádi magyar követ, Alth Waldemár által készített összeállítás, amely áttekinti Jugoszlávia Magyarországgal és a magyar kisebbséggel szemben követett politikáját a világháború végétől, kertelés nélkül ismertette véleményét a magyar külügyi vezetéssel. „A szerbeknek a jugoszláv állam megszületése óta főtörekvése, hogy azoknak a területeknek lakosságát, melyeket a békeszerződések minden reményükön felül nekik juttattak, államukba teljesen beolvasszák. A szerb faj közismert erőszakosságánál és sovinizmusánál fogva maga mellett más nemzeti akaratot nem tűr meg, a kisebbségekkel szemben ennek megfelelően kezdettől fogva a kíméletlen szerbesítés és brutális üldözés politikáját folytatta.”²⁸

Nem mindenki látta azonban elnyomó államnak Jugoszláviát. Szociáldemokrata oldalról 1926-ban egyenesen demokratikus államnak nevezték Magyarország déli szomszédját, arra hivatkozva, hogy nincs nemessége, s hogy ott főleg a kisbirtokos parasztság dominál, amely réteg érdekeinek érvényre juttatása meghatározó szerepet tölt be az ország politikai küzdelmeiben. Mindebből kifolyólag, vélte a párt színeiben felszólaló Malasits Géza,²⁹ Jugoszláviát, ha nem is nyugati értelemben véve, de Magyarországhoz képest mindenképpen erősen demokratikus államnak lehet tekinteni.³⁰

A szerb nemzet jellemzői

1928-ban a *Magyar Külpolitika* hasábjain jelent meg Herczeg Ferenc nagyobb lélegzetű írása, amelyben nagy teret szentelt a szerb nép jellemzésének, kitérve annak az államhoz, nemzethez, kisebbséghez és joghoz való viszonyulására. Írásából érdemes hosszabban idézni, mert Herczeg mellett, hogy meghatározó szereplője

²⁷ Uo. 177.

²⁸ Alth Waldemár: Visszatekintés Jugoszlávia magatartására Magyarországgal és a jugoszláviai magyar kisebbséggel szemben a háború után. Belgrád, 1934. jan. 28. MNL OL K 63-1934-16/7-438.

²⁹ Malasits Géza (1874–1948), világlátott, külföldön is tanult szakmunkás, a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szövetségének titkára, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségi tagja. 1924-től folyamatosan országgyűlési képviselő.

³⁰ Malasits Géza felszólalása a nemzetgyűlés 548. ülésén, 1926. május 10-én. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója XLIII. Bp. 1924. 113.

volt kora magyar irodalmi és kulturális életének, szoros kapcsolatot ápolt a legfelsőbb politikai körökkel, s a Revíziós Liga elnökének tisztségét is betöltötte. Emellett délvidéki, verseci származása, és egyes irodalmi műveiben feldolgozott témák okán „szerb szakértőnek” számított. Cikkében a szerbek jellemzése egyszerre volt fehér és fekete, bár az összképben végül az utóbbi dominált. „A szerbek igen vitéz, becsületes, sőt mondhatnám szimpatikus nép, sokat véreztek és sokat szenvedtek a háborúban. Hozzá kell azonban mindjárt tennem, hogy az óriási és őket magukat is meglepő siker, amelyet elértek, nagyzási hóbortot fejlesztett ki a szerbségből, amely ennél a különben igen szimpatikus népnél most mutatkozik s a túlfűtött nacionalizmust már szinte a kazánrobbanásig fokozta. A szerbek nem is értenek meg más állameszmét, mint a Nagyszerbiát. A jugoszláv állam tulajdonképpen nekik csak átlátszó álarc, amely a nagyszerb aspirációkat takarja. Magában azt, hogy jugoszláv alattvaló magát magyar vagy német embernek vallja, megtorlandó visszaélésnek érzik. A szerbek jellemének megítélésénél szem előtt kell tartani azt is, hogy tipikusan balkáni nép. Eszes, de rettenetesen tudatlan. [...] A balkáni karakter abban is megnyilatkozik, hogy a szerbek, amennyire lelkes tisztelői a hősiességnek és a vérontás lovagias formáinak, annyira hiányzik belőlük a jogérzetnek halvány sejtelme is. Hazafiságból, barátságából vagy más tiszteletre méltó okból hajmeresztő igazságtalanságra képesek. Végül a balkáni karaktert kiegészíti a primitív népek ismert ravaszsága, az a bizonyos indiánus ravaszság, amely az egész szerb politikát jellemzi.”³¹

A magyar közvélemény a „primitívseget” és a „harcra való állandó készséget” a Balkán velejárájának tekintette, s ez a kép természetesen a szerbekre is rávetült.³² A Herczegnél is megjelenő „szerb vitézség” ugyanakkor a korszakban uralkodó szerb kép leggyakrabban használt pozitív előjelű toposza volt. Olyannyira, hogy az egyes cikkek szerzői még akkor is elismeréssel nyilatkoztak a szerbek vitézségéről, illetve a szerb nemzeti tudat és nemzeti érzés szilárdságáról, ha előzőleg egyéb kérdésekben oldalakon keresztül csak negatív konnotációban szerepelt Szerbia és a szerb nép. A szerb katonai virtus feltétlen dicsérete és általános elfogadottsága azonban egyes katonai gondolkodókat határozottan zavart, ezért többen megkísérelték a szerb katonai érényeket realisabb fényben feltüntetni. Vitéz nagybacsoni Nagy Vilmos a *Magyar Katonai Szemlében* közölte, *A szerb felső vezetés*

³¹ *Herczeg Ferenc*: A helyzet a Délvidéken. Magyar Külpolitika 9. (1928) 4. sz. 2.

³² „Igenis a Balkán az, amelyből kiindult a világháború, mert a balkánon primitív népek laknak, földművelők, akik könnyebben határozzák el magukat arra, hogy a szenvedély elragadja őket, hogy nem látva és nem számolva a következményekkel, megragadják a fegyvert, küzdjenek és meghaljanak hazájukért, Ez a helyzet jellemezi a Balkán politikáját, mert ez a mentalitás, amely a balkán-népeket kulturájából és életviszonyaiból folyik, még ma sem változhatott meg, miért is az egy állandó háborús veszedelmet jelent.” Bogya János képviselő felszólalása a nemzetgyűlés 372. ülésén, 1925. február 6-án. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója XXIX. Bp. 1924. 203.

1914-ben című írása³³ apropójául egy szerb–francia szerzőpáros által írt munka, a *Les victoires serbes en 1914* szolgált.³⁴ Nagy szerint: „Nem szabad feltételezni azt, hogy ellenfeleink értéktelenebbek mint mi vagyunk, azonban éppen olyan nagy hiba volna az ellenség képességeit túlbecsülni és éppen a világháború tapasztalatai alapján úgy állítani be a dolgokat, hogy míg bizonyos nemzetek a jövőben sem fogják megállani helyüket, mások viszont a siker biztos reményében ragadhatnak fegyvert. A magyar közvélemény nagyon hajlamos annak ellentmondás nélküli elfogadására, hogy az 1914. évi szerbiai szerencsétlen kimenetelű hadjárat egyik és legfőbb oka a szerb katona páratlan vitézsége és a szerb hadsereg főparancsnokság céltudatos, tervszerű és messze előrelátó vezetői fölénye volt.” Elismerte ugyan, hogy jó katonák a szerbek, de arra is felhívta a figyelmet, hogy ők is csak olyan emberek, mint minden más edzett, határozott és a természet mostohaságait elszenvedni tudó harcias nemzet fiai, és éppen úgy ki vannak téve a modern háború nehézségei és borzalmi által felidézett erkölcsi és lelki kríziseknek, mint akár a magyarok.³⁵

Ha nem is magasabb harcértékűnek, de mindenképpen elismerésre méltó vitézi készségek birtokában lévőnek tartotta a szerb katonákat Magyarország kormányzója is, aki Hitler részére készített 1936-os pro memoriájában részben ezzel magyarázta a Führernek, miért pont Jugoszláviával igyekezett barátságosabb kapcsolatokat kialakítani a húszas évek derekán. „Mivel szét akartuk szakítani a vasgyűrűt, amely körülvelt bennünket, közeledni próbáltam a szerbekhez, akik azok közé az ellenfelek közé tartoztak a kisantanton belül, akikkel pirulás nélkül kezelt foghattunk.³⁶ A háború előtt ellenségeink voltak nyílt sisakkal, és a háborúban jól verekedtek.”³⁷ Katonai képességeik elismerése mellett azonban Horthy gyanakvással viseltetett a szerbek iránt, mivel úgy vélte, hogy a lelkük mélyén gyűlölik a magyarokat, s mindent, ami nyugati. Szerbia Németországhoz való közeledése, csakúgy, mint Magyarországgal történő jobb kapcsolatainak kiépítése, fejtegette

³³ *Nagy Vilmos*: A szerb felső vezetés 1914-ben. Magyar Katonai Szemle 4. (1934) 4. sz. 1–37.

³⁴ Lt Colonel Desmazes Et Commandant Naoumovitch: *Les victoires serbes en 1914*. Berger-Levrault 1928. 128. „Talán nem is lett volna szükséges, hogy az elfogult francia és szerb beállításokkal bővebben foglalkozzunk, ha ennek hatását a magyar katonai közvéleményben nem tapasztalnók és ha nem olvasnánk hasonló felfogású megnyilatkozásokat a magyar katonai irodalomban is.” *Nagy V.*: A szerb felső vezetés i. m. 1.

³⁵ Uo.

³⁶ Ez a motívum katonáemberek és politikusok mellett finom lelkű művelődéstörténészknél is előbukkan, Cs. Szabó László jegyezte le belgrádi útinaplójába 1939 tavaszán: „A szerbek homlokán megjelent a felhő, amely a magyarét régtől fogva takarja. Gondoljunk erre a felhőre, ha valaha ki akarunk békülni *egyetlen becsületre méltó ellenfelünkkel* (kiemelés tőlem – H. Á.)” Cs. Szabó László: *Kis népek hivatása*. Bp. 2005. 83–84.

³⁷ Horthy Miklós feljegyzése Adolf Hitler számára a magyar és a német külpolitika kisantant- és szovjetellenes célkitűzéseinek összehangolásáról. 1936. augusztus. In: Horthy Miklós titkos iratai. S. a. r. és jegyz. Szinnai Miklós – Szűcs László. Bp. 1963. 162.

Horthy, alapvetően abból a szándékból táplálkozik, hogy Magyarország revizionista céljainak megvalósulását ellehetetlenítse. Ha sikerülne Magyarországot belékényszeríteni céljai feladásába, és beléptetni lelkileg is egy „Duna-blokkba”, „a szerbek le fogják vetni álarcukat és a balkán-szlávok forró gyűlöletével fordulnak a nyugati idegenekkel szembe, akiket külön megkülönböztetésül „švaba” kifejezéssel bélyegeznek meg” – óvta Horthy a Führert a Szerbiával való kapcsolatok elmélyítésétől. Visszatekintve a húszas évek második felére, Horthy úgy vélte, hogy a magyar–jugoszláv barátság propagálásával a szerbek a horvátoknak is üzentek, nevezetesen azt, hogy nincs mit várniuk a magyaroktól és jobban teszik, ha betörődnek sorsukba és lelkileg is beolvadnak a jugoszláv államba. „Abban a pillanatban, amint ez megtörténne, a szerbek levetnék álarcukat, és a magyarok iránti régi gyűlölség napvilágra kerülne.”³⁸

A külpolitika alakításának legfelsőbb szintjein tehát az aktorok korántsem voltak olyan naivak, mint azt az enyhülés rövid időszakaiban tett nyilatkozataik alapján esetleg hinni lehetne. Az is igaz persze, hogy Horthyt a fent ismertetett értékelésében az a mögöttes szándék is vezérelte, hogy éket verjen a Magyarország számára már kellemetlen szintre jutó német–jugoszláv barátkozásba. A kormányzóhoz hasonlóan Kánya Kálmán külügyminiszterben is jókora adag gyanakvás élt a szerbek/jugoszlávok közeledési hajlandósága és a magyarok iránt mutatott jóindulatának őszinteségét illetően. Mint azt von Neurath, német külügyminiszternek kifejtette, óvatossága „hosszú évek tapasztalatán” nyugodott.³⁹ Kánya balkáni népek iránt érzett ellenszenvé és megvetése közismert volt a magyar és nemzetközi diplomáciai körökben.⁴⁰

Belpolitika, horvát–szerb ellentét

A jugoszláv belpolitikai élet vizsgálatánál a cikkek, tanulmányok, beszédek, politikai felszólalások kevés kivételtől eltekintve a délszláv állam centralizmusát, a szerb hegemonia kiépítésének megvalósítását, és Belgrád elnyomó politikáját emelték ki minden más nemzettel szemben. Az „elnyomásra való hajlamuk” a magyar értékelések szerint különösen a délvidéki magyarsággal és a horvátokkal szemben mutatkozott meg. Nem sok olyan kérdés volt a kor politikai eseményeinek sorában, amely magyar szempontból nagyobb érdeklődésre tarthatott

³⁸ Uo.

³⁹ Napijelentés Neurath német külügyminiszter, Darányi magyar miniszterelnök és Kánya magyar külügyminiszter megbeszéléseiről. 1937. jún. 13. In: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (a továbbiakban: DIMK) I–V. Szerk. Kerekes Lajos. Bp. 1962. I. 442.

⁴⁰ *Bánffy Miklós*: Huszonöt év. Bp. 1993. 136.; *Hory András*: Bukaresttől Varsóig. S. a. r., bev., jegyz. Pritz Pál. Bp. 1987. 183.

számot, mint a szerb és horvát ellentét húszas évek végén történő kiélesedése. A magyar politikai gondolkodók és publicisták rokonszenvét természetesen a horvátok élvezték. A magyar közvéleménynek a horvát függetlenedési törekvéseket övező szimpátiája kettős forrásból táplálkozott: egyfelől abból a hasonlóságból, amely a horvátok harca és a magyarságnak az osztrák egységesítő törekvésekkel szemben vívott évszázados küzdelme között érezhető volt, másfelől a sok évszázados magyar–horvát sorsközösség gondolatából, a nagyszámú magyar–horvát hősre való emlékezésből.⁴¹ Volt azonban ennek egy nyilvánvalóan reálpolitikai megközelítése is, nevezetesen, hogy a magyar külpolitikai vezetés (és a politizáló közvélemény is) időről időre komoly eshetőségként vette számba annak lehetőségét, hogy a horvátok kiválásával felbomlik Jugoszlávia.⁴²

A magyar kisebbséggel szembeni bánásmód boncolgatása mellett a horvát kérdés tárgyalása nyújtotta talán a legjobb lehetőséget arra, hogy a szerb politika, lélek, kultúra kontextusában rámutassanak azok „hiányosságaira”, s szembeállítsák azokat az „európai értékekkel”. A „maradi, durva, balkáni” szerb hagyományokból vezette le a magyar politikai közvélemény a horvát–szerb szembenállás élesedését és a diktatúra 1929. januári bevezetését. Általános volt az a vélekedés, amit lépten-nyomon megtalálunk a legkülönbözőbb tárcákban, cikkekben, tanulmányokban és beszédekben, hogy Jugoszlávia valójában Nagy-Szerbia, s a délszláv álarc mögött mindig ott rejtőzködik a nagyszerb gondolat.⁴³ „A szerbek az új államba is áthozták változatlanul a régi Szerbia összes pártjait azok minden begyökerezett balkáni gondolkodásával és bizantinus eszközeivel. Ezekkel szállották meg a közigazgatás, közoktatás, közgazdaság, közélet minden állását és helyét s így nőtt fel az a mélységes korrupció, balkanizálódás, amelyről a diktatúra kiáltványa maga is megemlékszik, s amely végsőkig fokozta a horvátok lelkében az ellenállást a nagyszerbek uralma ellen, s amely végül éppen ezért egyre erősebben fűtötte a horvát nemzeti eszme különállásra, önkormányzásra való törekvését.”⁴⁴ Nem bánt finoman a szavakkal a kor vezető történésze, Szekfű Gyula sem, aki a nagy horvát történész és albanológus, Milan Šufflay meggyilkolása nyomán érzett fájaldalmát a *Magyar Szemle* hasábjain írta ki magából.⁴⁵ Gondolatmentében

⁴¹ *Gratz Gusztáv*: A szerb–horvát ellentét. *Magyar Szemle* VII. kötet (1929) 7–12. sz. 311.

⁴² Nikola Pašić halálának apropóján a Magyar Külpolitika kétoldalas vezércikke azt taglalta, hogy a vidovdani alkotmány megváltoztatásáért néhány éve folytatott ádáz küzdelem a délszláv államot oda sodorta, ahová a Monarchiát egy teljes évszázad: „s mára már a nemzetiségi, vallási és kulturális tagolt-ságú, különböző gyűlölködő népfajoktól lakott nagy szerb birodalom maga is beteg ember, amely aligha éli sokkal túl fanatikus megteremtőjét, Pašicsot.” *Pašics*. *Magyar Külpolitika* 6. (1926) 2.

⁴³ *Bajza József*: A délszláv diktatúra. *Budapesti Szemle* 223. kötet (1931) 647–649. sz. 35–37.

⁴⁴ *Berkes József*: A horvát kérdés Jugoszláviában. *Magyar Szemle* V. kötet (1929) 1–4. sz. 331.

⁴⁵ Az Ifjú Jugoszlávia nevű kormány által támogatott szervezet tagjai 1931. február 18-án lakása előtt kalapáccsal agyonverték.

nagy súllyal szerepelt az a tétel, hogy a magyar állam meghatározó szerepet játszott abban, hogy a szerbek és Szerbia Európához tartoznak, amiből impliciten következik a szerbekkel szembeni magyar kultúrfölény gondolata is. „Míg a horvátok ezer év óta a nyugati keresztény kulturkörben éltek, a szerbeket sorsuk előbb bizánci orthodox kapcsolatba, majd a törökök jármába adta, török hódítás alatt több mint négy évszázadon át éltek rájasorban, a török urak farmjain szinte rabszolgaként robotoltak, vagy a hódító török seregekhez csatlakozva, martalócként dúltak, raboltak és éltek primitív kulturálatlan életüket. A törökök bocsátották be őket a magyar hódoltság alföldi vidékeire, ahol félnomád pásztor életmódot folytattak a XVII. században és cigányokhoz hasonlóan sátoroztak, vagy földalatti putrikban laktak. Csak a magyar korona ősi határainak visszaállítása nyitotta meg számukra az európai művelődés lehetőségeit: magyar területre bevándorolva, egyszeriben városi lakosokká, iparosokká és kereskedőkké váltak, akik barokk templomokat emelhettek orthodox hitüknek és köréje csoportosulva messze megelőzhatték rájasorban maradt balkáni testvéreiket. Más részük a magyar területtől leszakított határőrvidéken kap helyet s a bécsi haditanács iskolákat alapít számukra, gazdasági oktatásban és ami fő, disciplinában részesíti őket, s mind a két életforma, mely így Magyarország területén a rácok, a szerbek számára megnyílik: a városlakó kereskedő és a határőrvidéki katonái, egyformán közrejátszik, hogy a szerb nemzeti művelődés épp nálunk, az Aldunától északra induljon meg és virágozzék. De ez a műveltség sem idősebb két századnál; jó, ha a magyarországi szerbség hat-hét nemzedéken át él így európai kulturális viszonyok között, míg a szerbiai, balkáni szerb csak a XIX. század elején szabadul fel a török járom alól s ennél fogva legföllebb három-négy nemzedék óta művelődhetik, amennyire ezt a szerbiai viszonyok a múlt században elősegítették. Azaz Jugoszlávia mai uralkodó osztályának, a szerbiai szerbségnek ősei fölfelé menve negyedik generációban még ráják voltak; a rabszolga ősi instinktusaival, alázkodó ravaszsggal, hirtelen kirobbanó vérszomjjal, gyilokkal, de leginkább, mi a rája földhözragadtságában érthető, bunkósbottal.”⁴⁶ Az a Szekfűnél is hangoztatott motívum, hogy a szerbek zömében új keletű városlakók, első-másodgenerációs polgárok, szintén gyakori eleme a szerbekről alkotott magyarországi képnek.⁴⁷

⁴⁶ *Szekfű Gyula*: Šufflay Milán tragédiája. Magyar Szemle XI. kötet (1931) 1–4. sz. 382–383.

⁴⁷ A belgrádi szerb kispolgárokról írta azt Kázmér Ernő, a szerb irodalom jelesebb alkotóit a harmincas évek második felében a Nyugat olvasóinak bemutató kritikus, hogy „legtöbbje csak első generációban városi lakos; még Sumadija lankás bérceinek tövében van családi házuk és érthető, ha ezeknek az embereknek humora, életszemlélete minden nagyképűséget nélkülöz”. *Kázmér Ernő*: Kis riportok a jugoszláv irodalomból. Nyugat (1936) 7. sz. 69. Érdemes idézni egy kicsivel korábbi írást is 1916-ból. „Ügyvédek, orvosok, hivatalnokok, tanult emberek, mindazok, akik a politikát csinálják, többnyire szintén parasztok fiai, vagy unokái a Balkánon. A volt miniszterek, akik az újra benépesedett Belgrádban oly sokan vannak, földművelő ivadékok. Volt miniszter és falusi földműves között, magasrangú

Ezt a toposzt, ami nagy vonalakban igaz is volt, a véleményt nyilvánító igénytől függően hol arra használhatta fel, hogy lenézzé a szerbeket, hol pedig arra, hogy elismeréssel szóljon a szerb nemzet addig elért teljesítményéről.

Az 1934-es év feszült magyar–jugoszláv kapcsolatában nem meglepő, hogy ismét sorra jelentek meg az olyan írások, amelyek Jugoszlávia pusztá létjogosultságát is megkérdőjelezték, s azt adott formájában a legtermészetelenebb államalakulatnak nevezték.⁴⁸ „Jugoszlávia máris túl nagy balkáni országnak és belső rendjét, még ha akarná is, nem tudja megteremteni: ha kisebb volna, boldogabb és hatalmasabb lehetne. Érvényesülhetnének benne azok a népi erők, melyek tiszteletreméltóvá tették a régi Szerbiát. Mindaz azonban, amit Jugoszlávia keletkezése óta csinált, nemcsak népei, hanem földje szellemével is ellenkezik.”⁴⁹ Ebben a szerb nép és Jugoszlávia irányában nem éppen baráti közhangulatban meglepő realitásérzetet és józanságot tükrözött Fucsek László vezérkari százados írása, aki a balkáni pánszláv eszme diadalaként értékelte Jugoszlávia létrejöttét. A délszláv állam egyik legnagyobb gondját abban látta, hogy gazdasági szempontból limitáltak voltak három különböző részének békebeli kapcsolatai, aminek megteremtése és az igen eltérő fejlettségű és szerkezetű területek gazdasági összehangolása és központi szervezetének kiépítése az új állam energiáit teljesen lekötötte. További kihívást jelentett Jugoszlávia számára az, hogy az ország északi és észak-nyugati részei jóval sűrűbben lakottak voltak, mint a déliek, gazdasági és kulturális tekintetben is jóval felülmúlták Ószerbiát és Montenegrót, ami a legnagyobb ellentét forrásául szolgált a jugoszláv állami vezetésben, „mert a népesség azon része, mely gazdasági és kulturális tekintetben a legtöbbet nyújtja, a vezetést is kezébe kívánja ragadni, vagy legalább egyenlő jogokat kíván”.⁵⁰ Fucsek ugyanakkor arra is figyelmeztetett, s ezzel szinte egyedül állt a magyar szakpublicisztikában, hogy a különböző írásmódokból, a valláskülönbségekből, a nyelvkülönbözőségekből és az elég temperamentumosan lejátszódó politikai parlamenti harcokból nem szabad elhamarkodott következtetéseket levonni, mert azok, bár külsőleg nagyon mélynek tűnhetnek, a valóságban leküzdhetők.⁵¹

---

katonatiszt és közkatoná között a különbség sokkal kisebb mint nálunk. Második, harmadik ösük mindnyájuknak ugyanazt a foglalkozást űzte. De ebben a parasztnépben megvan a vágy és megvan a tehetőség is a polgári életmódra.” *Lengyel Géza*: *Balkán*. Nyugat (1916) 12. sz. 751.

⁴⁸ Magyarország a Népszövetség elé vitte a kettősbirtokosok szabad közlekedését akadályozó és folyamatos határcidenseket provokáló jugoszláv kormányt.

⁴⁹ Európa új szelleme. *Magyar Külpolitika* 15. (1934) 12. sz. 8.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ „A faji összetartozandóság érzése kétségtelenül fennáll és a jelek szerint elég erősnek látszik ahhoz, hogy egyelőre minden bontó tényezőt uralni tudjon.” *Fucsek László*: *Jugoszlávia és a dunai államok gazdasági közeledése*. *Magyar Katonai Szemle* 3. (1933) 1. sz. 165.

A magyar politikai közélet egyértelműen Szerbiát, a nagyszerb hegemon törekvéseket tette felelőssé a szerb–horvát ellentétek eldurvulásáért. A szerb politikai vezetés telhetetlenségét okolta, amellyel Belgrád kész volt a minden képzeletet felülmúló óriási diadal hihetetlen szerzeményeit két kézzel elkótyavetyélni. „Otthon mindenkit elnyomsz, mindenkit ellenségeddé teszel. Szerzeményeid biztosítékait csak a fegyverben keresed. Külföldön régi barátaidat cserben hagyod, de hűséget követelsz tőlük. Új barátok után indulsz, de ellenségeikkel barátkozol. Quo vadis Jugoszlavia?” – tette fel a kérdést Bajza József.⁵²

A horvát kérdés alakulását a harmincas évek elejétől egyre fokozódó figyelemmel kísérte valamennyi általam vizsgált folyóirat. Nem véletlen, hisz ez a kérdés a déli szomszéd létét vagy nem létét jelentette. A Jugoszlávia léte felett érzett „aggodalma” és magyar remények tovább növekedhettek a harmincas évek második felében, mert a horvát kérdéssel az erős Stojadinovc-kormány sem tudott vagy akart mit kezdeni. „Tehát marad Stojadinović, nem old meg semmit, hagy lassan mindent elromlani, naponta megíratván magáról, hogy megmentette Jugoszláviát. Amíg a kedvező külpolitikai konjunktúra tart, a rendszer is tarthatja magát. Azután? Ugy látszik a sok ügyességgel bíró délszláv premier nem teszi fel magának ezt a kérdést. A hatalom mámorának édes italát szürcsölgeti és egy vállrándítással intézi el a dolgot, ha más teszi fel neki ugyanezt a kérdést: Utánunk a vízözön!” – olvashatták a külpolitika iránt érdeklődő magyar olvasók a legtekintélyesebb magyarországi délszláv szakértő, a Pázmány Péter Tudományegyetem tanára, Bajza József tollából.⁵³ A Jugoszlávia két legnagyobb államalkotó nemzete közötti ellentét kétség kívül jelentősen meggyengítette Jugoszlávia politikai egységét és erejét a harmincas évek második felére. Részben ennek tudható be, hogy a legmagasabb körökben, a Várban úgy látták, hogy Jugoszlávia a kisantant leggyengébb láncszeme, kizárólag földrajzi fogalom, amely néprajzi, kulturális és vallási szempontból, mint ahogy lelkileg és történelmileg sem létezik, s ezen az a tény sem változtat, hogy a szerbek a szervezet legjobb katonái.⁵⁴

Szerbia „pánszláv hajlamát”, mint láttuk, evidenciának tekintették a magyar külpolitikával foglalkozók, mindezt annak dacára, hogy a szerbeket határozottan bolsevikellenesnek tartották. Horthy a már többször idézett, Hitlernek szánt emlékiratában a szerb bolsevizmusellenességet részben a Karadordević dinasztia és

⁵² Bajza József: Egy év délszláv külpolitikája. Magyar Szemle XXI. kötet (1934) 5–8. sz. 177.

⁵³ *Új*: Az örök horvát kérdés. Magyar Szemle XXX. kötet (1937) 5–8. sz. 275.

⁵⁴ „Annak ellenére, hogy a szerbek a kisantant legjobb katonái, őket tartjuk a kisantant politikailag leggyengébb államának. A 48% anyaországi szerb egymás között sem egységes, és ez a kisebbség szemben áll az összességükben többséget alkotó különböző kisebbséggel, amely kifejezetten ellenséges beállítottságú, és ez az ellenségeskedés, a balkáni szokásoknak megfelelően, helyenként egymás kiirtásává fajul.” Horthy Miklós titkos iratai i. m. 160.

a meggyilkolt cári család közötti rokonsággal magyarázta, részben pedig annak a Jugoszláviában magas társadalmi állásokat betöltő 30-40 000 orosz emigráns hatásának tudta be, akiknek módjukban állt meggátolni Jugoszlávia és a bolsevista Oroszország közeledését. Emellett szerinte a szerbek nem tudták elfelejteni azt, hogy a kommunisták – ha csak rövid időre is – katonailag és politikailag tehetetlenségbe sodorták a hatalmas Oroszországot, ami által Szerbia elvesztette azt a támaszát, amelyre szüksége lett volna nagyratörő terve megvalósításához, a Bulgáriát is magába foglaló nagy délszláv állam létrehozásához.⁵⁵ Magyarország kormányzója biztosra vette azonban, hogy amint „Oroszország” ismét nemzeti jelleget ölt, a szerbek lesznek az elsők, akik lobogó zászlóval pártolnak majd át az orosz táborba. „Ez a remény él minden egyes szerb szívében, és az orosz táborba vezető utat a szerb, véleményem szerint sohasem fogja azáltal elzárni, hogy az ellenség tábora felé, legyen az akár egy bolsevista Oroszország tábora, letérjen az útról. Szerbia lemorzsolódása a kisantanttról csak egy esetben volna elképzelhető, nevezetesen, ha Csehszlovákia és Románia nyíltan belép a német táborba, és így szemmel láthatóan ellenséges állást foglal el a francia–német táborral szemben.”⁵⁶ Horthy vélhetően komolyan hitte mindazt, amit mondott, még akkor is, ha tudjuk, hogy feljegyzése – amint arra már utaltam – elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy eltántorítsa Németországot a Jugoszláviához való közeledéstől, és kidomborítsa Magyarország jelentőségét a német érdekek érvényre juttatása szempontjából. Éppen ezért, jól ismerve Hitler adáz gyűlöletét a bolsevizmussal szemben, nagy figyelmet szentelt a szerb megbízhatatlanság kérdésének.

Az idő előrehaladtával a politikai elemzők, összefüggésben a délszláv királyságban kétségtelenül meglévő társadalmi-politikai feszültségekkel és válságokkal, valamint az ország mind kilátástalanabbnak tűnő külpolitikai helyzetével, nem tartották kizártnak, hogy a szerb vezetés képes lesz felülkerekedni a bolsevizmussal szembeni ellenszenvén, annál is inkább, mert bizonyos információk szerint a világháború kitörése után Belgrádban teret nyertek a kommunista szimpatizánsok, különösen az egyetemi ifjúság körében, de Dél-Szerbiában is a szerb nép nagy része a kommunizmus felé hajlott.⁵⁷

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ „Véres zavargások, politikai gyilkosságok Jugoszláviában napirenden vannak. A hatalmon levő szerbek ezeket az eseményeket szisztematikusan kommunista akcióknak igyekeztek feltüntetni. Egészen paradox módon csak a belgrádi egyetemen folyt kommunista tevékenység, éppen anyaországi szerb hallgatók részéről, akiknek minden okuk megvolna arra, hogy meg legyenek elégedve a jelenlegi állapotokkal, mivel ettől a kormányzattól a legtöbbet ők várhatják. Mindent összevetve, ha a Balkánon olyan partizánokat keresünk, akik természetüknél fogva az antibolsevista ellentáborba tartoznak, azok csakis a horvátok vagy bolgárok lehetnek, de szerbek soha.” Uo. 160.

⁵⁷ „Érthető, tehát, hogy a régi Szerbia népe, úgy a kommun felé való hajlásánál, mint szláv népfajánál fogva is – Oroszország felé húz, s csak a hivatalos jugoszláv kormány és pártja van az ellen, hogy a

Végzet teremtette testvérek

Jugoszlávia egységének gyengülése és a centrifugális erők erősödése logikusan vezethettek volna örömujjongáshoz a magyar külpolitikai gondolkodásban, azonban ez csekély kivételtől eltekintve nem így történt. Amint arról már szó esett, a szerbekről alkotott aktuális kép nagymértékben függött a két állam között meglévő vagy formálódó kapcsolatoktól. Nem véletlen, hogy a harmincas évek végétől, különösen 1940-ben jelentek meg mind nagyobb számban Szerbiát és a szerbeket méltató, irányukba nagyfokú megértést mutató írások. Ennek hátterében az a magyar külpolitikai megfontolás állt, amely a revíziós politikát elsősorban Csehszlovákia, majd Románia irányában kívánta megvalósítani, s ezért szüksége volt arra, hogy védje a hátát. Nem mellékes körülmény, hogy Hitler, akinek támogatását Magyarország – legalábbis Csehszlovákiával szemben – bírta, szintén a Jugoszláviával történő megállapodásra biztatta Budapestet, s így tett az olasz, illetve a brit diplomácia is. Később ez a háttér kiegészült azzal a kétségbeesett igyekezettel mind Magyarország, mind Jugoszlávia részéről, hogy a Harmadik Birodalom egyre elviselhetetlenebb politikai nyomásával szemben legalább némi súlyra tegyenek szert, egymást támogatva.⁵⁸ A közeledés politikai feltételei tehát messzemenően adottak voltak.

A közeledés szükségességének gondolata magyar részről egyre erőteljesebben jelentkezett, s ez elvezetett oda, hogy Magyarország deklarálta, igaz csak belső körben, felhagyott Jugoszlávia gyengítésének politikájával. „Magyarországnak nem érdeke Jugoszlávia megbántása vagy gyöngítése. Ismerjük viszonyait és nagyon tartunk attól, hogy egy nagyobb rendezett állam helyére anarchikus hajlamú 4-5 kis állam kerülhetne” – fejtette ki a magyar álláspontot Csáky István külügyminiszter. Mindazonáltal tekintettel Jugoszlávia nehéz belpolitikai helyzetére és Belgrád még meglévő külpolitikai kötelezettségeire, mindenekelőtt Romániával való szövetségére, továbbá figyelembe véve azt a körülményt, hogy nem sikerült a „jugoszláv ember vesztületett bizalmatlanságát” Magyarországgal szemben megszüntetni, Csáky nem tartotta célszerűnek a kapcsolatok elmélyítését siettetni vagy azokat írásba foglalni.⁵⁹

Szovjetet elismerjék.” A vezérkar átirata a miniszterelnöknek. 1940. ápr. 5. MNL OL K 28–159. 98. cs. 13.357. sz.

⁵⁸ A német birodalomnak Magyarországra és a közép-európai térségre gyakorolt fokozódó nyomásáról számos munka született az elmúlt évtizedekben. Mindenképpen kiemelendők Juhász Gyula, Pritz Pál és Ádám Magda művei, valamint a hatvanas években megjelentetett dokumentumgyűjtemények. Legfontosabbak ezek közül a Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt és Juhász Gyula szerkesztésében megjelent Wilhelmstrasse és Magyarország, valamint a Zsigmond László sorozatszerkesztő által jegyzett DIMK.

⁵⁹ „Egyébként is egy bizalmi viszony minden pillanatban átalakítható szerződéses kapcsolattá.” A külügyminiszter feljegyzése Magyarország külpolitikai helyzetéről és törekvéseiről. 1939. ápr. 27. In: DIMK IV. 203.

A külügyminiszter határozott magyar érdekek tartotta, hogy Jugoszlávia a fennálló határai között megmaradjon, és ne csökkenjen az ereje.⁶⁰ Ez azonban csak a realpolitika szintje volt, a közgondolkodásban ilyen szintű distinkcióra nem volt meg a készség. A politikai vezetésben tehát 1939 tavaszán gondolkodhattak ugyan a fenntebb leírtaknak megfelelően, azonban *expressis verbis* nem tehetek, s nem is akartak hitet tenni a határok sérthetetlensége mellett. Ehelyett az egyre nagyobb sebességet vett barátkozás tovább bővítése feltételének az igazságtalanságok kiküszöbölésére tett önkéntes jugoszláv gesztusokat tekintették.⁶¹ A következő esztendő végére azonban a magyar politikai vezetés már a nyilvánosság előtt is kész volt felfüggeszteni a területi követeléseket Jugoszláviával szemben.⁶²

A kép ekkorra egyre világosabb pasztell színekben ragyogott, elvértve akadt rajta csak sötétebb folt, ami árnyékot vethetett a szárba szökő barátságra, a barátságra, amelyet 1940-re annyira magától értetődőnek tekintettek Magyarországon. „A barátság, mely egyre erősödik Délszlávia és Magyarország között, alig szorul magyarázatra. Úgy működik ez, mint felszabadított elemi erő, melynek áramlata elé eddig mesterséges gátakat állítottak. [...] A világháború és a békeszerződések kényszere ellenséggé szembesítette a két nemzetet, mely szívében ősidők óta testvérnek érezte magát. Testvériségük nem a vér, nem a nyelv, hanem a sors és hivatás közössége volt. A végzet is teremthet testvéreket.”⁶³

Ennek a jórészt kényszer szülte baráti hangulatnak a politikai betetőzése az örök barátsági szerződés aláírása volt 1940. december 12-én. Teleki a szerződést bemutató és annak szükségességét indokoló beszédében fontos lépésnek nevezte azt a térség népeinek együttműködését célzó politika felé vezető úton. A „közös vér”, a „közös affinitások” és hősök, valamint a „lelki közösség” voltak a magyar miniszterelnök beszédének fő motívumai.⁶⁴ Ennek szellemében folytatott hosszas megbeszélést a

⁶⁰ Feljegyzés Mussolini olasz miniszterelnök, Ciano olasz külügyminiszter, valamint Teleki magyar miniszterelnök és Csáky magyar külügyminiszter 1939. ápr. 18–21-i tárgyalásairól. In: DIMK IV. 179.

⁶¹ Uo.

⁶² Azzal a fontos meghagyással, hogy a területi követelések politikáját csak ideiglenesen függesztették fel, s mindössze a fegyverrel történő területváltoztatásokról mondtak le, remélve, hogy a baráti légkörben a méltányosság alapján tudnak változtatásokat elérni a trianoni békeben megvont déli határvonalon. Gróf Teleki Pál miniszterelnök beszámolója a külügyi bizottság előtt a jugoszláv–magyar örökbarátsági szerződésről. 1941. jan. 31. In: DIMK V. 848.

⁶³ *Marius*: Magyarország és Jugoszlávia. Magyar Külpolitika 21. (1940) 4. sz. 4.

⁶⁴ „Ezek között a népek között affinitások vannak, affinitások, amelyeket az egymás elleni harcok vagy a legutóbbi világháborúban kétoldalon való részvételünk egy időre eltörölni látszott. Vannak közös vagy egymás véréből való hőseink. Vannak családok, egyenest éppen Jugoszláviában és a mi Délvidékünkön, amelyek kölcsönösen a másik országból származnak. A Jugoszláviát alkotó két főnemzetiséggel, a szerbvel és a horvátal egyaránt, a bizonyos lelki típus, vagy, hogy egy modern szóval éljek, a hősi életformák valahogyan összekötnek. Ezeknek az érzéseknek bizonyos formába öntésével a békét akarjuk szolgálni, amely békének fenntartása a tengely nagyhatalmainak, a Duna-medence és a

barátsági szerződés ratifikált okmányainak kicserélésére Budapestre látogató jugoszláv külügyminiszterrel is. E gondolatok jegyében felmerült az is, hogy a két népet összekötő elemek felderítésére fektessenek inkább hangsúlyt, semmint az őket elválasztó momentumokra, amint az a korábbi idők gyakorlata volt.⁶⁵ Teleki Pál felvetette a két ország történelemtudósainak együttműködési lehetőségét, a jugoszláv külügyminiszter pedig azt javasolta, hogy hozzanak létre egy budapesti jugoszláv és egy belgrádi magyar tudományos és irodalmi intézetet.⁶⁶

A politikum mellett a művészeti, kulturális és társadalmi közélet is a barátság hullámhosszára volt hangolva. A magyar újságolvasó naponta értesülhetett a magyar–szerb barátság természetesnek sugallt megnyilvánulásairól, ami a cikkek szerint az egymás mellett töltött évszázadok kulturális kölcsönhatásai mellett a szerbek vendégszeretetben, vitéségekben, tüzes természetben megnyilvánuló rokon természetében gyökerezett. A nyugati kultúra védelmében a „török pogányság” ellen közösen vívott harc szintén magyarok és szerbek elemi barátságának lett a tanúbizonyossága.⁶⁷ 1940 tavaszán Csuka Zoltán szerkesztésében megjelent szerb és horvát nyelven az összesen öt számot megért *Magyar-Délszláv Szemle (Jugoslovensko-Madžarska revija)*. A háromhavonta megjelenő folyóirat deklarált célja a délszláv–magyar kulturális közeledés elősegítése volt, és igyekezett az olvasóközönség elé tárni a két nemzet egymásra reflektáló szellemi termésének a legjavát. Kevésbé látványos, de legalább ennyire fontos lépés volt Németh Lászlónak a *Kelet Népeiben* két részletben közölt *Híd a Dráván* című írása. Ennek végkövetkeztetése szerint a Duna menti népeknek, s ezen belül is a magyaroknak és délszlávoknak össze kell fogniuk szellemi kulturális kapcsolataik múltjának felkutatására, a jövőbeni együttműködésre, valamint egymás jobb megértésére.⁶⁸ Ebbe a folyamatba illeszkedett a magyar írók háromnapos belgrádi látogatása 1941 márciusában, amiről Szabó Lőrinc számolt be a magyar olvasóközönségnek az *Uj Idők* hasábjain. Ez már csak pár héttel volt a délszláv állam felbomlása előtt, ám a költő, miként a politika felszíne is még a barátság hullámhosszán mozgott, s a két nép lelki, alkati, erkölcsi hasonlóságait, a külső és belső szokásokban megmutatókozó rokon vonásokat emelte ki cikkében. Magyarok és szerbek egymásra találását és mélyülő barátságát, a közös, boldogabb jövőt vizionálta, azt kívánva,

Balkán-félsziget népeinek egyformán érdeke.” Teleki Pál beszéde a felsőházban 1940. dec. 19. Felsőházi napló, 1939. II. kötet 1940. október 21. – 1942. február 24. 181.

⁶⁵ Feljegyzés Cincar-Marković jugoszláv külügyminiszter, valamint gróf Teleki Pál miniszterelnök és Bárdossy László külügyminiszter beszélgetéséről. 1941. febr. 27. In: DIMK V. 883.

⁶⁶ Uo., 883., 888.

⁶⁷ „Trianon szelleme azonban a népek egymásra uszítása, el is érte egy időre hatását. A gyűlölködés korszaka temérdek áldozatot követelt, de ma, a két nemzetet ismét sok érdek kapcsolja össze.” *Kertész János: Magyar–jugoszláv közös érdekek. Magyar Külpolitika* 21. (1940) 11. sz. 8.

⁶⁸ *Németh László: Híd a Dráván* i. m. 4.

hogy a szép belgrádi „tavaszt mindkét nép javára érlelje mielőbb gazdag nyárrá a megértés, okosság és igazság napja”.⁶⁹

Nem Jugoszlávián és nem is Magyarországon múlt, hogy nem így történt.⁷⁰

Összegzés

A magyar politikai közvélemény szerbekről alkotott képének alapját az évszázados együttélés során nyert tapasztalatok adták, amit a mindenkori politikai hangulat alakulása befolyásolt. A széles színskálán mozgó kép változásainak nyomon követéséhez a parlamenti jegyzőkönyvek mellett a korszak társadalmi, politikai, kulturális és tudományos folyóiratai kínálnak bizonyos fokig megbízható fogódzót. Az egyes folyóiratok ugyan nem voltak teljesen a „politika járszalagjára” kötve, ám egyetlen szerkesztőség sem hagyhatta figyelmen kívül a politika által generált közhangulatot. Ezért nagy általánosságban elmondható, hogy ha olykor kissé megkésve is, de a függetlennek tartott folyóiratok is többé-kevésbé követték a politika által megfogalmazott trendet. Elvértve fordult elő csak olyan eset, vélhetően valamilyen mulasztásból kifolyólag, hogy baráti politikai hangulat idején szerbeket keményen elítélő vagy gyalázó írás jelent meg, vagy fordítva, hogy feszült időszakokban a déli szomszédról elismeréssel szóló cikket lehetett olvasni. A külpolitikai gondolkodást formáló valamennyi orgánusra elmondható, hogy az általa sugárzott szerb kép folyamatosan változott. Balkáni barbár, vad, műveletlen és elnyomó nemzettől a magyarokkal rokon jellemvonásokat mutató vitéz bajtárs és sors által egymás támogatására rendelt szerb nemzetkép rajzolódik ki a világháborúk által határolt időszakban, attól függően, hogy éppen miként alakultak a két állam politikai kapcsolatai, illetve milyen nemzetközi nyomás

⁶⁹ *Szabó Lőrinc*: Belgrádi tavasz. Három nap Jugoszláviában. *Uj Idők*, 1941. március 16. 344.

⁷⁰ Mindenesetre szimptomatikus az, ahogy Jugoszlávia összeomlását a Magyar Külpolitika magyarázta: természetes folyamat eredményeként, szükségszerűen bekövetkező, mindenki számára, beleértve a szerbeket is, jobb jövő ígérését hordozó esemény. „Jugoszláviát voltaképpen nem külső ellenség semmisítette meg. Belső romboló erői törték össze állami keretét és állami rendszerét. Belső robbanás szakította darabokra, világos jelül annak, hogy sohasem volt valódi egysége. Sem politikai, sem kulturális, sem hagyományos egysége, mely sokféle nyelvű, vallású és származású népet forraszthat össze. [...] Jugoszlávia nem akart élni, szerkezete, mint a robbanásra beállított bomba, szabályosan működött és szétvetette országát atomjaira, sőt még annál is tovább. Ami szemünk előtt lefolyt valódi állami atombontás volt, egy birodalom öngyilkossága. Egy meteor pattant szét szemünk láttára. Különös érzésünk van vele szemben: azt mondjuk, hogy Jugoszlávia nincs többé, – de érezzük, hogy ez a mondatunk száraz, mert: Jugoszlávia nem is volt. A szétrobbant Jugoszlávia darabjaiból boldog és eleven országok lesznek, amik saját hagyományaik, kultúrájuk, szokásaik, lelkük szerint élhetnek. Talán kicsinyek lesznek, de nem lesznek Európa bajkeverői. A maguk üdvösségére és nem Európa romlásán munkálkodnak. Jugoszlávia magja, Szerbia is életképesebb lesz, mint amikor Jugoszlávia holt súlyát kellett hordoznia. Mint kis, de élő, nemzeti állam, teljesíteni fogja népével szemben feladatait és megtanulja, hogy el kell fordulnia Európa boszorkánymesterének szerepétől.” *Marius*: Jugoszlávia végzete. *Magyar Külpolitika* 22. (1941) 4. sz. 1–2.

nehezedett Budapestre és Belgrádra. Ez, mint láttuk, 1940–1941 fordulóján egy rendkívül pozitív szerb képet eredményezett, amelyet azonban 1941 áprilisában a délszláv állam halálos ítéletét kimondó német verdikt, s a magyar szerepvállalás annak végrehajtásában egy pillanat alatt darabokra tépett.

THE CHANGING IMAGE OF THE SERBS IN HUNGARIAN FOREIGN
POLITICAL THINKING IN THE INTERWAR PERIOD

by Árpád Hornyák

SUMMARY

To put it very simply, the perspective about Serbs in the Hungarian political public was determined by the set of experiences collected during the course of several centuries of cohabitation, and continuously influenced by a constantly changing political atmosphere. Alongside the social, political, cultural and scientific journals of the period, it is parliamentary protocols that offer the best means of tracing the changes in views that were extensive in scale in the two decades under examination. The perspective of Serbs as wild, uncouth Balcanic barbarians turns up as regularly as the idea of the former as a valiant people with features that connect them to the Hungarians – and the idea of the two neighbouring nations predestined by fate to mutually support each other. The relative weight of each view in fact depended on the actual state of bilateral relations, as well as on international pressure put on Budapest and Belgrade.

Ordasi Ágnes

BOMBAMERÉNYLETEK A FIUMEI KORMÁNYZÓSÁG ELLEN (1913–1914)

1913. október 2-áról 3-ára virradó éjjel Fiumét óriási robaj rázta fel álmából. A kormányzósági palota levéltári épületében bomba robbant. A város lakossága megosztott volt abban, hogy kit sejtett a detonáció mögött. Voltak, akik az olasz irredentákra, vagy éppen az anarchistákra gyanakodtak, és a támadást a magyar kormánynak szánt figyelmeztetésként, esetleg megfélemlítésként értékelték. Akadtak azonban olyanok is, akik éppen a kormányzóság összeesküvését vélték felfedezni a váratlan eseményben.

Fiume világháború előtti politikai és társadalmi konfliktusai a magyar történészek előtt kevéssé ismertek. Céлом ezért a magyar kormány, a fiumei kormányzóság, valamint a helyi pártok sajátos viszonyának bemutatása egy konkrét eseménysor kapcsán, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Rijekai Állami Levéltárban őrzött forrásokra, valamint az egykorú magyar és olasz nyelvű sajtó cikkeire alapozva. Munkámban hangsúlyosan kitérek a magyar kormányzatok és a kikötőváros kapcsolatára, valamint az úgynevezett „Fiume-politika” főbb tendenciáinak változó pontjaira és lényeges motívumaira is. Noha kutatásom eredményei csupán részeredmények, és kizárólag egyes hosszas folyamatok kiragadott pillanatait ismertetik, az újabb források bevonásával árnyaltabb kép bontakozhat ki Fiume politikai életéről a folyamatok főbb állomásai és az események percepciója köré rendeződve. Így főként arra keresem a választ, hogy az ábrázolt eseményekben résztvevő személyek milyen szempontok szerint kategorizálták egymást, miként magyarázták az átélt eseményeket, valamint azt, hogy a küzdelmekben szembenálló felek saját tetteiket milyen érvekkel támasztották alá, és ellenfeleik tevékenységét miként magyarázták. Vizsgálódásom körébe bevontam a helyi és a fővárosi sajtó informáló és békítő, vagy éppen dezinformáló és konfliktusteremtő szerepét is.

Előzmények

Az 1913-as merénylet oka és az elkövetők kiléte az egész fiumei közéletet foglalkoztatta, a helyi sajtó terjedelmes, sokszor provokatív cikkei pedig még feszültebbé tették Fiume és a központi kormány amúgy is feszült viszonyát. A konfliktust

Wickenburg István¹ kormányzó és Riccardo Zanella,² az Autonóm Párt (Partito Autonomo) vezetőjének személyes nézeteltérései tovább mélyítették. Wickenburg Khuen-Héderváry Károly, majd a Tisza István miniszterelnök híveként legfőbb feladatának az állami tekintély érvényre juttatását tekintette, s élesen szembehelezkedett a fiumei autonómia sérthetetlenségét hirdető radikálisabb helyi politikai irányzatokkal. Merev politikai felfogása már kormányzói kinevezésekor,³ 1910-ben megnyilvánult, amikor több fórumon kijelentette, hogy a fiumei képviselőtestület előtt saját beiktatási ünnepségén sem hajlandó megjelenni.⁴ A városi képviselőtestület a sértésre Wickenburg legitimitásának megkérdőjelezésével felelt, mire a kormányzó feloszlatta a testületet.⁵ A kormányzó ettől fogva az újabb községi választásokon diadalmaskodó, a város mérsékeltabb elemeit magában foglaló Lega Autonoma⁶ nevű pártra alapozta politikáját.⁷

Az ellentét azonban nem valamely új keletű nézeteltérés következményeként jelent meg a város közéletében: a központi hatalommal való szembehelezkedés ekkor már csaknem két évtizedes múltra tekintett vissza. Ennek egyik sarkalatos pontját a határrendőrség bevezetése, valamint a városi rendőrség államosításának kérdése jelentette.⁸

¹ Gróf Wickenburg István (1859–1931) 1910 novemberétől 1917-ig Fiumei kormányzó, előtte a kormányzósági tanács közigazgatási előadója és kormányzó-helyettese. Felesége, Pückler-Limpurg Mária Zsófia grófnő szoros kapcsolatot ápolt Chotek Zsófiával, az Osztrák–Magyar Monarchia trialista átalakítását szorgalmazó Ferenc Ferdinánd trónörökös feleségével.

² Riccardo Zanella (1875–1959) fiumei politikus, a városi autonómia védelmezését hirdető Autonóm Párt vezetője, Fiume országgyűlési képviselője (1905–1906, 1906–1910), a Fiumei Szabadállam (első) elnöke (1921–1922).

³ Miniszterelnök Wickenburg István fiumei kormányzóvá történt kinevezése tárgyában. Bp., 1910. nov. 17. Državni arhiv u Rijeci. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. (a továbbiakban: DAR JU 5. Eln. ir.) 324./1910. 6508. M.E.I.; Wickenburg István kormányzói kinevezése tárgyában legalázatosabb felterjesztés. Bp., 1910. okt. 3. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Miniszterelnöki Levéltár (a továbbiakban: K 26) 920. cs. 1911. XXVII. t. 6399/1910. (1035/1911. a. sz.)

⁴ Il nuovo Governatore. La Bilancia, 1910. november 22.; Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. Bp. 1911. 131. országos ülés. (1911. március 30.)

⁵ Közigazgatási bíróság a miniszterelnöknek a fiumei képviselőtestület feloszlata tárgyában. MNL OL K 26 947. cs. 1912. XXVII. t. 94/1912. (94. a. sz.); Az 1911. ápr. 22-i Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyv kivonata. MNL OL K 26 947. cs. 1912. XXVII. t. 3290/1911. (2538. a. sz.) 7/MT. A feloszlatast a városi statútum 27. §-a értelmében a miniszterelnök rendeli el és a kormányzó hajtja végre.

⁶ Michele Maylender vezetésével létrejött, a fiumei közélet mérsékeltabb elemeit tömörítő heterogén pártszervezet. Legfontosabb egyesítő elvük az Autonóm Párt politikájának elutasítása és a kormánnyal egy modus vivendi kialakítására való törekvés. Legjelentősebb tagjai: Antonio Vio jr. – országgyűlési képviselő, Francesco Vio – podestà.

⁷ Wickenburg István kormányzó a belügyminiszternek Corossacz választott polgármester megerősítése tárgyában. Fiume, 1914. jún. 7. DAR JU 5. Eln. ir. 177./1914.

⁸ 1913. jún. 27-i Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyv kivonata. MNL OL K 26. 1042. cs. 1915. XXVII. t. 6605/1913 (3028. a. sz.) 13/MT.; Belügyminiszter a miniszterelnöknek a fiumei rendőrség államosítása tárgyában. Másolat. Bp., 1912. nov. 15. MNL OL K 26 1042. cs. 1915. XXVII. t. 6868/1912. 524.sz. res.

A probléma gyökere valójában egészen az 1868-as horvát–magyar kiegyezésig nyúlt vissza, amely elismerte ugyan Fiume corpus separatum (külön test)⁹ mivoltát, azonban autonómiájának törvényi meghatározását elmulasztotta. Ezért a város működését alapvetően az 1872-es statútumnak kellett szabályozni. Ennek értelmében az államhatalmat a mindenkori kormány bizalmasa, a fiumei kormányzó képviselte, amíg az önkormányzat tevékenységét a polgármester (podestà) által vezetett városi képviselőtestület (rappresentanza) irányította, olasz nyelven.¹⁰ Így a képviselőtestület kezelte a község vagyont, igazgatta annak intézményeit és felelt közigazgatási közegeiért, vagyis saját városi rendőrséget működtethetett. Emellett a várost érintő törvények esetében véleményezési jog is megillette, s ez a jogosítvány elvileg biztosította, hogy az állam a kikötővárost csak sajátos viszonyainak tiszteletben tartásával kormányoztathassa.¹¹ Az úgynevezett votum consultativum (tanácsadói jog) a fiumei képviselőtestület számára a magyar kormány központosító törekvéseivel szemben alapvető védekező eszköznek bizonyult, jóllehet érvényre juttatása nem minden esetben sikerült.¹² A statútum, s így a fiumei autonómia szerves részét képező gazdasági, kulturális, valamint államvédelmi jogkörök gyakorlása különösen érzékeny területnek számított, amelyről a rappresentanza semmiféleképpen nem kívánt lemondani, hiszen azzal feladta volna de facto élvezett privilégiumait, különállását. A város hivatalos olasz nyelve, a fiumei autonómia és az abból eredő kiváltságok pedig a fiumano-tudat (vagyis a lokális identitás) megkérdőjelezhetetlen alappilléreinek számítottak. A magyar kormány azonban az állami befolyás minél teljesebb kiterjesztésére törekedett, így óhatatlanul is szembe került a kikötőváros érdekeivel.¹³

A város és állam konfliktusai idővel egyre inkább nemzetiségi síkra (olasz/ fiumei–magyar–horvát) terelődtek. E tény az utókor számára szemléletesen példázza a Giovine Fiume nevű nyíltan irredenta társaság 1905-ös megalapítása,¹⁴ valamint a meghíusult fiumei rezolúció nyomán mind gyakoribbá váló utcai

⁹ 1868. évi XXX. tc. 66. §-a alapján Fiume városa és kerülete separatum sacrae regni coronae adnexum corpus, vagyis a magyar koronához csatolt külön testet képezett.

¹⁰ Az 1910-es népszámlálási adatok alapján Fiume nemzetiségi megoszlása: 48,6% olasz, 26,8% horvát és szerb, 13% magyar, 4,7% szlovén, 4,6% német. *Fest Aladár*: Fiume népesedési mozgalma Magyarországhoz való visszacsatolása óta. Földrajzi Közlemények 40. (1912) 7. sz. 137–153.

¹¹ Autonómiák Magyarországon 1848–2000 I. Szerk. Gergely Jenő. Bp. 2005. 57–63., 327–352.

¹² *Ordasi Ágnes*: Fiume és az Autonóm Párt. In: XIII. Országos Grastyán Konferencia előadásai. Szerk. Czeferner Dóra – Mikó Alexandra. Pécs 2015. 202–211.

¹³ Részletesebben lásd *Ordasi Ágnes*: A magyar kormány Fiume-politikája a 19–20. század fordulóján. In: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. Anka László et al. Bp. 2016. 335–347.

¹⁴ A Giovine Fiume (Ifjú Fiume) tagjai az Osztrák–Magyar Monarchia által kínált lehetőségek helyett egyre nyíltabban az Olasz Királysághoz való csatlakozást szorgalmazták. *Fried Ilona*: Emlékek városa. Fiume. Bp. 2001. 118–120.

tüntetések.¹⁵ A kormány a megzavarodott közhangulatot – nem utolsósorban gazdasági megfontolásokból – nem nézhette tétlenül, ezért a városi közbiztonság ellenőrzését és biztosítását újfent saját hatáskörbe kívánta rendelni, ám ez a törekvés csak tovább mélyítette az ellentéteket.¹⁶

A határrendőrség felállításáról – melynek fő oka a ki- és bevándorlás felügyelete volt – az 1903. évi VIII. tc. határozott, amely az ország területén ugyan 1906. január 15-én lépett életbe, de a kikötővárosban csak újabb hét év elteltével kezdtek alkalmazni.¹⁷ A Fiume területén szolgálatot teljesítő határszéli rendőr-főkapitányság felállításának folytonos késleltetését a helyi és országos politikai viszonyok rendezetlensége, valamint a fiumei státútum megkerülhetetlensége indokolta.¹⁸

A másik konfliktusforrást az „a külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról szóló” törvénycikk jelentette,¹⁹ amit a határrendőrség 1913. évi 38.000./V. a. számú belügyminiszteri körrendelet alapján hajtott végre.²⁰ Noha a törvény hivatalosan a közrend fenntartására és a gyanús elemek megfigyelésére irányult, a kikötővárosban tartózkodó nagyszámú, gyakran nyíltan irredenta propagandát folytató olasz és osztrák állampolgárokkal szembeni fellépéshez is hatékony eszköznek bizonyult, mivel a törvény értelmében az idegen államok gyanúsának ítélt alattvalói minden indoklás és bizonyíték nélkül 24 órán belül eltávolíthatóak voltak a városból. Ez a rendelkezés tette lehetővé például Icilio Bacich, anconai ügyvéd, a város egykori alpolgármesterének kiutasítását is.²¹ A városi rendőrség (!) intézkedése azonban még a mérsékeltebb, legista rappresentanza körében is nagy felháborodást keltett. Az ad hoc módon kialakult belpolitikai válság végül utcai tüntetésekkel, Francesco Vio podestà lemondásával,²² majd a rappresentanza folytonos tiltakozásai következményeként a képviselőtestület feloszlatásával, és a fiumei Állandó Bizottmány (a polgármester elnöke alatt üléselő, 10 képviseleti tagból álló közigazgatási szerv) lemondásával

¹⁵ A fiumei rezolúció nem közvetlenül a kikötőváros ügyeire, hanem a horvát viszonyokra és Dalmácia helyzetére vonatkozott.

¹⁶ Nákó Sándor kormányzó a belügyminiszterhez a fiumei rendőrség pénzkezelésének megvizsgálása tárgyában. Fiume, 1909. ápr. 4. MNL OL Belügyminisztériumi Levéltár, rezervált iratok (a továbbiakban: K 149) 64. d. 1909–1910. 516. res. sz.

¹⁷ Belügyminiszter 1913. évi 38.0/V-a. számú körrendelete. Magyarországi Rendeletek Tára 47. (1913) 1032–1068.

¹⁸ Wickenburg István kormányzó, a miniszterelnök és a belügyminiszter táviratai. 1913. márc. 3-tól 1913. ápr. 17-g. DAR JU 5. Eln. ir. ad 102./1913.

¹⁹ 1903. évi V. tc.

²⁰ Belügyminiszter 1913. évi 38.0/V-a. számú körrendelete. Magyarországi Rendeletek Tára 47. (1913) 1071–1167.

²¹ A státútum értelmében a városi alapszabályt kizárólag a képviselőtestület jóváhagyásával lehetett volna megváltoztatni vagy módosítani. Lo sfratto al dott. Icilio Baccich! La Voce del Popolo, 1913. június 10.

²² Una seduta storica della Rappresentanza municipale. La Voce del Popolo, 1913. június 14.

ért végett.²³ A helyzetet súlyosbította, hogy Wickenburg királyi biztosként az új községi választások kiírásáig magához vonta a tanács jog- és feladatkörét.²⁴

Ilcilio Bacich esete, a határrendőrség felállítása, valamint a képviselőtestület újabb feloszlása szükségszerűen maga után vonta a legista és az autonomista elemek egymáshoz való közeledését,²⁵ miközben az 1912-ben feloszlított irredenta Giovine Fiume is szervezkedni kezdett.²⁶ Ilyen körülmények közt került sor a kormányzói palota melletti robbantásra.

Az 1913. október 2–3-ai robbantás

Noha a kormánypárti magyar sajtó következetesen igyekezett felnagyítani a kormányzói levéltár mellett 1913. október 2-án éjjel felrobbant bomba okozta veszteségeket, Késmárky Dezső határrendőrségi tanácsos jelentéséből világosan kitűnik, hogy a robbanás bár tekintélyes károkkal járt, de nem okozott helyreállíthatatlan veszteségeket.²⁷ Kankovszky István, a fiumei kormányzói tanács miniszteri tanácsosának beszámolója szerint egy ilyen bomba zárt helyiségben felrobbanva az egész épületet képes lett volna romba dönteni, de mivel a detonáció nyílt térben történt, csak az irattári ablak kereteit és a környező falat rongálta meg. A hatósági és a kormányzói jelentéseket a Miniszterelnökség 1913. évi zárszámadása is megerősíti, amelyben rendkívüli kiadásként 2999 forint és 32 fillér közigazgatásilag utalványozott összeget vezettek be az anyagi károkkal kapcsolatban.²⁸

Bár felmerült, hogy a merénylet elsősorban a kormányzó személye ellen irányult, a detonáció helye, valamint az a több forrással alátámasztott tény, hogy Wickenburg a merénylet ideje alatt Csehországban, Wischauban tartózkodott, cáfolja azt a feltételezést, hogy valójában a kormányzó életére kívántak volna törni. Miután tudott volt, hogy a bizalmas, fontosabb ügyiratokat – mindenekelőtt a községi választói névjegyzékek ellen beadott felszólalásokat és az azokkal

²³ Il veto del governo ai decisi della Rappresentanza. La Voce del Popolo, 1913. június 15.

²⁴ 1913. júl. 11-i Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyv kivonata. MNL OL K 26 1042. cs. 1915. XXVII. t. 6658/1913. (3028. a. sz.) 14/MT.

²⁵ Wickenburg István kormányzó a belügyminiszternek Corossacz választott polgármester megerősítése tárgyában. Fiume, 1914. jún. 7. DAR JU 5. Eln. ir. 177./1914.

²⁶ Belügyminiszter a „La Giovine Fiume” nevű egyesület feloszlása tárgyában. Bp., 1912. jan. 27. MNL OL K 26 1042. cs. 1915. XXVII. t. 431/1912. (291. a. sz.).

²⁷ Fiumei kormányzóság a miniszterelnöknek a fiumei kormányzóság hivatali épülete ellen elkövetett bombamerénylet tárgyában. Fiume, 1913. okt. 7. MNL OL K 26 995. cs. 1914. XXVII. t. 6647/1913. (6647. a. sz.) 427.eln.

²⁸ A kormányzó a robbanás okozta károk utáni munkákra eredetileg kiutalt 2299 korona 52 filléren túl további 7–800 koronát igényelt, és így összesen 3000 korona póthitelt kért a Miniszterelnökségtől Wickenburg István kormányzó a Miniszterelnöknek. Bp., 1913. nov. 19. MNL OL K 26 995. cs. 1914. XXVII. t. 7672/1913. (6647. a. sz.) 476. eln.; Az M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése az 1913. évi zárszámadról. Bp. 1914. 267.

kapcsolatos iratokat – nem a kormányzóság általános irattárában őrizték,²⁹ az a feltételezés is több mint kétséges, hogy a támadás bizonyos okmányok megsemmisítésre irányult.³⁰ A rendőrség a kivitelezést illetően arra a következtetésre jutott, hogy a merénylő megvárta, hogy a kormányzói palota előtt felállított rendőrőrs befejezze éjjeli őrzését, majd átmászva a kőkerítésen a bombát az irattári ablak párkányára helyezte. A jelentés szerint az elkövető feltehetően nem tudta, vagy nem vette figyelembe, hogy a házban családjaival két hivataloszlaga is lakik.³¹

A helyi kormányzóságot a merénylet körülményeinél és a keletkezett károknál jobban foglalkoztatta az elkövetők kiléte. A szakértők megállapították, hogy Fiumében a bomba elkészítéséhez nem álltak rendelkezésre megfelelő eszközök, ezért az Triesztból vagy Pólából származhatott.³² A hatóságok gyanúja egyértelműen az olasz irredentista mozgalomra terelődött.³³

A kormányzó Sándor János belügyminisztertől a tettes nyomravezetőjének 2000 korona jutalmat kért, melyet azonban csak eredményesség esetén lett volna hajlandó kiutalni.³⁴ A városi és állami hatóságok párhuzamosan nyomoztak az ügyben; elsősorban a munkások és a határon átkelő személyek előállítására összpontosítottak, de eljárásuk nem vezetett eredményre. Az olasz és a magyar lapok alkalmatlansággal, vagy éppen a valóság szándékos eltitkolásával vádolták a másik fél hatóságait. (A később olasz nemzeti hősként tekintett tetteket csak évek múlva sikerült azonosítani.) A merényletet – úgymond – a fiumei autonómia védelmében Luigi Cussar, a Giovine Fiume egyik prominens személyisége, valamint Francesco Drenig és Giorgio Gerngross követték el.³⁵

További konfliktusok

Mivel a lapok folyamatosan napirenden tartották a merénylet kérdését, az elmentét tovább mélyült a kormányzóság és az autonomisták között. Wickenburg a közhangulat megnyugtatását a községi választások kiírásától remélte, jöllehet számított a fiumeiek sajátos „bosszúhadjáratára”. A kormányzó a választásokat

²⁹ Kormányzóság Késmárkynak, a határszéli rendőrkapitányság vezetőjének. Fiume, 1913. okt. 7. DAR JU 5. Eln. ir. 426./1913.

³⁰ Dopo l'attentato al governo politico. Le dichiarazioni del prof. Zanella. La Voce del Popolo, 1913. október 5.

³¹ Fiumei kormányzóság a miniszterelnöknek és a belügyminiszternek a kir. kormányzóság hivatali épületek ellen intézett bombamerényletről. Fiume, 1913. okt. 6. DAR JU 5. Eln. ir. 427./1913.

³² Merénylet a kormányzóság épülete ellen. Budapesti Hírlap, 1913. október 4.

³³ Fiumei kormányzóság a miniszterelnöknek és a belügyminiszternek a kir. kormányzóság hivatali épületek ellen intézett bombamerényletről. Fiume, 1913. okt. 6. DAR JU 5. Eln. ir. 427./1913.

³⁴ Belügyminiszter számjeles távirata Wickenburg István kormányzónak a fiumei bombamerénylet tárgyában. Bp., 1913. okt. 13. MNL OL K 149 62. d. 2265/1914. res. (2176. a. sz.).

³⁵ *Silvino Gigante*: Storia del comune di Fiume. Firenze 1928. 154–156.

1914. február 28-ára írta ki, s közben igyekezett minden eshetőségre felkészülni. Az egyik központi vitatémát a megalakuló képviselőtestület esetleges feloszlatására vonatkozó előzetes felhatalmazás kérdése jelentette. A belügyminiszter úgy vélte, hogy a felvetésnek még a lehetőségét is távol kell tartani.³⁶

Eközben az autonomisták és legisták között áthidalhatatlan ellentétek mutatkoztak, jóllehet Bacich kiutasítását követően jól láthatóan megkezdődtek a közeledési kísérletek. Az alkudozások elsősorban a képviselőtestületi helyek körül folytak.³⁷ Bár időnként úgy tűnt, hogy a községi választások során mégis sikerült valamilyen megállapodásra jutni, a fiumei pártok közti megegyezést végül meggátolta, hogy bár a legisták számos engedmény megtételére hajlandónak mutatkoztak, a központi kormánnyal nem mertek nyíltan szakítani.³⁸ Míg a legisták orgánuma, a *La Bilancia* már a választással egy időben félreértésként, tévedésként minősítette az autonomistákkal való ideiglenes együttműködést,³⁹ addig a valamivel radikálisabb hangú *Il Popolo* következetlenségről, a választók összezavarásáról tudósított.⁴⁰ Mindennek következtében a megválasztott legista képviselők lemondtak mandátumukról.⁴¹

A választást követően a két párt közti ellentétek elmérgesedését egy nem várt esemény akadályozta meg: 1914. március 2-ára virradó éjjel Fiumében ismét bomba robbant.⁴²

Az 1914. márciusi merénylet

1914. március másodikán pontban 23:05-kor a kormányzósági palota kertjében újabb bombamerényletet hajtottak végre. Keömley Pál vizsgálóbíró és Giovanni Melocco királyi ügyész azonnal megindították a szükséges vizsgálatokat, amelyek során kiderült, hogy a robbanószer tulajdonképpen nem is bomba, hanem csak egy almanagyságú dinamitpatron volt. Noha a dinamitpatron az épület felrobbantására nem volt alkalmas, bizonyos körülmények közt emberéletre is veszélyes lehetett volna. Ez alapján feltételezték, hogy a

³⁶ DAR JU 5. Eln. ir. 68./1914.

³⁷ Le ragioni che indussero la Lega a non presentare proprie candidature. *La Bilancia*, 1914. február 27.

³⁸ A mandátumát politikai okokra hivatkozva csak Fiume országgyűlési képviselője, dr. Antonio Vio tartotta meg. A fiumei rappresentanza. *Budapesti Hírlap*, 1914. március 8.

³⁹ Confusionismo. *La Bilancia*, 1914. február 28.

⁴⁰ Oggi si vota! *Il Popolo*, 1914. március 3.

⁴¹ I rappresentanti della „Lega” non entrano in Consiglio. *La Bilancia*, 1914. március 7.

⁴² Fiumei kormányzóság a miniszterelnöknek a fiumei kormányzóság hivatali épülete ellen elkövetett bombamerénylet tárgyában. Fiume, 1913. okt. 7. MNL OL K 26 995. cs. 1914. XXVII. t. 6647/1913. (6647. a. sz.) 427.eln.

merénylet egy konkrét személy ellen irányulhatott. A rongálás okozta kár nagyságát 23 koronára becsülték.⁴³

Másnap a *La Voce del Popolo* autonomista napilap 500 koronás jutalmat ígért a támadó leleplezőjének.⁴⁴ Mindeközben a határ- és a városi rendőrség elsősorban az idegen állampolgárságú munkások közt folytatott nyomozást, ami jelentős ellenérzést szült az egész városban.⁴⁵ Egyes elképzelések szerint a merényletet Icilio Bacich rendelte el, hogy bosszút álljon kiutasításáért,⁴⁶ és akár egy esetleges kormányzóság elleni egyéni akciót is elképzelhetőnek tartottak.⁴⁷ Másrésztől viszont az is felmerült, hogy a merényletet talán éppen a városi rendőrség államosítása érdekében, a kormányzó tudtával hajtották végre.⁴⁸

A bombatámadás és a körülötte kirobbant sajtóbotrány az olasz–osztrák–magyar viszonyról folytatott abbáziai külügyminiszteri találkozó miatt is meglehetősen kellemetlenül érintette a magyar kormányt.⁴⁹ Az Autonóm Párt azonnal reagált az eseményekre. Riccardo Zanella már március 5-én kelt, Tisza Istvánnak címzett félhivatalos levelében az Autonóm Párt nevében elítélte az „otromba merényletet”. Zanella szerint a támadás a közvélemény előtt rossz fényt vet Fiumére, és megakadályozza a kormány és a párt között megindult közeledést. Vélekedése szerint a támadásnak valójában egyetlen célja lehetett: az Autonóm Párt kompromittálása. Pártja tisztázása érdekében a városatya objektív nyomozást követelt.⁵⁰

A miniszterelnök a fiumei politikus levelének tartalmát Wickenburggal is megosztotta, és Zanella kérésének megfelelően utasította, hogy a nyomozás ideje alatt a kormányzósági és hatósági szervek ne érintkezzenek a sajtóval. Tisza felhívta a kormányzó figyelmét arra, hogy konkrét bizonyítékok hiányában tartózkodjon az Autonóm Párt meggyanúsításától.⁵¹ Wickenburg azonban továbbra is a párt izgató tevékenységéről jelentett, és rámutatott, hogy a *La Voce del Popolo* a támadást a határrendőrség előre megrendezett színjátékaként magyarázza.⁵² Tagadhatatlan, hogy

⁴³ Egyes sajtóforrások szerint 23.04-kor. Una bomba scoppia nel giardino del palazzo governiale! Il Popolo, 1914. március 3.

⁴⁴ L'autore dell' attentato contro il governatore. Ha confessato. La Bilancia, 1914. március 4.

⁴⁵ Mindenki gyanus. Népszava, 1913. október 9.

⁴⁶ Lo scandolo della „bomba” commentato dalla stampa. La Bilancia, 1914. március 6.

⁴⁷ Variazioni sulla bomba. La Bilancia, 1914. március 5.

⁴⁸ La bomba.... Piazza del commercio. Il Popolo, 1914. március 6.

⁴⁹ Wickenburg István kormányzó a honvédelmi miniszternek. Fiume, 1914. okt. 11. DAR JU 5. Eln. ir. 159./1914. 3622. M.E.I. másolat.; Il convegno di Abbazia e la questione di Fiume. La Bilancia, 1914. március 31.

⁵⁰ Riccardo Zanella távirata a miniszterelnöknek. Fiume, 1914. márc. 5. MNL OL K 26 995. cs. 1914. XXVII. t. 1703/1914 (1703. a. sz.) ad 1703/M.E. 1914.

⁵¹ A miniszterelnök magánlevele Wickenburg István kormányzónak. Fiume, 1914. márc. 5. MNL OL K 26 995. cs. 1914. XXVII. t. 1703/1914 (1703. a. sz.) ad 1703/M.E. 1914.

⁵² Wickenburg István távirata a miniszterelnöknek. 1914. márc. 5. MNL OL K 26 995. cs. 1914. XXVII. t. 1703/1914. (1703. a. sz.)

a lap munkatársai erősen bírálták a kormányzó és a határrendőrség működését és kétkeltek abban, hogy a merénylet másnapján letartóztatott férfi lenne a támadás értelmi szerzője, így 1000 koronás jutalmat ígértek az igazi merénylet nyomravezetőjének.⁵³ Noha az autonomisták és legisták közti ellentétek továbbra sem tűntek el, abban mindkét fél egyetértett, hogy az újabb merénylet mindenképp a központi kormány befolyásának erősödését eredményezte.

A bizalmi ember szerepe

A robbantás másnapján a határrendőrség előzetes letartóztatásba helyezett egy 28 éves anconai kőművest, Arduino Bellellit,⁵⁴ aki vallomásában úgy nyilatkozott, hogy a merényletet 500 koronáért egy bizonyos Giovanni Scipioni utasításai alapján követte el.⁵⁵

Giovanni Scipioni személye nem volt ismeretlen a hatóságok előtt. Késmárky szerint a határrendőrséget egy januári pénzhamisítási ügyben Scipioni bizalmas értesülései vezették nyomra, és korábban a császári és királyi 71. gyalogdandár parancsnoksága számára is értékes szolgálatot tett. Emiatt, mikor a fiumei bútorkereskedő egy, a kormányzó ellen tervezett merényletre januárban figyelmeztetett, a határrendőrség hitelt adott az értesülésnek, s további informálódással bízta meg. Scipioni hamarosan arról tájékoztatta megbízóit, hogy az anconai anarchisták vezetője 200 korona ellenében hajlandó lenne elárulni a támadás időpontját és a végrehajtó személy nevét, valamint további 400 koronáért felfedné az értelmi szerzők és megbízói kilétét is.⁵⁶ Miután Wickenburg címére valóban érkeztek fenyegető levelek, a határrendőrség elfogadta a feltételeket.⁵⁷

Scipioni nemsokára arról értesítette a határrendőrséget, hogy a merénylet végrehajtásával egy bizonyos Arduino Bellelli nevű fiumei lakost, egy olasz állampolgárt bíztak meg. Ezután kapcsolatba lépett Bellellivel, akitől megtudta, hogy a

⁵³ Uo.

⁵⁴ 28 éves, Cameranoban született anconai kőműves. L'autore dell' attentato contro il governatore. Ha confessato. La Bilancia, 1914. március 4.

⁵⁵ A Budapesti Hírlap tudósítása alapján Scipioni korábban Amadeo Barbierevel közös fiumei kárpitűzletét úgy adta el, hogy a tartozásokat kiegyenlítettnek tüntette fel. A csalásért a fiumei törvényszék egy év szabadságvesztésre ítélte az elkövetőket, és az olasz állampolgár Scipionit az országból is kiutasította. A budapesti királyi ítélőtábla jóváhagyta az ítéletet, azonban a vádlott ügyvédje semmisítő panaszt adott be. A Kúria végül – figyelembe véve, hogy Scipioni 27 éve Magyarországon lakik és felesége is magyar – megsemmisítette az ítélet kitiltásra vonatkozó részét. Megsemmisített kitiltás. Budapesti Hírlap, 1911. december 7.

⁵⁶ Fiumei m. kir. határszéli rendőrkapitány a belügyminiszternek. Bombamerénylet. MNL OL K 149 62. d. 1914. 19. res. sz.

⁵⁷ Fiumei királyi kormányzó a Belügyminiszternek. Fiume, 1914. jan. 21. Wickenburg István kormányzó magánlevele a Belügyminiszterhez. Fiume, 1914. jan. 21. DAR JU 5. Eln. ir. ad 106./1914. 90/res.

támadást nem ő, hanem a szintén olasz állampolgár Pasquale Umile fiumei lakos fogja végrehajtani, akinek Bellelli 300 koronát ígért a neki kilátásba helyezett 600 koronából.⁵⁸ A hír hatására a kormányzó elrendelte a kormányzói palota intenzívebb megfigyelését.⁵⁹

A robbanás mégis bekövetkezett. Annak ellenére, hogy a határrendőrség előtt ismert volt a feltételezett tettes személye, nem foghatták el közvetlenül a merényletet követően, mert nem akarták saját bizalmi emberüket kiszolgáltatni az anarchisták bosszújának. Ehelyett abból kiindulva, hogy Umile olasz állampolgárságú, a határrendőrség a kikötőben és nyilvános helyeken a külföldiek ellenőrzésére hivatkozva nyomozást indított. Kiderült azonban, hogy a merényletet mégsem Umile követte el. Scipioni ekkor azzal mentegetőzött, hogy Bellelli csak utólag közölte vele, hogy a támadást mégis neki kellett végrehajtania.⁶⁰

Késmárky március 3-án előállította az elkövetőt, aki azonban vallomásaiban azt állította, hogy a merénylettel Scipioni bízta meg, s 500 koronát ígért neki. Beismerte, hogy előzetesen valóban felkereste Umilét, aki azonban nem merte elvállalni a megbízást. A határrendőrség – bizalmi embere védelme érdekében – Scipionit gyanúsítottként hallgatta ki, aki tagadta az ellene felhozott vádat. A hatóságok úgy sejtették, hogy Bellelli rájött, hogy Scipioni árulta el, s ezért bosszúból ellene vallott.⁶¹ A kormányzó Scipioni tisztázása és a merénylet értelmi szerzőinek leleplezése érdekében kifizette a királyi ügyészségnek az 500 koronás óvadékot, majd a férfit Anconába küldte.

Másnap Scipioni arról értesítette a hatóságot, hogy a meg nem nevezett anarchista vezető 5000 korona ellenében kész átadni az ügy részleteit ismertető dokumentumokat. A határrendőrség ahelyett, hogy válaszolt volna a levélre, feleségén keresztül hazahívta Scipionit. A férfi azonban Anconában maradt, és hamarosan újabb táviratban 4000 korona összeget kért az anarchisták ajánlatára hivatkozva. Azt is javasolta, hogy Beusterien Erik határrendőrségi fogalmazó személyesen keresse fel és kézbesítse a kívánt összeget. A határrendőrség ekkor Scipionit azonnali visszatérésre szólította fel, de az nem jelentkezett többé.

Az ügy felgöngyölítését tovább bonyolította, hogy Giovanni Melocco királyi ügyész felhívta Késmárky figyelmét arra, hogy értesülései szerint Icilio Bacich, Zanella, gróf Coscia fiumei olasz konzul és Riccardo Gigante fiumei ékszerész

⁵⁸ In chiusa di... attentato dinamitaro. Si fa il nome di colui che ricusó di lanciare la bomba per 300 corone. Il Popolo, 1914. március 6.

⁵⁹ La bomba di questa notte. La Bilancia, 1914. március 3.

⁶⁰ Fiumei m. kir. határszéli rendőrkapitányság a belügyminiszternek a bombamerénylet tárgyában. MNL OL K 149 62. d. 1914. 19. res. sz.

⁶¹ Fiumei m. kir. határszéli rendőrkapitányság a belügyminiszternek a bombamerénylet tárgyában. Fiume, 1914. március 16. MNL OL K 149 62. d. 1914. ad. 19. res. sz.

Anconában kapcsolatba léptek Scipionivel.⁶² Az ügyész forrásai szerint az említettek rávették a férfit, hogy vállalja el, hogy Bellelli – a kormányzó és az ügyészség beleegyezésével – az ő megbízásából hajtotta végre a merényletet. Scipioni táviratai így elvileg már Zanelláék tudtával készültek, akik előzetesen minden előkészületet megtettek arra, hogy Beusterient Anconába utazása esetén az olasz rendőrség letartóztathassa. Az ügyész arról is beszámolt, hogy a *La Voce del Popolo* az Autonóm Párt ellehetetlenítése érdekében elkövetett merényletről egy nagyszabású leleplező cikket készül megjelentetni.⁶³

Ezt követően a határrendőrség Scipioni lakásán házkutatást tartott, és megtalálták Scipioni feleségének írt levelét. Ebben tagadta a merényletben való részvételt, és közölte, hogy legkésőbb március 18-án visszatér Fiuméba. Az ellentmondásos információk miatt Késmárky elrendelte Scipioni azonnali letartóztatását, amennyiben az visszatérne Fiuméba.⁶⁴

„La Bomba”⁶⁵

A királyi ügyész által előre jelzett események alig egy héttel később valósággá váltak. 1914. március 23-án a városban Riccardo Gigante egy röpiratot jelentetett meg *La Bomba* címmel. Másnap a brosúra szövegét *La verita sul mistero della bomba* címmel Armando Hodnig is leköszölte a *La Voce del Popolo* hasábjain.⁶⁶

Gigante Giovanni Scipioni, egy anconai közjegyző előtt tett állítólagos nyilatkozatát ismertette. Eszerint a merényletet Beusterien Erik határrendőrségi fogalmazó találta ki, hogy a határrendőrség a robbantás gyanúját az Autonóm Párt egyes vezetőire terelhesse. Gigante szerint a tervbe a hatóságok Wickenburgot és Késmárkyt is beavatták, akik ezután mindent elkövettek, hogy a terv megvalósuljon. Azzal gyanúsította Beusterient, hogy az álmerényletet karrierizmusból tervezte ki, Késmárkyt pedig azzal, hogy a merénylet végrehajtását és Scipioni letartóztatását szándékosan elmulasztotta. A kormányzó mulasztásának nevezte, hogy bár tudott a készülő merényletről, nem utasította a rendőrséget a merénylet letartóztatására.⁶⁷ Gigante szerint Wickenburg ezzel bebizonyította, hogy

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Archivio Museo Storico di Fiume (a továbbiakban: AMSF). Őrzőhely: Róma, Fondo Esodo Giugliano-Dalmata, 64. bis. 4/7. *La Bomba*, 1914. március 23.

⁶⁶ Armando Odenigo (Hodnig) (1885–1969), irredenta újságíró és politikus, a Giovine Fiume egyik vezéralakja, később önkéntesként szolgált az olasz hadseregben. Miniszterelnök a Fiumei M. Kir. Ügyészségnek Gigante Rikárd és Benzan Ferenc szerkesztő ellen megindítandó bűnvádi eljárás tárgyában. Bp., 1914. ápr. 17. MNL OL K 26 995. cs. 1914. XXVII. t. 2953/1914 (2953. a. sz.).

⁶⁷ A kifizetésekre vonatkozó információkat Wickenburg jelentése is megerősíti. Kormányzó a belügy-miniszternek írt levele. Fiume, 1914. jan. 21. DAR JU 5. Eln. ir. 106./1914.

érdekében állt a bűncselekmény végrehajtása, mivel azt személyes ellenségei ellen politikai fegyverként kívánta felhasználni.⁶⁸

A közlemény miatt Riccardo Gigante és Francesco Benzan, a *La Voce del Popolo* felelős szerkesztője ellen „Wickenburg, Késmárky és Beusterien sérelmére elkövetett nyilvános rágalmazás vétsége” címén bünvádi eljárást indítottak.⁶⁹ Ezt hamarosan Zanellára is kiterjesztették.⁷⁰ Zanella egy képviselőtestületi beszédéből ugyanis a határrendőrség és a királyi főügyész arra következtetett, hogy a városatyja egyetért a *La Bomba* című röpirat és a *La Voce del Popolo* cikkek véleményével, és a kormányzóságot gyanúsítja a merénylet kitervelésével. Noha Zanella beismerte, hogy megtartotta a hivatkozott beszédet, annak tartalmáról nem adott felvilágosítást.⁷¹ Az ügy törvényes elbírálását a világháború kitörése megakadályozta. A fiumei kormányzó azonban több esetben is felhívta a belügyminisztérium figyelmét arra, hogy Zanella nyilvános elítélése igen kellemetlen fényt vetne a kormányra az olasz sajtóban.⁷² 1914 őszén az Olaszországgal való jó szövetséges viszony fenntartása még az Osztrák–Magyar Monarchia feltétlen érdekében állt.

Scipioni Anconában

A fiumei merényletek – többek közt az olasz állampolgárokkal való bánásmód miatt – a külföldi sajtó figyelmét is felkeltették. Gigante érveit az olaszországi sajtó is gyorsan átvette.⁷³ Ezzel szemben a budapesti lapok nem egységesen ítélték meg a merénylet indítékait és elkövetését. Míg a *Pesti Hirlap* és *Pesti Napló* hallgatott ez ügyben, az *Est* és a *Budapesti Hirlap* felháborodva tiltakozott a fiumei olaszok vádjai ellen.⁷⁴ A *Népszava* pedig lényegében hitelt adott az autonomisták orgánuma által leközzölt információknak.⁷⁵ Sőt, a trieszti *Piccolo* március 23-ai számában megjelent jegyzőkönyvet is fontosnak tartotta megismertetni olvasóival. A lap szerint a jegyzőkönyv Scipioni Novelli anconai ügyvéd előtt tett

⁶⁸ AMSF. Fondo Esodo Giuliano-Dalmata, 64. bis. 4/7. „La Bomba.” 1914. március 23.

⁶⁹ Igazságügyi miniszter a belügyminiszternek. Bp., 1914. jún. 6. MNL OL K 149 62. d. 1914. 32323.sz. 1914. I.M.– III.

⁷⁰ Miniszterelnök a fiumei m. kir. ügyészségnek Zanella Rikárd ellen megindítandó bünvádi eljárás tárgyában. MNL OL K 26 995. cs. 1914. XXVII. t. 4258/1914 (2953. a. sz.); A fiumei m. királyi ügyészség a belügyminiszternek. Fiume, 1914. jún. 12. MNL OL K 149 62. d. 1914. 1008. k.ü.sz./r. P. 1914.

⁷¹ Uo.

⁷² Wickenburg István kormányzó a honvédelmi miniszternek. Fiume, 1914. okt. 11. DAR JU 5. Eln. ir. 159./1914.

⁷³ Lo scandolo della „bomba” commentato dalla stampa. La Bilancia, 1914. március 24.

⁷⁴ A fiumei bomba. Budapesti Hirlap, 1914. március 6.; A „La Bomba” rágalmai. Budapesti Hirlap, 1914. május 8.

⁷⁵ A határrendőrség vetette a fiumei bombát? Népszava, 1914. március 27.

vallomása alapján készült, amelyben a bútorgyáros a határrendőrségi fogalmazóval és az anarchista vezérrel való egyezkedését ismertette.

A jegyzőkönyv azt sugallta, hogy Scipioni Beusterien Erik megbízására kereste fel az anconai anarchista vezért, és szervezte meg a merényletet. A *Népszava* tudósítása szerint Scipioni úgy nyilatkozott, hogy Beusterien a robbantással az Autonóm Párt vezetőit kívánta ellehetetleníteni, s egyben előléptetését előmozdítani. A határrendőrségi fogalmazó Scipioninek az autonomistáknak címzett levelekért cserébe állítólag jelentős anyagi jutalmat és magyar állampolgárságot helyeztet kilátásba, s a szervezkedést maga Wickenburg kormányzó is jóváhagyta.

A jegyzőkönyv szerint Beusterien a merénylet végrehajtására két büntetett előéletű olasz állampolgárt ajánlott Scipioni figyelmébe, Arduino Bellellit és Umile Pasqualet, és abban is megállapodtak, hogy az elkövetőt nem fogják letartóztatni.⁷⁶ Az előzetes megállapodás ellenére a hatóságok mégis őrizetbe vették Bellellit, ráadásul Beusterien Scipionit is le akarta fogatni. A férfi a letartóztatást úgy kerülte el, hogy az összeesküvés leleplezésével fenyegette meg a határrendőrt. Ezt követően Késmárky – talán az ügy elkendőzése érdekében – végül Anconába küldte Scipionit, hogy az anarchista vezértől végre megszerezze a kompromittáló leveleket. Az anconai jegyzőkönyvben Scipioni állítólag azt is elismerte, hogy vádlottként való kihallgatása után már nem hitt többé a határrendőrségnek, így mindenről értesítette Icilio Bacichot.⁷⁷

A *Népszava* egy másik számában a fiumei *Tengerpart* egy cikkét is ismertette, amelyben az Riccardo Gigante politikai állásfoglalását részletezte. A cikk felhívta a figyelmet arra, hogy Gigante azzal az indokkal, hogy olasz ember magyar törvényekre nem esküszik, egyszer már visszautasította a képviselőtestületi tisztséget,⁷⁸ később pedig a fiumei ügyészség hazaárulás gyanújával vádat is emelt ellene.⁷⁹

A határrendőrség Scipioni előállítására érdekében intenzív körözést folytatott és Késmárky úgy vélte, hogy a férfi legközelebb albániai pénzhamisítási botrányban kíván közreműködni. Igaz, az igazságügyi miniszter a határszéli rendőrkapitány

⁷⁶ Érdemes megjegyezni, hogy Beusterien Pasquale Umilével együtt a fiumei törvényszék előtt tanúként lett kihallgatva. A határrendőrségi fogalmazó vallomásában tagadta Scipioni vádjait, és elsősorban a férfi kezdeményező-készségét igyekezett kiemelni. Elmondása szerint ugyanis Scipioni önként kereste fel, hogy figyelmeztesse a kormányzóság ellen készülő támadásra, és maga ajánlkozott a merénylet értelmi szerzőinek felkutatására is. Beusterien hangsúlyozta, hogy a férfi pénzkérő levelei után kezdtek gyanakodni, hogy a merénylet nem más, mint Scipioni anyagi haszon reményében kitalált terve. A fiumei bombavető pöre. Egy évi fogházra ítélték. *Népszava*, 1914. június 27.

⁷⁷ A fiumei merénylet. *Budapesti Hírlap*, 1914. március 24.

⁷⁸ Wickenburg István kormányzó félhivatalos levele a miniszterelnökhöz. Gigante 1911. június 8-i nyilatkozata. Közöltetett a 127. sz. Bilanciából. *DAR JU 5. Eln. ir. 106./1914.*

⁷⁹ Olasz nacionalista tüntetés Fiumében. *Népszava*, 1914. április 2.

feltevését ahhoz már mégsem látta elégségesnek, hogy az olasz kormánynál Scipioni kiadatását kezdeményezze.⁸⁰

A felelősök büntetése

Scipionivel ellentétben Arduino Bellellinek a fiumei törvényszék előtt kellett tetteért felelnie. A per részleteiről autentikus források ugyan egyelőre nem állnak rendelkezésre, de a sajtó rendszeresen tudósított a tárgyalásokról, bár a kormánypárti budapesti lapok csak szűkszavúan.⁸¹ A fiumei lapok többsége, valamint a *Népszava* feltűnően pozitív képet festett az elkövetőről, Bellellit a körülmények áldozataként ábrázolva, aki csak eldobható eszköz volt a kormányzó és a határrendőrség kezében.⁸² Ezt a képet Bellelli vallomásának ismertetése tovább erősítette.⁸³

Az ítéletből úgy tűnik, a fiumei királyi törvényszék is tisztában lehetett Bellelli valódi szerepével. A törvényszék Arduino Bellellit a büntető törvénykönyv 421. §-ába ütköző és a 419. §. szerint minősülő ingatlanvagyron rongálás vétsége miatt egy évi fogházra, továbbá 30 napi fogházra átváltoztatható 600 korona pénzbüntetésre, és az ország területéről való örökös kitiltásra ítélte. Bellelli elfogadta a döntést, azonban a vád képviselője súlyosbításért fellebbezett.⁸⁴ Az ügy novemberben a budapesti Királyi Ítéltábla első büntetőtanácsa elé került, amely Bellellit kizárólag rongálás vétségében találta bűnösnek, büntetését pedig három hónapi fogházra és 400 korona pénzbüntetésre csökkentette, emellett a büntetést az elszenvedett vizsgálati fogsággal teljesen kitöltöttnek nyilvánította. A további fellebbezéseket már a Kúria utasította vissza.⁸⁵

Bellelli elítélésével azonban az ügy még nem ért véget. A *La Bomba* és a *La Voce del Popolo*t érintő rágalalmazási ügyekben már csak a világháború alatt született ítélet. Mivel Riccardo Gigante és Armando Hodnig a bűnvádi eljárás elől

⁸⁰ Igazságügyi miniszter a belügyminiszternek. Bizalmas. Bp., 1914. máj. 12. MNL OL K 149 62. d. 1914. 26875.sz./1914. I.M –III.

⁸¹ A fiumei bombavető. Pesti Napló, 1914. június 27.; A fiumei bombamerénylet epilógusa. Pesti Napló, 1916. május 9.; Fiumei bombamerénylet. Pesti Hírlap, 1916. június 17.

⁸² Il processo che doveva portare la luce sull'affare della bomba. Arduino Bellelli condannato a 1 anno di carcere. La Bilancia, 1914. június 26.

⁸³ Bellelli mindvégig tagadta, hogy kapcsolatban áll volna az anconai anarchistákkal, és úgy nyilatkozott, hogy a merénylet célját sem ismerte. Állítása szerint Scipioni csak a támadás után kívánta a részletekbe beavatni. Dino Rudan védő indítványozta Wickenburg István és Késmárky Dezső határrendőrségi kapitány kihallgatását annak kiderítésére, hogy Scipioninak valóban azért adtak-e 400 koronát, hogy kikutassa a merénylet értelmi szerzőit. Guido Layer ügyész azonban ellenezte a bizonyítás kiegészítését, így azt a törvényszék elvetette.

⁸⁴ A fiumei bombavető pöre. Egy évi fogházra ítélték. Népszava, 1914. június 27.

⁸⁵ A fiumei merénylet. Népszava, 1915. március 24.

Olaszországba szöktek, az 1848. évi XVIII. tc. 13. és 33. szakasza alapján a kiadók ellen indítottak bűnvádi eljárást. A *La Bomba* röpiratért Aranyos István, a Minerva nyomdai műintézet műszaki vezetője, a *La Voce del Popolo* másnapi cikke miatt pedig az autonomista lap felelős szerkesztője, Francesco Benzan került vád alá. A vádlottak mindvégig tagadták bűnösségüket, és azzal védekeztek, hogy nem is tudtak a cikkek megjelenéséről.⁸⁶ A törvényszék esküdtbírósága mindkét vádlottat bűnösnek találta rágalmozás sajtóvétségében, és egy-egy évi fogházra, valamint 3000-3000 korona pénzbüntetésre ítélte őket. Nemfizetés esetén további százötven-százötven napi elzárást helyezett kilátásba.⁸⁷ A törvényszék a viszonylag súlyos büntetést azzal indokolta, hogy bár a büntetett nem a vádlottak hajtották végre, a cselekmény elkövetőinek védőpajzsul szolgáltak.⁸⁸

A merénylet következménye és a podestáválasztások

A merénylet körüli bizonytalanságokkal egy időben a város életében egy másik fontos eseményre is sor került: a podestáválasztásra.

Wickenburg a képviselőtestületet március 25-ére hívta össze, s itt Riccardo Zanellát választották meg polgármesternek.⁸⁹ Noha a város új polgármestere a képviselőtestület előtt tartott beszédében a központi kormánnyal való békét és egyetértést hangoztatta, Wickenburg Zanellával szembeni bizalmatlansága továbbra sem csökkent.⁹⁰ A kormányzó magánlevelekben kérte feljebbvalóit, hogy a választás legfelsőbb jóváhagyását akadályozzák meg. Szerinte ugyanis Zanella mindig is „romboló elem volt, aki Fiumében ultraolasznak mutatta magát, Budapesten azonban adta a nagymagyart”.⁹¹ Zanella nyomozás során tanúsított viselkedését is kifogásolta: azzal vádolta, hogy a merénylet után Olaszországban a magyar állam fiumei képviselői ellen izgatta a sajtót és közvéleményt.⁹²

A miniszterelnök és Wickenburg közbenjárására Ferenc József nem szentesítette Zanella megválasztását.⁹³ A rappresentanza a beavatkozást a fiumei autonómia megsértésének és nyílt erőszaknak tekintette.⁹⁴ A képviselőtestület

⁸⁶ Fiumei bombamerénylet. Pesti Hírlap, 1916. június 17.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Sajtópör a fiumei merényletből. Népszava, 1916. június 17.

⁸⁹ I nuovi consiglieri municipali giurano ed eleggono il Podestà. Il Popolo, 1914. március 25.; L'elezione del Podestà. La Bilancia, 1914. március 26.

⁹⁰ Il discorso del Podestà. La Bilancia, 1914. március 31.

⁹¹ Wickenburg István kormányzó a belügyminiszternek a városi elnökség megválasztása tárgyában. Fiume, 1914. márc. 31. DAR JU 5. Eln. ir. 113./1914.

⁹² Uo.; La bomba, Wickenburg e l'on. Zanella. La Bilancia, 1914. április 17.

⁹³ Belügyminiszter Wickenburg István kormányzónak Riccardo Zanella polgármesterré választása tárgyában. Bp., 1914. ápr. 22. DAR JU 5. Eln. ir. 145./1914. 2917. sz. eln.

⁹⁴ La nomina dell'on. Zanella non è stata sanzionata. La Bilancia, 1914. április 23.

mégis lemondott a városatya újraválasztásáról. A döntésben szerepet játszott, hogy Zanella figyelmeztette a testület tagjait, hogy ellenszegülés esetén Wickenburg felosztatja a tanácsot és ismét királyi biztosi felhatalmazást kap.⁹⁵ Maga helyett egy politikustársát ajánlotta, akivel előzetesen a kormányzó is egyeztetett.⁹⁶ 1914. május 2-án így Francesco Corossacot választották Fiume polgármesterévé.⁹⁷

Összegzés

Az első robbantást minden bizonnyal a Giovine Fiume tagjai követték el. Tettüket a kormány és a kormányzóság politikájával szembeni elégedetlenség és Icilio Bacich kiutasítása motiválta. A látványos tiltakozás a magyar állam központosító rendelkezései, és nem konkrét személy ellen irányult. Az a feltételezés is megalapozottnak tűnik, hogy a robbantást az Autonóm Párt jóváhagyásával hajtották végre, s felbujtásukban valamilyen módon az autonomisták is részt vettek.

A második merénylet értelmi szerzőjét nem sikerült megtalálni. A rendelkezésre álló források segítségével sem Scipioni, sem Beusterien valódi szerepe nem tisztázott, és az sem derült ki, hogy Gigante milyen forrásokra alapozta állításait.

Elvileg a kormányzó és a határrendőrség érintettsége mellett szól az a tény, hogy Scipionit büntetett előélete ellenére is megbízták, és feltétel nélkül hitelt adtak értesüléseinek. A kormányzóság az Autonóm Párt ellehetetlenítését célzó törekvéseit Wickenburgnak a város politikai életet ismertető levelei is alátámasztják. Ebben az esetben viszont természetesen felmerül a kérdés, hogy vajon a kormányzó mennyire folytatott önálló politikát, s mennyiben tekinthető kizárólag a kormány meghosszabbított kezének. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a mindenkori kormányzó feladata elsősorban a magyar állami tekintély képviselése és a központosítás keresztülvitele volt Fiumében, s így szükségszerűen konfrontálódott a város különleges jogállásának és autonómiájának megőrzését kívánó elemekkel. A legista képviselőtestület felosztatása jól mutatja, hogy 1913-ra ezek az ellentétek már áthidalhatatlannak bizonyultak, s hogy egy esetleges arany középútnak nem volt realitása. Wickenburg viselkedését Zanellával való feszült személyes viszonya is befolyásolta, melynek csúcspontjaként a kormányzónak sikerült elérnie, hogy a fiumei politikust 1914-ben a keleti frontra vezényeljék.

⁹⁵ Il Consiglio municipale elegge il nuovo podestà. Il Popolo, 1914. május 3.

⁹⁶ Wickenburg mindvégig remélte, hogy Corossac képes lesz Zanellától függetlenedni, és önálló, együttműködőbb politikát folytatni. Wickenburg István kormányzó a belügyminiszternek Corossac választott polgármester megerősítése tárgyában. Fiume, 1914. jún. 7. DAR JU 5. Eln. ir. 177./1914.

⁹⁷ Corossac polgármesterré történt megválasztása tárgyában. Fiume, 1914. máj. 2. DAR JU 5. Eln. ir. 153./1914.

A magyar hivatalnokokra vetülő gyanú azonban nem elégséges a kérdés eldöntéséhez, mivel Késmárky hivatalos jelentésében határozottan azt állította, hogy a határrendőrséget a robbantások kapcsán megtévesztették. Arra azonban már ő sem adott minden kétséget kizáró választ, hogy ki, vagy kik álltak a második robbantás mögött.

BOMB ATTACKS AGAINST THE GOVERNOR'S OFFICE AT FIUME
(1913–1914)

by Ágnes Ordasi

SUMMARY

According to the terms of the provisory act ratified on 28 July 1870, the governor of Fiume headed the government administration of the city of Fiume and the maritime parts of Hungary-Croatia, and thus his person represented Hungarian state authority there. As all his activities were regarded as authorised by the central government, every atrocity directed against either his person or his office qualified as a seditious act. The present paper explores the causes and effects of the most extreme of such atrocities: the bomb attacks of 1913 and 1914. Rather than focus on the culprits themselves, it draws attention to the several-decades-long conflict that set the governorship and the local political elite against each other, the latter jealously guarding their city's political autonomy against the centralising policies of the government.

Szöke Melinda

A HAMIS OKLEVELEK A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI VIZSGÁLATOK SZEMSZÖGÉBŐL*

Bevezetés

A 11. századból eredeti formában négy hiteles oklevelünk maradt fenn: 1. a Tihanyi alapítólevél,¹ 2. A pannonhalmi apátság javainak (birtokainak, szolgálónépeinek, könyveinek és kincseinek) Szent László-kori összeírása,² 3. Guden adománya a veszprémi székesegyház számára³ és 4. Dávid hercege a tihanyi apátság részére.⁴ Ezek mellett a 11. századhoz köthető magyarországi oklevelek nagy része (későbbi korokban keletkezett) másolatban maradt fenn. A magyar írásbeliség e korai időszakra datált okleveleinek egy másik jelentős részéről pedig – az erősödő kritikai szemléletnek is köszönhetően⁵ – bizonyosodott be, hogy valójában nem is a 11. században, hanem később, akár évszázadokkal később állították ki őket. Györffy György két kötetesre tervezett, a korai oklevelek kritikai szövegkiadását tartalmazó munkájának első része 157 darab 1000 és 1131 között keletkezett, illetőleg ekkorra datált hazai kiadású és külföldi (például horvátországi, dalmáciai), de magyar vonatkozású oklevelet vesz sorra.⁶ Ezek közül 115 oklevél tartozik a 11. századhoz. Ez tehát azt jelenti, hogy a Magyar Királyság első évszázadának ma ismert magyar

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

¹ *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* (a továbbiakban: DHA I.) Redidit Györffy György. Bp. 1992. 144–152.; *Szentgyörgyi Rudolf: A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* Bp. 2014. 58–63.

² DHA I. 295–301.

³ Uo. 225–226.

⁴ Uo. 264–265.

⁵ A 19. század vége óta van jelen ezen a tudományterületen a kritikai szemlélet (lásd pl. *Fejérfataky László: A pannonhalmi apátság alapító oklevele.* Bp. 1878.; *Uő: Kálmán király oklevelei.* Bp. 1892.; *Uő: Oklevelek II. István király korából.* Bp. 1895.; *Karácsonyi János: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig.* Bp. 1902.; *Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I.* Bp. 1923.; *Uő: Szent István király oklevelei.* In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III.* Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 133–202.). Ennek ellenére az első kritikai oklevéltár megjelenésére sokáig kellett várni. A Magyar Tudományos Akadémia a 20. század közepén tervezte el egy ilyen kiadvány megjelentetését. Vö. *Györffy György: Diplomata Hungarica Antiquissima. Történelmi Szemle 3.* (1960) 525., DHA I. 5., de csak évtizedekkel később, 1992-ben jelent meg Györffy György szerkesztésében a *Diplomata Hungariae Antiquissima* első kötete.

⁶ DHA I. A Függelékben további 15 olyan oklevél található, amelyek e körbe tartozása kronológiai okok miatt bizonytalan.

(vonatkozású) okleveleinek kevesebb mint 4%-át teszik ki azok a hiteles oklevelek, amelyek eredeti, egy évezreddel ezelőtti formájukban őrződtek meg. Ez a kedvezőtlen forrásadottság teszi indokolttá, hogy az említett négy oklevél mellett a korszak nem hiteles, illetve nem eredeti okleveleinek a szövegeire is ráirányítsuk a figyelmünket, és azokat lehetőség szerint szintén bevonjuk a kutatásainkba.

A diplomatikában fennmaradási formájuk és valóságtartalmuk alapján csoportosítják az okleveleket. Fennmaradása alapján lehet egy oklevél eredeti (*originale*), másolat (*copia*) vagy fogalmazvány (*minuta*). Egy időben azonos szöveggel két vagy több eredeti oklevél is készülhetett. A másolatok lehetnek hitelesek (*copia authentica*), ez esetben a másolat készítője szavatolja az átírt oklevél hitelét, vagy egyszerű másolatok (*copia simplex*). A szöveg visszaadása szerint vannak teljes és részleges másolatok. Ezek mellett a magyarországi középkori oklevélírói gyakorlatban az is bevett szokásnak számított, hogy nem szó szerint, hanem csupán tartalmi átírásban közölték a korábbi oklevélszövegeket. A másolt iratok sokszor nem önállóan, hanem egy-egy gyűjtemény részeként maradtak fenn.⁷ Valóságtartalom alapján a diplomatika hiteles⁸ és hamis okleveleket különböztet meg.⁹

A nyelvtörténeti kutatásokban a nem eredeti és a nem hiteles forrásokat összefoglalóan *bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek* nevezzük.¹⁰ Ez az elnevezés nem azonos a diplomatikában használt *gyanús* vagy *kétes hitelű oklevél* terminussal, ott ugyanis azokra az oklevelekre használják ezeket a megnevezéseket, amelyek külső megjelenési formájával kapcsolatban vagy egyes részeinek tartalmát illetően kételyek támadtak, de a hamisítás egyértelműen nem bizonyítható.¹¹ A *bizonytalan kronológiai státuszú oklevél* terminus azt jelenti tehát, hogy a másolatban fennmaradt hiteles oklevelek helyneveinek az időhöz kötése éppúgy bizonytalan, mint a hamis oklevelek tulajdonneveinek nyelvi értékelése. A másolás, átírás alkalmával a lejegyzett szöveg módosításokon eshetett át, de minthogy a módosítás nem volt kötelezően elvégzendő feladat, nehéz eldönteni, hogy mely nyelvi elemek tartoznak az eredeti oklevél

⁷ A *chartularium* egy-egy intézmény fontos okleveleit, a *registrum* pedig egy-egy oklevéladóhoz köthető iratok másolatait tartalmazza. A *formularium* típusok szerinti tematikus csoportosításban őrizte meg az oklevelek másolatait. A *chartularium* alapvetően az oklevél őrzésére, a *registrum* pedig emellett az ellenőrzésére és az újbóli kiadására jött létre. A *formularium* gyakorlati célja az oklevél-fogalmazóknak való segítségnyújtás volt. Vö. *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 246.; *Solymosi László*: Oklevéltan. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 2001. 155.; *Üő*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Bp. 2006. 11.

⁸ A magyar oklevéltani szakirodalomban a *hiteles oklevél* kifejezés mellett a *valódi oklevél* és az *igazi oklevél* megnevezés is használatos. Vö. *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 3.

⁹ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 1–8., 244–249.; *Érszegi Géza*: Oklevéltan. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Kállay István. Bp. 1986. 13–14.; *Solymosi L.*: Oklevéltan i. m. 153–157.; *Üő*: Írásbeliség i. m. 9–13.

¹⁰ *Szöke Melinda*: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. (A Magyar Névérték Kiadványai 33.) Debrecen 2015. 16.

¹¹ *Solymosi L.*: Oklevéltan i. m. 157.

megírásának a korához, és melyek az átíráséhoz.¹² Megítélésem szerint a hamis oklevelek esetében is hasonló helyzettel állunk szemben, mert hiába tudjuk egy oklevélről, hogy azt a 13. században jegyezték le a 11. század helyett, mégsem köthetjük a bennük szereplő nyelvi elemek mindegyikét a későbbi századhoz. Az oklevél-hamisítóknek vélhetően az volt a céljuk, hogy az évszázadokkal később kiállított oklevelek is jól illeszkedjenek a hamisított kor (hiteles) oklevelei közé, ezért a hamis oklevél tárgyában korábban már kiadott okleveleket forrásként használták fel.¹³ A mintakövetés a magyar nyelvi elemek lejegyzésében is megmutatkozik, ekképpen általában a hamis oklevelek szövegeiben is legalább két kor nyelvi arculata lelhető fel.¹⁴

Az oklevelek tulajdonneveinek összegyűjtése

A helynevek iránti érdeklődéssel szinte egy időben jelentkezett az igény a középkori magyar oklevelek tulajdonneveinek (közte helyneveinek) a megismerésére, szótári formában való megjelentetésére.¹⁵ Az okleveles forrásokra támaszkodó szótárak szerkesztői az eredeti formában megőrződött hiteles okleveleink magyar nyelvi anyaga mellett többnyire a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek szövegeiben feltűnő tulajdonneveket is közre kívánták adni, és ezt a gyakorlatot követik a modern kori szótárak szerkesztői is.¹⁶ Horváth István – Teleki József vélekedését erősítve, aki az elsők között szólt amellett, hogy a helyneveknek is van helye a szótárakban¹⁷ – azt emeli ki, hogy egy tökéletes magyar szótár nem nélkülözheti a legrégebbi okleveleink magyar nyelvű szavait.¹⁸

Két évtized múlva a későbbi egyháztörténész Révész Imre az *Új Magyar Múzeum* lapjain az első jelentős helynévgyűjtemény közlésébe fogott bele.¹⁹

¹² Legutóbb Kenyhercz Róbert foglalkozott az átírási gyakorlat nyelvtörténeti vonatkozásaival. Vö. *Kenyhercz Róbert: A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* (2016) 7–44.

¹³ *Knieszsa István: A magyar helyesírás a tatárjárásig, Magyar Nyelv 24.* (1928) 190.; *Jakubovich Emil – Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs 1929. XXV.

¹⁴ *Szőke Melinda: A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* (2016) 45–57., itt: 53–54.

¹⁵ A magyar helynévkutatás 19. századi kezdeteit részletesen tárgyalja *Szabó T. Attila: A magyar helynévkutatás a XIX. században.* Kolozsvár 1944.

¹⁶ *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. Hoffmann István. Debrecen 2005.; *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból.* Szerk. Hoffmann István et al. I. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen 1997., II. Doboka–Győr vármegye. Debrecen 1999., III. Heves–Küküllő vármegye. Debrecen 2012., IV. Liptó–Pilis vármegye. Debrecen 2017.

¹⁷ *Teleki József: Egy tökéletes magyar szótár' elrendelgetése, készítése módja.* In: *Jutalom feleletek a magyar nyelvről, a Magyar Nemzeti Múzeum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire II.* Kiadta Horváth István. Pest 1821. 18.; *Szabó T. A.: Helynévkutatás i. m.* 182–183.

¹⁸ *Horváth István: Magyar Szótár Gyökérrenddel és Deákozattal. Tudományos Gyűjtemény 5.* (1833) 111.

¹⁹ *Révész Imre: Magyar helynevek I–III. Új Magyar Múzeum 1.* (1850–1851) 510–513., 2. (1851–1852) 151–164. és 310–315.

Szótárában mintegy 2000 helynevet szerepeltetett, amelyeket lokalizálni is igyekezett.²⁰ Révész a korabeli helynevek gyűjtésén túl fontosnak tartotta az oklevelek helyneveinek a számbavételét is. Véleményét arra alapozta, hogy csak Szent István okleveleiben mintegy 270 különböző helynév lelhető fel, mégsem foglalkozott eddig senki ezekkel a nyelvemlékekkel. Nyelvészeti elemzésük mellett érdemesnek tartotta a szórványok összegyűjtését és szótárszerű kiadását is „minden egyéb helynevekkel együtt”.²¹ A korabeli és történeti helynevekre vonatkozó nagyszabású tervei ugyan nem valósultak meg, munkásságának jelentőségét jól mutatja azonban az a körülmény, hogy 1853-ban a helynevek országos gyűjtéséről szóló indítványát előterjesztette a Magyar Tudományos Akadémia, és még ugyanabban az évben az *Új Magyar Muzeum* mellett – a szélesebb körű tájékoztatás érdekében – különféle napilapokban (például *Pesti Napló*, *Budapesti Hírlap*) is megjelent a felhívás.²²

Jerney János volt az, aki elsőként jelentős mennyiségű helynevet gyűjtött össze a középkori oklevelekből, az ő munkájáról ezért részletesebben kell szólnunk.²³ A szerző az 1001 és 1301 között íródott eredeti oklevelekre, illetőleg átiratokra támaszkodott, és a nyomtatásban addig megjelent, valamint magángyűjtemények és levéltárak irataiból kihalászott szavakat („hely-, határ-, vidék-, hegy-, völgy-, erdő-, folyó-, család-, személy-, hivatal-, eszköz- `s egyéb ide vonatkozó, bármi-részben magyar szóértelmet tartalmazó neveket és szólásformákat”²⁴) mintegy 5000 szócikkbe rendezte össze. A saját korához képest is korszerűtlen feldolgozás következtében azonban a nagy mennyiségű magyar szót felsorakoztató szótár nem került be a gyakran forgatott nyelvtörténeti szakkönyvek sorába. A szótár egyik legnagyobb hibája a filológiai hiányos adatközlés. Az egyes adatoknál például csak az oklevél keletkezési ideje van feltüntetve, az oklevél lelőhelyéről nem kapunk semmilyen információt. Jerney véleménye szerint ennek jelzése céltalanul növelte volna többszörösére munkája terjedelmét.²⁵ A hiányosságokon túl a pontatlanság ugyancsak megnehezíti a szótár használatát. A *Keskeny* nevű víz például a Garamszentbenedeki oklevélben *Kesekun* formában jelenik meg,²⁶ míg Jerneynél ugyanez *Keleköny* címszó alatt *Kelekun* alakban szerepel.²⁷ Mentségére szolgál egyrészt az, hogy a helynevek lejegyzésében megmutató pontatlanságok jelentős része vélhetően leginkább az általa felhasznált forrásokból származik,

²⁰ Vö. Révész Imre: A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben. *Új Magyar Muzeum* 3. (1853) 80.

²¹ Uo.

²² A felhívás szövegét lásd Szabó T. A.: Helynévkutatás i. m. 252–255.

²³ Jerney János: Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából. Pest 1854.

²⁴ Uo. V.

²⁵ Uo. VI.

²⁶ DHA I. 205., 216.

²⁷ Jerney J.: Nyelvkincsek i. m. 67.

másrészt pedig az, hogy munkáját „zsenge kezdet”-nek nevezve annak tökéletesítését és gyarapítását ön maga számára is feladatul tűzte ki.²⁸

A Fejér György nevével fémjelzett Codex Diplomaticus²⁹ volt az első nyomtatásban is megjelent, sok oklevelet magába foglaló forráskiadás,³⁰ alapvetően tehát Jerney János is erre a munkára támaszkodhatott szótárának összeállításakor. Ebben az oklevéltárban kétszer olvasható a Garamszentbenedeki oklevél szövege.³¹ Az első kötetbeli közlés az oklevél 1570. évi másolata³² alapján készült. A 16. századi iratban is *Kelekun* forma található a megfelelő helyen, tehát a tévesztés nem Jerneytől, de nem is a Codex Diplomaticusból, hanem még korábbról eredeztethető.

Az oklevelek mint nyelvemlékek

A nagy mennyiségű (hiteles és hamis oklevelekből, eredeti és másolati példányokból származó) adatot felvonultató szótárak mellett a nyelvtudomány az előző századokban a bizonytalan nyelvtörténeti státuszú oklevelekre mint nyelvemlékekre kevés figyelmet fordított, pedig „amikor a források szerepéről szólunk, természetesen nemcsak a vizsgálatainkhoz felhasználható névadatok egyre nagyobb mennyiségének az elérhetőségét kell hangsúlyoznunk, hanem az a kíváncsiság is legalább ilyen súllyal esik latba, hogy az egyes, a névkutatásban, illetőleg szélesebb értelemben a történeti nyelvészetben kiemelt szerepű nyelvemlékek mint a nyelv- és névtörténet forrásai alapos, korszerű szemléletű, a modern tudományosság követelményeinek is messzemenően megfelelő feldolgozásban részesüljenek”.³³

A nyelvemlékeinket bemutató összefoglaló munkákat kézbe véve azt tapasztaljuk, hogy a nyelvtörténetírás a 19. század végén még az első szövegemlékünkkel, a Halotti beszéddel indult. Amikor Zolnai Gyula az 1892-es akadémiai felhívásra elkészítette a könyvnyomtatás koráig keletkezett nyelvemlékeinkről szóló könyvét, akkor megemlíttette ugyan, hogy a Halotti beszéd kora előtt, a

²⁸ Uo. X.

²⁹ *Fejér György*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. (in 43. vol.) (a továbbiakban: CD) Budae 1829–1844. A tizenöt éven keresztül készülő 43 kötetnyi gyűjtemény nyomtatásban korábban már megjelent oklevelek újraközlését tartalmazza, illetőleg nagyobb részben a 17–18. századi átiratokra támaszkodik.

³⁰ A 18. és 19. századi nagy oklevélgyűjtemények történetének összefoglalását lásd *Szentgyörgyi Rudolf*: Korai oklevélgyűjteményeink nyelvtörténeti forrásértékéről. Helynévtörténeti Tanulmányok 9. (2013) 77–88.; *Uő*: Tihanyi apátság alapítólevele i. m. 29–31. Vö. *Tóth András*: „Holt” kéziratgyűjteményeink élete. Magyar Könyvszemle 74. (1958) 42–50.

³¹ CD I. 428–439., II. 67–80. Az oklevél második közlése a Collectio Hevenesiana nyomán készült, és *Kerekun* alakban tűnik fel benne a fentebbi víznév. Lásd Egyetemi Könyvtár. Kéziratok Gyűjtemény. Collectio Hevenesiana.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 278 996.

³³ *Tóth Valéria*: Történeti helynévkutatás. In: Magyar névkutatás a 21. század elején. Szerk. Farkas Tamás et al. Bp. 2015. 166.

11–12. századi okleveleinkben is sok tulajdonnévvel és közszóval találkozunk, „melyekben szavaink legrégebb alakja és jelentése van megőrizve”, de néhány példával le is zárja a tárgyalásukat, és a terjedelmes munkájának további részében csak a szövegelemlékeknek szenteli a figyelmét.³⁴ A csaknem egy évtizeddel később, azonos címmel megjelentetett tanulmányában a korábbi kutatásait kiegészítve a nyelvemlék-ismertetési között már a Tihanyi alapítólevél, illetőleg más szórványemlékek, mint a Váradi regestrum, valamint Anonymus és Kézai Gesta Hungarorum című munkája is helyet kapott.³⁵

A szórványemlékek fontosságának – az első hiteles és eredeti formájában fennmaradt oklevelünkkel történő – hangsúlyozása vélhetően Szamota István kutatásainak a hatását mutatja. Zolnai egyrészt ebben az időszakban egészíti ki és szerkeszti kötetét Szamotának az oklevelek magyar nyelvű szavaira vonatkozó gyűjtését,³⁶ másrészt pedig 1895-ben jelent meg Szamotának az a tanulmánya, amely fordulópont a magyar nyelvtörténetírásban: ez az első olyan munka ugyanis, amely egy szórványemlék szórványait elemzi nyelvészeti szempontok alapján.³⁷ A Tihanyi alapítólevél közszóként is létező (ugyanaz volt a Magyar Oklevélszótár szervező elve is) magyar lexémáit sorba rendezve egyúttal azt is jelzi, hogy „a magyar nyelvtörténetet 1055-tel vagyis a tihanyi apátság alapítólevelével kell kezdenünk, mert ez a legrégebb egykorú és hiteles oklevelünk, egyszersmind nyelvemlékünk is”.³⁸

Jakubovich Emilnek és Pais Dezsőnek a tanulmányozásra váró nyelvemlékeink szövegeit közrebocsátó közleményében az eddigieknél sokkal nagyobb hangsúllyal jelennek meg az oklevelek: például a Tihanyi alapítólevél, a Veszprémvölgyi apácák adománylevele, a Dömösi prépostság adománylevele vagy a Tihanyi öszszeírás stb.³⁹ A szövegközlések mellett a kötet függeléke is a szórványemlékek forrásértékére hívja fel a figyelmet, itt ugyanis azt a 72 oklevelet sorolják fel a szerzők, amelyek 1200 előtt keletkeztek, és eredetiben vagy azonos korú másolatban maradtak fenn.⁴⁰ Az Ó-magyar olvasókönyv után megjelent nyelvemlékeket bemutató munkákban már megtalálható az olvasókönyvben példaként említett szórványemlékek rövid bemutatása is.⁴¹

³⁴ *Zolnai Gyula*: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1894. 23.

³⁵ Vö. *Zolnai Gyula*: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Magyar Nyelv 1. (1905) 29–36., 71–78., 115–122.

³⁶ Magyar oklevélszótár. Szerk. Szamota István et al. Bp. 1902–1906.

³⁷ *Szamota István*: A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. Nyelvtudományi Közlemények 25. (1895) 129–167.

³⁸ Uo. 131.

³⁹ *Jakubovich E. – Pais D.*: *Olvasókönyv i. m. XXXVII.*

⁴⁰ Uo. 291–301.

⁴¹ *Szabó Dénes*: *A magyar nyelvemlékek*. Bp. 1959.; *Molnár József – Simon Györgyi*: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1977.; *Dömötör Adrienne*: *Régi magyar nyelvemlékek*. A kezdetektől a XVI. század végéig. Bp. 2006.

Az Árpád-kori okleveleink rendszeres nyelvészeti szempontú elemzéseire rátérve főként a korábban már emlegetett oklevelekről kell ismét szólnunk. Ez az egyezés nem meglepő, hiszen a nyelvemlékekről szerzett tudásunk összegzését közreadó kötetek azért tartalmazták ezeket az okleveleket, mert egy-egy tanulmány révén a tudományos érdeklődés homlokterébe kerültek. A legrégebbi nyelvészeti feldolgozás – ahogyan arról már szóltam – a Tihanyi alapítólevél szórványairól készült,⁴² ugyancsak az 1055. évi oklevél alapján Bárczi Géza írta meg az első klasszikus értelemben vett nyelvemlék-monográfiát.⁴³ E máig mintát adó nyelvészeti alapmunka előtt és után is születtek azonban szórványemlék-feldolgozások a 20. században. Mikos József az 1193-as székesfehérvári johannita adománylevelél szórványaival,⁴⁴ Szabó Dénes az 1138. évi Dömösi oklevél helyesírásával, illetőleg hely- és vízrajzával,⁴⁵ Pais Dezső a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű oklevelének helyneveivel foglalkozott.⁴⁶ Kniezsa István elsőként az 1156. évi dézsmajegyzéket,⁴⁷ később pedig a Zobori okleveleket,⁴⁸ Terestyéni Cz. Ferenc és Gácsér Imre a Tihanyi összeírás magyar nyelvű elemeit vizsgálta.⁴⁹ Galambos László a Várad regestrum személyneveit,⁵⁰ K. Fábián Ilona pedig a helyneveit fogta vallatóra.⁵¹ Végül Mollay Károly a német–magyar nyelvi érintkezések témaköréhez kapcsolódva az 1153. évi Pannonhalmi oklevél szórványait is elemzi.⁵²

A 21. század elején a Tihanyi alapítólevél megalkotásának 950. évfordulója kapcsán érezhetően nagy lendületet kapott a szórványemlékek feldolgozása. Amellett, hogy ez az ünnepi alkalom a Tihanyi alapítólevélre fokozottan

⁴² *Szamota I.*: A tihanyi apátság alapítólevele i. m.

⁴³ *Bárczi Géza*: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp. 1951.

⁴⁴ *Mikos József*: A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. Magyar Nyelv 31. (1935) 152–167., 243–258., 288–308.

⁴⁵ *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele. Magyar Nyelv 32. (1936) 54–57., 130–135., 203–206.; *Uő*: A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. Magyar Nyelv 33. (1937) 99–109.; *Uő*: A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85.) Bp. 1954.

⁴⁶ *Pais Dezső*: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50.) Bp. 1939.

⁴⁷ *Kniezsa István*: Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helynevei. Századok 73. (1939) 167–187.

⁴⁸ *Uő*: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. Magyar Néprajz 6. (1947–1949) 3–50.

⁴⁹ *Terestyéni Cz. Ferenc*: Magyar közzói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59.) Bp. 1941.; *Gácsér Imre*: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58.) Bp. 1941.

⁵⁰ *Galambos László*: A szentírási eredetű személynevek a Várad Regestrumban. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 64.) Bp. 1942.

⁵¹ *K. Fábián Ilona*: A Várad Regestrum helynevei. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13.) Szeged 1997.

⁵² *Mollay Károly*: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982. 93–119.

ráirányította a figyelmet, aminek következtében tanulmányok sora,⁵³ illetőleg Bárczi Gézárt követve újabb három monográfia jelent meg a témában,⁵⁴ a szórványemlékek feldolgozására általában is ösztönzőleg hatott. Több kutató is témaként választotta egy-egy korai oklevelünk értékelését, illetve újraértékelését. Kovács Éva a Tihanyi összeírás helynévi szórványainak,⁵⁵ Mozga Evelin pedig a személynévi szórványainak a feltérképezésére vállalkozott,⁵⁶ Szentgyörgyi Rudolf és Holler László között pedig a Veszprémvölgyi adománylevelé keletkezési körülményei és kronológiai kérdései kapcsán alakult ki tudományos vita.⁵⁷ A szórványemlékek iránti felfokozott érdeklődés kedvező körülményeket teremtett ahhoz is, hogy a korai oklevelek eddig elhanyagolt csoportját, a bizonytalan kronológiai státuszúakat, azaz a nem hiteles és a nem eredetiben fennmaradt okleveleket is megkísérelje (újra)értékelni a nyelvtörténeti kutatás. 2010-ben Hoffmann István a többszörös átiratban fennmaradt 1009-es pécsi alapítólevelre helynévtörténeti forrásként tekintve annak dél-dunántúli helyneveit fogta vallatóra.⁵⁸ Legutóbb pedig Póczos Rita elemezte a püspökség alapítólevelének szórványait.⁵⁹ Én magam több mint egy évtizede kezdtem foglalkozni az interpolált Garamszentbenedeki alapítólevellel.⁶⁰ Az utólagos betoldásokat tartalmazó – ekképpen a hamis iratokkal és az átiratokkal is rokon természetű – interpolált

⁵³ Lásd főként Hoffmann István és Szentgyörgyi Rudolf munkáit. Vö. pl. *Hoffmann István: Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevelben. *Magyar Nyelvjárások* 44. (2006) 29–67.; *Szentgyörgyi Rudolf: A Tihanyi alapítólevelé kangrez szórványáról. Helynévtörténeti Tanulmányok* 3. (2008) 29–52.

⁵⁴ *Bárczi G.: A tihanyi apátság alapítólevele i. m.; Zelliger Erzsébet: A Tihanyi Alapítólevelé. Pannonhalma* 2005.; *Hoffmann István: A tihanyi alapítólevelé mint helynévtörténeti forrás. (A Magyar Névtörténeti Kiadványai 16.)* Debrecen 2010.; *Szentgyörgyi R.: A tihanyi apátság alapítólevele i. m.*

⁵⁵ *Kovács Éva: A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. (A Magyar Névtörténeti Kiadványai 34.)* Debrecen 2015.

⁵⁶ *Mozga Evelin: A Tihanyi összeírás (1211) személyneveinek vizsgálatáról. Helynévtörténeti Tanulmányok* 10. (2014) 165–178.; *Uő: A h graféma előfordulásai a Tihanyi összeírás személyneveiben. Helynévtörténeti Tanulmányok* 11. (2015) 161–175.; *Uő: A Tihanyi összeírás jövevényszemélyneveinek vizsgálata. A személynévi etimológiák meghatározásának nehézségei. Helynévtörténeti Tanulmányok* 12. (2016) 69–80.

⁵⁷ *Szentgyörgyi Rudolf: A veszprémvölgyi apácamonostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? Magyar Nyelv* 108. (2012) 303–322., 385–399.; *Holler László: Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? Magyar Nyelv* 107. (2011) 276–298.; *Uő: Az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletlevelé néhány alapkérdéséről. Magyar Nyelv* 108. (2012) 51–72.; *Uő: A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről. Megjegyzések Szentgyörgyi Rudolf tanulmányához. Magyar Nyelv* 109. (2013) 50–67.

⁵⁸ *Hoffmann István: Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára. Szerk. Németh Miklós et al. Szeged* 2010. 77–82.

⁵⁹ *Póczos Rita: A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: Lupa, Kapos. Helynévtörténeti Tanulmányok* 11. (2015) 69–84.; *Uő: A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: Ozona, Győr. Helynévtörténeti Tanulmányok* 13. (2017) 117–142.

⁶⁰ *Szőke Melinda: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája. Szerk. Kovács Zoltán et al. Debrecen* 2006. 263–274.

oklevelek közül a Garamszentbenedeki oklevél részesült először nyelvészeti feldolgozásban. Az oklevélre irányuló kutatásaim során ezért igyekeztem nagy gondot fordítani arra is, hogy a latin szöveg és a (magyar) helynévi szórványok nyelvtörténeti elemzése mellett olyan (főként nyelvtörténeti és filológiai) fogódzókat is megfogalmazzak, amelyek további hasonlóan problematikus státuszú szórványemlékek nyelvtörténeti feltárását is segíthetik.⁶¹ Azt, hogy a bizonytalan státuszú oklevelek nyelvtörténeti bemutatása egyre inkább fontos törekvéssé válik, az a tényező is jelzi, hogy az utóbbi időben a Garamszentbenedeki alapítólevél mellett másik két hasonló természetű és koraiságánál fogva jelentős oklevél is felkeltette a kutatók érdeklődését: Kovács Éva a Százdi alapítólevél,⁶² Pelczéder Katalin pedig a Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértékét igyekszik – az adott nyelvmemlékeket részletes analízisnek vetve alá – tisztázni.⁶³

Bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek mint nyelvmemlékek

Az elkészült, illetőleg a készülőben lévő nyelvmemlék-feltárásokat számba véve úgy gondolom, hogy jól haladunk azon az úton, amelyet Tóth Valéria a 11. századi oklevelek kapcsán kijelölt: „talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy e korai időszak minden egyes nyelvmemléke önálló monografikus igényű feltárást követelne meg: az eredeti, hiteles források éppúgy, mint a valamilyen szempontból kétes hitelű oklevelek”.⁶⁴ A monografikus feldolgozások – amellet, hogy közelebb visznek minket a 11. századi oklevélcsoportok nyelvtörténeti jellemzőinek a megismeréséhez, és gazdagíthatják az etimológiai kutatásokat – „olyan alapozó jellegű nyelvtörténeti diszciplínáknak az eredményeit is jelentősen befolyásolják majd, mint az elmúlt fél évszázadban sajnálatos módon némileg háttérbe szorult hang- és helyesírás-történet”.⁶⁵

A 11. század bizonytalan státuszú forrásainak feltárására vállalkozva új módszertani elveket is meg kell határoznunk. Ezeket az okleveleket ugyanis véleményem szerint nem lehet ugyanolyan módszertani megfontolások alapján elemezni, mint a hiteles és eredeti okleveleinket. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a

⁶¹ Szőke M.: A garamszentbenedeki apátság alapítólevele i. m. 37–82.

⁶² Kovács Éva: A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani sajátosságai. Nyelvtudományi Közlemények 112. (2016) 283–295.; *Uő*: A Százdi alapítólevél nyelv- és névtörténeti forrásértékéről. Névtani Értesítő 38. (2016) 143–156.; *Uő*: A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak szövegbeillesztési eljárásairól. Helynévtörténeti Tanulmányok 12. (2016) 59–68.

⁶³ Pelczéder Katalin: A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. Helynévtörténeti Tanulmányok 11. (2015) 55–68.; *Uő*: Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban. Magyar Nyelv 113. (2017) 210–225.

⁶⁴ Tóth V.: Helynévkutatás i. m. 167.

⁶⁵ Hoffmann István: A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.) Szerk. Sudár Balázs et al. Bp. 2014. 216.

bizonytalan kronológiai státuszú okleveleket nem elég csupán a biztosaktól elválasztani, az oklevelek bizonytalan státusza ugyanis igen eltérő természetű lehet. Ennek alátámasztására elég, ha csupán arra gondolunk, hogy amíg az átíratok és az interpolált oklevelek teljes szövegüket tekintve egy eredeti oklevél nyomán készültek, addig a hamis iratoknak vannak olyan fajtái is, amelyeknek a megírásához feltételezhetően szintén használtak fel korábban hitelesített oklevel(ek)et, de ebben az esetben a hamis oklevél és a forrásai között nem olyan „szövegű” a kapcsolat, mint az eredeti oklevél és az átírata között, vagy az eredeti oklevél, illetőleg az utólagos részekkel kiegészült és átírt interpolált oklevél között. Ezek a hamis oklevelek nem az egész szövegükre kiterjedően veszik át egy már hitelesített oklevél szövegét. Ez már csak azért sem történhetett meg, mert a hamis okleveleink között szép számmal vannak olyanok, amelyeket nem ugyanabban az ügyben állították ki, mint a megírásukhoz forrásként felhasznált korábbi oklevel(ek)et.

Vizsgálatukra a nehézségek ellenére is feltétlenül szükség van: a magyar latin betűs írásbeliség korai időszakának kevés hiteles forrását tekintve a bizonytalan nyelvtörténeti státuszúakat nem zárhatjuk ki anélkül, hogy ennek indoklásáról meggyőződnénk. Fel kell vállalnunk ezeknek a forrásoknak a vizsgálatát annak a kockázatával együtt is, hogy a bizonytalan státuszú oklevelek egyik-másikáról az analízis során valóban bebizonyosodhat, hogy a nyelvtörténeti kutatásainkhoz csak igen komoly korlátokkal használhatók. Másfelől azért is fontos az eddig háttérbe szorított oklevelek nyelvi anyagának vallatóra fogása, mert ha a forrásfeltáró munka során egy-egy oklevél nyelvtörténeti státuszát – minden magyar nyelvi elemére kiterjedően – nem is sikerül megnyugtatóan tisztáznunk, magyar nyelvű tulajdonnevek között biztosan lesznek olyanok, amelyeknek sikerül meghatároznunk a kronológiai jellemzőit. Márpedig aligha kétséges, a 11. századhoz kapcsolható hiteles névelőfordulások körének egy-egy adattal való gyarapítása is nagy haszonnal jár e forrásszegény időszak pontosabb megismerése szempontjából.

Amint említettem, az utóbbi években több interpolált oklevelünkkel is foglalkoztak a nyelvtörténészek. Magam továbbra is a hamis oklevelek forrásértékét vizsgálom, de ezúttal az interpolált okleveleken túllépve a hamis oklevelek egyéb típusainak a jellemző jegyeit is igyekszem feltárni. Ezt a témát elsősorban az István-kori oklevelekre támaszkodva járom körül. Első királyunk kilenc latin nyelvű oklevele közül ugyanis hat századokkal később keletkezett hamis oklevél.⁶⁶ Munkám további részében ennek a kutatási iránynak vázolom fel az elméleti hátterét.

A hamis oklevelek a 13. században jelentek meg nagy számban. A mennyiségi növekedés az okleveleknek mint a jogbiztosítás eszközeinek a 12. század végi

⁶⁶ Vö. *Szóke M.*: A bakonybéli apátság alapítólevele i. m. 47. A további irodalmat lásd a hivatkozott helyen.

megerősödésével van összefüggésben, ekkor vált ugyanis szükségessé az írott bizonyítékoknak, azaz az okleveleknek a felmutatása egy-egy peres ügy kapcsán. Az oklevelek csalárd úton való megszerzésére irányuló igény a 12. század végétől kapott tehát nagy lendületet. A hamis oklevelek készítői, illetve felhasználói ellen hatályba léptetett szigorú törvények sem tudtak gátat szabni az oklevél-hamisításoknak.⁶⁷ Ez nem minden esetben jelentette azt, hogy olyan birtokok vagy egyéb kiváltságok (például vámentesség, dézsmaszedés) felett kívántak különféle jogokhoz jutni az oklevelek kiállítatói, amelyeket eredetileg nem birtokoltak, sokszor pusztán arról volt szó, hogy övék volt a jogok élvezete, de ezt nem tudták okmánnyal igazolni, mert a megszerzésükkor még nem volt elterjedt a jogbiztosításnak ez a formája, vagy a korábban kiállított, de elveszett oklevelet pótolták utólag koholt iratokkal.⁶⁸

A nyelvtörténeti kutatások szemszögéből a hamis oklevelek mindegyike bizonytalan kronológiai státuszú oklevélnek számít, de természetesen nem tekinthetünk el attól, hogy ezeknek az iratoknak a diplomatikában különféle típusait tartják számon. A nyelvészeti vizsgálatok során erre tekintettel kell lennünk, hiszen ezek az információk alapjaiban meghatározzák a nyelvtörténeti feltárásukhoz felhasznált módszerek megválasztását is. A hamisítványok a hamisítás mértékére, korára, céljára és sikerére nézve egyaránt nagy eltéréseket mutatnak. Ezek alapján különítik el egymástól a teljes és a részleges hamisítványokat; az egykorúakat, amelyeket a hamis oklevélen feltüntetett időben állítottak ki és a későbbieket, illetve a legújabb koriakat. Vannak továbbá jogi előnyök biztosítása miatt megírt hamis oklevelek, és társadalmi vagy tudományos hiúság által kiállított hamis oklevelek is; sikerességüket tekintve pedig a hamisságukat igazán jól álcázók mellett a kevésbé jól sikerülteket kell megemlítenünk.⁶⁹

Jól látszik, hogy a hamis okleveleknek nagyon sok formája létezik, tipizálásukkor a diplomatikával foglalkozó szakemberek azonban a hamisítás mértékére figyelve alapvetően négy nagy csoportját nevezik meg ezeknek az iratoknak. 1. Egy hiteles oklevél szövegét írták át úgy, hogy abba korábban nem létező részeket szúrtak be, így jöttek létre az interpolált oklevelek. Ennek a hamisítási módnak a szélsőséges megjelenési formája a palimpszeszt oklevél. Ezek hasonlítanak ugyan az interpolált oklevelekhez, hiszen ugyancsak egy hiteles oklevél szövegét egészítették ki hamis részletekkel, de amíg az interpolált oklevelek esetében az átírás során vált egy egységgé az eredeti oklevél szövege az utólag hozzátoldott részletekkel, addig a palimpszeszt okleveleket nem írták át, hanem helyette a hitelesen megpecsételt és teletírt hártýáról levakarták azt a szövegrészletet, amelynek a helyére a meghamisított

⁶⁷ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 249–250.

⁶⁸ Uo. 254.

⁶⁹ Vö. uo. 252–253.

részletet kívánták írni.⁷⁰ 2. Vannak formailag valódi, de tartalmilag részben vagy egészében hamis oklevelek. 3. Az előző típus fordított változata is létezik, vagyis vannak formailag hamis, de tartalmukat tekintve valódi oklevelek. Az ebbe a típusba tartozó okleveleket általában az elveszett okmányok pótlásának szándékával jegyezték le. 4. Az utolsó csoportot a teljes egészében (formailag és tartalmilag is) hamis oklevelek alkotják.⁷¹

Nyelvészeti szempontból ezt a négy típust célszerű két nagy csoportba összevonni: a szövegüket tekintve részlegesen, illetve teljes egészében hamis oklevelek. A nyelvészeti vizsgálatok területén ugyanis meglátásom szerint nincs különösebb relevanciája annak, hogy egy teljes egészében koholt oklevélszöveget formailag hiteles vagy hamis alakban állítottak-e ki; másfelől pedig a csak formailag koholt oklevelek a magyar nyelvi elemekre irányuló vizsgálatokban a hiteles oklevelek közé sorolhatók, hiszen ezeknek az okleveleknek a szövegei valóban fennálló körülményeket rögzítettek. A részlegesen hamis oklevelek csoportjában azonban szükségesnek tartom azt a megkülönböztetést, hogy interpolációval vagy anélkül hamisították-e meg az oklevelet. A kétfajta hamisítás különbségeire még visszatérek.

A részlegesen hamis (interpolált) oklevelek nyelvtörténeti felhasználhatóságának lehetőségeiről, illetve akadályairól a Garamszentbenedeki alapítólevél kapcsán részletesen szóltam,⁷² ezért ebben az írásomban alapvetően a teljes szövegükben hamis oklevelek nyelvészeti feltárását érintő általános kérdéseket érintem, de ahol azt szükségesnek látom, a két típust – tehát a részlegesen hamis és a teljes egészében hamis oklevelek típusát – egymással összevetve is jellemzem.

Az oklevélírók egy-egy oklevél mind tárgyi, mind formulás részeinek a megszerkesztésekor rendszerint különféle iratokat vettek mintaként alapul. Ilyenek voltak a tárgyi adatokat tartalmazó feljegyzések vagy a mintaoklevelekből összeállított formulás könyvek. Ha a készülő oklevél tárgyában korábban már adtak ki oklevele(ke)t, akkor a már említett források mellett ezekre a szövegekre is támaszkodhatott az oklevél fogalmazója.⁷³ Az apátságok birtokait összeíró oklevelek esetében például egyértelműen kimutatható az előzőleg megírt alapítólevélnek forrásként való felhasználása.

⁷⁰ Ennek a durva beavatkozásnak a nyomai nehezen voltak eltüntethetőek, ezért csak meglehetősen ritkán folyamodtak ehhez az eljáráshoz. Magyarországon egy ilyen oklevelet ismerünk: a 14. század derekán I. Béla oklevelének felhasználásával így készítették el a Tihanyi alapítólevél hamis (bővebb) változatát. Vö. *Solymosi L.*: Oklevéltan i. m. 156.; *Üő*: Írásbeliség i. m. 12.

⁷¹ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 7., 252–253.; *Érszegi G.*: Oklevéltan i. m. 13–14.; *Solymosi L.*: Oklevéltan i. m. 156.; *Üő*: Írásbeliség i. m. 12.

⁷² Vö. *Szöke M.*: A garamszentbenedeki apátság alapítólevele i. m. 37–82.

⁷³ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 25.

A teljes szövegükben hamis oklevelek kiállítása is hasonló eljárásmodot követett,⁷⁴ sőt ezekben az esetekben még nagyobb szükség lehetett az oklevélíróknak valódi oklevelek szövegeiből vett kölcsönzésekre. Ez segíthette ugyanis őket abban a törekvésükben, hogy elfedjék a hamisítás jeleit. Sok esetben azonban éppen a különböző oklevelekben megjelenő egyező szöveghelyek tettek gyanússá egy-egy hamis oklevelet.

Az oklevélírásnak ezt a jellemző tulajdonságát a nyelvészeti feltárás sem hagyhatja figyelmen kívül. Meglátásom szerint a hamis oklevelek nyelvészeti, nyelvtörténeti elemzését akkor végezhetjük el sikeresen, ha a vizsgálni kívánt oklevelet a megírásukhoz felhasznált szövegek ismeretében értékeljük. Az összetartozó okleveleket együttesen vallatóra fogó munka ugyanis minden bizonnyal eredményesebben tudja elhatárolni egymástól a hamis oklevelekben megjelenő nyelvi síkokat, mint ha csupán a hamis oklevelek latin szövegeire támaszkodnánk. Az oklevelek közötti efféle kapcsolatrendszer felgöngyölítésében az oklevéltannal foglalkozó szakemberek eredményeit tudjuk hasznosítani, a nyelvészek ugyanis híján vannak azoknak az ismereteknek, illetve módszereknek, amelyek egy ilyen munkához elengedhetetlenül szükségesek. A 11. századra hamisított oklevelekkel kapcsolatba hozható egyéb forrásokról a szövegek kritikai kiadását közreadó *Diplomata Hungariae Antiquissima* első kötete alapján tájékozódhatunk.⁷⁵ Az egymással ebből a szempontból kapcsolatba hozható oklevelek összevetése többek között azért is lehet eredményes, mert az oklevelek készítői vélhetően a hamisítandó kor valódi oklevelei közül választották ki azt a forrást, amelyhez hozzáigazították a készülő hamisítvány szövegét. Egy oklevél-fogalmazó ugyanis, aki a 13. században jegyzett le egy 11. századra hamisított oklevelet, korának – vagyis a 13. századnak – az oklevélírói szokásait vélhetően jól ismerte, de a hamisítás – tehát a 13. századi keletkezés – eltitkolása érdekében a hamisítandó korból, azaz a 11. századból származó oklevél alapján próbálhatta meg hitelesként feltüntetni a két évszázaddal később kiállított oklevelet. Ha a hamis oklevél megírásához előzőleg kiadott oklevelet használtak fel, akkor – ahogyan azt már korábban említettem – a mintakövetés minden bizonnyal a nyelvészeti feltárás szempontjából leginkább lényeges oklevélrészecskék, a magyar nyelvi elemek és a közvetlen latin szöveggörnyezetük tekintetében is megmutatkozik. A hamisítvány készítője a forrásban szereplő helynevekkel megegyező vagy részben megegyező helyneveket jegyzett le, hiszen az oklevélíró a hamis oklevél tárgya alapján választotta ki azt a hiteles forrást, amelyet mintaként követett.

⁷⁴ Uo. 253.

⁷⁵ DHA I.

Korábban úgy gondolták, hogy a hamis oklevelek legfőképpen azért megbízhatatlan források a nyelvészeti kutatások számára, mert a kiállítóik a hamisítandó kor oklevelei alapján nagyon sok archaikus alakot jegyeztek le.⁷⁶ E vélekedés mögött elsősorban a forrásoknak a hang- és helyesírás-történeti kutatásokban való erősen korlátozott felhasználhatósága húzódnak meg, amely bizonyos időszakokban a magyar nyelvtörténeti kutatások meghatározó területe volt. Az oklevélírók ezen eljárás módja miatt a hamis oklevelek egyes adatait körültekintő vizsgálatok nélkül valóban nem köthetjük sem a hamisítás korához, sem a hamisított korhoz. Én magam az előzőekben elmondottak fényében azonban úgy gondolom, hogy a hamisított korból származó oklevelek mintaként való követését nem csupán a hamis oklevelek nyelvtörténeti forrásként való felhasználhatóságának a gátjaként, hanem az azt elősegítő tulajdonságaként is értékelhetjük. Amennyiben ugyanis azonosítani tudjuk a hamis oklevélhez forrásként felhasznált okleveleket, és ezek a források nyelvtörténeti szempontból megbízhatóak, úgy a mindkét oklevélben szereplő nyelvi elemek összevetése révén sikeresen elhatárolhatjuk egymástól a különböző nyelvi síkokhoz, azaz a különböző korokhoz tartozó elemeket.

A hamisítványok nyelvtörténeti értékeléséről általánosságban is elmondhatjuk, hogy a forrásként felhasznált eredeti oklevelekkel való összevetésük jelentős mértékben megkönnyítené a hamis oklevélrészeknek, illetőleg a hamis okleveleknek a nyelvészeti elemzését. Részlegesen hamis oklevelek nem csak interpoláció révén keletkezhetnek. Az olyan oklevelek hamis részeire, amelyeknek a szövegébe a kiállításukkor a valódi tényeket tartalmazó részletek mellett koholtak is bekerültek, nyelvtörténeti szempontból úgy kell tekintenünk, mint a teljes szövegükben hamis oklevelekre. A nem valódi részeknek ugyanis ugyanúgy lehet egy már kiállított oklevél a forrása, ahogyan a szövegükben teljesen hamis okleveleknek is. Ezek az oklevelek ugyanakkor speciálisak is abból a szempontból, hogy a hamis részekre nyilvánvalóan az oklevél eredeti részei is hatással voltak. A részlegesen meghamisított szövegű oklevelek ezen fajtája tehát valahol a teljes szövegükben hamis oklevelek és az interpolált oklevelek csoportja között helyezkedik el, ha a hamis oklevelek egyes típusait egy skálán kívánjuk meghatározni. Az interpolált oklevelek betoldott részeire ugyancsak hatással lehettek egyéb oklevelek, de a hamis oklevelek ezen típusánál a hamisítás elsődleges forrásaként meglátásom szerint azt az eredeti oklevelet kell megneveznünk, amelyet a hamisítás során kiegészítettek. A hamisítási eljárással az eredeti oklevél és a betoldott hamis oklevélrészek egyetlen oklevélle váltak ugyan, de az eredeti oklevél megtartása mellett úgy írták át a kibővített oklevelet, mintha az lenne az eredeti oklevél. Ebből következik, hogy az eredeti és az

⁷⁶ *Kniezsa I.*: A magyar helyesírás a tatárjárásig i. m. 190.; *Jakubovich E. – Pais D.*: Olvasókönyv i. m. XXV.

eredetinek álcázott oklevelet egymás mellé helyezve természetesen könnyedén és egyértelműen meg tudnánk határozni a hamis oklevélbe utólagos beillesztéssel bekerült részeket. Ezeknek a forrásoknak az eredeti változata azonban többnyire nem maradt fenn, ami érthető is, hiszen éppen azért készítették el az oklevelek bővebb változatát, hogy a továbbiakban ezt az eredetinek álcázott kiegészített iratot használják fel a bizonyítás eszközeként. A hamisítás elfedése érdekében ezért sok esetben az eredeti okleveleket megsemmisítették.

Szentpétery Imre vélekedése szerint nincs éles határvonal a hamisítványok két nagy típusa (a részleges és a teljes hamisítványok) között, tágabb értelemben ugyanis a teljes hamisítványok is interpolációknak tekinthetők, hiszen „a hamisítvány készítője [...] valamely valódi oklevelet vett mintául, s annak formái közé illesztette a maga hamisítványát”.⁷⁷ A hasonlóságok ellenére a teljes és a részleges hamisítványok (interpolált oklevelek) között azonban nem elhanyagolható különbség az, hogy amíg a részleges hamisítványok elkészültével a hamis oklevélszöveg és az ehhez forrásként használt szöveg egy oklevélle vált, addig a teljes hamisítványok és forrásaik különálló oklevélként vizsgálhatók. Úgy gondolom, hogy amennyiben egy teljesen hamisnak tekintett szövegnek ismerjük a forrását, és az egy valódi(nak tartott) oklevél, akkor a nyelvészeti vizsgálatokból ez idáig kirekesztett teljes egészükben hamis oklevelek értékelése akár még pontosabb eredményekhez is vezethet, mint egy olyan interpolált oklevél hasonló szempontú feldolgozása, amely kapcsán az eredeti oklevelet nem ismerjük. Mindezt annak ellenére tartom fontosnak hangsúlyozni, hogy tudjuk, az interpolált okleveleknek minden esetben csak egy része hamis, a teljes hamisítványok pedig (a hamisítandó kort utánzó) egész szövegükben hamis iratok.

A hamis oklevelek nyelvtörténeti értékelését célként kitűző kutatómunkát a Szent István nevére visszahamisított oklevelek közül a Bakonybéli alapítólevél tanulmányozásával kezdtem.⁷⁸ A 13. században hamisított alapítólevél megfogalmazásához több oklevelet és legendát is felhasználtak. Számunkra elsősorban azok a források lehetnek mérvadóak, amelyekből helyneveket is emeltek át a hamis alapítólevélbe. Az öt felhasznált forrás (1. az interpolált Pannonhalmi alapítólevél, 2. az 1086. évi Bakonybéli összeírás első és harmadik toldaléka, 3. IX. Gergely pápa 1230. évi bullája, 4. Szent Zoerard és Benedek 11. századi legendája és 5. Szent István király nagyobb legendája⁷⁹) közül kétségtelenül a Bakonybéli összeírás a legfontosabb ebből a szempontból.

A magyarországi hamisítványok között vannak oklevélcsoportok, amelyekbe „egymással tárgyilag és az érdekeltek személye által összefüggő oklevél tartozik”.⁸⁰

⁷⁷ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 253.

⁷⁸ Vö. *Szőke M.*: A bakonybéli apátság alapítólevele i. m.

⁷⁹ Vö. DHA I. 117.

⁸⁰ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 255.

Az egy csoportba tartozó oklevelek nem egy időben keletkeztek, de a köztük lévő tárgyi és személyi kapcsolat, illetőleg sokszor az azonos helyen történt hamisítás olyan egyezéseket okozott a szerkezetükben, hogy kritikájukat az együttes vizsgálatuk nagy mértékben megkönnyíti.⁸¹ Az István-kori oklevelek ebből a szempontból is kiváló forrásnak bizonyulnak, a hat hamis oklevél közül ugyanis négy (a Bakonybéli, a Pécsváradi és a két Zalavári oklevél) egy csoportot alkotnak. Amellett, hogy a bakonybéli, a pécsváradi és a zalavári apátságot is első királyunk alapította, az alapítólevelek egy csoportba tartozását az is indokolja, hogy egyéb források mellett mindegyik megírásához felhasználták az ugyancsak Szent Istvánhoz köthető Pannonhalmi oklevelet is. A másik két hamisítvány, a Nyitrai és a Ravennai oklevelek a 17. században készültek más típus szerint, ezért őket ebből a csoportból ki kell zárunk.⁸²

Az elmondottak fényében a hamis oklevelek nyelvtörténeti értékét feltáró kutatómunkám következő lépéseként a Bakonybéli alapítólevél 34 szórványát kívánom – az alapítólevél megírásához forrásként felhasznált oklevelek, főként a Bakonybéli összeírás névalakjaival összevetve – nyelvtörténeti szempontból elemezni.

FORGED CHARTERS FROM THE PERSPECTIVE OF HUNGARIAN LINGUISTIC ANALYSIS

by Melinda Szőke

SUMMARY

Very few authentic charters have come down to us from the 11th century. It is this rather thin source material that justifies the attention that linguists pay to non-authentic charters and those not preserved in their original form, as well as to the Hungarian fragments contained therein. In linguistic research such documents are known collectively as charters of uncertain chronological status, for the assessment of the Hungarian linguistic elements they contain is fairly uncertain. The linguistic analysis of false and transcribed charters can only be carried out according to new methodological principles. While undoubtedly difficult, such an analysis is indispensable: given the small number of linguistic sources available for the early history of Hungarian literacy, no document of uncertain linguistic historical status can be excluded from inquiry without convincing justification. The present paper accordingly outlines the theoretical background of current research that explores the linguistic historical value of forged charters.

⁸¹ Uo. 255.

⁸² Uo. 255–256.

Murber Ibolya

FORRÁSKIADÁS A HAGYOMÁNYOS
ÉS AZ ÚJ DIPLOMÁCIATÖRTÉNET-ÍRÁS HATÁRÁN

Az első Osztrák Köztársaság külügyi
dokumentumainak forrásgyűjteménye

Egy olyan közel negyven esztendő óta igénybe vevő megaprojekt lezárulásakor, amelynek eredményeként XII+1 kötetnyi osztrák külügyi irat vált elérhetővé, illik megállni egy pillanatra és visszatekinteni a múltba, illetve előretekinteni a jövőbe is. Ilyenkor nemcsak a kiadás tudományos és technikai kivitelezésében résztvevő személyek, hanem az elkészült forrásokat hálával fogadó és forgató szakközönség is meglegedettséget és örömet érez, élvezni az elvégzett – és igazán nem kevés – munka gyümölcsét. A nagy volumenű projekt, az ADÖ-sorozat (Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918–1938. [Az Osztrák Köztársaság külpolitikai dokumentumai 1918–1938]) ötlete 1975-ben született. Rudolf Neck, az Osztrák Országos Levéltár akkori főigazgatója úgy vélte, hogy az Első Köztársaság minisztertanácsi jegyzőkönyveinek forráskiadása mellett szükség lenne a két világháború közötti osztrák külügyi iratok kiterjedt és szisztematikus forráskiadására is.¹ Közel két évtized telt el az ötlet megszületése és az I. kötet 1993-as megjelenése között. A vállalkozás kezdetekor tíz kötetet terveztek, szerencsére azonban minden anyagi nehézség és megszorítás ellenére végül tizenkét kötet kiadására került sor a projekt 2016-os lezárásáig. Az ADÖ-sorozatba illeszkedve 2007-ben még napvilágot látott egy több mint egy tucat tanulmányt tartalmazó tudományos kötet is.² A többségében osztrák szerzők³ az 1918–1955 közötti osztrák külpolitikát meghatározó fordulópontokat és kérdéseket elemezték.

¹ *Gertrude Enderle-Burcel: Lust und Frust des Edierens Gedanken zu dreißig Jahren Edition der Ministerratsprotokolle der Republik Österreich.* In: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes Forschungen zum Nationalsozialismus und dessen Nachwirkungen in Österreich. Hrsg. Brigitte Bailer. Wien 2012. 297–312., itt: 304.

² *Klaus Koch – Walter Rauscher – Arnold Suppan – Elisabeth Vyslonzil: Von Saint-Germain zum Belvedere. Österreich und Europa 1919–1955. Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918–1938. Sonderband.* Wien 2007.

³ Négy nem osztrák történész volt a 14 tanulmány szerző között. Az egyikük Bátonyi Gábor, az brit Bradford Egyetemen oktató magyar történész volt. Magyar kötődése van Oplatka András Svájcban élő, magyar származású újságíró-történésznek is. A szerb történetírást Zoran Janjetović, a belgrádi Modernkori Történeti Intézet (Institut za noviju istoriju Srbije) vezető történésze, a cseh pedig Miroslav Kunštát, a prágai Károly Egyetem oktatója képviselte.

2016-ban jelent meg az utolsó két kötet, amelyek külső megjelenésükben is szinte teljesen megegyeznek az előzőekkel.

Ez a közel negyven esztendő nemcsak egy ember életében, hanem a történetírásban is hosszú időnek számít. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük a nemzetközi kapcsolatok radikális átalakulását az utóbbi évtizedekben, ez idő alatt a hidegháborúval a kétpólusú világ is véget ért. Nemcsak a közép- és kelet-közép-európai országok keresik azóta helyüket a dinamikusan változó nemzetközi környezetben és a teljesen globálissá vált neoliberais gazdasági térben, hanem ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan a történetírás is számos paradigmaváltáson (mint például a „cultural turns” és „spatial turns”) is túljutott. Az elméleti és módszertani megközelítések változása természetesen nem hagyta érintetlenül a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó diplomáciatörténetet sem. Az utóbbi évtizedben kezdett körvonalazódni, elsősorban az angolszász történészek tevékenységének eredményeként az úgynevezett „új diplomáciatörténet” (new diplomatic history), vagy a „neue internationale Geschichte”, amely ennek a történettudományi részdiszciplínának a német nyelvterületi változata.

Az új diplomáciatörténet – mint ahogy a hagyományos diplomáciatörténet – is az államok közötti kapcsolatokat vizsgálja, azonban az elemzés módszerében és forrásaiban jelentős eltérések figyelhetők meg. Míg a hagyományos diplomáciatörténet elsősorban az állami szintű, külügyi apparátus által véghezvitt államközi interakciókat és elsősorban azok politika- és gazdaságtörténeti hatásait írja le, addig az újabb megközelítés a társadalomtudományoktól kölcsönzött módszerek és elméletek segítségével új kérdéseket és megközelítéseket tesz lehetővé. Az elemzések fókusza a diplomácia eszköztárára és szereplőire, illetve ezek kulturális, politikai és szociális kontextusára irányul. Nagyban támaszkodik a „cultural studies” eszköztárára, illetve a transznacionális (transnational history) és egyre gyakrabban globális (global history) megközelítésnek köszönhetően az állami és nem állami szereplők kölcsönös, közvetett vagy közvetlen interakcióira fókuszál. A nemzeti keretekre szorítókozó politikatörténeti narratívákon és a külügyi államigazgatás történetén túllépő elemzések elsősorban az állami és nem állami szereplőket, illetve azok kapcsolati hálóját (network analysis), kulturális meghatározottságát, identitását (cultural studies, gender theories), módszereit, attitűdjét, nyelvezetét, szimbólumait, normáit stb. vizsgálják.

Az 1980–1990-es évek fordulóján az angolszász történettudományban megjelenő, majd jó évtizedes késéssel a német nyelvterületen is nagy hatást gyakorolt⁴ cultural turn⁵ hatására a nemzetközi mainstream történetírás az ezredfordulót

⁴ Doris Bachmann-Medick: Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften. 5. Auflage mit neuem Nachwort. Hamburg 2014.

⁵ Frederic Jameson: The Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern, 1983–1998. London 1998.

követően egy bizonyos szintig elhatárolódott a nemzetközi kapcsolatok állami szereplőinek vizsgálatától, de legalábbis eltávolodott attól. Az új kultúrtörténeti megközelítések új teóriák és módszerek megjelenéséhez vezettek a diplomáciatörténetben is.⁶ Ezek az új megközelítések már nem azokra a kérdésekre fókuszálnak elsősorban, hogy „mit?” és „milyen következménnyel?”, hanem az interakciók mögötti cselekvési mechanizmusokat és személyeket, azok motivációs kereteit veszik górcső alá. Az új kutatási kérdések arra keresik a válaszokat, hogy a nemzetközi kapcsolatokban az interakciók „ki által?”, „milyen eszközzel?”, „milyen kapcsolati hálóban?” és „milyen szinten?” formálódnak. Miközben mindvégig törekszenek az ezek mögött meghúzódó kulturális kontextus felfedésére, ami a cultural turn és a spatial turn paradigmaváltásoknak megfelelően a cselekvő személyeknek a „Kultúra” és a „Tér” kontextusában való elhelyezésén alapul.

Az euroatlanti mainstreamnek, az új külpolitikai kapcsolatokkal foglalkozó történeti iskoláknak azonban megváltozott a klasszikus külpolitikai dokumentumokhoz fűződő viszonya is, hiszen elsősorban más forrásbázisra alapozva dolgoznak. 1980-ban Walter Goldinger, az Osztrák Országos Levéltár akkori főigazgatója még úgy fogalmazott egy forráskiadás előszavában, hogy „a modern kori történettudomány számára a levéltári forrás minden további kutatás számára a legnagyobb jelentőséggel bír és ezek forráskiadása a tudományos életben multiplikátor funkcióval bír”.⁷ Ez a gondolat valóban megállta helyét a hagyományos diplomáciatörténeti kutatás világában, azonban a posztmodern „új diplomáciatörténete” számára egyéb, korábban nem relevánsnak tartott források, önéletrajzok, biográfiák, kultúrtörténeti források, korabeli sajtó, irodalmi alkotások stb. egyre nagyobb jelentőséget kapnak a korábbi levéltári források dominanciájával szemben.

A jelen tanulmányban ismertetésre kerülő forráskiadás kötetei, ha nem is kizárólagosan, de elsősorban a hagyományos diplomáciatörténeti kutatásokat folytató szakemberek számára jelentenek kiindulópontot és áttekintést az első Osztrák Köztársaság külpolitikai tevékenységéhez. Ez azonban nem a szerkesztők hibája, hanem egyszerűen annak köszönhető, hogy megváltozott a külügyi kapcsolatokkal foglalkozó kutatók forrásigénye és forráskezelése. Ugyan ki vállalhat garanciát egy közel négy évtizedes, nem kevés anyagi és szellemi forrást

⁶ Jürgen Wilfried Loth: Osterhammel. Internationale Geschichte: Themen – Ergebnisse – Aussichten. München 2000. Peter Haslinger egy újabb tanulmányában plasztikusan foglalta össze a spatial turn hatását a közép- és kelet-európai historiográfiára. Lásd *Peter Haslinger: Der spatial turn und die Geschichtsschreibung zu Ostmitteleuropa in Deutschland*. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, Themenheft Grenzen und Räume: Neue Forschungen und Forschungsimpulse. Hrsg. Tatjana Tönsmeier. Marburg 2014. 74–95.

⁷ Protokolle des Klubvorstandes der Christlichsozialen Partei 1932–1934. Hrsg. Walter Goldinger. Wien 1980. 7.

felemésztő projekt aktualitásáért és korszerűségéért a „digital humanities” és a gyorsan változó interdiszciplináris posztmodern történetírás idején?

Az 1970-es évekbeli ötlet tárgyasulásához több tényezőnek kellett egyszerre megvalósulnia. Egy nagy volumenű, külpolitikai vagy akár belpolitikai állami döntéseket és azok következményeit bemutató és feldolgozó projekthez ugyanis nem elegendő egy ambiciózus ötlet és egy professzionális team, feltétlen szükség van elkötelezett politikai akaratra és nem utolsó sorban a stabil és tervezhető pénzügyi háttérre is. Az ADÖ-sorozatnál a feltételek kedvező konstellációja 1990 nyarára alakult ki, ahogy erről Arnold Suppan, a sorozat felelős szerkesztője, az I. kötet előszavában írt.⁸

Az 1945 utáni osztrák történetírás hagyományosan a két világháború közötti belpolitikával foglalkozott. Arra kereste a választ, hogy miként és miért fragmentálódott az osztrák társadalom, miért alakultak ki az egymással szinte kibékíthetetlenül szemben álló politikai táborok, illetve mi vezetett az 1938-as Anschlusshoz, míg a külpolitikai keretek vizsgálata csupán a belpolitikai folyamatok rekonstruálhatóságát szolgálta. Emögött a Második Köztársaság azon politikai konszenzusa állt, amely kezdetben egyöntetűen az 1918–1938 közötti politikai kultúrától való elhatárolódására, a politikai táborok konfrontációjának elutasítására épült. Ennek következtében az osztrák történetírás a két világháború közötti külpolitikai forráskiadás és politikatörténeti feldolgozás tekintetében elmaradt az európai átlagtól.

A két világháború közötti külpolitikai dokumentumok forráskiadásának eközben hosszú évtizedekre visszatekintő múltja volt és van Európában és az USA-ban is. A nagyhatalmak közvetlenül a második világháborút követően megkezdték az 1918 és 1939 közötti külpolitikai dokumentumaik kiadását. A sort az Egyesült Államok külügyminisztériuma kezdte, amely 1946-tól jelentette meg sorozatát *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1919–1939* címmel.⁹ Egy évvel később indították útjára az Oxfordi Egyetem történészei az angol külügyminisztérium dokumentumait bemutató *Documents on British Foreign Policy 1919–1939* huszonegy kötetes forráskiadását.¹⁰ A német két világháború közötti külpolitikai forráskiadás 1950-ben kezdődött. A német külügyminisztérium két világháború között keletkezett dokumentumaira épült az *Akten zur deutschen Außenwärtigen Politik 1918–1945* sorozat, amely vastag kötetek sokaságát jelenti a szakemberek legnagyobb

⁸ Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918–1938. Band I. Selbstbestimmung der Republik. 21. Oktober 1918 bis 14. März 1919. Hrsg. Klaus Koch – Walter Rauscher – Arnold Suppan. Wien 1993. (a továbbiakban: ADÖ I.)

⁹ Ezek ma már digitálisan is elérhetők, például a Wisconsin-Madison Egyetem könyvtárának a szerverén (<http://digioll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=browse&scope=FRUS.FRUS1>, letöltés 2017. aug. 15.)

¹⁰ Ezek ma digitálisan szintén elérhetők, például a kanadai fenntartású nonprofit könyvtár Internet Archive jóvoltából (<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.276400>, letöltés 2017. aug. 15.).

öröme.¹¹ Emellett ebből a forráskiadásból 1957-től Londonban is napvilágot látott egy angol nyelvű válogatás, amely az 1933–1945 közötti időintervallumra fókuszál *Documents on German Foreign Policy 1918–1945* címmel.¹² Egy olasz történészekből álló bizottság munkájának eredményeként 1952-től indult az azóta sokkötetes dokumentumgyűjtemény *Il Documenti diplomatici italiani 1861–1943* címmel, amelyben a két világháború közötti olasz külügyi dokumentumok válogatása is helyet kapott.¹³ A francia idevágó dokumentumgyűjtemény I. kötetének *Documents diplomatiques français 1932–1939* kiadása 1964-ben kezdődött és 1981-ben ért véget a XXXII. kötettel. Az 1920–1932-es időszakot tárgyaló dokumentumgyűjtemény kiadása 1982-ben indult, és még ma is tart, jelenleg a X. kötetet dolgoznak, amely az 1924-es esztendő dokumentumait taglalja. A szovjet-orosz külpolitikai dokumentumkiadás 1956-ban kezdődött és az 1918–1942 közötti évekre vonatkozóan huszonöt kötetben jelent meg *Dokumenty vnesnej polityky SSSR* címmel.

Az eddig felsorolt forráskiadások közös jellemzője az állami finanszírozás volt, gyakran a külügyminisztérium égisze és keretei között zajlottak, zajlanak a munkálatok. Az osztrák ADÖ-sorozat azonban ettől eltért, mivel az osztrák külügyminisztérium nem vállalta fel saját keletkeztetésű dokumentumainak kiadását. A projekt anyagi háttérét részben az osztrák Tudományos és Kutatási Minisztérium, illetve az Ausztriában a tudományos kutatások egy fő finanszírozójaként funkcionáló Osztrák Tudományos Alap (Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung, FWF) biztosította.

Számos ország külpolitikai forráskiadásáról alapos és aktuális tájékoztatást kaphatunk az International Editors of Diplomatic Documents honlapján.¹⁴ Ezen a honlapon a két világháború közötti magyar külpolitikai forráskiadások ugyan nem szerepelnek, azonban mindenképpen meg kell említeni legalább három, a ma történelmi számára is nagy haszonnal forgatható kiadványt. Az MTA Történettudományi Intézet kiadásában 1965 és 1982 között az Akadémiai Kiadónál megjelent, öt kötetet kitevő *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945* című munkát méltán tekinthetjük a korszak legjelentősebb magyar külpolitikai dokumentumgyűjteményének, még ha az első világháború utáni első évtized forrásai teljesen ki is maradtak. A másik meghatározó forráskiadás az 1967-ben a Magyar Országos Levéltár égisze alatt megjelent 1927–1931 közötti diplomáciai

¹¹ Nem is lepődünk meg azon, hogy ez is hozzáférhető ingyenesen az interneten. A müncheni bajor tartományi könyvtár DIGI 20 elektronikus felületén (http://digi20.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb00045949_00011.html, letöltés 2017. aug. 15.).

¹² A kanadai Internet Archive honlapján ez is teljes szövegkeresés opcióval elérhető (<https://archive.org/details/documentsongerma014726mbp>, letöltés 2017. aug. 15.).

¹³ Az olasz külügyminisztérium honlapján keresztül ez a dokumentumgyűjtemény is elérhető digitálisan (<http://www.farnesina.ipsz.it/series/>, letöltés 2017. aug. 16.).

¹⁴ <http://diplomatic-documents.org/index.php> (letöltés 2017. aug. 16.).

dokumentumválogatás Karsai Elek szerkesztésében,¹⁵ amely ezt a kronológiai hiást igyekezett betölteni. Egy évvel később jelent meg az MTA Történettudományi Intézetének gondozásában a *Wilhelmstrasse és Magyarország 1933–1944* című forráskiadvány,¹⁶ amely a magyar–német kapcsolatok diplomáciai irataiba enged bepillantást. A rendszerváltást követően egyéb állami finanszírozású és intézetileg szervezett, két világháború közötti időszakot átfogó forráskiadás megjelentetésére már nem került sor, főként a politikai akarat és a pénzüke miatt. Így az ezredfordulót követően a magyar–német–osztrák két világháború közötti diplomáciai kapcsolatokról csupán „magánvállalkozásban” készített forrásgyűjtemények láttak napvilágot. Tilkovszky Loránt 2002-ben adott ki egy válogatást a budapesti osztrák követség 1933–1938 közötti dokumentumaiból.¹⁷ 2017-ben jelent meg Németh István szerkesztésében a *Német diplomáciai iratok Magyarországról (1918–1934) I–II.* című forrásgyűjtemény, amelyben a szerző saját németországi levéltári gyűjtéseinek eredményeit publikálta.

Minden modern korrallal foglalkozó forráskiadás közös jellemzője – függetlenül a kiadásért felelős intézettől, személytől, finanszírozástól –, hogy csupán a rendelkezésre álló iratok törtrészének megjelentetésére van mód. A két világháború közötti diplomáciai–külpolitikai kapcsolatok tekintetében ugyanis a levéltárakban, gyűjteményekben fellelhető korabeli dokumentumok köre szinte áttekinthetetlen folyóméternyi iratmennyiséget tesz ki, még az olyan kis országok esetében is, mint Ausztria vagy Magyarország. A nagy kérdés mindig az, hogy melyik dokumentumot – milyen megfontolásból és prekonceptióból – vegye figyelembe a szerkesztőbizottság, és melyiket hagyja figyelmen kívül? Az ADÖ-sorozat dokumentumválogatásának nehézsége és szakmai felelőssége azzal is összefüggött, hogy a sorozat útnak indításakor nem létezett a két világháború közötti osztrák külpolitikát összefoglalóan elemző szintézis. Sajnálattal konstatálható, hogy 1993 óta ebben a tekintetben a helyzet nem sokat javult. A korszak külpolitikája iránt azóta sem nőtt meg látványosan az érdeklődés az osztrák történészek körében. Résztémákról születtek ugyan kiadványok, de a külügyi események csak a belpolitikai történések háttéréként, kulisszajaként kerülnek bemutatásra. Ebből a perspektívából nézve még nagyobb és dicséretesebb az ADÖ-sorozat azon vállalkozása, hogy kiválasztják, és ezáltal kanonizálják is azokat a külügyi iratokat, amelyek a két világháború közötti osztrák diplomácia meghatározó elemeit és

¹⁵ A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1. – 1931. augusztus 24. Iratok az ellenforradalom történetéhez. Szerk. Karsai Elek. Bp. 1967.

¹⁶ Ránki György et al.: A Wilhelmstrasse és Magyarország: német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Bp. 1968.

¹⁷ Tilkovszky Loránt: Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában. A budapesti osztrák követség megfigyelési és helyzetelemzése 1933–38. évi politikai jelentéseiben. Bp. 2002. A szerző erről a kötettről készült recenzióját lásd Külügyi Szemle 2. (2003) 3. sz. 201–208.

lépéseit visszatükrözik. Az egyes kötetek elején lévő tudományos bevezetés minden Ausztria két világháború közötti történelmével foglalkozó történész számára nagy haszonnal forgatható, hiszen a szerkesztők felvázolták az adott kötetben bemutatott időintervallum osztrák külpolitikai vonalvezetésének rövidebb-hosszabb, szakszerű, további szakirodalmi utalásokkal ellátott összefoglalását. Ezek a bevezető tanulmányok az ADÖ-sorozat legnagyobb erényei közé tartoznak, még akkor is, ha számos témakör kimaradt belőlük, vagy kisebb figyelmet kapott, mint azt esetleg az adott kérdésben tájékozottabb olvasó remélte.

Az ADÖ-sorozat kiadása még a hagyományos diplomáciatörténet időszakában indult az 1990-es évek elején, de a szerkesztőgárda már ekkor is arra törekedett, hogy a kiadványok széles levéltári forrásmerítésre támaszkodjanak. A kiválasztott dokumentumok körét kibővítették, így nemcsak a szűken vett diplomáciai külképviseletek és a külügyminisztérium közötti levelezésre, illetve a külügyi apparátus döntéshozatalára koncentráltak. Éppen úgy olvashatunk a kötetekben az Osztrák Országos Levéltár, Köztársasági és Hadtörténeti Levéltárának anyagai mellett az Osztrák Parlamenti Levéltárban fellelhető dokumentumokat, mint ahogy különböző bizottsági és minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiválasztott példányai is fellelhetők bennük. Az ADÖ-sorozat utolsó kötetei esetében azonban már megfigyelhető, hogy a szerkesztők kezdeti intencióival ellentétben egyre inkább szűkült a kiválasztott dokumentumok merítési köre, s már szinte kizárólag a Köztársasági Levéltár (Archiv der Republik) Új Politikai Levéltárából (Neues Politisches Archiv) és a külügyi képviseletek iratanyagából válogattak.

Az I. kötet bevezetőjében Klaus Koch, a sorozat állandó szerkesztőtársa, önálló fejezetben mutatta be az ADÖ-sorozat felépítését, az egyes dokumentumok formai szerkezetét, az átírásokat, a levéltári jelzetek feloldását stb. Ezek a formai alapszabályok mind a tizenkét kötet esetében érvényben maradtak, ami nemcsak megkönnyíti a tájékozódást, hanem biztosítja a forráskiadás magas szakmai színvonalát is. Koch felsorolta a „források körét és a kiválasztás kritériumai”¹⁸ alfejezetben azokat a levéltári fondokat, amelyekből a szerkesztőbizottság válogatott. Azonban a kétoldalas felsorolás ellenére is hiányérzet keletkezhet a levéltári kutatáshoz szokott olvasóban, mert nem szerepel az egyes fondok esetén az iratmennyiség iratfolyóméterben történő vagy legalább dobozszámnyi megjelölése. Ez lehetővé tette volna, hogy legalább elképzelésünk legyen az átnézett iratmennyiségről, a befektetett munka dimenzióiról. A kötetekben felhasznált levéltári iratok lelőhelyeiről csak egy rövid, szűkszavú listát olvashatunk mindenfajta részletesebb leírást mellőzve. Példaként álljon itt, hogy több levéltári fond esetében csak a „hagyatékok” (Nachlässe) megnevezés szerepel, pedig sokat segítené a téma

¹⁸ ADÖ I. 12–13.

íránt érdeklődő kutatónak, ha tudhatná, mely személyek hagyatékában lehet célirányosan további információk után kutatni. A tizenkét kötetben a kiválasztott dokumentumok leggyakoribb típusai a jegyzőkönyv, az utasítás, a beszámoló, a jegyzék és a rendelkezés voltak. Jelen munka szerzője – levéltári tapasztalatai alapján – azonban úgy véli, hogy az ilyen terjedelmes, többoldalas, a témát átfogóan bemutató szövegek mellett szerencsés lett volna a válogatás során figyelembe venni a rövid, frappáns és sűrített információval rendelkező táviratokat is. Az első világháború egyik leggyorsabb és leghatékonyabb kommunikációs formájának számító távirat ugyanis a háború utáni időszakban is megőrizte jelentőségét a külpolitikai döntési folyamatokban. Különösen a világháború utáni évek gyorsan változó politikai környezetében kaptak nagy jelentőséget a táviratokban gyorsan érkező információk a döntési folyamatban.

Szerencsés módon a kötetekben szereplő dokumentumokat keletkezési idejük szerint, kronológiai sorrendben, folyamatos számozással közölték. Az I. kötet az 1. dokumentumot közli, a XII. kötet pedig az 1970. dokumentummal ér véget. Az egyes kötetekben való tájékozódást a rövidítések jegyzéke, illetve az alapos tárgy-, hely- és névmutató is megkönnyíti. Az utolsó kötetek esetében a mellékletben felsorolták azon országok aktuális állam- és kormányfőinek, illetve külügyminisztereinek jegyzékét is, amelyekkel az adott kötetben szereplő dokumentumokban találkozhattunk.

Mire is szolgál az ilyen jellegű forráskiadás? Átfogó képet adhat azokról a témakörökről, problémákról, amelyek a korszak (kül)politikai döntéshozóit foglalkoztatták, és amelyek ismerete mindenképpen szükséges a korszakkal foglalkozó történész számára. Egy bizonyos szintig megspórolhatja egy-egy témakör feltárása kapcsán a személyes levéltári kutatás idő- és energiabóli feladatát. Természetesen csak egy bizonyos pontig. Az ADÖ-sorozat is azon forráskiadások közé tartozik, amelyek nem tüntetik fel az adott dokumentum teljes levéltári jelzetét. Hiába adja meg az adott fond számát, esetlegesen a fasciculust is, de a dobozszámot sehol sem közli. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a levéltári jelzet bizonyos elemei, így a dobozszámok is változhatnak egy esetleges átrendezés során. Másrészt ezek hiánya miatt a kutató nem tud a levéltárban, helyszíni előmunkálatok nélkül további, témába vágó dokumentumokat tartalmazó dobozokat kikérni. Pedig ezzel nemcsak idő, hanem felesleges munka is megspórolható lenne mind a kutató, mint a levéltár munkatársai számára.

Az ADÖ-sorozat tartalmi ismertetése előtt mindenképpen ki kell térni a szerkesztők személyére, továbbá szót kell ejteni a munkálatokért felelős bécsi intézetről is. A szerkesztőbizottság doyenje Arnold Suppan a Bécsi Egyetem Délkelet-Európa Tanszékének nyugalmazott professzora, az Osztrák Tudományos Akadémia volt elnökhelyettese, aki számtalan tudományos munkában mutatta

meg nemcsak az osztrák, hanem a kelet-közép-európai 20. századi történelemben való jártasságát is. A szerkesztők közül ő rendelkezik – koránál fogva is –, a legrégebbi és legintenzívebb magyar kapcsolatrendszerrel. Ennek kezdetei még az 1970-es évekre nyúlnak vissza, amikor Suppan az azóta legendás hírnevű Richard Plaschka professzor tanársegédjeként többször járt Magyarországon. Suppan a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választották és a német nyelvű Andrassy Gyula Egyetem alapító oktatói közé tartozik. A szerkesztőbizottság egyetlen női történésze Elisabeth Vyslonzil főként a VIII. és X. kötet munkálataiban vett részt intenzíven. A történésznő 1988–2005 között a bécsi Kelet- és Délkelet-európai Intézet munkatársa, majd 2005–2008 között igazgatója volt. Ez az intézet volt 2008-ig az ADÖ-sorozat felelőse. Ekkor beolvastották az Osztrák Tudományos Akadémia Újkori és Legújabb kori Intézetébe (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung, ÖAW INZ), ahova vitte magával az ADÖ-sorozat kiadásának feladatát is. Klaus Koch és Walter Rauscher osztrák történészek a kezdetektől a szerkesztőbizottság tagjai voltak, ők is a bécsi Kelet- és Délkelet-európai Intézet munkatársaiként kezdték az ADÖ-forráskiadást, jelenleg az Akadémia Újkori és Legújabb kori Intézetében dolgoznak. Az első hét kötetet két bécsi kiadó, a Verlag für Geschichte und Politik és az R. Oldenbourg Verlag együttesen jelentette meg 2009-ig. Miután azonban 2006-ban ez a két bécsi kiadó beleolvadt a legnagyobb osztrák tankönyvkiadóba, a Veritasba, 2009-től a forráskiadvány kiadását a Tudományos Akadémia saját kiadója, a Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften vállalta magára.

Egy tizenkét kötetes, több ezernyi oldalt és 1970 dokumentumot tartalmazó forráskiadványt tartalmilag ismertetni nem egyszerű feladat. Ha cseh vagy horvát történész írná le gondolatait a projekttel és a sorozattal kapcsolatban, akkor minden bizonnyal nagy hangsúlyt fektetne hazája és Ausztria két világháború közötti kapcsolataira. Mivel azonban ezt a recenziót magyar történész írja, a tartalmi rész ismertetésénél elsősorban a magyar–osztrák államközi kapcsolatok hullámvázának és csomópontjainak bemutatására fókuszál, miközben röviden jellemzi az adott időintervallum meghatározó osztrák külpolitikai elképzeléseit is.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, a dualista államalakulat 1918 késő őszén megszűnt létezni. Noha 1914 nyarán a világháborút elindító hadüzenetet a Monarchia küldte Szerbiának, és a fegyverszünetet 1918. november 3-án Padovában Viktor Weber von Webenau, a Monarchia tejhatalmú megbízottja írta alá, az utódállamok közül a Párizs környéki béketárgyalások során csupán az egykori vezető államokat, Ausztriát és Magyarországot tekintették a háború vesztesének. A háború során elszenvedett veszteségekkel párhuzamosan 1916-tól egyre nőttek a birodalom két fele közötti érdekellentétek és feszültségek, amelyek 1918 őszére olyan szintet értek el,

hogy a két új és önállóvá vált állam vezetése gyakorlatilag alig-alig foglalkozott a dualizmus kori partnerével. Mindkét állam időközben köztársasággá, népköztársasággá vált, és az első hónapokban a más irányú és fajsúlyosabb gondok felülírták nemcsak a háború alatt kicsúcsosodott magyar–osztrák feszültségeket, hanem az egymáshoz való viszony képlekenységét és rendezetlenségét is. Ettől az 1918 őszen egymástól eltávolodó és többnyire érdektelen, közömbös állásponttól kezdve nyomon követhetjük tizenkét kötetten keresztül, hogy miként alakultak és változtak a két ország kapcsolatát meghatározó legfontosabb események, anélkül azonban, hogy a bemutatottnál valójában intenzívebb és sokszínűbb kapcsolatrendszer mélységébe és komplexitásába bepillantathatnánk. A forráskiadásnak azonban nem az volt a célja, hogy az osztrák–magyar kapcsolatokat, vagy Ausztria egyes országokhoz fűződő viszonyát bemutassa, hanem az, hogy Ausztria külpolitikai aktivitását nagy vonalakban felvázolja. Összességében megállapítható, hogy az összegyűjtött dokumentumok képesek bemutatni a két világháború közötti osztrák külpolitika ívét, a világháborút követő korlátozott szuverenitás időszakától az 1938-ig újra bezűkülő mozgástér állapotáig.

Az 1993-ban megjelent I. kötet *A köztársaság önmeghatározása* alcímmel az 1918. október 21. és az 1919. március 14. közötti időszakot dolgozza fel. Ez gyakorlatilag az ideiglenes kormány, az Államtanács (Staatsrat) első ülése és a monarchia közös, likvidálási feladatokat ellátó külügyminisztériumának megszűnése között eltelt időszakot foglalja magába. Az I. kötet hosszú bevezetőjében Walter Rauscher segítségével az olvasó megismerheti a két világháború közötti osztrák külpolitikai apparátus működését és a döntési mechanizmusokat is. A 186 dokumentum egy területében és népességében jelentősen lecsökkent, bizonytalan, a szomszédos országok által veszélyeztetett államhatárokkal rendelkező alpokbeli kis köztársaság kezdeti nehézségeit, külpolitikai kiettségét mutatja be. Miközben a politikai vezetés és a lakosság is kételkedett az összezsugorodott állam életképességében, a kölcsönös konszenzuson alapuló nagykoalíció a Habsburg Monarchia politikai kultúrájának örökségeként felfogható józan pragmatizmussal¹⁹ törekedett megtalálni Ausztria helyét a francia dominanciájú Közép-Európában. Ez a hozzáállás és kényszerűségből fakadó alkalmazkodó képesség végigkísérte az egész osztrák külpolitikát az 1938-as Anschlussig, az osztrák államiság megszűnéséig. A tizenkét kötetnyi sorozat nagy erénye, hogy az osztrák külpolitika mozgásterét igyekezett közép-európai kontextusba ágyazva, a nemzeti határokat átlépő nézőpontból bemutatni. Arra azonban már nem vállalkoztak az egyes kötetek, hogy dokumentumokkal szemléltessék, és részletezzék Ausztria szomszédos országokkal

¹⁹ Carlo Moss: Habsburg post mortem. Betrachtungen zum Weiterleben der Habsburgermonarchie. Wien 2016. 77.

fenntartott diplomáciai kapcsolatainak hullámzását. Az I. kötet Magyarországra vonatkozó dokumentumai sejtetni engedik a két ország egymás iránti kezdeti viszonylagos közömbösségét. Mindkét ifjú vesztes államnak kisebb baja is nagyobb volt annál, mint hogy az egykori partnerrel foglalkozzon. Ezt a közömbösséget szemlélteti, hogy a 186 dokumentumból maximum 7 darab foglalkozott valamivel részletesebben Magyarországgal. Egy dokumentumot azonban mindenképpen hiányol a recenzius ebből a kötetből, különösen azért, mert az úgynevezett Burgenland-kérdésnek a II. és a III. kötet is nagy teret szentelt: az 1918. november 18-ai minisztertanácsi jegyzőkönyvet, amelyben Karl Renner, szociáldemokrata ideiglenes kormányfő betérjesztette Ausztria igényét Nyugat-Magyarországra.²⁰

A II. kötet az 1919. március 15. és szeptember 10. közötti osztrák külpolitika meghatározó problémáit mutatta be 169 dokumentum segítségével. 1919. március 15-én kis átalakítással megalakult a második Renner-kormány, amely még továbbra is nagykoalíció volt a szociáldemokraták, a keresztényszocialisták és a nagynémet párt között. 1919. szeptember 10-én a kormányfő aláírta Saint Germain-en-Layeben az osztrák békeszerződést. Ebben az időszakban az osztrák külpolitikát természetes módon a lehető legkedvezőbb békefeltételek elérése motiválta, amely arra ösztönözte a külpolitika irányítóit, hogy folytassák a győztesek által diktált kereteket és feltételeket elfogadó politikát (Erfüllungspolitik). Ennek a teljesítési politikának a hátterében nemcsak a monarchiabeli pragmatikus és rugalmas politikai kultúra állt, hanem az ifjú köztársaság egy valóban húsba vágó szükséglete is: a lakosság élelmezési nehézségei, amelyek jelentős részben a magyar és az osztrák birodalomrész eltávolodásával függték össze, közel sem értek véget a háborúval. Az osztrák élelmiszerellátásban korábban szerepet játszó utódállamok tudatosan tovább nehezítették az osztrák lakosság ellátását. Az új csehszlovák állam éppen úgy megtagadta a cukor- és szénzállítást politikai és területi előnyök elérése érdekében, mint azt a magyar Károlyi-kormány is megtette a gabonaszállítás kapcsán. Az osztrák vezetés nem tehetett mást, a győztes államoktól kért élelmiszersegélyt és élelmiszerre költhető kölcsönt, aminek ellentételezéseként jelentős állami tulajdont (erdők, műkincsek stb.) zálogosított el. A bécsi kormány figyelmét teljesen lekötötte a lakossági élelmiszerellátás biztosítása, a béketárgyalásra való felkészülés és a délszláv csapatok bevonulása Karintiába, így a magyar tanácsrendszer kikiáltása és a bolsevik hatalom kiépítése nem keltett túlzottan nagy visszhangot az osztrák politikai vezetés köreiben, pedig az szociáldemokrata többségű volt. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján a kormány tagjai nem is tárgyalták a kérdést, pedig a bajor Tanácsköztársasággal kapcsolatosan már április 11-én, négy nappal annak kikiáltása után egyeztettek és

²⁰ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Archiv der Republik (a továbbiakban: AdR) Bundeskanzleramt (a továbbiakban: BKA) Staatsratsprotokolle 36. am 18. November 1918.

állást is foglaltak.²¹ A két tanácsköztársasághoz való viszonyt elsősorban Otto Bauer szociáldemokrata külügyminiszter alakította, s ezzel kapcsolatban több dokumentumot is olvashatunk a II. kötetben. Renner kancellár augusztus elején, már a magyar baloldali diktatúra bukását követő napon, ismét a nyugat-magyarországi kérdés aktualitását emlegette, amelynek részleteivel több mint egy tucat dokumentum foglalkozott a kötetben. Hiányérzetet kelt azonban, hogy nem esett szó az osztrák kormány által a magyar Tanácsköztársaság vezetőinek és családtagjainak biztosított menedékjogról. A szociáldemokrata és kommunista magyar kormánytagok augusztus elsején megérkeztek Ausztriába, az osztrák minisztertanács azonban csupán egy héttel később tárgyalta ügyüket.²² Ez az egy hetes időhúzás azonban arra utal, hogy a szociáldemokrata kormánytagok egymás között előre egyeztettek a döntésről, és a konzervatív-nagynémet koalíciós partnereiket kész tények elé állították a magyar tanácskormány tagjainak de facto biztosított menedékjogával kapcsolatban.

Az *Ausztria az utódállamok rendszerében* címet viselő, harmadik és egyben legtöbb dokumentumot (302 darab) tartalmazó kötet 1996-ban látott napvilágot, és az 1919. szeptember 11. és 1921. június 10. közötti időszak válogatott osztrák külpolitika iratait tartalmazza. Az első világháborút lezáró békeszerződés kijelölte Ausztria számára a végleges külpolitikai és belpolitikai kereteket, amelyek mentén a politikai vezetés az osztrák „Erfüllungspolitik” irányvonalait meghatározta. Mivel a saint-germaini békeszerződés – ahogy a korábbi német versailles-i is – megtiltotta a két német állam egyesülését, ennek ellensúlyozására az osztrák vezetés az 1920-as években aktív Népszövetség-politikát folytatott. A bécsi külpolitikai aktivitás két világháború közötti másik állandó eleme az osztrák gazdaság „életképtelenségének” ellensúlyozását szolgálta, aminek következtében az osztrák külpolitika gyakorlatilag az 1920-as évek utolsó harmadáig többnyire a gazdaságpolitika szolgálatában állt. A népszövetségi-politika és a gazdaság szanálására irányuló politika érdekében Bécs mindvégig aktívan törekedett egy pozitív országgép kialakítására. Ennek érdekében szakított a birodalmi hagyományokkal és egyre inkább egy a kisállamiság kereteit elfogadó, beilleszkedő ország képét igyekezett sugározni magáról. Ennek egyik megnyilvánulása volt a jószomszédi, de nem túl szoros politikai kapcsolatok szorgalmazása az utódállamokkal. A magyar–osztrák kapcsolatok alakulása ekkor még igen távol állt a jószomszédi viszonytól. 1919 őszén az egyik kapcsolatot terhelő téma a Tanácsköztársaság vezetőinek nyújtott menedékjog volt. A másik magyar vonatkozású problémakör, a nyugat-magyarországi kérdés volt. A tizenkét kötet dokumentumait áttekintve a dokumentumok száma alapján a szerkesztők a magyar–osztrák kapcsolatok

²¹ ÖStA AdR BKA Kabinettsratsprotokolle (a továbbiakban: KRPr) 36. am 11. April 1919

²² ÖStA AdR BKA KRPr 36. am 8. August 1919

tekintetében a mai Burgenland hovatarozása körüli kérdéskört tekintették a legfajósúlyosabb témának. Megjegyzendó ugyanakkor, hogy az 1990-es években kiadott kötetek bevezetőiben a Magyarországgal kapcsolatos szóhasználat és narratíva helyenként utólagosan megkérdőjelezhető. A III. kötet bevezetőjében Walter Rauscher Magyarországgal kapcsolatos megfogalmazása is idejétmúlnak tekinthető – már annak 1996-os megjelenésekor is az volt –, amikor például azt írta, hogy „Magyarországon, ahol 1919 nyarán a reakció Horthy Miklós ellentenger-nagy vezetésével elúzte Kun Béla tanácsshatalmát”.²³

A IV. kötet az *Államcsőd és a genfi szanálás között* alcímmel 1998-ban jelent meg, 168 darab 1921. június 11. és 1922. november 6. között keletkezett külügyi dokumentumot tartalmaz. A kötet első felét a Burgenland hovatarozása körüli polémiák, tárgyalások és a népszavazás kérdése, a velencei-megállapodás uralja. IV. Károly második visszatérési kísérlete nem váltott ki az osztrák külpolitikai vezetésben és a közvéleményben túl erős visszhangot, így ez a kötet is csak néhány dokumentum erejéig foglalkozott a témával. Klaus Koch bevezetőjében Magyarországgal kapcsolatban „Horthy-rendszeréről” beszél, amely a Burgenland elleni magyar katonai akciókat hallgatólagosan támogatta.²⁴ A kötet második fele Johannes Schober egykori bécsi rendőrfőnök első kancellárságának sikeres külpolitikai állomásait ismerteti. Ha a bevezető nem is emelte ki, de a dokumentumok egyértelműen azt tükrözik, hogy Ausztria Magyarországhoz fűződő viszonyát pozitívan befolyásolta a kancellárcsere. Míg a szociáldemokrata Karl Renner a keresztény-konzervatív magyar vezetéssel – az ideológiai ellentétek miatt is – kevésbé volt képes, illetve hajlandó konszenzusos együttműködésre, addig a pártonkívüli, nagynémet orientációjú, monarchiabeli hivatalnok, Schober kancellárságának idején jelentősen javultak a magyar–osztrák kapcsolatok, amit a két ország közti 1922-es kereskedelmi szerződés is tükrözött.

2002-ben látott napvilágot az V. kötet, amely egy 1922. november 7. és 1926. június 15. közötti külpolitikai dokumentumválogatást tartalmazza. A közel négy év külpolitikai eseményeinek bemutatásához a szerkesztők mindössze 120 dokumentumot választottak ki, amelyek központi témáját az alcím, *A Népszövetség felügyelete alatt* plasztikusan szemlélteti. Az 1922 késő őszen aláírt, Ausztria pénzügyi stabilizálását szolgáló genfi kölcsönszerződés értelmében a pénzek felhasználását a Népszövetség felügyelte, ami egyet jelentett az osztrák állam pénzügyi

²³ Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich (1918–1938). Band III. Österreich im System der Nachfolgestaaten. 11. September 1919 bis 10. Juni 1921. Hrsg. Klaus Koch – Walter Rauscher – Arnold Suppan. Wien 1996. 15.

²⁴ Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich (1918–1938). Band IV. Zwischen Staatsbankrott und Genfer Sanierung. 11. Juni 1921 bis 6. November 1922. Hrsg. Klaus Koch – Walter Rauscher – Arnold Suppan. Wien 1998. 11.

szuverenitásának korlátozásával. 1926. június 20-án ért véget az ország pénzügyi kontrollja, mikor a holland Alfred Zimmermann népszövetségi főbiztos befejezte ausztriai tevékenységét. A békeszerződés értelmében azonban a Népszövetség katonai felügyelete továbbra is fennmaradt Ausztriában, ahogy Magyarországon is. A tényleges katonai és pénzügyi felügyelet mindkét vesztes országban az 1927–1928-as esztendőig elhúzódott. A kötet dokumentumai jól tükrözik az egyre nagyobb szerephez jutó úgynevezett „utazódiplomácia” (Reisediplomatie) eredményeit. Ignaz Seipel kancellár gyakori külföldi tárgyalásai Ausztria 1920-as évekbeli külpolitikai alapelveinek, a jószomszédi viszony ápolásának szimbolikus megnyilvánulásaként is értelmezhetők. Ezek az utak nemcsak az ország külpolitikai izoláltságát csökkentették, hanem az ország nemzetközi presztízsét is növelték. A kötetben tárgyalt közel négy esztendőt figyelembe véve Bécs viszonya a szomszédos országok közül egyedül Olaszországgal kezdett csak romlani Mussolini erőszakos dél-tiroli olaszosító politikája miatt. A kancellár 1924-es budapesti látogatása egyenesen a magyar–osztrák jószomszédi viszony demonstrálását szolgálta. Ekkor Seipel és Bethlen eszmét és tapasztalatot cseréltek a népszövetségi kölcsön és a pénzügyi szanalás kapcsán. Az osztrák és a magyar kormányfők közötti személyes találkozás, illetve számos államközi szerződés ellenére a két ország viszonyát Seipel úgy jellemezte, hogy „jó, de igen hideg”.²⁵

A 2004-ben megjelent VI. kötet is közel négy év eseményei közül válogatott. Az 1926 nyári népszövetségi pénzügyi felügyelet végétől 1930. februárig tartó időszak a *Szuverenitás évei* alcímet kapta. Ekkor a közép-európai erővonalakban újabb eltolódás ment végbe. 1926-ban Ausztria a Népszövetség tagja lett, s tagságát az 1930-as évek második felében az erősödő német–olasz nyomás ellenére sem volt hajlandó feladni.²⁶ Ausztria mozgásterének és presztízsének növekedésével párhuzamosan az 1925-ös locarnoi szerződés óta, a „Keleti-Locarno” hiányában Csehszlovákia Duna-medencei vezető pozíciója gyengülni kezdett, miközben 1927 után a fasiszta Olaszország érdeklődése jelentősen megnőtt a régió iránt. A szerkesztők ezeket az éveket Ausztria külpolitikailag legkevésbé terhelt időszakának tartják,²⁷ ami mindenképpen Seipel kancellár diplomáciai és államfői sikereinek is köszönhető. Noha a bevezető megemlíttette és néhány dokumentum utalt is a prelátus szélsőjobboldali félkatonai szervezetekhez, a Heimwehrekhez

²⁵ Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich (1918–1938). Band V. Unter der Finanzkontrolle des Völkerbundes. 7. November 1922 bis 15. Juni 1926. Hrsg. Klaus Koch – Walter Rauscher – Arnold Suppan. Wien 2002. 833. dokumentum.

²⁶ Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich (1918–1938). Band XI. Im Schatten des Nationalsozialismus. 27. Juli 1936 – 27. September 1937. Hrsg. Klaus Koch – Elisabeth Vyslonzil. Wien 2016. (a továbbiakban: ADÖ XI.) 1706. dokumentum.

²⁷ Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich (1918–1938). Band VI. Jahre der Souveränität. Hrsg. Klaus Koch – Walter Rauscher – Arnold Suppan. Wien 2004. 7.

való közeledésére, amely hosszú távon az osztrák belpolitika végzetesen két táborra szakadását eredményezte. A válogatásból teljesen kimaradtak azok a dokumentumok, amelyek a Heimwehrek igen intenzív olasz, magyar és német kapcsolatait tükrözik, pedig ezek a korabeli államközi kapcsolatokat is jelentősen befolyásolták.²⁸ A két világháború közötti időszakról foglalkozó osztrák történetírás az Ausztria fasizálódásában nem elhanyagolható szerepet játszó külföldi Heimwehr kapcsolatokról mind a mai napig alig vesz tudomást. Noha Kerekes Lajos témába vágó írásai ismertek az osztrák kollégák előtt is, a legújabb, Lothar Höbel, a Bécsi Egyetem professzora által jegyzett, Heimwehrről megjelentetett munka sem szánt elegendő figyelmet a szélsőjobboldali, paramilitáris szervezet külföldi kapcsolatainak.²⁹ A recenzens hasonlóképpen meglepődött azon a tényen, hogy a kötetbe beválogatott 186 dokumentum közül csak igen kevésnek van magyar vonatkozása. Az 1928. január eleji szentgotthárdi fegyverbotrányon³⁰ és egy rövid, Burgenlandot érintő kitérésen kívül alig esett szó Ausztria keleti szomszédjáról. A magyar–osztrák közeledés pedig éppen 1928–1930 között érte el első csúcspontját, amikor Bethlen miniszterelnök és Seipel kancellár, majd utódja Schober személyes találkozásai alkalmával egy irányba hangolták külpolitikájukat, annak ellenére, hogy Németországhoz kapcsolódó elvárásaik és terveik már ekkor erősen különböztek egymástól.³¹ Ezekben az években Bethlen több alkalommal is közvetített Ausztria, Olaszország, sőt Németország között, amitől az általa képviselt német–olasz–osztrák–magyar revíziós blokk megvalósításának elősegítését remélte.

A 2006-ban megjelent VII., *Osztrák–német vámunió* alcímű kötet 163 darab, 1930. február 12. – 1931. szeptember 11. között keletkezett dokumentumot közölt. A 19 hónap eseményei azt mutatják be, hogy Ausztria két világháború közötti igen rövidke teljes külpolitikai és belpolitikai szuverenitása miként ért véget a nem kellően előkészített, sikertelen német–osztrák vámunió-tervezet, valamint az Ausztriába és egész Közép-Európába begyűrűző világgazdasági válság következtében, ami a bécsi Creditanstalt Bank összeomlásával vette kezdetét. Mindez jól tükrözi azt a tényt, hogy a két világháború közötti Közép-Európa

²⁸ Bővebben erről lásd *Murber Ibolya: A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai (1927–1929)*. Külügyi Szemle 1. (2010) 2. sz. 129–172.

²⁹ *Lothar Höbel: Die Heimwehren und die österreichische Politik 1927–1936. Vom politischen „Kettenhund“ zum „Austro-Fascismus“?* Graz 2016.

³⁰ Bővebben a témáról lásd *Murber Ibolya: Az 1928-as szentgotthárdi fegyverbotrány nemzetközi összefüggései* In: Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára. Szerk. Erdődy Gábor Bp. 116–123.

³¹ Bővebben a kérdésről lásd *Murber Ibolya: A magyar külpolitika és az Anschluss-kérdés 1927–1932 között*. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp. 2015. 483–497.

intenzitásában ugyan hullámzó, de állandó válságállapota elsősorban gazdasági okokra, a világgazdasági versenynek kitett kis nemzetgazdaságok sérülékenységre és kifizető teljesítőképességére vezethető vissza. Ez a világgazdasági kitétség és instabilitás kérdése végig követhető a tizenkét kötetben, sőt egyes kötetekben domináns szerepet is kap, mint például a IV. és VII. kötetekben. A magyar–osztrák kapcsolatok bemutatása terén ennél a kötetnél is hiányérzete támadhat a korszak ismerőjének. Az 1034. dokumentum ugyan részletezi, hogy 1930-ban Schober kancellár és Bethlen Budapesten megtárgyalták az osztrák–magyar barátsági szerződés tartalmát. Ennek hivatalos bécsi aláírására 1931. januárban került sor, amiről azonban nem közöltek a szerkesztők dokumentumot. Pedig nem érdektelen, hogy a szerződés titkos záradékában a szerződő felek megegyeztek abban, hogy „valamennyi őket érintő politikai kérdésben követeik útján állandó összekötést tartanak fenn, különösen azokban a kérdésekben, amelyek közös szomszédokra vonatkoznak”.³² Ezt a schoberi ígéretet a mindenkori magyar kormány egészen 1938-ig számon kérte a bécsi vezetésen. A dokumentumválogatás nagy erénye ugyanakkor, hogy plasztikusan szemlélteti a német–osztrák vámunió tervezetével kapcsolatos olasz és magyar egyet nem értést.

A kétéves kiadási ritmust megtörve a VIII. kötet három év kihagyásával, 2009-ben jelent meg *Ausztria a Közép-Európa-tervek középpontjában* alcímmel. Ez volt az első kötet, amelyet már nem a bécsi Oldenbourg Verlag és a Verlag für Politik und Geschichte adott ki, hanem az Osztrák Tudományos Akadémia saját kiadója. Ennek hátterében a már említett intézményi átalakítás állt. Az 1931. szeptember 12. és 1933. február 23. közötti, feszültségektől egyre terhesebb időszakban az osztrák külpolitikát meghatározó nagy kérdések a következők voltak: az osztrák és közép-európai pénzügyi válság elmélyülése, a lausanne-i kölcsönszerződés, az 1933 év eleji hirtenbergi olasz–magyar–osztrák fegyverbotrány, illetve Közép-Európa gazdasági és politikai rekonstrukcióját hirdető nemzetközi tervek (Tardieu, Briand, Beneš ilyen irányú tervei). A Duna-menti államok gazdasági együttműködésére irányuló tervek egyrészt a politikai akarat hiánya, másrészt az egyes nemzetgazdaságok erős konkurenciaviszonya miatt, még a masszív francia diplomáciai nyomás és pénzügyi motiváció ellenére is megbuktak. Míg a magyar vezetés főként revíziós megfontolásokból, addig Ausztria főként gazdasági érvek mentén reagált tartózkodóan ezekre a kezdeményezésekre. Ausztria 1931 novemberétől ismételen népszövetségi pénzügyi felügyelet alá került, egy újabb holland népszövetségi biztos személyében. Rost van Tonningen nemcsak az osztrák államháztartás kontrolljárt felelt, hanem személyes jó barátját, Engelbert Dollfuß kancellárt is

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztériumi Levéltár, Külügyminisztérium, K 64 Politikai osztály rezervált iratai 1930 20t sz.n./1930. Bp., 1930. aug. 8.

támogatta a parlamentáris demokrácia leépítésében és az autoriter hivatásrendi állam (Ständestaat) kiépítésében.³³ Dollfuß az egyre mélyülő olasz és magyar kapcsolatok mellett is törekedett egy alkalmazkodó és pragmatikus külpolitikai vonal megtartására, amelyre építve igyekezett a hitleri Németország ölelő karjai elől kitérni. Az 1932. november eleji első személyes Gömbös-Dollfuß királyszállási találkozórol olvashatunk ugyan (1247. dokumentum), azonban a többi ős és tél folyamán tartott, nem kevésbé lényeges témákról szóló személyes találkozókrol már nem válogattak be a szerkesztők dokumentumokat.

A 2014-ben megjelent IX. kötet 191 dokumentumot közölt az 1933. február 24. és 1934. augusztus 6. között eltelt hónapokból. Ez az első kötet, amelynek digitalizálására is sor került, így e-book formában is elérhető. Az *Ausztria a fasiszmus bűvöletében* alcím is jól jelzi, hogy a nemzetiszocialista Anschluss-törekvések ellensúlyozására Dollfuß egyre szorosabb kapcsolatokat épített ki a fasiszta Olaszországgal és részben Magyarországgal. A kancellár és a Duce között a hivatalos államfői kapcsolatokon túl szinte baráti, személyes jó viszony alakult ki, amelynek pótlására vagy folytatására a kancellár 1934. július 15-ei meggyilkolása után utóda, Kurt Schuschnigg már nem volt képes. Természetesen Olaszország kihátrálása mögött nem Mussolini és Schuschnigg személyes nexusának hiánya állt, hanem a Duce nagyhatalmi, hódító tervei és az abesszíniai háború sikertelensége. Ezt a kötetet egyedül Walter Rauscher szerkesztette, aki a bevezetőben úgy fogalmazott, hogy a tárgyalt 17 hónap a 20. századi osztrák történelem legnehezebb időszakai közé tartozik. Nemcsak a gazdasági válság okozta nehézségek miatt, hanem mert Ausztria ismét a nemzetközi hatalmi politika „játékszerévé” vált.³⁴ A 33 oldalas bevezetőt Rauscher tematikusan megosztotta: az első felében a belpolitikai, a második részben a külpolitikai kontextust vázolta fel. Az Anschluss-hoz való viszony az egész korszakban meghatározó eleme volt mind az olasz, mind a magyar kapcsolatoknak. 1933–1934-ben még mindkét „baráti ország” az osztrák önállóság mellett foglalt állást, természetesen saját vélt vagy valós érdekei és szempontjai mentén. A kötet részletesen foglalkozik az 1934-es Római szerződések létrejöttével, bemutatja annak teljes szövegét és felvázolja annak nemzetközi fogadtatását is. Az intenzív magyar–osztrák kapcsolatok azonban alig kaptak teret a dokumentumválogatásban, amely tény azzal is összefüggésben állhat, hogy ekkor Ausztria számára az Olaszországhoz és Németországhoz való viszony volt a meghatározó. Magyarország nem lényegtelen, de inkább mellékes szereplőként jelent meg csupán a bécsi vezetés koncepciójában.

³³ Bővebben a témáról lásd *Peter Berger: Im Schatten der Diktatur. Die Finanzdiplomatie des Vertreters des Völkerbundes in Österreich, Meinoud Marinus Rost van Tonningen 1931–1936. Wien 2000.*

³⁴ *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich (1918–1938). Band IX. Österreich im Banne des Faschismus. 24. Februar 1933 bis 6. August 1934. Hrsg. Walter Rauscher. Wien 2002. 7.*

A 2014-ben megjelent *Mussolini és Hitler között* alcímet viselő X. kötet az 1934. augusztus és 1936. július közötti hónapokból közölt 184 dokumentumot. Ezek kirajzolják az osztrák külpolitikai-diplomáciai események fő vonalát abban az időszakban, amikor Ausztria számára a belpolitikai és a külpolitikai mozgástér egyaránt erősen beszűkült, szinte meg is szűnt létezni. Klaus Koch bevezető elemzésében három lehetséges alternatívát vázolt fel, amely a korabeli osztrák külpolitikai vezetés előtt nyitva állt: az olasz kurzust, a német utat és az osztrák önállóságért vívott küzdelem nemzetközi konfliktussá tételét.³⁵ A Magyarországhoz fűződő osztrák viszony alig-alig jelent meg a kötetben. Bécs elsősorban a Római Szerződések tagjaként tekintett Magyarországra. A Római szerződéseket aláíró országok képviselői még többször találkoztak ugyan Bécsben és Budapesten, azonban Olaszország kihátrálása már mindkét partner számára egyre nyilvánvalóbbá vált. Ez a tény elsősorban Ausztria önállóságát, illetve annak illúzióját fenyegette, a magyar vezetés nem értékelte mind ezt súlyos fenyegetésként. Az esetleges Habsburg-restaurációval összefüggésben megfogalmazott félelmek kapcsán is olvashatunk néhány magyar vonatkozású dokumentumot. Nyilván a bécsi vezetés nemcsak az olasz kihátrálást érzekelte, hanem a kezdeti magyar távolságtartást is, amely egyre inkább közömbösséggé vált. Ennek érzékeltetésére azonban a kiválasztott dokumentumok sajnos nem alkalmasak. Ez természetesen azzal is magyarázható, hogy az osztrák diplomácia számára a magyar kapcsolat továbbra is jóval kevesebb jelentőséggel bírt, mint az olasz vagy a német.

Két év szorgalmas munka eredményeként 2016-ban jelent az ADÖ-sorozat két zárókötetét is. A XI. kötet a *Nemzetiszocializmus árnyékában* alcímmel, az 1936 nyara és 1937 nyara közötti időszak osztrák külpolitikáját mutatja be 107 dokumentum segítségével. Klaus Koch bevezetőjében kifejtette, hogy Ausztria számára nemcsak az olasz és magyar támogatás hiánya okozott fejtörést, hanem az a tény is, hogy 1937-től az osztrák önállóság garantálását már egyetlen nyugati hatalom sem vállalta fel. Így a bécsi vezetés számára nem maradt más megoldás, mint a „józan pragmatizmus”.³⁶ Ez a hozzáállás a köztársaság 1918. késő őszi alapításakor sikeresnek bizonyult, 1937–1938 folyamán azonban már nem volt elegendő a szuverenitás megőrzéséhez, csupán az időnyeréshez. A német kapcsolatok bemutatása mellett az egyre gyengülő olasz és a végeredményben elutasított csehszlovák közeledési kísérletek kaptak nagyobb teret. Magyarországgal kapcsolatban az 1936. novemberi bécsi olasz–osztrák–magyar találkozó dokumentumai említendőek meg. A magyar intenciók arra irányultak, hogy a Római szerződéseket a politikai és gazdasági együttműködésen túl akár egy katonai kooperációvá is kibővítsék, azonban erre se

³⁵ Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich (1918–1938). Band X. Zwischen Mussolini und Hitler. 10. August 1934 bis 24. Juli 1936. Hrsg. Klaus Koch – Elisabeth Vyslonzil. Wien 2014. 11.

³⁶ ADÖ XI. 11.

az olasz, se az osztrák vezetés nem tartott igényt.³⁷ Baar-Baarenfels osztrák követ azt írta 1937. eleji jelentésében a bécsi külügyminisztériumba, hogy „a magyarországi közhangulat Ausztriával szembeni kifejezetten szimpatizálóknak tűnik, azonban nagy része nem hisz országunk tartós állami önállóságában”.³⁸

A sorozat XII. és egyben utolsó dokumentumkötete az *Ausztria az izoláció és az Anschluss között* alcímet kapta, amely plasztikusan mutatja be az Első Köztársaság 1937. szeptember és 1938. március közötti külpolitikai helyzetét. Arnold Suppan a közel 50 oldalas bevezetőjében az Anschluss-gondolat 1930-as évekbeli alakulását vázolta fel, amelyhez a korábbi kötetekből is felidézett dokumentumokat.³⁹ Ismertette az 1937 késő őszi nemzetközi helyzetet és Hitler háborús céljait, majd annak közép-európai összefüggéseit vette sorra. Külön figyelmet szentelt a Római szerződésekben részt vevő államok egyre gyengülő összetartásának, illetve Olaszország és Magyarország kihátrálásának is. A kevés magyar vonatkozású dokumentum is jól érzékelteti a magyar külügyi vezetés távolságtartását és nem egyszer cinikusan ható megjegyzéseit, amellyel az akuttá vált Anschluss-veszélyt igyekezett bagatellizálni.⁴⁰ 1938. március 13-án a nemzetiszocialista Németország elfoglalta Ausztriát, ezáltal megszűnt az osztrák önálló államiság. Ezzel a lehetőséggel a magyar és az olasz vezetés ugyan a kezdetektől számolt, de bíztak abban, hogy a számukra is veszélyeket rejtő német terjeszkedés a lehető legkésőbb következik be. Bethlen ezt 1927 tavaszi római útján úgy fogalmazta meg, hogy „akár akarjuk, akár nem, meglesz [az Anschluss – M. I.], és ezért Magyarország nem tesz, és nem is tehet ellene semmit”.⁴¹ Ez a vélemény Budapest osztrák-politikáját egészen 1938-ig meghatározta, amint ezt a forráskiadvány utolsó magyar vonatkozású, 1938. február 25-ei keltezésű dokumentuma is visszatükrözi.⁴²

Az ADÖ-forráskiadás közel negyedszázadot vett igénybe. Felvállalta és teljesítette azt a feladatot, hogy rekonstruálja az osztrák külpolitika főbb állomásait, kihívásait és eredményeit. A szinte áttekinthetetlenül sok iratfolyóméternyi levéltári anyagból választották ki a szerkesztők azokat a jellemző és informatív dokumentumokat, amelyek érzékeltették az osztrák külpolitika két világháború közötti meghatározó fordulópontjait. A dokumentumok kiválasztásában a nehézséget

³⁷ ADÖ XI. 1688. dokumentum.

³⁸ ÖStA AdR Außenpolitische Angelegenheiten, Neues Politisches Archiv 788 34.576. Bp. 1937. jan. 9.

³⁹ A két világháború közötti Anschluss-kérdés magyar külügyi megítéléséről bővebben *Murber Ibolya: Az Anschluss és a magyar külpolitika a két világháború között. Századok* 149. (2015) 167–202.

⁴⁰ Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich (1918–1938). Band XII. Österreich zwischen Isolation und Anschluss. 28. September 1937 bis 15. März 1938. Hrsg. Walter Rauscher – Arnold Suppan. Wien 2016. (a továbbiakban ADÖ XII.) 1895. dokumentum.

⁴¹ Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. Szerk. Karsai Elek. Bp. 1967. 53–54.

⁴² ADÖ XII. 1935. dokumentum.

egyrészt az óriási választék jelentette, másrészt pedig meg kellett találni az egyensúlyt az egyes témakörök között. A tizenkét kötetet figyelembe véve a szerkesztők 2016-ban egy sikeres projektet zártak le, amelynek eredményeként a két világháború közötti osztrák kül- és belpolitikai kérdésekkel foglalkozó szakemberek számára nélkülözhetetlen, elsődleges forrásgyűjteményt hoztak létre. Záró dolgozatok, diplomamunkák, disszertációk kiváló kiindulópontjaként szolgálhat az ADÖ-sorozat, vagy akár az egyes kötetei önállóan is. Másrészt az elmélyültebb, nagyobb áttekintésre törekvő tudományos munkákhoz további levéltári kutatásra van szükség, legyen szó a hagyományos vagy az új típusú diplomáciatörténetről.

Ami azonban a kötetek elérhetőségét illeti, nem egyszerű a magyar kutatók helyzete. Megvásárolhatóak ugyan az Osztrák Tudományos Akadémia kiadójánál,⁴³ azonban ezek ára átlagosan 70–100 Euro között mozog. Másrészt az osztrák történelemmel foglalkozó magyarországi könyvtárakban is csupán egy-két kötet érhető el, sehol sincs meg a teljes sorozat, digitális verziója is csak a IX. kötettől, 2014-től jelent meg. Így nagy valószínűséggel a kisebb gyengései ellenére is nagyszerű forráskiadvány – éppen a magas költségek miatt – sajnos nem válhat, nem válik majd a két világháború közötti magyar kutatók, szakdolgozók és doktoranduszok alap forrásgyűjteményévé.

SOURCE PUBLICATIONS AT THE BORDER OF OLD AND NEW DIPLOMATIC HISTORY

A Collection of Diplomatic Sources Relating to the First Austrian Republic
by Ibolya Murber

SUMMARY

It is a dominant feature of modern historiography that paradigm shifts follow each other at ever shorter intervals. Diplomatic history has long adhered to the markedly political historical approaches, sources and research methods that have traditionally characterised this sub discipline. However, under the influence of the late 20th century cultural and spatial turn, as well as that of the early 21st century digital turn, the theory and practice of “new diplomatic history” has recently started to crystallize, thanks mainly to Anglo-Saxon historiography. On the one hand, the present study presents from the perspective of this paradigm shift the twelve-volume series of Austrian foreign policy documents that came to a close in 2016. On the other hand, it seeks to establish the potential uses to which Hungarian historians can put these volumes containing Austrian foreign political papers from the interwar period.

⁴³ <https://verlag.oeaw.ac.at/Reihen/Aussenpolitische-Dokumente-der-Republik-Oesterreich-1918-1938> (letöltés 2017. aug. 23.).

BÁCSKAI VERA (1930—2018)*

Amikor Bácskai Verát a 65. születésnapján köszöntöttük, hallgatva a róla szóló laudációt, mellém húzódtott és a rá oly jellemző huncut mosollyal, hunyorítva odasúgta: „olyan, mint ha a saját temetési beszédemet hallgatnám”. Kicsit megdöbbenett ez az amúgy rokonszenves irónia, annál is inkább, mert épp ezt az ambivalenciát akartuk áthidalni anno azzal, hogy két beszéd hangozzék el egymás mellett: egy komoly, teljes pályaképet rajzoló és egy mese arról, hogyan „mentünk, mendegéltünk a nagy sötét rengetegben...”. Így próbáltuk ellensúlyozni az ilyenfajta rituális alkalmakban rejlő kétértelműséget. Szívesen mondanék én most is mesét, de sajnos nem lehet. Nehéz szívvel, de mégis arról kell beszélnem, ami most van. Vagyis: aki már nincs velünk. S közben arra is gondolnom kell, hogy mit súgna most oda nekem.

Egész életében szuverén tudott maradni. Ebben nemcsak az otthonról magával hozott polgári ethosz játszott meghatározó szerepet, hanem bizonyára az is, hogy nem a hazai tudományosság akol-légrében szocializálódott. Aztán a snagovi száműzetés után évtizedeken át a tudományos intézmények perifériájára szorítottság is megerősítette abban, hogy fiatal levéltárosok, muzeológusok, kutatók kollegiális társaságában érezhesse magát a legszabadabbnak. Az alapforrások közelében eltöltött hosszú időszak hozzásegítette, hogy mindig tudjon ajánlani valamilyen kútfőt, irattípust, aktát vagy legalább hozzáértő levéltárost a rászorulóknak. A levéltárba járás kutatóként is szenvedélye maradt. Mekkora lendülettel vetette bele magát kései korszakában is egy-egy hagyaték, napló vagy levelezés feldolgozásába. Amikor pedig váratlanul felkeresték a családtörténeti írások szereplőinek leszármazottai, hogy újabb személyes forrásokat bízának rá, készségesen kalauzolta őket a BFL szépen gyarapodó magánirat-gyűjteményéhez. A dobozokat már nem bírta cipelni, végül már a laptop is nehéznek bizonyult, de az iratcsomókból mindig előkerült valamilyen eredeti felfedezés. A forrásokat azonban sohasem önmagukért kutatta. Forrásismeret és módszertani igényesség elválaszthatatlan egységbe szövődött nála. Nem véletlenül lett – szerzőtársával, Nagy Lajossal együtt – például a kvantitatív történetírás egyik hazai úttörőjévé. S nyilván nem véletlenül nevezte őt Beluszky Pál egyik könyve dedikációjában „a magyar várostörténet nagyasszonyának”.

A legnehezebb elfogadni, hogy már elmaradnak a lefegyverzően kritikus, lényegbe vágó szúrós megjegyzései. Lehet, hogy ezt a vonását még a VI. kerületi MADISZ-ból hozta magával. Mert Vera kritikus alkat volt. Nemcsak a kéziratok olvasásakor, disszertációs szemináriumok fejezetvitáin, hanem kollegiális szakmai megbeszéléseken is. Én először akkor hallottam felőle, amikor egy győri konferencián szóvá tette egy új város-történeti koncepció fogyatékoságait. Recenzensként sem rejtette véka alá véleményét.

* Elhangzott a Kozma utcai Új köztemetőben 2018. február 16-án.

De kemény állásfoglalására lehetett számítani kuratóriumi üléseken is, ha nem éppen érdemi szakmai döntést akartak előkészíteni. Egy alkalommal azzal jött ki az ülésről, hogy „Már megint én voltam az egyetlen férfi”. Kritikus állásfoglalásai a hozzá legközelebb állókat sem kímélték: ki tesz nekünk ezután szemrehányást, hogy már megint nem tudunk nemet mondani egy felkérésre. Ugyanakkor nyolcvan évesen is kitartóan végig javítgatott egy-egy vaskos dolgozatot, ha a leadási határidő szorításában sürgős segítségre volt szükség. S mindig megérte megpróbálni kibetűzni a megjegyzéseket.

A legmegbízhatóbb szövetséges volt, akit valaha ismertem. Elsőként, határidőre készült el a várostörténeti kötet általa írt részének kéziratával, akkor is, amikor fiatalabb szerzőtársai még csak az anyaggyűjtésnél vagy a feldolgozás első lépéseinél tartottak. Még tavaly is, az egyre súlyosbodó betegség közben is volt ereje egyik kitűnő régi diszserensünk könyvének lektorálására, és az általa tutorált utolsó disszertáció csiszolására, sőt a késlekedő opponens, szintén régi kedves tanítványa nógatasára is. Egy percig sem habozott kiállni egy fiatalabb kolléga mellett, amikor igazságtalan mellőzését látta. Volt benne valamilyen természet adta készség arra, hogy a társadalmi távolságokat egy szempillantás alatt áthidalja. Akkor is, amikor a vidéki levéltár fiatal munkatársnőjét azzal vette le a lábáról hajnalban, a mikrobuszba szálláskor, hogy megkérdezte: „ugye, tegeződhetünk?” Akkor is, amikor a doktori szigorlat előtt pár gyors személyes kérdéssel hirtelen feloldotta a vizsgadrukkot. S mindezt úgy, hogy nyoma sem volt ebben a közvetlenségben fraternizálásnak. Tekintélye nem formális pozícióján, s végképp nem holmi mulandó hierarchia-tudaton alapult. Mindig maradt ideje a egy kis „privatizálásra” is. Ez is a társadalomtörténész szociabilitásához tartozott.

Kétségbeesve egyszer láttam: a kilencvenes évek közepén, amikor ráeszmélt, hogy az eredeti megállapodás szerint nem tudja átadni a tanszéket annak, aki a Hajnal István Kör szellemében vezette volna tovább a frissen kialakított műhelyt. Végül pragmatikus megoldást sikerült találni: némi késleltetéssel legalább a doktori programot, hogy népmesei fordulattal éljek, a „fele királyságot” sikerült megmenteni a társadalomtörténet, mint szűkebb diszciplína számára. Hiszen, mi ne tudnánk: minden csak időleges.

Amikor az általa létrehozott Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, a doktori program, az elnökleivel alapított Hajnal István Kör, a tanácsadásával útjára indított Korall, a hajdan volt Közép-Kelet Európa Kutatóközpont, s utolsó szimbolikus affiliációja, a szintén már csak néhai Válságtörténeti Kutatócsoport, hadd ne soroljam tovább: a tágabb történész-levéltáros szakma nevében búcsúzom, még elevenen élnek bennem egyik utolsó találkozásunk, beszélgetésünk emlékei, amikor valamilyen régebbi történet felelevenítésekor azt kérdezte: „Honnan fogják ezt tudni a fiatalabbak, ha már nem leszünk?” Csak azt ígérhetem, akármilyen időszerűtlennek is tűnik ebben a pillanatban: őrizzük és elbeszéljük, amíg csak tudjuk, s úgy „ahogy valójában volt”. És persze archiváljuk is.

Kövér György

Kovács Ábrahám

NEMZETKÖZI KÁLVINIZMUS EURÓPA PERIFÉRIÁIN

Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században

L'Harmattan Kiadó – Partiumi Keresztény Egyetem, Bp. – Nagyvárad 2016. 203 oldal

Kontler László tanára mesélte, hogy Hont István (1947–2013), a Cambridge-i Egyetem néhai eszmetörténész tanára számos szakmai beszélgetésen felvetette: meg kellene írni Skócia és Magyarország újkori összehasonlító történetét, ugyanis mindkét ország egy olyan nagyobb birodalmi struktúra részévé vált, amelyhez ellentmondásos viszony fűzte, amely kapcsolat azonban számos előnnyel is járt számukra.

A két ország között azonban nem csupán távoli történelmi analógiák voltak megfigyelhetőek, hanem közvetlen kapcsolatok is kialakultak. Ezek egyik legfontosabb területét a két ország protestáns, kálvinista egyházai közötti kapcsolatok jelentették és jelentik. E kapcsolatok mély történelmi gyökereit jól mutatja, hogy John Knox (1514 körül – 1572) és Bocskai István (1557–1605) személyében mindkét nemzet képviselői ott találhatók a reformáció 1909-ben felavatott híres genfi emlékművén. A skót és a magyar kálvinista egyházak között intenzív kontaktusok alakultak ki a 19. század elejétől kezdődően, s ezek feltérképezésére vállalkozott a szerző, aki a hazai protestáns egyház- és teológiatörténet nemzetközileg elismert szakembere. Kovács Ábrahám több szempontból is alkalmas arra, hogy elvégezze ezt a vizsgálatot: Debrecenben szerzett történelmi és teológiai oklevelét egy Princetonban kapott vallástörténeti végzettséggel és egy Edinburgh-ben megvédett doktori értekezéssel egészítette ki.

A kötet nem klasszikus értelemben vett monográfia, hanem a szerzőnek a 19. századi skót–magyar protestáns egyházi kapcsolatok témakörébe illeszkedő tanulmányainak tematikusan elrendezett gyűjteménye. Ez azt jelenti, hogy a szerző nem egy, a korabeli kétoldalú egyházi kapcsolatok minden elemére és részletére kiterjedő összefoglalást készített, hanem olyan mozaikkockákat rakott egymás mellé, amelyek aztán mégis csak kiadnak egy teljes képet. Az egységes kép megjelenítése érdekében – természetesen – nem véletlenszerűen rendezte el mozaikja darabjait, hanem három nagyobb fejezetbe szervezte azokat. Kár, hogy e három fejezet létezéséről a tartalomjegyzékből nem szerezhetünk tudomást, az alapján ugyanis úgy tűnik, mintha mind a tíz tanulmány egyetlen nagyobb, *Egyház és társadalom: a viktoriánus evangélikalizmus terjesztése a magyar királyságban* című fejezet részét képezné. A gyanúlan olvasó furcsállja is, hogy miként kerülhettek olyan tanulmányok is ugyanazon nagyobb szerkezeti egységbe, amelyek tartalma nincs összhangban a fenti összefoglaló címmel. Az is felvetődik benne, hogy szükség van-e egyáltalán erre az egyetlen nagyobb, összefoglaló fejezetre, ha minden tanulmány ebbe tartozik? Ezt a zavart csak a könyv olvasása során tudja feloldani az olvasó, amikor is a 93. oldalhoz érve kiderül, hogy van egy második nagyobb fejezet is, amelybe az ötödik, a hatodik és a hetedik rész tartozik, s amely az alábbi címet kapta: *Természettudomány és hit. A liberális és konzervatív kálvinizmus megjelenése valamint recepciói a hazai protestantizmusban*. A 139. oldalon pedig arra is fény derül, hogy egy harmadik nagyobb fejezet is létezik, amelybe a nyolcadik, a kilencedik és a tizedik részt sorolta a szerző. (*Angolszász irodalom, kultúra és a nevelés hatásának megjelenése a magyar liberális protestantizmusban*.) A kötet szövege, illetve a tartalomjegyzék tagolásának diszharmoniója megnehezíti az olvasó dolgát, és arra utal, hogy egy alapos szerkesztői átnézés még ráfért volna a könyvre.

Az első nagyobb fejezet első részében Kovács Ábrahám a skót és angol protestáns iratterjesztők 1850 előtti magyarországi tevékenységét foglalta össze. Szövegéből kiderül, hogy az első kísérletekre a 19. század elején került sor, s hogy a mozgalom fellendülésében nagy szerepet játszott József nádor (1776–1847) harmadik felesége, Mária Dorottya főhercegnő (1797–1855). Ezt a felfutó aktivitást akasztotta meg a nádor halála – akinek személye bizonyos

védettséget biztosított a felesége által támogatott protestáns iratterjesztők számára –, illetve az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása, hiszen a katonai kormányzat légkörében a protestáns iratterjesztés is gyanúsnak minősült.

A második rövid részben főként arról esik szó, hogy Mária Dorotya főhercegnő milyen szerepet játszott a pesti skót misszió támogatásában. A főhercegnő tevékenységéről már az első részben is sok szó esett, ezért zavaró kissé, hogy ebben részben úgy kerül bemutatásra (39.), mintha még semmit sem tudnánk róla. A későbbiekben Dapsy László és Baráth Ferenc tevékenységét is két-két részben tárgyalja Kovács Ábrahám, s hasonló átfedések ezekben az esetekben is szép számmal előfordulnak. Itt üt vissza a kötet laza szerkezete, vagyis az, hogy eredetileg egymástól függetlenül publikált tanulmányok füzéről van szó. A szerző láthatóan monografikus igénnyel szerkesztette egybe a könyvet, s ez teljesen legitim tudományos megoldásnak minősíthető, ám nagyobb figyelmet fordíthatott volna arra, hogy a többször előforduló elemeket összefésülje egymással a felesleges ismétlések elkerülése érdekében.

A harmadik részben azt a szerepet tárgyalja Kovács Ábrahám, amelyet a pesti Skót Misszió játszott a vasárnapi iskolai mozgalom magyarországi meghonosításában és elterjesztésében. Minthogy a Skót Misszió egyik célja az akkor még elsősorban német nyelvű pesti zsidóság megtérítése volt, a vasárnapi iskolai mozgalom is németül indult a Pesti Németajkú Evangélikus Református Leányegyházzal karöltve. A szerző szerint a csúcspontot a 20. század első világháború előtti másfél évtizede jelentette, hiszen „ekkor válik a vasárnapi iskolai mozgalom az eredetileg német nyelvű kezdeményezésből teljesen magyarrá, s egyidejűleg jól betagoódik a református egyház országos munkájába” (62.).

A fejezet utolsó tanulmányában arról esik szó, hogy Csiky Lajos (1852–1925), a „debreceni új ortodoxia második generációjának kiemelkedő alakja” (69.) teológiai gondolkodására milyen hatással voltak skóciai tapasztalatai. Kovács úgy találta, hogy Csiky „A Jézus Krisztusban az embereknek adott kijelentés, a bűn, megtérés és újjá születés és az ebből fakadó felelős egyháztagság gondolatát mind-mind átvette a skót református kegyességből, nagy hatást gyakorolva a felnövő fiatal lelkipásztori nemzedékre” (85.).

Nagyon érdekes kérdést feszeget a második nagyobb fejezet, amelyben a 19. századi természettudományok fejlődése és a keresztyén vallási meggyőződés közötti kapcsolatról van szó. Ezt a kérdést a 19. század közepén különös élességgel állította a középpontba a darwinizmus megjelenése. Ebben a nagyobb fejezetben azt vizsgálta meg a szerző, hogy a korabeli angol–skót teológiában milyen reakciók születtek az evolúciós tan kiformalódására, illetve, hogy ezeket ki, hogyan és milyen álláspontot kialakítva közvetítette a magyarországi protestáns egyházak irányába.

E fejezet első két tanulmányában annak a Dapsy Lászlónak (1843–1890) a tevékenységét járta körül, aki debreceni kollégiumi tanulmányai után az Edinburgh-i Egyetemet is látogatta. Dapsy elsősorban Darwin *A fajok eredete a természeti kiválás útján I–II.* (Bp. 1873–74.) című alapvető könyvének lefordításával játszott szerepet a nagy brit természettudós munkásságának hazai közvetítésében. Ez utóbbi vizsgálata alapján Kovács Ábrahám arra a következtetésre jutott, hogy ebben nagy szerepet játszott a korabeli skót teológia hatása, hiszen az edinburgh-i „New College-i ösztöndíjas volt az, aki a Darwin könyvét először fordította le magyar nyelvre. Dapsy kiemelkedő szerepe vitathatatlan a darwinizmus hazai körökben való megismertetésében s a vita létrejöttében. Dapsyhoz hasonlóképpen edinburgh-i ösztöndíjas diákok, Csizmadia Lajos és Szabó Aladár voltak azok, akik olyan könyvet választottak ki fordításra évtizedekkel később Darwin híres munkájának megjelentetése után, amely közvetítő evangéliumi álláspontot képviselt a teremtésről szóló tanítás és az evolúciós elmélet között” (100.).

Az utóbb említett könyv Henry Drummond (1851–1897) *Natural Law in the Spiritual World* című, 1883-ban megjelent munkája volt, amelyik Csizmadia Lajos fordításában látott napvilágot magyarul (*Természeti törvény a szellemi világban.* Bp. 1904.). Kovács Ábrahám a második nagyobb fejezet harmadik tanulmányában annak a Drummondnak az életét és

munkásságát mutatta be – magyarországi hatásaira is tekintettel –, aki edinburgh-i diákként, majd a korabeli skót szellemi élet egyik meghatározó tagjaként kísérletet tett arra, hogy az evangélium üzenetét összeegyeztesse a darwini tanokkal. Amint Kovács Ábrahám rámutatott: „a skót egyetemi tanár [...] egyedülálló volt a maga nemében, hiszen a klasszikus teológiai doktrínák egyikét, a kiengesztelődés tanát az általa megalkotott természettudományos hermeneutika elve szerint magyarázta” (122.). A skót szerző műve jelentős kritikai visszhangot váltott ki Magyarországon, amit több alapos könyvismertetés megjelenése is mutatott.

A harmadik nagyobb fejezet első két tanulmányában azt vette górcső alá a szerző, hogy a skót hatások milyen szerepet játszottak Baráth Ferenc (1844–1904) fordítói, irodalomtörténeti és közírói munkásságának alakításában. Baráth szintén a Skóciai Szabadegyház stipendiumával tanult két évig Edinburgh-ban, és a korabeli skót szellemi élet olyan kiválóságait mutatta be vagy fordította le magyar nyelvre, mint Walter Scott (1771–1832) és Thomas Carlyle (1795–1881). Az előbbiről tanulmányt közölt a *Budapesti Szemle*-ben (1873), az utóbbinak pedig lefordította az egyik legnevezetesebb, a francia forradalom történetéről szóló munkáját (*A francia forradalom*. Bp. 1875–78.). Baráth e mellett olyan társadalmi problémákkal is foglalkozott, mint a prostitúció kérdése, s erről megfogalmazott nézeteire szintén jelentős hatással voltak a kérdés angol és skót feldolgozásai, hiszen Baráth – és a korábban említett peregrinus magyar diákok – „magukba szippantották Skócia friss, élető levegőjét és azt nagyon sokféle formában haza is hozták. A hazai protestantizmushoz oly közel álló eszmeiség: szabadság, függetlenség és egyenlőség eszméjét csak meg, illetve felerősítette a hasonló hagyományokkal rendelkező angol és skót polgári társadalmi minta, ahol a kálvinista demokratikus elvek évszázadokon át meghatározók voltak” (161.).

A harmadik fejezet – s egyben a kötet – utolsó írásában azokat az angol és skót hatásokat elemezte Kovács Ábrahám, amelyek Felméri Lajos (1840–1894) a neves pedagógiai író, kolozsvári egyetemi tanár munkásságában voltak kimutathatók. Felméri szintén tanult Edinburgh-ban, s a szerző megállapítása szerint rá „A skót puritán gyökerű evangélikalizmus [...] nem hatott, viszont roppant nyitottsággal fordult az angol és a skót liberalizmus társadalmi, közoktatási és nevelési elvei felé” (182.). A kolozsvári professzor *A neveléstudomány kézikönyve* (Kolozsvár 1890.) című magnum opusában a liberális felfogás és vallási erkölcsi nevelés ötvözésére törekedett. Amint Kovács Ábrahám kiemelte: „Felméri számára az egyén, a család és a nemzeti liberalizmus együttesen a hazát szolgálta. Az egyén és a társadalom műveltségének kialakítását pedig a modern liberális neveléstudományi eredmények mellett a hagyományos bibliai erkölcsi nevelés megtartásától várta” (188–189.).

Amint arra a tartalmi ismételések, illetve a tartalomjegyzék és a kötet tényleges szerkezetének meg nem egyezésével kapcsolatban már utaltam, a kötetre ráfért volna még egy alapos átnézés, mert sajnos nagyon sok hiba és elütés is maradt a szövegben. Az első 26 oldalas tanulmányban hét ilyen számláltam össze. A kötet státuszával kapcsolatos ellentmondásosságra utal, hogy a külső borítón Kovács Ábrahám szerkesztőként, a belső címdalton viszont már szerzőként szerepel. Jó lett volna, ha a kötetbe egy, a tanulmányok eredeti megjelenési helyét mutató táblázat is bekerül.

A tartalommal, illetve Kovács Ábrahám szakértelmével és tudományos erudíciójával azonban nincs baj. Hatalmas elsődleges és másodlagos forrásanyagon alapuló olyan kutatásokat végzett, amelyek az újdonság erejével hatnak, s nagyon fontos hozzájárulást jelentenek a 19. századi magyarországi protestáns egyháztörténethez és eszmetörténethez. A szerző olyan témát választott kutatása tárgyául, amelyet eddig ilyen részletesen még nem dolgoztak fel. Tartalmilag kiváló munka született, s Kovács Ábrahám a maga részéről és a maga területén megtette az első lépéseket Hont István álmának megvalósítása felé. Kívánatos lenne, hogy mások is a nyomába lépnének és érnének.

Lévai Csaba

*Marvin Benjamin Fried*AUSTRO-HUNGARIAN WAR AIMS IN THE BALKANS
DURING WORLD WAR I

Palgrave Macmillan, New York–London 2014. 294 oldal

Marvin Benjamin Fried magyar családi gyökerekkel bíró, fiatal brit történész. Doktori disszertációját Ausztria–Magyarország első világháborús hadicéljairól készítette el. A Nagy Háború centenáriuma kiadott monográfiája alapvetően ezen a disszertáción alapul. Témavezetője David Stevenson brit történész volt, akinek tollából 1982 óta számos első világháborús munka született, ezért a brit történetírás immáron elismert alakjaként tartják számon személyét. Mindketten a London School of Economics intézetnél oktatnak, Fried az első világháború és 20. századi világtörténelem témakörében ad vendégtanárként órákat. Történeti kutatásainak célkeresztjében a katonai és civil együttműködés, a szövetségi diplomácia, és a politikai hadi stratégiák állnak. Ausztria–Magyarország háborús céljai a Balkánon az első világháborúban című monográfia 2014 októberében látott napvilágot.

Fried monográfiájának legnagyobb értéke a rendkívül forrásintenzív feldolgozás. Az 1581 végjegyzet közel 90%-a forráshivatkozás. Alaposan merített a diplomáciai levelezések anyagából a bécsi, berlini, londoni és washingtoni leőhelyekről, valamint a Magyarországi Református Zsinati Levéltár anyagából is. A hivatkozott szakirodalom ezért minimálisra szabott, a szerző elsősorban az angolszász munkákra koncentrált, de számos hivatkozással vonta be például Galántai József német és angol nyelven közzétett munkáit is. Tulajdonképpen nem érzékelhető hiányként, hogy a történész nem bocsátkozott részletekbe ami a Nagy Háború előtörténetét, a háborúhoz vezető okok vizsgálatát illeti. Az elmúlt száz évben hatalmas mennyiségű szakirodalom keletkezett erről, történész legyen a talpán, aki mindezt át kívánja tekinteni. Ugyanakkor egy rövid historiográfiai bevezető áttekintés azért emelte volna a kötet színvonalát, egyúttal kezezte volna a munkát, mert Fried tudományos következtetéseivel tudatosan elhelyezte magát két meghatározó történeti felfogás között. Az úgynevezett Fischer-tézissel szemben érvelő Fried tehát úgy látja, hogy Ausztria–Magyarország szerepére nem tekinthetünk másodrangúként háborús stratégiája és politikája alapján, ily módon vitatja Fritz Fischer tézisé, a németeknek alárendelt szerepet a hármast, illetve később, Bulgária belépése után a négyes szövetségben.

Az ifjú szerzőt motiváló alapkérdés úgy szól: miért nem írt alá a Habsburg Monarchia különbékét az antant országokkal a számára szerencsétlenül alakult háborús helyzetekben még azon az áron is, hogy elveszthet bizonyos területeket, létét azonban nem áldozta volna fel. Ugyanis a gyakran hangzott történeti értékelés szerint ennek oka kizárólag az antant szövetség által ajánlott, teljesíthetetlen békefeltételekben rejlett. Fried ugyanakkor arra a következtetésre jutott, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia döntéshozói mindig alaposan mérlegelték a lehetőségeiket, és minden esetben azt az opciót választották, hogy folytatják a harcokat. A szerző kutatásainak következtetéseit tehát a következőképpen lehet röviden összefoglalni: Ausztria–Magyarország legfontosabb politikai, gazdasági és katonai érdekei a Balkánhoz kapcsolódtak. A háborús célok megfogalmazásában a döntő szerepet mindig a közös osztrák–magyar külügyminisztérium töltötte be, ellentétben a Német Császárságban kialakult helyzettel, ahol a hadvezetés befolyása a külügyi döntésekre ma már szinte vitathatatlanul tűnik. A külügyi vezetés egyértelműen kimutatható nagy befolyása különösen igaz a báró Burián István vezetése alatt álló külügyminisztériumra. Burián a Monarchia balkáni befolyásának növelése érdekében koherens és következetes háborús politikát érvényesített. Végül a súlyos katonai vereségek ellenére, és tekintet nélkül arra a kockázatra, hogy a kettős Monarchia Németország vazallusává válhat, az osztrák–magyar külügyi vezetés komolyan nem mérlegelte a békekötés opcióját addig, amíg balkáni hadicéljait nem érte el.

Fried kizárólag az Osztrák–Magyar Monarchia politikai és külpolitikai döntéshozatali folyamatait vizsgálta. Ez azt is jelenti, hogy munkájában nem tárgyalja a balkáni hadműveletek hadtörténetét. Nem tért ki a közvélemény befolyására sem. Mivel az eddigi kutatások többsége a pozitív hadicélokra: a területi, gazdasági és katonai előnyök megszerzésére koncentrált, Fried igyekezett a negatív hadicélokot is feltárni, azaz kimutatni a nem kívánt események megelőzésére irányuló törekvéseket is. A Monarchia döntéshozatali struktúrájának elemzésekor a szerző úgymond hierarchizálta a döntési *pouvoir*-t. A politikai befolyás nagysága alapján véleménye szerint az első helyen a közös osztrák–magyar külügyminiszter állt, őt követte az Armeoberkommando központi hadvezetése, a harmadik helyre helyezte gróf Tisza István miniszterelnököt, és csupán a negyedik helyre a mindenkori Habsburg uralkodót. Ez a rekonstrukció I. Ferenc József esetében azért állhatja meg a helyét, mert alig vett részt a közös minisztertanácsi üléseken, noha ez csak egy formai érv. Ugyanez azonban nem mondható el I.(IV.) Károlyról, aki egy-két ülést leszámítva mindig elnökölt a közös minisztertanácsi egyeztetéseken. Úgy gondolom, hogy ez a történeti konstrukció annyiban áll távol a valóságtól, hogy a Habsburg uralkodók kifejezetten olyan személyeket neveztek ki külügyminiszterre, akik maximálisan megfeleltek külpolitikai elvárásaiknak. A Károly és Czernin politikája közötti vélt vagy valós ellentmondások ellenére így volt ez a Nagy Háború második felében is. A friedi rekonstrukció azért is kínálhatta ezeket az eredményeket, mert az uralkodó, I. Károly levelezésének forrásanyaga nem fedezhető fel Fried jegyzetei között. A 2004-ben Kovacs Elisabeth szerkesztésében kiadott hatalmas forrásanyag alapos tanulmányozása után megalapozott érvek szólnak az uralkodó és Czernin között messzemenően egyeztetett külpolitika mellett.

Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni hadicél-politikájáról angol nyelven eddig nem született átfogó monográfia. John Leslie 1977-ben megírta, de nem publikált disszertációja is csupán a keleti hadicélokot vizsgálta az 1914 és 1915 közötti időszakra szűkítve. Az újabb Conrad-monográfiák sem adtak újabb fogódzókat e témában, noha Conrad számos memorandumot írt a háború éveiben is. Fried munkája tehát egy nagyon fontos hiányt tölt be ebben a vonatkozásban. Ugyan a cím azt sejteti, hogy átfogja a Nagy Háborúnak a teljes idejét, azaz az ötvenhárom hónapját, a terjedelmi súlypontok alapján azonban kivíváglik, hogy a legnagyobb figyelmet mégis az első Burián-korszak, tehát 1915–1916 két éve kapta. Újat nyújthat ez a munka a politikai és katonai erővonalak érdekütközéseinek feltárásával, a központi hatalmak szövetségén belüli hadicél-konfliktusainak leírásával. Tisza balkáni politikája sem következetesen annexióellenes, hanem a hadi helyzet változásával összhangban módosított politika, amely 1916 folyamán és 1917. májusi menesztéséig egyáltalán nem zárta már ki a területi hódításokat.

1917 májusában több szempontból is jelentős fordulat állt be az osztrák–magyar háborús politikában. Megtörtént Tisza, a régi establishment utolsó képviselőjének menesztése. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Német Császárság üres ígérekkel hitegeti a Monarchiát, és annak érdekeit semmibe veszi. A külpolitika egyre több feladattal szembesült az éhezés kezelése és a forradalmi veszély elhárítása terén, aminek következménye lett a balkáni hadicél-politika mint prioritás megszűnése. Itt azonban érdemes még kiemelni azt a körülményt is, hogy a központi hatalmak egymás között az annexiók mértékében, az egyes országok pedig a katonai közigazgatás civil közigazgatásra történő lecserelésében alapvetően nem tudtak közös nevezőre jutni 1916–1917 folyamán. A prioritások változásában véleményem szerint ez nem egy elhanyagolható szempont. Mindezek ellenére Fried úgy értékelte, hogy az osztrák–magyar közös külügyminisztérium nem csupán megtartotta a kontrollt a hadicél-politika alakítása felett, hanem ki is terjesztette hatalmát.

Fried számos alkalmat megragadott arra, hogy érzékeltesse a Monarchia béketörekvéseit. Főleg az osztrák–magyar békefeltételek említésénél indokolt lett volna néhány mondat erejéig utalni az antant békeelvárásaira is. Így további érveket kínálhatott volna a szerző ahhoz, hogy valójában a Monarchia nem minden áron kereste a békét. Ugyanis az első világháborús

munkák többsége felülemelkedett azon a fontos tényen, hogy a Monarchia területi integritása a kezdetektől a háború végéig alapvetően noli me tangere feltétel volt az uralkodó részéről. Az antant országok által elképzelt osztrák–magyar különbéke projektbe ez egyáltalán nem illett bele. Tehát nemcsak amiatt nem került sor a tapogatózások után konkrét tárgyalásra, mert Ausztria–Magyarország kizárólag a Német Császársággal együtt képzelte el a megegyezési békét. Franciaország és Nagy-Britannia Olaszországnak adott ígéretei miatt sem vállalta a Monarchia területi integritásának garanciáját a tárgyalások megkezdése érdekében.

Minél mélyebb történeti forrásfeltárást végez egy történész, annál nehezebb az apró fordulatok mellett a politikai törekvések következetességét kimutatni. Fried nem riadt vissza a feladat nagyságától, hiszen mélyfúrásai alapján jutott arra a végső következtetésre, hogy a három külügyminiszter-csere ellenére (Berchtold – Burián, Burián – Czernin, Czernin – Burián) Ausztria–Magyarország koherens és következetes Balkán-politikát folytatott a Nagy Háború alatt. A tiszteletre méltó, aprólékos feldolgozás alapján azonban az olvasó számára az is nyilvánvalóvá válhat, hogy csupán a katonai eszközökkel történő érdekérvényesítés rövid távon hozhat eredményeket, középtávon azonban már értelmetlen, és az agresszor Szerbia megbüntetése mellett minden résztvevőt alapvetően büntet. Fried a fiatal brit történész generáció tagjaként megkerülhetetlen munkát tett le az asztalra az első világháború kitérésének centenáriumán. A magyar történeti nézőpontok nemzetközi konferenciákon való megfelelő képviselése érdekében érdemes számon tartani Fried munkájának érveit, következtetéseit.

Gyarmati Enikő

DE DISCIPLINA „RUSISTICA” I.

Magyar ruszisták a hazai történeti ruszisztikáról

Szerk. Csurgai Zoltán – Huszár Mihály

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs 2017. 372 oldal

Minő skandalum! „Diszciplínának” nevezni a történeti ruszisztikát, ráadásul egy kötet címében és latinul. Valljuk meg: szokatlan ez a magyar történetírásban és – intézményrendszerben, amely már az egyetemes történetet is nehezen integrálta (fogadta be) magába, a Kelet-Európa történetet pedig valójában sosem tudta sem lenyelni, sem kiköpní. A magyar historiográfia szerencséjére azonban élt egy nagy nemzedék a 60-80-as években (Niederhauser Emil, Makkai László, Szűcs Jenő, Arató Endre, Perényi József, Pach Zsigmond Pál, Berend T. Iván, Ránki György és a ma is aktív Palotás Emil), amely az összehasonlító Kelet-Európa-történetírást nemzetközi hírűvé, s ezáltal a nemzeti historiográfia megkerülhetetlen részévé tette. A politikai konjunktúra a rendszerváltást követően ugyan nem kedvezett ennek az egyetemes történeti irányzatnak, újból előkerült „Közép-Európa”, és folyik a nemzeti történetírás nacionalizálása, ám a valamit magára adó szakember nem negligálhatja ezt az iskolát.

Más a helyzet a ruszisztikával. Így, egy „sz”-szel. Kettővel írva ugyanis nincs gondja, amint dolga sem vele a történész szakmának: orosz filológiát jelent, egy más diszciplínát. Nem véletlenül teszik elé az orosz történelemmel foglalkozók a „történeti” jelzőt, elkülönítendő a nyelvészettől, irodalomtudománytól. (S ha már különválasztották magukat, akkor szakítottak a német átvételből származó írásmóddal is, s cserélték azt le az eredeti – orosz – helyesírásra. Ez 1995-ben történt, amikor az ELTE Bölcsészettudományi Karán megalapítottuk a Ruszisztikai Központot, majd a fogalmat tovább pontosítottuk 1997-ben, elindítva egy új képzési formát, a „Történeti ruszisztikai és modern szovjetológiai” specializációt. Szűkebb szakmánk

azóta nevezi így magát.) Oroszország tanulmányozása addig hagyományosan a Kelet-Európa-kutatáson belül folyt (kivéve azokat az irányzatokat, amelyek kizárták Oroszországot a [kelet-] európai fejlődésből). Amidőn tehát (a 70-es évek közepe táján) először jelentkezett egy fiatal történész generáció, amely Oroszország történetét nem az összehasonlító történetírás eszközeivel és módszerével, hanem önmagában tette kutatása tárgyává, ezzel gyakorlatilag leválasztotta azt a Kelet-Európa-történetről, intézményileg és „diszciplináris” értelemben is. Létrejött (először Budapesten, aztán máshol is) a „történeti ruszisztika” műhelye, hazai és nemzetközi konferenciák sora szerveződött, e tárgyban az utóbbi huszonöt évben kötetek százai láttak napvilágot, tucatnyian doktoráltak belőle, majd 2010-ben külön egyetemi mesterszakja és doktori programja lett az ELTE-n. A budapesti Ruszisztikai Központot a „ruszisztika budapesti iskolájának” kezdték nevezni a nemzetközi tudományosságban, de izmosodtak a jellemzően vidéki egyetemeken működő tudományos csoportok is.

E „ruszisztika” utóbbi másfél évtizedének körképét kívánja felvillantani a *De Disciplina „Rusistica”* című, háromkötetesre tervezett sorozat első könyve. Vitakozhatunk arról, hogy mennyire jó a „történeti ruszisztika” fogalom (valójában nem teljes mértékben, de nem találunk rá jobbat), külön „diszciplinaként” működik-e (valójában nem, de részdiszciplinaként talán igen), ám az kétségtelen, hogy mára már a magyar történetírás megkerülhetetlen, jelentős eredményeket felmutató területe.

A mű a Pécsi Tudományegyetemen működő Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (vagy, ahogy ma már elfogadottan emlegetik), a MOSZT tizedik kötete. Az ötletgazda Bebesi György előszavában világosan elmondja az idea születésének körülményeit, illetve a kötet ebből fakadó célkitűzéseit: „Arra gondoltunk, hogy nagyjából az elmúlt másfél évtizedre visszanyúlóan megpróbáljuk összegyűjteni a szakma ismertebb és kevésbé ismert képviselőitől egyrészt azokat a dolgozatokat, amelyeket ők írtak mások műveiről, másrészt azokat, amelyek egy-egy szerző fontosabb saját munkáiról megjelentek. Úgy véltük, ez kitűnő lehetőséget adna a »hol tartunk« és a »hogyan látjuk, hogyan értékeljük önmagunkat« kérdéseinek a megválaszolására, hiszen itt csokorba gyűjtve, tematizált rendszerességgel jelenhetne meg a korábban sporadikusan publikált, esetlegesen napvilágot látott recenzió anyag. Egyfajta tudományos tükörre gondoltunk, amely a hazai szakma értékrendjét, szempontjait, minőségét mutatná be, illetve ezek alaposabb megismeréséhez járulna hozzá. Ez jól kiegészíthetné a ruszisztikai publikációk palettáját, másrészt segítene a számvetések, tervek készítésében, és talán sikerülne egy új műfaj, a gyűjteményes történeti recepció megteremtése, illetve meghonosítása.”

A recenziók tükrében láttatni egy szakágat kockázatos vállalkozás. Kijöhet-e jól ebből a ruszisztika? Írtak-e róla a bemutatni kívánt tizenöt évben annyi ismertetést, amennyi kellő reprezentativitást biztosíthat? Írtak-e róla megfelelő mennyiségben megfelelő színvonalúakat? Egyáltalán, össze lehet-e szedni annyi írást, amennyi biztonsággal igazítja el a nem ruszisztikával foglalkozó történész szakma minderről – valljuk meg – nem sokat tudó képviselőit? Nagy felelősséget vállalt tehát magára ez a válogatás.

Végül 37 magyar szerző által készített recenzió állt össze magyar szerzők monográfiáiról, tanulmány- és konferenciaköteteiről, forráskiadványairól, kiadványsorozatairól és tudományos értekezéseiről. Messze nem az összes kiadványról, messze nem a szűkebb szakma valamennyi képviselőjéről, illetve képviselőjétől. A legjelesebbek azonban akár mint ismertettek, akár ismertetőkként benne vannak: Font Márta, Krausz Tamás, Gebei Sándor, Sashalmi Endre, Bodnár Erzsébet, Filippov Szergej, Gyóni Gábor, Kolontári Attila, Makai János, V. Molnár László, Varga Beáta. Nem feledkezhetünk meg a nemruszista Frank Tibor által szerkesztett *Az orosz birodalom születési* című tanulmánykötetről sem. Reméljük, legközelebb már Baráth Magdolna, Seres Attila vagy Szili Sándor is jelen lesz.

Műben láthatólag nem volt hiány a jelzett időszak magyar történeti ruszisztikájában. Könyv íródott Nagy Péter hatalmi ideológiájáról, a teoretikus Leninről, Ukrajna történetéről,

a „roskátag kolosszus bukásáról”, a közép- és kora újkori orosz államról és hatalmáról, a 18–19. század magyar–orosz kapcsolattörténetéről, a 19. századi Oroszország Balkán-politikájáról, portrékötet az 1917 előtti orosz közélet főbb szereplőiről, konferenciakötetek sora az elmúlt bő évtized nemzetközi konferenciáinak anyagából, megjelent a Régmúlt idők elbeszéléseinek régen várt kritikai kiadása, a Ruszisztikai Központ 20/25 éves jubileumi kötete és még sorolhatnánk. Sok ismertetést kifejezetten a *De Disciplina* „Rusistica” I. számára írtak, így adván hírt számos, addig az ismeretlenség homályában maradt műről. Ebben, természetesen tetten érhető a pécsi műhelyben készült mű összeállítóinak egyfajta „kiegyenlítési” törekvése, hiszen az új recenziók zöme pécsi kutatók könyveiről szól, de elfogultsággal mégsem vádolhatók, hiszen például az „oroszságismeret” budapesti iskolájának a MOSZT vezetője nem kevesebb, mint 20 oldalas ismertetőt szentelt...

Ebben az értelemben tehát sikerült megvalósítani a kitűzött célt: egy olyan körképet nyújtani a hazai történeti ruszisztikáról, amely a könyvek szintjén legalábbis felvillantja annak közel teljességét az utóbbi másfél évtizedben. A „történeti recepció” kérdésében már bonyolultabb a helyzet. Befogadás módszertani szempontból úttörő szerepre vállalkozott a *De Disciplina*, ezért nem csodálkozhatunk azon, ha ezenközben felvonultatta e rendkívül összetett műfaj megannyi gyerekbetegségét. Talán egy tematikus bontás letisztultabb képet eredményezhetett volna.

Kezdjük azzal, hogy már eleve „hozott anyagból” dolgoztak, tehát azokkal a recenziókkal, amelyek a kijelölt időszakban íródtak. Ezek a legkülönbözőbb színvonalúak, terjedelműek és felfogásúak (ahogy maguk a recenzált könyvek is). Nem egyezik még a recenzióról, mint olyanról vallott nézetük, s így célkitűzésük sem. Ami egyáltalán nem meglepő, hiszen a mai magyar történetírás egészében sincs konszenzus arról, hogy egy recenzióknak valójában mi a feladata, s azt milyen eszközökkel kellene megvalósítani, hol a helye a recenzióírásnak a szakírásban, s általában a történész szakmában? Maradt-e becsülete, megbecsültsége, kellő legitimitációja a céhen belül?

Ezek a recenziók valójában ismertetések. Az esetek döntő többségében hüen és arányosan adják vissza az ismertetett művek tartalmát, alkalmasak arra, hogy az adott témában tájékozatlan (vagy kevésbé tájékozott) szakmabelit felvilágosítsák, eligazítsák. Értékelést alig tartalmaznak, vagy ha igen, akkor szinte kizárólag pozitívokat, lelki alkattól, pillanatnyi karrierpozíciótól, intézményi hovatartozástól függően, visszafogottabbakat vagy lelkesültebbeket. Kritika alig-alig lelhető fel bennük, vagy ha mégis, akkor inkább formai, technikai, szerkesztési (nyomdai) hibákra felfigyelő, esetleg bizonyos bibliográfiai adatokat hiányoló vagy terminusokat vitató tartalommal.

Az igazi recenzió azonban kritika, vagy – engedjük meg – kritikuss ismertetés. Ebben nem bővelkedik a szóban forgó kötet, ahogy a hazai historiográfia sem. Aminek fő magyarázó oka a szakma (még inkább annak egy-egy részterülete) zártsága, belterjessége, „békés egymás mellett” élése. Ha rosszat ír sz egy kollégáról, azt teszi majd ő is, viszont a jó szóért okkal várhat sz te is elismerést. Amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten... Nem állítom, hogy teljesen hiányoznak a magyar akadémiai történetművelésben az érdemi recenziók, csak bántóan kevés van belőlük. S ha mégis találkozunk kritikával, akkor az leggyakrabban az úgynevezett „vitriolos” bírálat műfajába sorolható, amellyel szemben szintén joggal lehetnek fenntartásaink. Hogy a történeti ruszisztikán belül maradjunk, ilyen például Számvéber Norbert (*Hadtörténelmi Közlemények* 126. [2013] 571–583.) vagy Ungváry Krisztián (*Századok* 147. [2013] 1561–1580.) recenziója Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerkesztette *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947* című munkáról. Ez esetben – egyébként hiánycikk – a bíráló „bátorság” alapvetően abból fakad, hogy az említett két történész nem a történeti ruszisztika művelője, hanem a magyar történelem kutatója, így részint „körön kívüli”, részint nagyon is a nemzeti történetíráson belüli, ezért a „magyar” szempontok iránt sokkal „empatikusabb”, mint az egyetemes történeti megközelítés hívei.

Nem szabad ugyanakkor nem elemezni azt a közeget, történelmi-politikai kontextust sem, amelyben ma a történész mesterség elhelyezkedik. Az utóbbi években a hatalom, mint

megrendelő részéről is megnőtt az érdeklődés a nemzeti múlt egyes korszakai, eseményei, személyei iránt. Lényegét tekintve a nacionalista emlékezetpolitikája kiszolgálása érdekében neki megfelelő, a történelem kutatásával foglalkozó intézményeket hoz létre, témákat, projekteket, kutatási irányokat, emlékbizottságokat preferál (és támogat), másokat pedig legfeljebb megtűr, de nem támogat, viszont (lapzártáig) nem is tilt. A „hivatalos” megrendelői igény tehát jelen van, és esetenként (szakkritikai mezbe öltöztetett) nyílt szembenállást is indukál bizonyos, a nemzeti emlékezet vagy az aktuális politikai érdek szempontjából releváns történelmi problémák interpretálásában. (Az állami beavatkozás nem precedens nélküli tágabb régiókban. Oroszországban például az egységes iskolai történelem tankönyvcsalád megrendelésének formájában öltött testet, azonban mindez széleskörű szakmai viták és konzultációk közepette történt.) Azonban nemcsak a „hivatalosnak”, a „divatosnak”, netán az akadémiai mainstreamnek való megfelelési vágy hívhat életre megsemmisítőnek szánt kritikákat, hanem a generációs ellentét is, amely néha kibékíthetetlen a rendszerváltás előtt és után szocializálódott történésznemzedékek között. Ezen a ponton azonban már a mai magyar történetírás egészéről kellene szólni, ami nem lehet ennek a recenzióknak feladata. Annyit leszögeznék, hogy talán helyesebb helyette a *történetművelés* szót használni, ugyanis a dilettáns, vagy műkedvelő történelmi írások mellett egyre gyakrabban az elvileg professzionális történészek sem tartják be a szakma szabályait. Az emlékezetpolitika és a történettudomány közötti határok el-elmósódnak, amivel kérdésessé teszik a Marc Bloch-i értelemben vett történész mesterség mai általános érvényességét.

A *De Disciplina Rusistica* című sorozat első kötete azon történelmi művek közé tartozik, amely a történész céh évszázados hagyományai szerinti műfajt választott alapanyagául, és akként is dolgozta azt fel. Nagy érdeme, hogy a napjaink történettudományában pontos helyét nem találó recenziót állította érdeklődése középpontjába, a történelmi ruszisztika pedig hálás lehet neki, hogy további munkálkodásra serkentő tükröt tartott elé – s hogy jó hírét keltette a hazai historiográfiában. Módszertani kézikönyv bizonyosan nem lesz belőle, hiszen a recenzióírás szabályait nem tisztázta, ám létrejöttével inspirálóan hathat az ilyen irányú szakmai párbeszédre. És várjuk a magyar szerzők nem magyar ruszisztikai művekről szóló második, illetve a magyar történész ruszisták munkásságát külföldi visszhangjának szentelt harmadik recenzió-kötetet.

Szvák Gyula

AZ OROSZ BIRODALOM SZÜLETÉSEI Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről

Szerk. Frank Tibor

Gondolat, Bp. 2017. 414 oldal

Frank Tibor sorozatszerkesztésében magyar történészek foglalják össze kutatásaik eredményeit Európa és a világ sorsát meghatározó birodalmakról. Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Németország után negyedikként Oroszország került sorra. A rendkívül találó cím kifejezi, hogy itt egymást váltó birodalmi formációkról van szó, melyeknek pusztán egymáshoz való viszonya is számos izgalmas problémát vet fel. Élénk viták zajlanak és zajlottak például arról, hogy az orosz földeket összegyűjtő Moszkóvia és az ebből kinövő Orosz Birodalom vajon a Kijevi Rusz vagy Dzsingisz kán eurázsiai birodalmának örököse-e; hogy a pétervári Oroszország miképp birkózott meg a modernizáció kényszerével, vagy a Szovjetunió mennyiben jelenti az 1917 előtti rendszer tagadását, mennyiben örökölte annak mozgásterét, geopolitikai törekvéseit, birodalmi ambícióit. Az egyes fejezetcímek ugyanakkor jelzik, hogy

a történetek valamiképp mégis egymásra épülnek: *Gyökerek, Térfogalás, Cárok birodalma*. A *Szovjetek uniója* című fejezet végén a kérdőjel pedig több irányú továbbgondolásra is lehetőséget ad. Kapcsolódhat egyrészt a szovjetek kifejezéshez, ami tanácsokat jelentett, melyek helyi, társadalmi önszerveződési formaként jöttek létre (de ebbéli funkciójukat a kiépülő pártállami, majd személyi diktatúrában nagyon hamar elveszítették), valamint köthetjük az unióhoz is, ami utalás arra, hogy itt valójában nem szuverén államok társulásáról, hatáskörök önkéntes átadásáról, hanem egy centralizált, felülről szervezett birodalomról van szó.

A tanulmányok szerzői a hazai ruszisztika–szovjetológia egymást követő generációinak neves képviselői. Az írások között vannak átfogó jellegűek, melyek egy egész korszakot vesznek górcső alá (Font Márta, Filippov Szergej), vannak olyanok, melyek a birodalomépítés, terjeszkedés egy-egy fontos szeptét mutatják be részleteiben (Szili Sándor, Varga Beáta, Gebei Sándor stb.). De még a birodalmiság szempontjából marginálisnak tűnő résztemák is fontos esettanulmányok a rendszer működésének megértéséhez. (Ismertetésemben valamennyi tanulmányra nem fogok kitérni.)

Szvák Gyula írásában felvázolja azokat a kereteket, melyeken belül az orosz történelem kutatható, értelmezhető, sajátosságai magyarázhatók. A civilizációs paradigmával szemben inkább Wallerstein világrendszer-elméletét, a centrum–periféria felosztást részesíti előnyben. Már önmagában erről is tudományos viták sorát lehet lefolytatni. Valószínűleg egyik paradigma sem képes a maga teljességében megragadni az orosz valóságot, viszont az értelmezés során egyik sem negligálható.

Font Márta nagyívű tanulmányban tekinti át a kezdeteket, a Kijevi Rusz államalakulatótól a Moszkvai Fejedelemségig. A fontosabb események bemutatásán túl olyan vitás és vitatott kérdésekben igazítja el biztos kézzel az olvasót, mint a normann elmélet, az orosz földek összegyűjtése. Közben berögzült és sokáig evidenciának tekintett toposzokat árnyal, például Alekszandr Nyevszkijel kapcsolatban. Arra is rámutat, hogy a kijevi örökséggel, a kereszténység védelmével és a tatárellenes küzdelmek mítoszával szemben „Moscovia” felemelkedésében sokkal nagyobb szerepet játszott a tatár kánok támogatása, a tatár politikához való igazodás, a megerősödő Moszkvai Fejedelemség pedig számos elemet átvett a tatár hatalomgyakorlás technikájából.

Gyóni Gábor rendkívül érdekes írással jelentkezik a kötetben. Moszkva és Novgorod küzdelmét tárja elénk „az orosz földek összegyűjtésének” időszakában. A demokratikusabb, a föld magántulajdonát elismerő, a fejedelem hatalmát korlátozó, vecsével, választott tisztségviselőkkel rendelkező Novgorod társadalmi-politikai modellje alternatívát jelentett a „despotikus” Moszkvával szemben. A hosszú küzdelemben végül Novgorod maradt alul, és nem kerülhette el – több hullámban – a véres megtorlást, melynek során Moszkva első ízben alkalmazta a birodalmi politika teljes eszköztárát, „melyet a későbbi évszázadokban más régiók is megtapasztalhattak”. Ennek szerves részét képezte az alulról szerveződő autonómiák teljes felszámolása, korlátlan egyszemélyi hatalom kiépítése, repressziók, megfélemlítés, pogromok, tömeges deportálások, koncepciós ügyek kreálása (és a krónikák átírása, a múlt uralására tett kísérlet is). Novgorod példája azt mutatja, hogy a szabadságszeretetnek és „demokráciának” milyen mély gyökerei vannak az orosz történelemben.

A birodalom építésének, bővítésének további fázisaival több tanulmány is foglalkozik a kötetben. Szili Sándor a frontier-koncepcióhoz kapcsolódva mutatja be igen alaposan Szibéria birtokba vételének lépcsőfokait, két eltérő fejlettségű civilizáció konfliktusoktól terhelt találkozását a mozgó határ mentén, az elv és gyakorlat kettősségét a kolonizáció folyamatában. Az eseménytörténeten túl megismerjük az adóztatás rendjét (jellemzően prémadóról volt szó), vagy azt, miképp jelenik meg a cár és az orosz hódítók alakja a különböző népek mítoszaiban. Szili Sándor írásából világossá válik az is, hogy a kérdéskör vizsgálata messze túlmutat önmaga jelentőségén, hiszen a politika élénk figyelemmel kíséri a szibériai történészek paradigmaváltását, a hagyományos, Moszkva-centrikus orosz–szovjet szemlélet meghaladására tett kísérleteket.

Varga Beáta Ukrajna betagozásának különböző fázisait tekinti át a 17–18. században az autonómiától a teljes alávetésig. Külön hangsúlyozza a kijevi örökség fontosságát az orosz birodalmi identitás megteremtésében, az „orosz városok anyja” képezte az összekötő kapcsot Bizánc és Moszkva között. Kitér a kulcsfontosságú 1654-es perejaszlavi egyezmény eltérő értelmezéseire, ő maga „széles körű autonómián alapuló vazallusi viszonyként” határozza meg az így létrejött orosz–ukrán relációt. A továbbiakban pedig lépésről lépésre nyomon követi, miként korlátozták az egymást váltó cárok a Hetmanátus mozgásterét, mígnem az 1830-as évekre Kelet-Ukrajnában sikerült teljes egészében kiépíteni a birodalmi közigazgatást, a terület elítjét pedig asszimilálni a birodalom nemességébe. Gebei Sándor tanulmánya az Oroszország hatalmi térnyerése a Rzeczpospolita rovására címet viseli. Vizsgálódásainak középpontjában az a probléma áll, miként és milyen okok miatt maradt alul – végül önálló állami létét is elveszítve – a 15–16. században még európai nagyhatalomnak számító Lengyelország keleti szomszédjával szemben. A miéltre adott válasz egyik fontos eleme az államberendezkedésben megfigyelhető különbség. A királyi hatalmat erősen korlátozó, a tradíciókhoz a realitások ellenében is ragaszkodó lengyel nemesi demokrácia sokkal kevésbé bizonyult hatékonynak, mint abszolutista, militarista vetélytársai. A királyválasztások körüli küzdelmek pedig kiváló lehetőséget adtak Berlin, Bécs és Szentpétervár számára, hogy protektori szerepet vállalva egyre inkább beavatkozzanak a lengyel belpolitikába, majd végül felosszák egymás között az országot.

Sashalmi Endre a birodalmiság attribútumainak és jelképrendszerének formálódásáról ír. A téma kapcsán I. Péter uralkodása kulcsfontosságú, hiszen ekkor kerül sor az imperátori titulus felvételére, és lesz az ország immár „hivatalosan” is impérium. Mindez természetesen – amint a szerző is utal rá – nem előzmények nélküli, új momentum volt viszont az antik római elemek megjelenése a szimbolikában, ikonográfiában, propagandában: az Augustusig visszavezetett fiktív genealógiához ekkor járult Mars és Hercules alakjának párhuzamba állítása az uralkodó személyével, a győzelmeket követő diadalmenetek római mintájú koreográfiája, vagy éppen I. Péter római öltözetben és jelvényekkel történő ábrázolása a pénzérméken.

Filippov Szergej a pétervári Oroszország kapcsán a felülről jövő reformok egymást követő, hol nekilendülő, hol elakadó hullámaint vizsgálja. A 18–19. században öt nagy átalakítási kísérletet különböztet meg, ezek mindegyike egy-egy uralkodóhoz (I. Péter, II. Katalin, I. Sándor, II. Sándor és II. Miklós) kapcsolódott, mindegyik a birodalom modernizációjának kényszeréből fakadt. Tanulságos epizódokat olvashatunk például a „republikánus” I. Sándorról, aki még trónörökösként egy levelében arról elmélkedett, hogy miután népképviselést hoz létre országában, az ő hatalma teljesen megszűnne és visszavonulna az uralkodástól; vagy II. Katalinról, aki valóban összehívott egy 570 főből álló választott testületet törvényelőkészítő munkára, amely azonban képtelen volt megbirkózni a rábízott feladattal. A különböző reformkoncepciók bemutatásán túl a szerző azt is vizsgálja, hogy vajon maga az orosz társadalom mennyire volt érett, fogékony a reformokra. Beszédes tény, hogy a reformok kidolgozására sokszor titkos bizottságokban, a nyilvánosság elől gondosan elzárta került sor, azok bevezetéséhez a hatalomnak rendre pressziókkal kellett élnie, vagy éppen meghátrált a társadalom egyes rétegeinek (többnyire a nemességnek) ellenállásától tartva.

Bodnár Erzsébet áttekintést ad I. Sándor külpolitikájáról, az európai ügyekről, melyekben Napóleon legyőzését követően Oroszország meghatározó és megkerülhetetlen tényező lett, a balkáni térségről és ezzel összefüggésben az Oszmán Birodalom további sorsát érintő keleti kérdéssről. A szerző sajátos kettősségre mutat rá Pétervár török-politikájában. Egyrészt az oszmán-törökök által uralt területek az orosz terjeszkedés útjába estek (a román fejedelemségek, Besszarábia, a Duna-delta, Kaukázus térsége), a tengerszorosok feletti ellenőrzés megszerzése pedig eddigre már az egyik legfontosabb célja volt az orosz külpolitikának, mégis a vizsgált időszakban reálpolitikai megfontolásokból kiindulva az Oszmán Birodalom fenntartása és az Isztambulhoz fűződő jó viszony megőrzése prioritást élvezett. Abból indultak ki ugyanis, hogy Oroszország biztonságát

jobban szolgálja egy gyenge, rosszul kormányzott és befolyásolható szomszéd, mintha a felosztásban részt vevő erősebb hatalmakkal kerül közvetlen területi érintkezésbe.

Szaniszló Orsolya a 18. századi női imperátorok uralkodásával foglalkozik, benne a legitimitás, idoneitas problémáival, a trónöröklés rendjének szabályozásával, illetve szabályozatlanságával, a kegyencek és a gárda szerepével. Az uralkodónők történelmi teljesítményéről mérleget vonva megállapítja, hogy „egyedül II. Katalinnak sikerült felnőni egy birodalom kormányzásának feladatához, és I. Péter méltó örökösévé válnia”.

Bebesi György a Romanovok háromszáz éves birodalmának bukásához vezető okokat elemzi. A problémakör összetettségét jellemzi, hogy nagy strukturális összefüggések (megkésett kapitalizálódás, torlódott társadalmi fejlődés, az alkotmányos átalakítás nehézségei) felvázolása mellett olyan kérdésekre is kitér, mint II. Miklós személyes és uralkodói kvalitásai, vagy a Sztolipin ellen 1911-ben elkövetett merénylet részletei. A mélyreható történeti elemzést apró, érdekes epizódokkal színesíti, ami közelebb hozza a korszakot az olvasóhoz, érthetőbbé, átélhetőbbé teszi a múltbéli történéseket.

Krausz Tamás a Molotov–Ribbentrop-paktum különböző interpretációit értelmezi, a paktumhoz vezető úton döntő jelentőségűnek tartja a müncheni egyezményt, és a nyugati hatalmak, valamint Lengyelország és a balti államok felelősségét hangsúlyozza a történetekben. A polémia korántsem tekinthető lezártnak, a müncheni egyezmény és a szovjet–német megneemtámadási szerződés közelgő kerek évfordulója nyilván újabb lendületet ad majd a kérdéskörrel kapcsolatos kutatásoknak, szakmai (és politikai) vitáknak.

Fóris Ákos a magyar–szovjet együttműködést vizsgálja a magyar háborús bűnösök felelősségre vonása terén. Áttekinti a jogszabályi háttérrel (nemzetközi egyezmények, fegyverszüneti megállapodás, békeszerződés), a kiadatások gyakorlatát. Megjegyzi, hogy a szovjet szervek sok esetben már kész listákkal érkeztek Magyarországra, illetve a letartóztatások, elhurcolások során nem mindig voltak tekintettel a jogszerűsége vagy a magyar hatóságok tevékenységére. A kezdeti, kaotikus időszakban a különböző szovjet hatóságok, katonai egységek gyakorlatilag önhatalmúlag cselekedtek, az elhurcoltakról a magyar hatóságok sokszor semmiféle információt nem kaptak (sem hollétükről, sem letartóztatásuk okáról vagy a rájuk kiszabott ítéletről). Ezen a téren csak 1948-tól történik előrelépés, innentől kezdve figyelhető meg a szovjet fél részéről nagyobb együttműködési hajlandóság a magyar hatóságokkal. Az együttműködés kiterjed személyek kiadatására, tanúkihallgatásokra, információk, bizonyítékok átadására.

Baráth Magdolna a kelet-európai országok szovjetizálásával, a szovjet blokk („külső birodalom”) megeremteltségével foglalkozik tanulmányában. Az ismert fázisokon túl elsősorban az eddig kevésbé kutatott gazdasági stratégiákra koncentrálna. Ezek segítségével a szovjetek magukhoz láncolták a térség országait, melyeknek korábban semmilyen vagy csak igen csekély gazdasági kapcsolatai voltak a Szovjetunióval. A vesztes országokban a jóvátétel és a szovjet tulajdonszerzés mutatkozott erre a leghatékonyabb eszköznek, de Moszkva hatalmi szóval tiltotta el az érdekszférájába került államokat a Marshall-segély igénybevételétől is. Bár a KGST-t eredetileg olyan integrációs szervezetnek szánták, amely összehangolja a tagországok gazdasági tevékenységét, ezt a szerepet azonban a hidegháborús pszichózis légkörében nem tudta betölteni, a nehézipar dominanciáján és a kollektívizált mezőgazdaságon alapuló szovjet tervutasításos modell átvételével az egyes szocialista országok gyakorlatilag önállósra rendezkedtek be, a Szovjetunióval hosszú távú, 4-5 éves bilaterális gazdasági egyezményeket kötve.

Galicza György írása a közelmúltból a jelenbe kalauzolja az olvasót. A Szovjetunió felbomlását követően Oroszország a térség néhány más államával együtt folyamatosan keresi a reintegráció lehetséges új formáit. Ennek ideológiai alapját az eurázsiai gondolatban fedezhetjük fel, amely a múlt század 20-as éveiben kristályosodott ki az orosz emigráció berkeiben, és Oroszországot a Kelettől és a Nyugattól is különböző, önálló entitásként (civilizációként), eurázsiai birodalomként határozza meg. A putyini érában – részben az európai integráció

tapasztalatait is figyelembe véve – komoly lépések történtek és még merészebb elképzelések születtek az Eurázsiai Unió létrehozása érdekében. 2015. január 1-jétől már működik az Eurázsiai Gazdasági Unió, amely nemcsak vámuniót és egységes gazdasági térséget jelent, de kormányközi és szupranacionális intézményei is vannak. Galicza György tanulmányából világosan látható, hogy a mostani próbálkozás már eddig is lényegesen messzebb vezetett, mint a megelőzőek, bár tartós és átütő sikeréről egyelőre még korai lenne beszélni.

A tanulmányok sorát Széchenyi Ágnes nagyívű áttekintése zárja az orosz (b)irodalom magyarországi percepciójáról. A szellemes cím jelzi, hogy a magyar olvasóközönség az irodalmi műveken keresztül nem egyszerűen esztétikai élményhez jutott, hanem az orosz államról, társadalomról, gondolkodásról, az orosz írókat foglalkoztató alapvető erkölcsi, társadalmi, filozófiai problémákról alkotott képet a maga számára. A szerző imponálóan széles szakirodalmi és forrásbázisra támaszkodva mutatja be, hogy az 1825-től 1945-ig terjedő időszakban milyen formában jutottak el a nagy orosz klasszikusok az olvasókhoz; magyar irodalomtudósok, szlavisták, lapszerkesztők (Bonkáló Sándor, Schöpflin Aladár, a Gellért testvérek és mások) milyen tevékenységet fejtettek ki az orosz irodalom magyarországi ismertetése, értelmezése terén. A rendkívül adatgazdag írás igazi csemege az irodalom, a kultúrtörténet és a történelem iránt érdeklődőknek egyaránt.

A kötetre jellemző műfaji és tematikus sokszínűség a végén áll össze egységes egészé, izgalmas szellemi kalandra csábítva az olvasót az orosz történelem rejtelmeiben, melyekben azért sem árt eligazodni, mert az elmúlt századokban, évtizedekben az számos ponton keresztelte a közép-európai térség (azon belül Magyarország) történetét, és Oroszországgal a jelenben és jövőben egyaránt számolnunk kell.

Kolontári Attila

MAGYAR–SZOVJET GAZDASÁGI KAPCSOLATOK 1948–1973 DOKUMENTUMOK

Szerk. Fiziker Róbert

Magyar Nemzeti Levéltár, Bp. 2017. 672 oldal

Aligha vitatja valaki, hogy a második világháború befejezését követő évtizedek hazai történetét jellemző alapvető politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás meghatározó mozgató rugójának a teljes függőséget eredményező közvetlen és közvetett szovjet dominancia tekinthető. A sok szálon érvényesülő rendszer egyes elemeinek forrásszintű megismerése az elmúlt évtizedekben ugyan fokozatosan haladt előre, de még korántsem rendelkezünk átfogó, minden szegmensre kiterjedő, pontos képpel a történésekről. Ennek egyik oka kétségtelenül az volt, hogy – eltekintve az orosz levéltárakban folytatandó kutatások akadályaitól – a figyelem mindenekelőtt a háborút követő szovjet megszállás és a hadifogolysors, majd az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás dokumentumainak lehetőség szerint minél részletesebb feltárására összpontosult, és a mégoly jelentős gazdasági kapcsolatok levéltári forrásainak mélyebb szintű megismerése nem került látótérbe. (Némi rálátást csupán a Külügyminisztérium által a hatvanas és hetvenes években a magyar–szovjet kapcsolatokról kiadott kötetek, célirányos statisztikai összeállítások és a budapesti nagykövetség jelentéseiből [1953–1956; 1956–1964] készült forráskiadványok adtak.)

A hiányok pótlására irányuló szándék már jó egy évtizeddel ezelőtt megfogalmazódott a hullámzó intenzitással működő magyar–orosz levéltári bizottság ülésein. A tervek valóra váltása azonban egészen 2012-ig váratott magára, amikor az orosz levéltári szolgálat végül – magyar kutatók (Baráth Magdolna, Földes György, Varga Zsuzsanna) közreműködésével – kiadta az

1948–1973 közötti időszak 152 magyar és orosz dokumentumát tartalmazó kötetet, melyhez Valerij Muszatov diplomáciatörténész, egykori budapesti nagykövet írt bevezető tanulmányt (Szovetszko-vengerszkie ekonomicseszkie otnosenija 1948–1973. Rosszija XX vek. Dokumentü. Moszkva 2012.). A munka hazai kiadása már ekkor napirenden volt, de megjelentetésére nem került sor. Tervezett előszava viszont, ami fő vonalaiban átfogja az 1948–1973 közötti időszak gazdasági kapcsolatait – Földes György tollából – 2013-ban megjelent a Századok hasábjain (A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973. Századok 147. [2013] 1349–1375.). Mindezek után döntött a közelmúltban a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) vezetése, hogy majd egy tucat további dokumentummal és a függelékben statisztikai táblázatokkal kiegészítve, magyarul is hozzáférhetővé teszi a forráskiadványt, beemelve bevezetőként Földes tanulmányát is. Az immár 162 dokumentum (a nyolc orosz központi levéltárból 75, az MNL Országos Levéltárból 87 darab) – a meghatározó döntéshozó, illetve döntés-előkészítő szervek regisztraturáiból válogatva – három részre (1948–1956, 37 darab; 1956–1964, 74 darab; 1964–1973, 51 darab) bontva kisebb, igaz nem lényegtelen hiátusokkal (ilyen az uránkitermelés és a hadiipar) teljes áttekintést ad a kétoldalú, sőt egyes esetekben a KGST keretén belül létrejött kapcsolatok alakulásáról. Kezdve az egykori német vagyon és a magyar–szovjet vegyes vállalatok sorsának levezésétől, az ország 1953–1956 közötti akut gazdasági nehézségeitől, az 1956-os forradalom leverését követő pénzügyi és áruellátási segítségen és az ipari fejlesztések problémáin át az áruhiánnyal és élelmiszerellátási gondokkal (a kenyérgabona-hiány a hatvanas évek elején), illetve hiteltörlesztési problémákkal sújtott magyar gazdaság, az export-import mérleg, a tudományos-műszaki együttműködés szerteágazó részleteiig, és nem utolsósorban a magyar reformtörekvésekről alkotott szovjet véleményekig. Az eltérő színvonalon, de összességében bőven jegyzetelt források között először tanulmányozhatjuk a szovjet és magyar vezetők tárgyalásairól és a különböző szintű tervegyeztetésekről készített feljegyzéseket, a kapcsolatok több évre kiterjedő áttekintéseit, Kádár Jánosnak a gazdasági problémákról a szovjet vezetőkhez intézett leveleit, az azokra érkező válaszokat, a budapesti szovjet nagykövetek és a különböző szakértők által a magyar gazdaság helyzetéről (például a nyersanyag- és fűtőanyag-ellátás nehézségeiről, a Nyugat felé történő eladósodásról) és a kétoldalú kapcsolatokról ismétlődő rendszerességgel készített, gyakorta kritikus, elemzéseit. Sajnálatos, hogy a csatolt mellékleteket egyes – láthatóan fontos – esetekben (például I/5., I/9., I/34. és II/70. számú iratok) elhagyták, és még regeszta formában sem ismertették, miközben másutt a közlés nem tűnik indokoltnak (így a II/41. számú irat mellékleteinél).

Különösen emelik a kötet értékét azok a feljegyzések, amelyek bepillantást engednek a közvetlen eszmecserekébe, melyeket a két miniszterelnök-helyettes (Mihail Leszecsko és Apró Antal) 1967 februárjában a nemzetközi kérdésekről és a magyar–szovjet együttműködésről, 1968 júliusában a gazdasági reformról folytatott (III/12., III/32.).

Ha a kötet egészéről szólunk, megkerülhetetlen, hogy ne tegyünk említést a tartalom mellett a közlés formai elemeiről, noha a szerkesztő mozgásterét az orosz kötet készen kapott anyaga alapján véve leszűkítette, miután itt nem volt lehetősége változtatásokra. Vonatkozik ez mindenekelőtt arra, hogy a dokumentumokat – eltérően a hazai forrásközlési gyakorlat standardjától – megfosztották a hitelességet tanúsító és forrásértékelést megkönnyítő információktól. (Ennek klasszikus példája a II/65. számú irat, ami címe szerint emlékeztető Kádár János részére, a szövege szerint pedig a szovjet kormány aláírás nélküli levele Kádárhoz, illetve a II/73. számú irat, ami a címe szerint egy Hruscsov számára készült emlékeztető, ám nem derül ki, hogy ki készítette, milyen nyelven és miért éppen Apró Antal miniszterelnök-helyettes irataiban található.) Mindezen túl célszerű lett volna jobban ellenőrizni az orosz nyelvű dokumentumok fordításának szakszerűségét és a címekben a választott irattani fogalmak (például a „leirat” mást jelent, mint a „feljegyzés”) helyességét, illetve a magyar iratok egy részénél egyáltalán megadni az irattani meghatározást. Hasonlóképpen érdemes lett volna határozottabban elszakadni az orosz nyelv köztársaságaitól, a magyar nyelvben nem használt nyelvtani formáktól (így a főnévi igenevek felszólító

módban: I/5.) és olyan fogalmaktól, melyek „magyarítása” semmit sem változtatott volna a szöveg tartalmán, viszont világosabbá tette volna annak pontos jelentését. (Például „a Magyarország miniszterelnöki kötelezettségeit ellátó Apró Antal” – azaz miniszterelnök-helyettes: II/25.).

A kötetet névmutató zárja, de ez sajnálatos módon nem azonos az orosz kötet annotált névmutatójával, ami éppen a szovjet tisztviselők miatt számunkra is jól használható lett volna.

A fenti megjegyzésektől függetlenül, melyeket csupán a jobbító szándék indukált, a recenzius csak őszinte elismeréssel illetheti a kötet szerkesztőjét, aki sziszifuszi munkát végzett a forráskiadvány adaptálásának, kiegészítésének és maximális használhatóságának biztosítása érdekében, nagy szolgálatot téve ezzel a hazai történettudománynak. Reméljük a folytatás az ismét magára találó magyar–orosz levéltári együttműködés keretében nem várat sokáig magára.

Gecsényi Lajos

Kiss Dávid

A MUNKÁSÓRSÉG TÖRTÉNETE ÉS ELŐZMÉNYEI

VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Bp. 2017. 633 oldal

A kötet Kiss Dávid PhD disszertációjának jelentősen bővített, többévnnyi friss kutatási eredményekkel kiegészített változata. Aktualitását nem szükséges hosszasan taglalnunk, hiszen a Munkásórség működésének teljes történetéről, felépítéséről és működéséről nem állt rendelkezésre monográfia. A szerző kutatásait még 2005-ben kezdte (11.), és mostanra elmondható, hogy – az 1956-os forradalom és szabadságharcra adott bolsevik reakció egyik legfontosabb következményeként létrejövő – erőszakszervezet múltjának avatott szakértőjévé vált.

A kötet hét nagy fejezetre tagolódik. Az első fejezetben Kiss bemutatja a Munkásórséget övező propagandát, továbbá a szervezet korabeli népszerűsítési próbálkozásait, illetve a témára vonatkozó historiográfiával is megismerkedhetünk. Érdekes tény, hogy a szervezet történetével kapcsolatban lényegében egyetlen emlékirat használható forrásul, a Munkásórség első parancsnokának, Halas Lajosnak a memoárja.

A második fejezetben megismerkedhetünk a 20. század első felének félkatonai milíciáival: a magyar Vörös Őrség és az MSZDP Rendező Gárdájával, a német Roter Frontkämpferbunddal. Kiss ezzel párhuzamosan kitér e szervezetek szélsőjobbaldali megfelelőire is (mint például az osztrák Heimwehre), amelyeket a második világháború utáni paramilitáris szervezetek (például a csehszlovák Lidová Milícia és a keletnémet Kampfgruppe der Arbeiterklasse) bemutatása követ. Kiss részletesen elemzi, hogy ezen szervezetek miképpen szolgáltak alapul, mintául a későbbi magyar Munkásórség felállításánál. Különösen értékesnek tartjuk a szociáldemokraták Rendező Gárdájának bemutatását (29–33.), amely a II. Magyar Köztársaság történetének egy teljesen ismeretlen vetületét világítja meg az olvasó számára. E fejezet révén a könyvet a két világháború közötti időszak kutatói is haszonnal forgathatják.

A harmadik fejezet a Munkásórség felállításának társadalmi és politikai szükségességéről szól, majd megismerhetjük a szervezet korai bevetéseit, szervezeti felépítését, illetve a vonatkozó törvényeket és szabályzatokat. A szerző alaposan ismerteti a szervezet első éles műveleteit, vagyis az 1957. március 15-ei és április 4-ei ünnepségeken való részvételt, amikor a Munkásórség már fontos szerepet játszott a rendezvények biztosításában. A fegyveres karhatalom erejének fitogtatása mellett a testület szimbolikus feladatokat is ellátott, és ezzel egyfajta társadalomformáló szerepet is kapott a szocialista vezetéstől. Kiss különösen részletesen foglalkozik a kádári

konzolidáció egyik mérföldkövével, az 1957. május 1-jei eseményekkel. A szerző a történeteket a Stockholm-szindróma tünetegyüttesével magyarázza (106–107.): e pszichológiai közeg kialakítását a *terror* tette lehetővé, hasonlóan 1919-hez, valamint a Rákosi-korszakhoz. A Munkásőrség ebben a felállásban a társadalom felé valójában agresszív tényezőként érvényesült, jóllehet hivatalosan és az elnevezésből is adódóan egy defenzív organizációról beszéltek.

A negyedik fejezetben képet kapunk a Munkásőrség történetének korai szakaszáról, egészen 1963-ig. A testület 1957-ben így fogalmazta meg feladatait: „Minden időben álljon rendelkezésre, ha kell fegyverrel a Párt akaratának végrehajtásához” (112.). Az ekkori közhangulatot, valamint a testület elszántságát mi sem mutatta jobban, mint az, hogy a MŰK (Márciusban újra kezdjük!) jelszavára a testület a HUKUK választ adta (Ha újra kezditek, újra kaptok! [91.]). Az átszervezéseket, fegyverrel való ellátásukat, a személyi állomány bővítését és felkészítését, valamint a szervezet vezetőségét kimerítő alapossággal mutatja be a szerző. Több alfejezetben konkrét történésekre, alkalmakra, akciókra, rendkívüli eseményekre is kitér, melyek egyrészt bemutatják a szervezetet, de a hibáira és hiányosságaira is felhívják a figyelmet. Kiss Dávid egészen a legapróbb részletekbe menően elemzi a szervezet első éveit alapvetően befolyásoló kihágások történetét. Különösen tanulságos az ekkori munkásörök feyelmeztetlenségének részletes ismertetése: a sokszor az intervenció háborúik, vagy 1919 Tanácsköztársaságának harcedzett veteránjai ekkor már azon életkori kohorsz részét képezték, amelyet egy erőszakos szervezet – normál körülmények – között nem vesz igénybe. Ám a sokszori rendszeres, egyben a társadalmat közvetlenül fenyegető eseményeket (lőfegyverrel való visszaélés, erőszak, hatalommal való visszaélés stb.) háttérbe szorította az összes totális diktatúrát jellemző fenoména: a Párthoz való hűség mindent felülíró szerepe.

A következő fejezet a Munkásőrség történetének 1963-tól az 1980-as évekig való történetét tekinti át. A kádári konzolidáció éveiben a testület is jelentősen átalakult, sőt professzionalizáció is történt. A szervezet hőskorára jellemző kihágások nagymértékben visszaszorultak, és ezen tendenciáknak megfelelően a milícia katonai és rendészeti képességei is növekedtek. Mindennek révén megismerhetjük a Magyar Néphadsereggel, a rendőrséggel és határőrséggel való együttműködést, a munkásörök által használt fegyverzetet, valamint a kiképzés új rendszerét. Emellett a képességnöveléssel járó változó jogi környezetet és a további szervezési ügymeneteket is áttekinthetjük. A korábbi problémákat jórészt kinőve, a személyi állományt átrostálva a szervezet a hetvenes évekre más országok félkatonai szervezeteivel, milíciáival összevetve már versenyképesebbnek bizonyult, és a természeti katasztrófák, ipari balesetek során hasznos részét képezte a – mai terminológiával élve – katasztrófavédelemnek. Kiemelkedő szerepet töltött be a testület az 1970. évi rendkívüli tiszai és szamosi árvizek idején (360.).

A hatodik fejezetben a szocializmus utolsó évtizedének politikai helyzetével ismerkedhetünk meg, valamint, hogy ezek hogyan gyorsították fel a Munkásőrség átalakítását, majd megszüntetését. A Munkásőrség a nyolcvanas évekre hatalmának és befolyásának zenitjét már elhagyta, és már a rendszerváltás előtt gyors lépésekkel indult el a megszűnés felé. Kiss e folyamatot a levéltári források feltárása mellett az oral history módszerével is vizsgálja. Különösen figyelemreméltó Németh Miklós miniszterelnökkel készített interjúja. A kormányfő beszámolója szerint már 1989 elején tárgyalásokat folytatott az amerikai nagykövettel a Munkásőrség jövőjéről (482–483.), sőt nyáron már a testület megszüntetése is napirenden volt (507.). Németh kendőzetlen beszámolója újabb adalékot szolgáltat ahhoz, hogy a szocializmust épp azok árulták el, akiknek annak stabilitását kellett volna biztosítani. E megbeszélésre ugyanis az amerikai nagykövettel való rendszeres teniszmeccsek egyike után került sor... Érdeemes megjegyeznünk, hogy e fraternizálás közepette az országban atomfegyvert is hadrendbe állító szovjet hadsereg tartózkodott.

Az utolsó, hetedik fejezet a szervezet végső éveiről szól. A zavaros politikai viszonyok közötti tervezetokről, átszervezési kísérletekről, esetleges reformokról ír a szerző, majd a szervezet végső

hónapjait jelentő 1989 őszi események taglalása következik. Hivatalos felszámolásáról 1989. október 19-én született döntés, így a „négyigenes” népszavazás a Munkásőrség megszüntetését érintő kérdése már csak technikai jellegű lehetett. Kiss ugyanakkor jól látja, hogy a rendszerváltás folyamatában a Munkásőrség komoly kockázati tényezőt jelentett egy esetleges kommunista restauráció szempontjából, és ebből az aspektusból utal Grósz Károly hírhedt 1987. évi beszédére, amellyel a kormányfő lényegében a hetven évvel korábbi reminiszenciákból kiindulva próbálta az MSZMP hatalmát megerősíteni. Az a tény, hogy a Párt kemény magját jelentő, ideológiai szempontból elméletileg kikezdetlen Munkásőrség minden különösebb ellenállás nélkül tudomásul vette feloszlását, ismét komoly kérdéseket vet fel a szocialista káderképzés, illetve a Párt számára megfelelő utánpótlás kinevelését illetően.

A kötet végén nagyszámú mellékletet is találunk a szervezetről, amelyek statisztikai keresztmetszetet adnak a Munkásőrségről, miközben a testület egyenruháit, rangjelzéseit, valamint védelmi és kitelepítési terveket is bemutatják.

A recenzensek meglátása szerint annak tárgyalása megért volna még egy külön fejezetet, hogy léteznek-e összefoglalások arra vonatkozóan, kikből is állt ez a szervezet valójában? A Munkásőrség szerepének ez a lezáratlan volta nagy hasonlóságokat mutat a szocialista korszak titkosszolgálatai, különösen pedig a belső elhárítás helyzetével, ez a lezárulatlan múlt pedig tovább növelte a III. Magyar Köztársaságban fellépő rendszerváltást követő káoszt. Talán megérne egy későbbi, még mélyebb elemzést az a kérdés is, hogy az ÁVH-s állomány mekkora részét irányították át ebbe a testületbe.

A kötet összesen 2328 lábjegyzetének jelentős része primer forrásra utaló jegyzet, amely jól mutatja a szerző alapkutatásának mélységét, mi több a jegyzetanyag nagysága önmagában egy kisebb kötetet is alkothatna. A hazai levéltári források mellett a szerző sikerrel helyezte el a Munkásőrséget az európai paramilitáris szervezetek térképén. Kiss összeszedett és mélyreható elemzése révén betekintést nyerhettünk az előző rendszer világába egy olyan karhatalmi erőn keresztül, amelynek jelenleg nincs megfelelője. A korábban már említett közpolitikai vonatkozások miatt a kötet nem pusztán a szocialista korszak erőszakos szervezetei, hanem az annak általános története iránt is érdeklődőknek szóló és ajánlható kézikönyv.

Ligeti Dávid – Lévai Kristóf

Pál István – Szabó Csaba

A BUDAPESTI KÖZLEKEDÉS FEJLESZTÉSE A POLITIKA NAPIRENDJÉN 1957–1990

Napvilág, Bp. 2017. 261 oldal

„Ma már nyilvánvaló, hogy a Rákóczi úti villamos megszüntetése volt az államszocializmus közlekedéspolitikájának legsúlyosabb hibája” – írja Pál István a 2017-ben megjelent *A budapesti közlekedés fejlesztése a politika napirendjén* című monográfiában. Az ütős állításokban, és áthallásos történetekben bővelkedő kötet az 1957–1990 közötti budapesti közlekedéspolitikai karakteres összefoglalását nyújtja. Ez az a korszak, amelyben a hazai közlekedési beruházások tekintélyes része Budapestre koncentrálódott. Budapest tömegközlekedésére az állampárt tudniillik nem pusztán szolgáltatási kérdésként tekintett, hanem abban a politikailag is szükséges nyugodt légkör megteremtésének eszközét látta. A korszakban Budapest közlekedésfejlesztéséhez kapcsolódó érdekérvényesítés szokatlanul erős és sikeres volt.

A tárgyalt periódusban a főváros térszerkezetét két innováció (metró és a gépkocsi) olyan formán módosította, hogy az akkori döntések és cselekvések szinte rétestesztaként benyúlnak a közelmúltba és a jelenünkbe. A kötetben leírtak így óhatatlanul rezonálnak a jelenkori tapasztalatainkra anélkül, hogy a szerzők a jelen és múlt közötti összehasonlításba belemenének. Az olvasó egy némileg beszűkült nézőpontú (leginkább közlekedési ágazatokban és járműfajtákban gondolkodó), de cselekvő szakpolitikával szembesül.

Az öt fejezetre tagolt munka a Fővárosi Tanács érintett szervezeteiben (leginkább a Végrehajtó Bizottsági ülések jegyzőkönyvei) keletkezett iratok logikája szerint épül fel. A szerzők a testületi üléseken és döntéshozói fórumokon végigvitt legfontosabb ügyekre koncentrálnak. Az 1957–1973 közötti időszakot a *Megtorpanás és fellendülés*, az 1973–1990 közöttit pedig *Az aranykor és a stagnálás* címekkel jellemezték. Látjuk az 1966-os viteldíjreformból kinövő Budapesti Közlekedési Vállalat működési sajátosságait, a villamos- és autóbusz-hálózat körüli kétségeket, a főváros és agglomerációja közötti úthálózat elavultságát, szembesülünk a MÁV és Budapest kapcsolatának ellentmondásaival. A harmadik és a negyedik fejezetek az észak-déli metró építésével és a 4-es metró kezdeteivel foglalkoznak. Ez utóbbi sztorija számos új, vagy kevésbé ismert részlettel gyarapodott. Ki gondolta volna, hogy a 4-es metró vonalvezetésének vitájában még a Nemzeti Banknak is volt – nem pénzügyi, hanem térszerkezeti – javaslata. A kötet utolsó, ötödik fejezete a személyautózás városi életre gyakorolt hatását (parkolás, forgalomcsillapítás) mutatja be. Úgy gondolom, ez a fejezet az, amelyik legerősebben előhívja az olvasók személyes emlékeit. Az 1970-es évek második felétől Budapest történelmi városközpontjában adminisztratív korlátozásokkal igyekeznek kiszorítani a gépjárműveket.

Érdekes módon a bürokratikus koordináció irattermelő logikáját követő tárgyalásmód időnként a történetmesélés legjobb hagyományaihoz mérhető színvonalú, sőt a humort is megcsillantó szöveget eredményez. Mindazonáltal ez a testületi ülések logikáját követő tárgyalásmód azt is eredményezi, hogy a közlekedés fővárosi ügyei – a széleskörű levéltári iratfeltárás ellenére – csak elvétve kerülnek tágabb kontextusba. A szerzők nem tesznek kísérletet arra, hogy Budapest közlekedési-érdekérvényesítő erejét, illetve a beruházási forrásokért indított győztes és vesztes „csatákat” elemezzék. Szokatlan, és sajnálatos módon nem megindokolt eljárás, hogy a képszerkesztő (képválogatás, képaláírások) munkáját elvégző Szabó Csaba a kötet társszerzőjeként szerepel. Ez az eljárás – kívülállók számára – méltánytalannak tűnik a tényleges szöveget megalkotó Pál Istvánnal szemben. Kétségtelen, hogy a szöveg befogadását ügyes, bár kizárólag a népszerű fortepanos adatbázist felhasználó képválogatás támogatja. Az is igaz, hogy a képaláírások élvezetesek, sőt a humort sem nélkülözik. Mindent egybevetve ez az első magas színvonalú, gördülékeny munka a Kádár-korszak budapesti közlekedéstörténetéről.

Frisnyák Zsuzsa

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Csaplár-Degovics Krisztián PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Demeter Gábor PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Csorba György kutató munkatárs
Országgyűlés Hivatala, Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatóság,
Budapest

Fodor Gábor doktorjelölt, igazgató
Isztambuli Magyar Intézet, Kağıthane Isztambul

Frisnyák Zsuzsa PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Gecsényi Lajos kandidátus, ny. levéltári főigazgató
Budapest

Gyarmati Enikő PhD-hallgató
EKE Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger

Hornnyák Árpád PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Kolontári Attila PhD, egyetemi docens
KE PK Társadalom- és Kultúratudományi Intézet, Kaposvár

Kövér György az MTA levelező tagja, egyetemi tanár
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Lévai Csaba PhD, egyetemi docens
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Lévai Kristóf egyetemi hallgató
PTE BTK, Pécs

Ligeti Dávid PhD, tudományos munkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest

Murber Ibolya PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Savaria Történelem Tanszék, Szombathely

Ordasi Ágnes PhD-hallgató
KRE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Szöke Melinda PhD, tudományos munkatárs
MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen

Szvák Gyula az MTA doktora, egyetemi tanár
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Tóth Hajnalka PhD, egyetemi adjunktus
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

FROM RIJEKA TO CONSTANTINOPLE

- Hajnalka Tóth*: How much is a Hungarian Cavalry Captain Worth? Prisoner
Ransoming and International Diplomacy in the Mid-17th Century..... 247
- Gábor Demeter*: From Modernization to Colonisation Efforts: Hungarian Travellers,
Scientists and Economists on the Balkan Affairs
(from the 19th Century to the Annexation Crisis) 284
- György Csorba – Gábor Fodor*: Lipót Mosony – Historical Research and
Hungarian Cultural Policy in Constantinople, 1914–1916 317
- Krisztián Csaplár-Degovics*: Commander of Albanian Youth 351
- Árpád Hornyák*: The Changing Image of the Serbs in Hungarian Foreign Political
Thinking in the Interwar Period 377
- Ágnes Ordasi*: Bomb Attacks against the Governor’s Office at Fiume (1913–1914) 401

PAPER

- Melinda Szőke*: Forged Charters from the Perspective of Hungarian Linguistic Analysis.... 419

WORKSHOP

- Ibolya Murber*: Source Publications at the Border of Old and New Diplomatic History.
A Collection of Diplomatic Sources Relating to the First Austrian Republic 435

IN MEMORIAM

- Vera Bácskai (1930–2018) (*György Kövér*) 455

BOOK REVIEWS

- Kovács Ábrahám*: Nemzetközi kálvinizmus Európa periferiáin.
Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században (*Csaba Lévai*)..... 457
- Marvin Benjamin Fried*: Austro–Hungarian War Aims in the Balkans during
World War I (*Enikő Gyarmati*) 460
- Csurgai Zoltán – Huszár Mihály (szerk.): De Disciplina „Rusistica” I.
Magyar ruszisták a hazai történeti ruszisztikáról (*Gyula Szvák*)..... 462
- Frank Tibor (szerk.): Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai
az orosz történelemről (*Attila Kolontári*) 465
- Fiziker Róbert (szerk.): Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973.
Dokumentumok (*Lajos Gecsényi*) 469
- Kiss Dávid*: A Munkásörség története és előzményei (*Dávid Ligeti – Kristóf Lévai*)..... 471
- Pál István – Szabó Csaba*: A budapesti közlekedés fejlesztése a politika napirendjén
1957–1990 (*Zsuzsa Frisnyák*) 473
- AUTHORS OF THIS ISSUE 475